TERCÜME HAKKINDA

Bazı eserler belli bir devre hitap eder, zamanla unutulur gider. Ama bazıları zamanla daha da kıymetlenir, takdir edilir. İslâmi eserler içinde Mevlâna'nın Mesnevî'si, İmam Gazali'nin İhya'sı, Kadı Beydavî'nin Tefsiri buna misal olabilir.

Büyük Kur'an müfessiri Bediüzzaman Said Nursi'nin yazdığı İşârâtü'I- İ'caz, tefsirden anlayanlar açısından sahasında bir şaheserdir. Ülkemizde yapılan Uluslararası Risale-i Nur Sempozyumlarında İslam dünyasından gelen âlimler, Bediüzzamanın daha çok tefsir yönüne dikkat çekmişler, O'ndan "İmam Nursi" ve "Seyyidü'I- Müfessirin" (Müfessirlerin efendisi) gibi payelerle bahsetmişlerdir. Bu zâtlar, özellikle İşârâtü'I- İ'cazdan çok etkilendiklerini ifade etmektedirler.

İşârâtü'I – İ'cazın tam ismi, "İşârâtü'I – İ'caz fi mezânni'I – îcâz"dır. Bunu kısaca "Kur'anın veciz ifadelerinde bulunan i'caza dair işaret yerleri" şeklinde ifade edebiliriz. Kur'anın tefsiri ile meşgul olanların açıkça gördükleri gibi, İlahî kelâmda ifadeler son derece vecizdir ve bu vecizlikte nice engin manalar yer almaktadır. Bu vecizlik, Kur'anın mu'cize oluş cihetlerinin en önemlilerindedir.

İşârâtü'I – İ'caz'ın aslı Arapça olup, müellifin kardeşi Abdülmecid Nursi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Arapça aslıyla Türkçe tercümeyi karşılaştırdığımızda asıl metnin bir kısmının tercümede yer almadığı görülür. Hâlbuki tercümede yer almayan kısımlarda da çok güzel mana incileri bulunmaktadır.

İşte, bu tefsiri Türkçeden okuyanlara bu kısımları da takdim niyeti bizi böyle bir çalışmaya sevk etti. İstifadenin daha ziyade olması için, yer yer dipnotlar şeklinde açıklamalar yapmakta fayda gördük. Ayrıca çalışmanın sonuna "Kavramlar ve Kelimeler Lügati" koyduk. Bu kısımda, eserde yer alan kavram ve kelimelere alfabetik sırayla yer verdik. İhtiyaç duyanlar, bu kısma bakıp daha rahat anlayabilirler.

Müellif, Mesnevi isimli eserinin Arapça orijinalinde şöyle der:

"Ben bu risaleleri önce kendim için yazdım. Sonra, 'olur ki bazı insanlar da faydalanır' diyerek bu nimetin şükrünün onların neşri olacağı hatırıma geldi."

Biz de benzeri bir yaklaşımla, bu çalışmayı eserden istifademizin şükrü olarak gördük.

Bediüzzamanın eserlerini okuyan değerli bir öğretim üyesi, “Üstadın diğer eserlerini az çok anladık, ama İşârâtü’l- İ’cazı anlamadan gitmekten korkuyorum” demişti. Bu yeni tercüme ile anlamanın daha kolay hâle geleceğini düşünüyoruz.

Belki bazıları “Bediüzzamanın hayatının son yıllarında yapılan tercüme elimizde iken buna ne lüzum vardı?” diye sorabilirler. Her iki tercüme beraber incelenirse böyle bir soruya lüzum kalmayacağını sanıyoruz. Diğerinde yer almayan manalara insanımızın ihtiyacı olduğu kanaatindeyiz. Kaldı ki yaptığımız çalışma sadece tercüme değildir, dipnotlarla ve sondaki kavram ve kelime lügatiyle eserin anlaşılması daha kolay hâle gelmiştir.

Kur’an Hz. Peygamber devrinde cem edildi, ama Mushaf hâline gelmesi Hz. Ebubekir döneminde oldu. Harekelenmesi daha sonraki dönemde gerçekleşti. Cüzlere, hiziplere ayrılması, kenarlarına süslemeler yapılması, zamanın akışı içinde yapıldı. Bütün bu merhalelerde “Hz. Peygamber devrinde böyle değildi” şeklinde itirazlar da oldu, ama öze ilişmeden yapılan bu gibi çalışmaların aslında birer tekâmül olduğu, ümmetin lehine olduğu görüldü.

İyi Arapçası olanlara, bu eserin orijinalinden istifadelerini tavsiye ederiz. Çünkü hiçbir tercüme, orijinalinin yerini tutamaz, tercüme esnasında ister istemez mana kaybı olur. Yeterli Arapçası olmayanlara da, dikkat ve sabırla tercümeden ve dipnotlardan yararlanmalarını öneririz.

Asıl kaynak varken haşiye ve şerhlerle işi uzatmak bazen faydadan ziyade zarar verebilmekte, öze ulaşmak yerine kabukla oyalayabilmektedir. Bunun farkında olarak, sadece anlamaya destek olabilecek kısa dipnotlarla iktifa ettik. Gölge değil, ayna olmaya çalıştık.

Kitap içinde yer alan başlıklar, istifadeyi kolaylaştırmak için genelde tarafımızdan konulmuştur.

“İlmi mesele mesele öğrenmek” önemli bir esastır. Bu esastan hareketle, İşârâtü’l-İ’caz’ı yirmi sekiz ders şeklinde takdim ettik. Yapılan bu tanzimde her bölümde konu bütünlüğü olmasına dikkat edilmiştir. İsteyenler hem dersin muhtevasını, hem kelimelerini, hem manalarını hazmede ede, ders ders takip edebilirler. İsteyenler de bu taksimi nazara almadan okuyabilirler.

Bu çalışmamızın yeni mana ufuklarına bizleri ulaştırmasını umuyor, istifade edenlerin dualarını bekliyoruz.

Şadi EREN

İŞÂRÂTÜ'L – İ'CAZ HAKKINDA BAZI GENEL BİLGİLER

İşârâtü'l- İ'caz, "İ'caza dair işaretler" anlamına gelir. Bediüzzaman bu eserini, gönüllü alay komutanı olarak katıldığı 1. Dünya savaşı yıllarında, cephede, dağlarda, vadilerde, bazen at üstünde, kaynaklara müracaat etmeden, daha doğrusu "edemeden" yazmıştır. Bu eserde, Fatiha sûresi ve Bakara sûresinden 33 ayetin tefsiri yapılmıştır. Müellif, Kur'ân'ın tamamına 60–70 cilt Arapça tefsir düşünürken, içinde bulunduğu şartlar itibariyle baştan sona tefsir yazmamış, Türkçe olarak 12 cilt Risale-i Nur külliyatını telif etmiştir.

Lafız – Mana İlişkisi

İnsanın ceset ve ruhtan meydana gelmesi misali, kelâm dahi lafız ve manadan meydana gelir. Lafız bir sadefse, mana o sadefteki inci ve lafız bir zarfsa, mana o zarftaki mektuptur.

Kelâmdan asıl maksat, mananın ifade edilmesidir, lafız buna bir hizmetkârdır. Edebi bir ifadede, güzel bir manaya güzel elbise giydirilir. Ediblerin mana incilerinin sadefleri de güzeldir. Sadece lafzın, kelimelerin güzelleştirilmesine çalışmak, sıradan bir mektubu çok süslü bir zarfla göndermeye benzer. Belâğatın büyük imamlarından Abdülkahir Cürcani'nin ifadesiyle, **"mana yerine lafzı ön plana çıkarmak, müzmin bir hastalıktır."**[1]

Kur'ân-ı Kerim'de en güzel manalar en güzel lafızlarla ifade edilmiştir. Onda yer alan her bir kelime, bulunduğu yere tam bir uyum arzeder. Mesela, şeytanın vesveselerinden bahseden "Nas" sûresinde sıkça tekrar edilen "s" sesi, âdeta şeytanın fiskoslarını ses olarak da yansıtmaktadır. Kâfirlere haşmetli bir üslûbla hitab eden Kaf sûresinin kelimeleri, cezaletli lafızlardan seçilmiştir. Cenneti anlatan ayetlerde, kelimeler cennetin letafetinden hisse almışlardır.

Kur'ân'ın İ'cazı

Kur'ân-ı Kerim Allah'ın kelâmıdır ve mu'cizedir. O, dibine ulaşılmaz, incileri tükenmez bir denizdir.

Dokuma hususunda birinin elinde ipek, diğerinin elinde pamuk olan iki kişi yarıştırılmaz. Ancak her ikisinde aynı malzeme olursa yarışma söz konusudur. İşte Kur'ân, insanların kullandıkları kelimeleri kullanarak meydan okumuştur. Aynı kumaştan elbise diken iki terzi veya aynı hammaddelerden ilaç yapan iki eczacının ortaya koydukları eserlerdeki farklılık, kullandıkları malzemede değil, tarz ve modeldedir.

Kelimeler, bazen muhatapların kulaklarında çınlayan bir nağme, bazen ruhları canlandıran, kalplerin hastalıklarını iyileştiren bir seher nesimidir. Bu tarz bir etki, Kur'ânın ifadelerinde açıkça hissedilir… Ama nasıl ki güneşin ışığı ve harareti görülür, fakat mahiyeti bilinmez. Onun gibi Kur'ânın da kalp ve ruhlarda etkisi açıkça hissedilmekle beraber, bunun kelimelerle anlatımı o kadar kolay olmamaktadır.

Manadan anlamayan ümmî bir insan bile Kur'ân'ın lafızlarında insanı hayran bırakan bir akıcılık, bir fesahat olduğunu az-çok hisseder. Şırıl şırıl akan sular misali, Kur'ân'ın beyanı hoş bir şekilde akmakta, bülbülün seci'li nağmeleri gibi, insanı mest etmektedir.[2] Lafzın ötesinde bir de manaya aşina olanlar, Kur'ân'daki beşer ötesi ifade karşısında genelde teslim olmaktadırlar.

Hz. Peygambere verilen pek çok kevnî mu'cize vardır.[3] Bunlar muayyen vakitlerde, özel hâllerde ve belli şahıslara gösterilmiştir. Kur'ân ise, umuma bakan bir mu'cizedir olup bütün cin ve inse hitap eder. Hükmü bütün zamanlarda devam eder. O, Hz. Peygamberin ebedi ve en büyük mu'cizesidir.

Kur'ânın çok cihetlerle mu'cizedir. Bunların başlıcaları şunlardır:

-Lafzındaki fesahat.

-Manasındaki belâğat.

-Nazmındaki cezalet.

-Doğru gaybî haberleri.

-İhtiva etmiş olduğu ilimler.

-Hükümlerinde isabet.

-İşaret etmiş olduğu kevnî ilimler.

Nazm Nazariyesi

Kur'ânın i'câzının esası nazmıyla alâkalıdır. Yani harflerinin, kelimelerinin, sûrelerinin birbirleriyle bütünlük arz etmesi, onda yer alan her şeyin bulunduğu yere tam uygun yerleştirilmesidir. Kur'ân'da her kelime, binanın tuğlaları gibi yerli yerine konulmuştur ve her biri bulunduğu yerden razıdır.

Kur'ânda yerine göre bir harf bile mu'cizedir. Çünkü o harf, bulunduğu kelimeye, o kelime de ayete, ayet de pek çok ayetlere bakar.

Belâğat imamlarından Abdülkahir Cürcani, Kur'ân'ın nazmına dikkat çeker ve Onun mu'cizeliğinin asıl burada aranması gerektiğini bildirir. Bunu **"nazm nazariyesi"** ile ortaya koyar. Ona göre "belâğat nazmdadır, tek başına kelimede veya mücerred manada değildir."[4] Zemahşeri ve Sekkaki gibi belâğat imamları da bu manaya dikkat çekmişler, Fahreddin Razi ve Kadı Beydâvi gibi müfessirler, bu manayı tefsirlerinde göstermişlerdir.

İşârâtü'l-İ'câz, Kur'ân'ın nazmındaki i'câzı ele alır, bunu ince tahlillerle değerlendirir. Bediüzzaman, daha önceleri farkına varılmış bu i'câz yönünü gayet başarılı bir şekilde bu tefsirinde uygulamış, önceleri dar olan bu yolu hayli genişletmiştir.

İnsana baktığımızda her azasının ideal boyutlarda olduğunu görürüz. Mesela bedenin bütünlüğü içinde baş da olmalıdır. Başın bütünlüğü içinde saç, kaş, göz, kulak olmalıdır. Gözün büyüklüğü, adedi, görme şekli gibi cihetleri ihmal edilmemelidir.

İşte Allah Teâlâ, san'atında bu tarz bir nazm, yani diziliş olduğu gibi, kelâmında da her şeyi yerli yerine koymuştur. Bu zaviyeden baktığımızda, Kur'ân'da her şeyin olması gereken yerde olduğunu görürüz. Sözgelimi, Besmelede Allah, Rahman ve Rahîm isimleri geçer. Bunların bu tertiple olması -bu tefsirde görüleceği üzere- çok ince hikmetler içindir.

Fatiha sûresi Kur'ân'ın bir fihristi gibidir ve bu yüzden başta yer almalıdır. Fatiha "Elhamdülillah" ile başlamalıdır. Çünkü varlıklar, böyle demeleri için yaratılmışlardır.

Fatihadan sonra gelen Bakara sûresinin ilk kısmında insanlar şu üç grupta ele alınır:

-Mü'minler.

-Kâfirler.

-Münafıklar.

Bunlar anlatıldıktan sonra hepsine yönelik bir şekilde **"Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize ibadet ediniz!"** emri verilir. Kur'ân'da bundan sonra yer alan bütün emirler, bu ibadet emrinin açılımıdır. Zira namaz, oruç, dua, cihad… hepsi birer ibadettir.

İşârâtü'l – İ'câz'da Metod

Bir şehre kuşbakışı baktığımızda ana hatlarıyla orada neler olduğunu görürüz. Ama ayrıntıları görmek için yere iner, tek tek görmeye çalışırız.

İşte İşârâtü'l- İ'cazda ayetler hem bir bütün olarak, hem de parça parça tahlil edilir. Böylece hem bütündeki güzellik gösterilir, hem de parçalardaki güzelliklere dikkat çekilir.

Metod yönünden bu esere baktığımızda, ayetlerin başlıca üç ayrı tahlile tabi tutulduğunu görürüz:

1-Ayetin öncesiyle irtibatı.

2-Ayetin cümlelerinin birbiriyle nazmı.

3-Ayetin kelimelerinin birer birer tahlili.

Buna, zaman zaman Kur'ân'ın tamamına bakan yönü de ilave edilebilir.

Said Nursi, bu tefsirinde Kur'ân'ın her kelimesi için çok ciddi tahlillerde bulunur. Mesela, ilk defa **iman** kelimesi geçtiğinde, imanın ne olduğuyla alâkalı güzel,

doyurucu açıklamalar yapar. İlk defa **ahiret** kelimesi geçtiğinde ahiretin varlığıyla ilgili deliller getirir. Zâten "söylediklerini delile dayanarak söylemek" kendisinin temel prensiplerindendir.

Bu genel bilgilerden sonra, sizleri İşârâtü'l – İ'cazın tercümesiyle ve dipnotlarda sunduğumuz bazı açıklamalarla baş başa bırakıyoruz.

Şadi EREN

1 **Cürcânî,** Ebû Bekir Abdulkâhir b. Abdurrahmân (ö.471/1079), **Delâilu'l-İ'câz, Esrâru'l-Belâğa** ve **er-Risâletu'ş-Şâfiye** adlı eserleriyle maruf ve meşhûr âlim. **Cürcani**, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulup geliştiği bir dönemde yaşamıştır. Nahiv (Arap Grameri) alanındaki otoritesinden dolayı **"İmamü'n-Nühat"** olarak yâd edilir. 1079'da vefat etmiştir.

2 **Seci':** Nesir içindeki kafiyedir. Lügatte, kuşların nağmelerini tekrarlamak sûretiyle ötmeleri anlamındadır. Seci'li düz yazılar, manzum şiirler misali akıcı olduğundan, kuşların o tatlı sadaları gibi kulağa hoş gelir.

3 **Kevnî mu'cize:** Peygamberlere verilen olağanüstü hârika hâllerde Allah devam edegelen âdetini bozar. Bu tür mu'cizelere "kevnî mu'cize" denir. Hz. İbrahimin ateşte yanmaması, Peygamber Efendimizin işaretiyle ayın ikiye bölünmesi gibi… Bunlara **"hissî mu'cize"** de denir. Bunlar zaman zaman olmuştur, geçicidir. Kur'ân ise peygamberimizin **"kelâmî mu'cizesidir."** Bu mu'cize daimidir, ebedidir.

4 Mesela, "kâmus" ve "nâmus" kelimeleri ayrı ayrı olduklarında bir mana güzelliği ortaya çıkmaz. Ama Cemil Meriç'in **"kâmus nâmustur"** sözünü duyduğumuzda, engin bir mana güzelliğine muhatap oluruz.

TENBİH[1]

İşârâtü'l – İ'caz Tefsiri; eski Harb-i Umumî'nin birinci senesinde, cebhe-i harbde, me'hazsiz ve kitap mevcut olmadığı halde te'lif edilmiştir.[2] Harp zamanının zaruretinden başka, dört sebebe binaen gayet muhtasar ve îcazlı bir tarzda yazılmış; Fatiha ve nısf-ı evvel daha mücmel, daha muhtasar kalmıştır.

Evvelâ: O zaman, izaha müsaade etmiyordu. Eski Said, îcazlı ve kısa tabiratla ifade-i meram ediyordu.

Sâniyen: Gayet zeki olan kendi talebelerinin derece-i fehimlerini düşünüyordu, başkaların anlamalarını düşünmüyordu.

Sâlisen: Eski Said, en dakik ve en ince olan nazm-ı Kur'andaki îcazlı olan i'cazı beyan ettiği için, kısa ve ince düşmüştür.

Fakat şimdi ise Yeni Said nazarıyla mütalaa ettim. Elhak, Eski Said'in bütün hatiatıyla beraber, şu tefsirdeki tedkikat-ı âliyesi, onun bir şaheseridir. Yazıldığı vakit daima şehid olmaya hazırlandığı için, hâlis bir niyet ile ve belâğatın kanunlarına ve ulûm-u

Arabiyenin düsturlarına tatbik ederek yazdığı için hiç birini cerhedemedim. Belki Cenab-ı Hak, bu eseri ona keffaret-i zünub yapacak ve bu tefsiri de tam anlayacak adamları yetiştirecek inşâallah.

Eğer Birinci Harb-i Umumî gibi mâniler olmasaydı, tefsirin şu birinci cildi, i'caz vücuhundan olan i'caz-ı nazmîyi beyan ettiği gibi, diğer cüzler ve mektublar da müteferrik hakaik-i tefsiriyeyi içine alsaydı, Kur'an-ı Mu'ciz-ül Beyan'a güzel bir tefsir-i câmi' olurdu. Belki inşâallah, şu cüz'-i tefsir ve altmışaltı adet, belki yüz otuz adet "Sözler" ve "Mektubat" Risaleleriyle beraber me'haz olursa, ileride bahtiyar bir heyet öyle bir tefsir-i Kur'anî yazsın, inşâallah…[3]

HAŞİYE

Bu hârika tefsirde, münafıklar hakkında olan on iki âyet ile muannid kâfirler için olan iki âyetin izahat ve tafsilâtının içinde çok münasebat-ı belâğatı çoklar anlamayacak ve istifade etmeyecek ehemmiyetsiz nüktelerinin zikredilmesinin sırrı ve diğer âyetlerdeki tahkike ve izaha muhalif olarak mahiyet-i küfriyenin tafsilâtına ve ehl-i nifakın temessük ettikleri şüphelerine pek az temas edilmesinin hikmeti ve yalnız elfaz-ı Kur'aniyenin ince işarat ve delaletlerinin ehemmiyetle beyan edilmesinin sebebi üç nüktedir:

Birinci Nükte: Bidayet-i zuhur-u İslâmiyette muannid ve kitabsız kâfirlerin ve nifaka giren eski dinlerin münafıkları gibi, aynen bu zaman-ı âhirde bir naziresi çıkacağını, ders-i Kur'anîden gelen bir sünuhat ile Eski Said hissetmiş. Münafıklar hakkındaki âyetleri izah ile en ince nükteleri beyan etmiş, fakat mütalaacıların zihnini bulandırmamak için mahiyet-i mesleklerini ve istinad noktalarını mücmel bırakmış, izah etmemiş. Zâten Risale-i Nur'un mesleği odur ki; zihinlerde bir iz bırakmamak için, sair ulemaya muhalif olarak, muarızların şüphelerini zikretmeden öyle bir cevap verir ki, daha vehim ve vesveseye yer kalmaz. Eski Said bu tefsirde, -Risale-i Nur gibi-, zihinleri bulandırmamak için yalnız belâğat noktasında lafzın delaletine ve işaratına ehemmiyet vermiş.

İkinci Nükte: Madem Kur'an-ı Hakîm'in her harfinin okunmasıyla öyle bir kıymeti olur ki; bir harf on, yüz, bin ve binler sevabı ve bâki meyve-i uhrevîyi verecek mahiyettedir; elbette Eski Said'in bu tefsirinde bir saç gibi, bir zerre gibi, Kur'anın kelimatına temas eden nükteleri izah etmesi israf değil, ehemmiyetsiz değil. Belki göz kapaklarının kirpikleri ve belki gözbebeğinin zerreleri gibi kıymetli olduğunu hissetmiş ki, o dehşetli harp içinde bu incecik saç gibi münasebetleri yazmaktan ve düşünmekten, avcı hattında düşman gülleleri onu şaşırtmamış, ondan vazgeçirmemiş.

Üçüncü Nükte: Türkçeye tercümesi, Arapçadaki cezalet, belâğat ve hârika kıymetini muhafaza edememiş. Bazan da muhtasar gitmiş. İnşâallah Arabî tefsir bu tercümenin âhirinde bir mâni' olmazsa neşredilecek, tercümedeki noksanlarını izale edecek. Fakat Arabî tefsirde tevafukun enva'ından çok hârikalar vardır, beşer ihtiyarı karışmamıştır. Onun için o matbuun aynı tarzında -imkânı varsa- mümkün olduğu kadar çalışmak lâzımdır ki, alâmet-i makbuliyet olan o hârikalar kaybolmasın.

Said Nursî

1 Bu kısım, Müellifin ilk tercüme münasebetiyle nazara verdiği bazı noktalardır.

2 Eski Harb-i Umumî, I. Dünya Savaşıdır, yenisi ise 1939 da başlayıp 1945 de biten II. Dünya Savaşıdır.

3 Bediüzzamanın bu temennisi henüz gerçekleşmemiştir. Nur Risalelerini okuyanların bazıları, Risale-i Nurla zaten bu mananın gerçekleştiğini düşünür. Ama üstteki ibarede, "belki yüz otuz adet "Sözler" ve "Mektubat" Risaleleriyle beraber me'haz olursa…" denilmesi, meselenin böyle anlaşılmasına müsait değildir. Umum Nur Risalelerinden ve diğer tefsirlerden istifadeyle yazılacak bir heyet tefsirinin Kur'anın nice manalarının zuhuruna vesile olacağında hiç şüphe yoktur.

1. DERS: İFADE-İ MERAM[1]

Derim ki: Kur'ân çeşitli ilimleri camidir ve bütün asırlardaki bütün insan sınıflarına ezeli bir hutbedir. Dolayısıyla kendi hususi meslek ve meşrebine taassuptan nadiren kurtulabilen bir ferdin fehminden çıkan bir eser, Kur'ân'ın şanına yakışır bir tefsir olamaz.[2] Çünkü fehmi kendine has olup başkasını buna davet edemez. Ancak, cumhurun kabulüne mazhar olursa, o ayrı meseledir.[3] Keza -teşehhi ile olmamak şartıyla[4]– istinbat ettikleriyle sadece kendisi amel eder, ama bunlar başkasına delil olamaz.[5] Ancak, bir nev'i icma' onu tasdik ederse o başka bir durumdur.[6]

Nasıl ki kanuni hükümleri tanzim ve tertip etmek, ayrıca icma'nın ihmaliyle fikir hürriyetinden kaynaklanan kargaşayı kaldırmak için[7] muhakkik âlimlerden müteşekkil âlî bir heyet gerekir. Bu heyet, umumun güvenine ve cumhurun itimadına mazhar olmasıyla, ümmet adına çalışmalar yapar, böylece icma'nın delil olmasının sırrına mazhar olur. Çünkü şer'an ve düstur olarak içtihadın neticesi, ancak icma'ın tasdiki ve sikkesiyle gerçekleşir.[8]

Aynen öyle de,

– Kur'ân'ın manalarını açığa çıkarmak,

-Tefsirlerde dağınık şekilde bulunan güzellikleri cem etmek,

– İlimlerin keşfi ve zamanın çalkalamasıyla ortaya çıkan Kur'ân hakîkatlerini tesbit etmek için muhtelif sahalarda ihtisas sahibi mütehassıs âlimlerden meydana gelen âlî bir heyet lazımdır.[9] Bu zatlar, (kendi uzmanlıkları yanında) Kur'anın tefsirinde ince bir bakış ve geniş bir fikre de sahip olmalıdır.

Netice-i meram:

Kur’ân’ı tefsir edecek zât,

-Âli bir deha,

-Nafiz bir içtihad,

-Kamil bir velayet sahibi olmalıdır.

Bu ise günümüzde ancak,

-Ruhların imtizaç ve tesanüdünden,

-Fikirlerin telahuk ve birbirine yardımından,[10]

-Kalplerin birbirine in’ikasından, ihlas ve samimiyetlerinden tevellüt eden bir “şahs-ı manevi”de bulunur.[11]

Nitekim لِكُلِّ حُكْمٌ لَيْسَ لِلْكُلِّ **“cüz’de bulunmayan küll’de bulunur”** sırrıyla, bir topluluğun çalışmasında görülen içtihad eserleri ve velayet özelliği, içtihad nuru ve velayet ziyası, çoğu kere o topluluğu meydana getiren fertlerde tek tek görülmez.[12]

Sonra ben, uzun zamandan beri gaye-i hayâlim olan böyle bir heyetin ortaya çıkmasına muntazır ve müteveccih iken, birden hiss-i kable’l-vuku’ nev’inden, büyük bir zelzelenin yaklaştığı bir sünuhat olarak kalbime geldi.[13] Aczim, kusurum ve kelâmımdaki kapalılık ile beraber, Kur’ân’ın nazmındaki i’câz işaretlerini ve bazı hakîkatlerini açıklama sadedinde kalbime gelenleri kaydetmeye başladım. Tefsirlere müracaat imkânım olmadı. Şayet bunlar o tefsirlere muvafık ise, güzel bir nimet ve bir muvaffakıyettir. Yoksa mes’uliyet benim bîçare fehmime aittir.

Derken bu büyük zelzele (I. Dünya savaşı) meydana geldi. Cihad farizasını eda esnasında, savaş meydanında fırsat buldukça o vadilerde, dağlarda çeşitli hâllerde kalbime gelen hakîkatleri farklı farklı ibarelerle kaydettim.

Tashih ve ıslaha ihtiyacı olmakla beraber, tağyir ve tebdiline kalbim razı olmuyor. Çünkü şimdi olmayan tam bir ihlâs hâlinde bu işaretler bana göründü. Bunları Kur’ân’ın bir tefsiri olarak değil, -şayet kabule mazhar olursa- tefsirin bazı vecihlerine bir me’haz olmak üzere ehl-i kemâlin nazarlarına arzediyorum.

Hakikaten benim şevkim, tâkatimin pek fevkinde bir noktaya beni sevketti. Eğer (ehl-i kemâl) istihsan ederlerse devamını yazmaya beni cesaretlendirmiş olurlar.

Tevfik, Allah'tandır.

Said Nursi

1 Müellif, Emirdağ Lahikası II eserinde yer aldığı üzere, Arabî **İşârâtü'l-İ'caz**'ı Emirdağı'nda Santral Sabri ve Sıddık Süleyman'a kısmen ders vermiştir. İlgili eserin 85- 97. sayfaları arasında bu dersler Arapçasıyla beraber vardır. İlgili kısım incelendiğinde, müellifin Arabî kısmı sadece tercüme etmekle iktifa etmeyip yer yer açıklamalar da yaptığı görülecektir. Besmeleye kadar olan kısmın tercümesinde ve açıklamalarında zaman zaman bu kısımdan yararlanılmıştır.

2 **Meslek**, "gidilen yol", **meşrep** ise "kendisinden su içilen yer" demektir. Mesela tarikat bir yoldur, Kadirî veya Nakşî olmak gibi durumlar ise bir meşreptir. Herkes aklından razı olduğu gibi, meslek ve meşrebinden de memnundur. Bu ise, genelde taassubu netice verir.

3 **Cumhur**, ekseriyeti ifade eder. Kur'ana yönelen bir âlim "ben şu âyetten böyle bir mana anlıyorum" diyebilir. Ama ekser âlimler bunu kabul etmezse, o anlayış kendine has bir yorum olarak kalır, başkalarını bağlayıcı bir mana sayılmaz.

4 **Teşehhi**, bir delile dayanmadan kendi sığ anlayışını esas almak, yanlışını doğru sanmaktır. Âlim olana yaraşan, kendi zihninde var olanı Kur'an'danmış gibi göstermek değil, Kur'an'da var olanı izhar etmektir. Bediüzzamanın Daru'l- Hikmet-i İslamiyeden mesai arkadaşı ve Hak Dini Kur'an Dili isimli meşhur tefsirin müellifi Elmalılı Hamdi Yazır, teşehhi ile ilgili şöyle der: "Garaz, hırs, teşehhi kalb ve aklı sislendirir, basiret gözünü şaşı yapar. Ya hiç göstermez veya çatal gösterir. Bunun için ilm-i dinde teşehhiden tecerrüd şart-ı âzamdır." Yani, dini meselelerde hüküm verirken keyfilikten, tekellüflü yorumlardan uzak kalmak, en büyük bir şarttır, âlim olmanın "olmazsa olmaz"larındandır.

5 **İstinbat**, kelime anlamıyla "yeraltında gizli olan su, petrol veya maden gibi şeyleri çıkarmak" demektir. Istılah olarak ise, "âyet ve hadislerdeki gizli hükümleri ve derin manaları ortaya çıkarmak" anlamında kullanılır.

6 **İcma',** "bir konuda âlimlerin ittifakı" demektir. Amelî bir meselenin dindeki hükmü üzerinde müçtehitlerin birleşmesini ifade eder. İslâm hukukunda dört aslî delil vardır: Kitap, Sünnet, İcma, Kıyas.

7 Hürriyet, aslında güzel bir nimettir, ama bazen bir kısım dezavantajları da olur. Mesela, ehil olan ve olmayan herkes hemen her konuda konuştuğunda, pek çok insanın kafası karışır, bu kadar farklı fikirler arasında doğru olanı ayırmak zor olur.

8 **Sikke**, para üstüne vurulan ve basıldığı yeri gösteren damgadır. O damga olmadan para bir kıymet ifade etmez. Benzeri bir şekilde, âlimlerin "evet, bu doğru bir manadır" demedikleri şaz manalar başkalarını bağlayıcı olamaz.

9 Mesela, Kur’an **“insanın üç karanlık içinde yaratıldığını bildirir.”** (Zümer, 6) Böyle âyetleri Tıp ilminde mümtaz biri çok daha iyi değerlendirebilir. **“Galibiyet – mağlubiyet günlerinin münavebe ile insanlar arasında döndürüldüğünü anlatan”** (Âl-i İmran, 6) âyeti gibi Sosyoloji ilmine bakan âyetleri, Sosyolojide seçkin biri çok daha geniş perspektiften ele alabilir.

10 **Fikirlerin telahuku**, kolektif düşünceyi ve ortak aklı ifade eder. Pek çok kişi aynı meseleyle alakalı düşündüklerinde, tek başlarına ulaşamayacakları nice kıymetli değerlendirmelere ulaşırlar.

11 **Şahs-ı manevi,** aynı gaye için çalışan bir topluluğun manevî şahsiyeti demektir. Heyet hâlinde yapılan çalışmalarda belli bir şahıs değil, o heyetin manevi şahsiyeti ön plana çıkar. Heyetin başarılı olabilmesi için, heyette yer alan kimselerin ruhları birbirleriyle kaynaşmalı, fikirleri birbirine yardım etmeli ve kalplerinde birbirlerine karşı art niyet olmamalıdır.

12 “Demek âmî adamların ihlâsla tesanüdleri, bir velayet hassasını veriyor.” (Müellif)

13 Müellifin o zamanki talebeleri Hamza, Mehmed Şefik, Mehmed Mihri bu konuda şu dipnotu düşerler: “Evet, Van’da Horhor Medresemizin damında esna-yı derste, büyük bir zelzelenin gelmekte olduğunu söyledi. Hakîkaten söylediği gibi, az bir zaman sonra Harb-i Umumî başladı.”

2. DERS: KUR’AN’IN TARİFİNDEN BİR LEM‘A

Eğer desen: Kur’an nedir?

El-cevap:

– Kur’ân, şu kâinatın tercüme-i ezeliyesi,

– tekvinî ayetleri okuyan dillerinin tercüman-ı ebedisi[1]

– ve âlem kitabının müfessiridir.[2]

– Keza o, semavat ve arz sayfalarında müstetir künuz-u esmanın keşşafıdır.[3]

– Keza o, hadisat satırlarında muzmer şuunatın hakîkatlerinin anahtarıdır.[4]

– Keza o, âlem-i şehadette âlem-i gaybın lisanıdır.[5]

– Keza o, yüce ezeli hitapların ve rahmanî ebedi iltifatların hazinesidir.

– Keza o, şu İslâmiyet âlem-i manevisinin esası, hendesesi ve güneşidir.[6]

– Keza o, ahiret âleminin bir haritasıdır.

– Keza o, Allah'ın zât, sıfat, isim ve şuûnatının kavl-i şarihi, tefsir-i vazıhı, burhan-ı katıı ve tercüman-ı satııdır.[7]

– Keza o, insanlık âleminin mürebbisidir.

– İnsaniyet-i kübra olan İslâmiyet'in ab-ı hayatı ve ziyası gibidir.[8]

– Keza o, nev-i beşerin hakîki hikmetidir.[9]

– Beşeri yaradılış gayesine sevk eden mürşididir.

– Keza o, insan için bir şeriat kitabı olduğu gibi, aynı zamanda bir hikmet kitabı, bir dua ve ubudiyet kitabı olduğu gibi aynı zamanda bir emir ve davet kitabı, bir zikir kitabı olduğu gibi aynı zamanda bir fikir kitabıdır.

Kezalik O, bir tek kitap olmakla beraber, kendisinde insanın bütün manevi ihtiyaçlarına mukabil çok kitaplar vardır. O, kitaplar ve risalelerle dolu mukaddes bir menzil gibidir. Öyle ki, muhtelif meşrep sahiplerinin her birinin meşrebine ve o meşrebe layık ve onu tenvir edecek; keza mütebayin meslek sahibi bütün veliler ve sıddıklar, arifler ve muhakkiklerin her birinin mesleğinin mesakına layık ve onu tasvir edecek birer risale ibraz etmiştir. Bu hâliyle o, sanki bir risaleler mecmuasıdır.[10]

1 **Tekvini âyetler**, kâinat kitabındaki "kün" emriyle yaratılmış her şeydir. Ay-Güneş, gece-gündüz, kara-deniz, yer-gök gibi her şey ve bunların içinde yer alanlar hep birer âyettir. **Âyet**, "alâmet" anlamındadır. Bir harfin kâtibine delalet etmesi gibi, her bir varlık da Allah'a bir alâmettir. Yani O'nu gösterir, O'nu tanıttırır.

2 Mesela, **"Göklerde ve yerde her şeyin Allahı tesbih ettiğini"** bildiren âyetler, felsefenin anlamak için gayret ettiği, ama nasılsa bir türlü anlayamadığı güzel bir manayı bize sunarlar.

3 Cenâb-ı Hak bir hadis-i kudsîde, **"Ben gizli bir hazine idim. Beni tanımaları için mahlûkatı yarattım"** buyurur. (Aclûni, Keşfu'l- Hafa, II, 132) **Künuz-u esma** ifadesi, bu hadis-i kudsîden mülhemdir. Bütün mahlûkat "Hâlık" isminin hazinesinden geldiği gibi, bütün sûretler O'nun Musavvir isminin hazinesinden, bütün rızıklar O'nun Rezzak isminin hazinesinden… gelmiştir. Dikkatle bakıldığında, Kur'anın hemen her sayfasında Cenab-ı Hakkın nice isimlerine yer verildiği görülür.

4 Faraza Yusuf Sûresini dikkatle incelediğimizde, olayları yorumlamada pek çok ipuçları bulabiliriz. Mesela anlarız ki, "Mısır'a aziz olmanın yolu, Kenan'da kuyuya atılmaktan geçer."

5 Kur'an bize gaybdan gelmiştir. O, gözle gördüğümüz âlemde yaşayanlara, görülmeyen âlemin dilidir.

6 Mühendis, önce plan ve proje olarak binayı ortaya koyar, ardından ona göre binayı gerçekleştirir. İşte Kur'ân-ı Kerîm, İslâm binasının plan ve projesi gibidir. Hz. Peygamber (a.s.m) bunun pratik hayatta uygulamasını göstermiştir.

7 Kur'ân-ı Kerîm, Cenâb-ı Hakk'ın zât, sıfat, isim ve şuûnatının açıklayıcı sözü, vazıh tefsiri, kesin delili ve parlak tercümanıdır. Veya leff-i neşr-i mürekkep sanatıyla değerlendirilirse şöyle diyebiliriz: Kur'ân-ı Kerîm, Cenâb-ı Hakk'ın zâtı hakkında açıklayıcı bir söz; sıfatları hakkında vazıh bir tefsir, isimleri hakkında kesin bir delil ve şuûnatı hakkında parlak bir tercümandır.

8 **İnsaniyet-i kübra,** "en büyük insanlık, insanlığın zirvesi" demektir. Bediüzzaman bu ifadeyi İslâmiyetin bir özelliği olarak kullanır. Yani, İslâmiyet gerçek insanlığı, kâmil insan modelini çizmektedir. İnsanlık bu ölçüye uymakla yükselecek, kemâle erecektir. Su ve ziyaya insanlar ne derece muhtaçsa, Kur'ana da aynı şekilde muhtaçtırlar.

9 **Hikmet**, eşyanın ve olayların neden ve niçin'lerini araştırmaktır. Bu cihetle felsefeye de "hikmet" adı verilmiştir. Ama insanlığın gerçek hikmeti Kur'an'dadır.

10 İslamda bütün dini meselelerin birinci referansı Kur'andır. 14 asır boyunca Kur'an merkezli yüzbinlerce kitap yazılmıştır ve kıyamete kadar da yazılmaya devam edecektir.

3. DERS: KUR'ÂN'IN DÖRT UNSURU

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اَلرَّحْمٰنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ خَلَقَ الْإِنسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ

"**Rahman, Kur'ân'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı talim etti."** (Rahman, 1-4)

فَنَحْمَدُهُ مُصَلِّينَ عَلَى نَبِيِّهِ مُحَمَّدٍ الَّذِي اَرْسَلَهُ رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ

وَجَعَلَ مُعْجِزَتَهُ الْكُبْرَى الْجَامِعَةَ بِرُمُوزِهَا وَاِشَارَاتِهَا لِحَقَائِقِ الْكَائِنَاتِ بَاقِيَةً

عَلَى مَرِّ الدُّهُورِ اِلَى يَوْمِ الدِّينِ

وَعَلَى آلِهِ عَامَّةً وَاَصْحَابِهِ كَافَّةً

Elçisi Muhammed'i âlemlere rahmet olarak gönderen; remizleri ve işaretleriyle kâinatın hakîkatlerini cami "mu'cize-i-kübra"yı[1] zamanlar boyunca hesap gününe kadar bakî kılan Rahman'a hamdederiz.

Peygamberine, Onun umum âline ve bütün ashabına salât u selam ederiz.[2]

Emma ba'd.[3] Bil ki:

Evvela: Bu işaretlerden ve nüktelerden maksadımız, Kur'ân nazmının bir kısım remizlerinin bir tefsiridir. Çünkü i'câz, Kur'ân'ın nazmından tecelli eder. O parlak i'câz, ancak nazmdaki nakıştandır.

İkinci olarak: Kur'ân'ın esas maksatları ve asli unsurları dörttür:[4]

-Tevhid

-Nübüvvet

-Haşir

-Adalet.[5]

Zira Beni Âdem müteselsil bir topluluk ve kafile olarak mazi vadilerinden ve ülkesinden vücut ve hayat sahrasına yol alıp, istikbalin yüksek dağlarına azimetle oradaki bağlarına yönelip giderken onlarla münasebat meydana gelir ve kâinat onlara yönelip ciddî alâkadar olur. Sanki hilkat hükümeti, sorgu hâkimi olarak hikmet fennini göndererek şöyle sordu:[6]

"Ey Beni Âdem! Nereden gelip nereye gidiyorsunuz? Ne yapacaksınız? Sultanınız kim, hatibiniz kimdir?"

Derken bu muhavere esnasında, emsali olan ulu'l- azm[7] diğer seçkin peygamberler gibi, nev-i beşerin efendisi Muhammed-i Haşimî (asm) ayağa kalktı ve Kur'ân lisanıyla şöyle dedi:

"Ey hikmet! Biz mevcudat kafilesi, Sultan-ı Ezelin kudretiyle adem zulümatından ziya-yı vücuda geldik, varlık nurunu bulduk. Biz Beni Âdem kafilesi ise, emanetin hamli vazifesiyle mevcudat kardeşlerimizin içinde imtiyazlı ve memuriyet sıfatı ile gönderildik.[8] Bizler, haşir yolu ile saadet-i ebediyeye doğru bir seferdeyiz. Şimdi, bu saadeti elde etmek ve sermayemiz olan istidatlarımızı nemalandırmakla meşgulüz.[9] Ben onların seyyidi ve hatibiyim. İşte size fermanım! Üzerinde Sultan-ı Ezeli'nin i'câz sikkesi parlayan kelâmı![10] Alın, okuyun."

İşte bu suallere doğru cevabı veren ancak ve ancak **"o kâmil Kitab"** olan Kur'ân olduğundan, bu dört unsur Kur'ân'ın esas maksatları olmuştur.

Bu dört maksat Kur'ân'ın tamamında görüldüğü gibi, sûre sûre de tecelli edebilir. Hatta bazen kelâm kelâm bunlara işaret bulunur. Hatta bazan kelime kelime bunlara remzedilir. Çünkü müteselsilen Kur'anın tamamı her bir cüz'ünde görüldüğü gibi, her bir cüz'ü de yukarıya doğru mecmuuna karşı birer ayna gibi olur.[11]

Bu nükteden yani cüz'ün küll ile (parçanın bütünle) iştirakinden dolayıdır ki, müşahhas olan Kur'ân, cüz'iyat sahibi olan küllî gibi tarif edilir.[12]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

Besmelede Kur'ân'ın dört unsuru

Sual: Eğer desen: Besmele ve Fatihada bu dört maksadı bana göster.

El-cevap: Besmele, kullara bir talim olarak indiğinden, başında قُلْ "**de ki"** ibaresi takdir edilir.[13] Bu, Kurandaki mukadder ifadelerin esasıdır. Buna göre, mukadder olan **"de ki"** manasında risalete bir işaret vardır.

اللّٰهِ **"Allah"** kelimesinde ulûhiyete remiz vardır.

Besmeledeki بَا harfinin önce gelmesi, tevhide bir telvihtir.[14]

الرَّحْمٰنِ **"Rahman"**, adalet nizamına ve ihsana telmihtir.[15]

الرَّحِيمِ **"Rahîm"**de ise, haşre ima vardır.[16]

Fatihada Kur'ân'ın dört Unsuru

Besmelede böyle olduğu gibi, اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ **"Elhamdü lillah"**, ulûhiyete işarettir.[17]

لِلّٰهِ "Lillahi" deki lâm harfi tevhide remizdir.

رَبِّ الْعَالَمِينَ "**Alemlerin Rabbi"** Bu ifadede, adalet ve nübüvvete bir ima vardır.[18] Çünkü nev'-i beşerin terbiyesi ancak peygamberlerin gönderilmesiyledir.[19]

مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ "**Din gününün** (hesap gününün) **sahibi"** ifadesi haşri sarih olarak ifade etmektedir.[20]

Hatta إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ "**Biz Sana kevseri verdik"**, sadefi bu cevherleri tazammun eder.[21]

Bu sana bir misaldir, bu minval üzere nescedebilirsin.

1 **Mu'cize-i – kübra** "en büyük mu'cize" demektir. Peygamber Efendimizin bine varan mu'cizeleri olmakla birlikte, bunlar içinde en büyüğü Kur'ân'dır. Bu mu'cize daimidir, zamanın geçmesiyle eskimez, aksine daha da parlar.

2 Burada besmele, hamdele ve salvele görüyoruz. Besmele, Bismillahirrahmanirrahîm'in adıdır. Benzeri bir şekilde Elhamdülillah için "hamdele", salâvat için "salvele" denilir. İslâmî eserler genelde bu üçüyle başlarlar.

3 **"Emma ba'd"**, Arapça bir ibare olup **"bundan sonra"** demektir.

4 Azot, karbon, oksijen ve hidrojen Allah'ın kudret sıfatından gelen tabiat kitabında anasır-ı erbaa (dört temel unsur) olup her tarafta bulundukları gibi, Allah'ın kelâm sıfatından gelen Kur'ân'da da tevhid, nübüvvet, haşir ve adalet dört temel unsur olarak her tarafta bulunurlar.

5 Adalet kavramı ibadeti de içine alır. Şöyle ki: Adalet, **ihkak-ı hak**tır. Yani her hak sahibine hakkını vermektir. Başlıca şu üç hakla karşı karşıya olduğumuz görülür:

-Allah'ın üzerimizdeki hakkı. (Hukukullah)

-Diğer insanların üzerimizdeki hakkı. (Hukuk-u ibad)

-Nefsimizin üzerimizdeki hakkı.

İbadet, hukukullah ile alâkalıdır. Diğer insanların üzerimizdeki hakları **"muamelat"** şeklinde ifade edilebilir. Fıkıh ilmi bunları ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Nefsin terbiyesi, tezkiyesi, onu hevâya değil Hüda'ya sevk etmek, ilimle mücehhez kılmak gibi durumlar ise, kişinin kendisi üzerindeki haklarındandır.

6 **Hikmet**, eşyanın sırlarını, nedenini, niçinini araştırmaktır. Eskiden felsefeye "hikmet fenni" denilirdi.. Hikmet fenninin temel konularından biri, "vücud" yani varlıktır. Bu konuda, "varlık nedir? Varlığı var eden var mıdır? Eşyanın gayeleri nelerdir?" gibi sorulara cevaplar aranır. Kâinatın merkezinde yer alan insan, elbette kâinatın dikkatini çekecek ve "bu insanlar kim? Nereden gelip nereye gidiyorlar?" diye sorular sorulacaktır.

7 **Ulu'l- azm**: "Azim ve sebat sahibi olanlar" demektir. Ahkaf, 35. ayette geçer. Bu özellik, genelde bütün peygamberler için kullanılabilir. Özel olarak ise, Peygamber Efendimiz başta olmak üzere, Şûra, 13 ve Ahzab, 7. ayetlerde ismi geçen Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa için kullanılır.

8 Buradaki emanet, şu ayete işarettir: **"Biz emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik. Onlar, onu yüklenmeye yanaşmadılar ve ondan korktular. İnsan ise onu yüklendi. O gerçekten çok zalim ve çok cahildir."** (Ahzab, 72) Emanetten murat, "dinî mükellefiyetlerin tamamı", "farzlar", "İslâm'ın emirleri", "insana ihsan edilen her nimet", "arza halife olma kabiliyeti" gibi mânâlardır. Bediüzzaman, **Sözler** isimli risalesinin 30. Söz kısmında emanetin çok cihetlerinden birinin insandaki "ene" yani benlik olduğunu anlatır. İnsan bu mahiyeti ile Allah'a muhatap olmakta, kendisine verilen cüz'i ilim, cüz'i kudret gibi numunelerden yola çıkarak O'nun küllî ilim ve küllî kudretini kısmen anlayabilmektedir.

9 Öyle anlaşılıyor ki, insanın kabiliyetleri çekirdekler gibidir. Mesela her insan hem cimri kalmaya hem de cömert olmaya kabiliyetlidir. Hangi yönüne kuvvet verirse o

yönde gelişme gösterir. Bu kabiliyetlere “sermaye” denilmesi, insanın ticarî yönüne işaret eder. Mesela, ilim öğrenme kabiliyetini geliştirip çok büyük bir alim olmak, çok büyük ve kârlı bir ticarettir.

10 **İ’caz sikkesi:** Mu’cizelik damgası.

11 Güya Kur’an müteselsilen âyet, cümle ve kelimelerine o maksatların nurunu veriyor. Aynadaki güneş misali bazan bir kelime ve bir cümle; bir küçük Kur’anı gösterir.

12 Mesela “insan” kavramı küllî bir kavramdır ve her insan, kendi nev’inin özelliklerini taşır. Müşahhas olan Kur’ân, sûre ve ayetleriyle değişik kısımlardan meydana gelmekle beraber, sanki bir küllî gibidir, her bir sûre Kur’ân’ın temel meselelerine işaret etmektedir. Bundan dolayı, Kur’ân’dan bir parça okuyan kimse “Kur’ân okudum” der.

13 Böyle mukadder cümleler Türkçede de vardır. Mesela birisine “güle güle” derken “güle güle git” anlamı kastedilir.

14 Yani, “yalnız Onun ismiyle başla ve meded al, başkasının adıyla değil.”

15 Çünkü muhtelif, karmakarışık mevcudat, Rahmanın intizamı ile güzelleşmiştir ve rahmetin cilvelerine mazhardır. Öte yandan Rahman isminin dünyadaki rahmet tecellilerine, Rahîm isminin ise daha özel olarak ahirete baktığı nazara alınırsa, Rahman isminden dünyadaki adalete intikal edilebilir.

16 Çünkü manasında hem affetmek, hem rahmet ve şefkat etmek vardır. Bu fâni dünyada bu manalar hakikati ile umumî bir surette görünmediğinden, elbette başka bir diyarda o manalar tamamıyla tezahür edecektir. Hem rahmet ve şefkatin hakikatı, dirilmemek üzere ölmekle kabil-i tevfik değildir. Demek Rahîm’deki şefkat, parmağını Cennet’e uzatmış gösteriyor. Bkz. Emirdağ Lahikası II, 94

17 Çünkü “bütün hamd Allah’a mahsustur” manası ulûhiyeti gösterdiği gibi, tevhidi de gösteriyor. Evet, “lillah”daki “lâm” Sarf ilminde bir manası “ihtisas ve istihkaktır.” “Elhamdü”deki “elif lâm” bir manası istiğraktır. Demek “bütün hamdler Allah’a mahsustur.” Demek tevhidi, kat’î ifade ediyor. Bkz. Emirdağ Lahikası II, 94

18 Çünkü onsekiz bin âlemdeki zerrelerden, sineklerden tut, tâ bin defa zeminden büyük seyyareler ve yıldızlara kadar gayet mükemmel bir muvazene, bir intizam ve mükemmel bir terbiye, gayet mükemmel büyük bir adaleti gösteriyor. Bkz. Emirdağ Lahikası II, 94

19 **Nübüvvete işareti**: İnsanın fıtrî kuvvelerine diğer canlılar gibi sınır konulmamış, ondan kanun nezdinde suç ve din nezdinde günah denilen haddi aşmalar çıkmış. Peygamberler, haram ve helali anlatarak insanları taşkınlıklardan korumaya çalışmışlardır. Ayrıca, çekirdek hükmündeki kabiliyetlerini inkişaf ettirmekle emaneti yüklenme görevini yapabilmesi için nübüvvet zarurîdir. Ta ki **“âlemler”** içindeki yüksek makamını bulabilsin ve zemine halife olup melaikeye üstünlüğünü gösterebilsin. Bkz. Emirdağ Lahikası II, 94. Demek ki insanların hem menfiliklerden

uzak kalabilmeleri, hem de kabiliyetlerini müsbet yönde geliştirebilmeleri için peygamberlerin gönderilmesine ihtiyaç vardır.

20 Çünkü **“Yevmiddin”** din günü, ceza günü ve maneviyat günü demektir. Nasıl dünya, maddiyatın, maddî hareketlerin ve amellerin günüdür. Elbette o hareketlerin neticelerini ve o hizmetlerin ücretlerini ve o maneviyatın meyvelerini, belki o fâni ve geçici hallerin bâki ve daimî eserlerini ve âlem-i misal sinemasıyla ve fotoğrafıyla alınan umum o fâni ve geçici olanların amel sahifelerini gösterecek ve neşredecek bir gün gelecektir, diye ifade ediyor. Bkz. Emirdağ Lahikası II, 95

21 Bu, Kevser sûresinin ilk ayetidir. Sadefin içinden inciler çıkar. Kur’ân’ın bu en kısa sûresinin ilk ayetinde de Kur’ân’ın temel maksatlarını görmekteyiz. **“Biz Sana kevseri verdik”** derken tevhid ve nübüvvet açıktan görülür. “Yani Zât-ı Zülcelal’in seni nübüvvetle ve maddî-manevî temin-i adaletle müşerref ettiği gibi, Cennet’te Kevser’i ihsan ediyor.” Bkz. Emirdağ Lahikası II, 95

FATİHA SÛRESİ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ{١}

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَۙ{٢}

اَلرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِۙ{٣}

مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِۜ{٤}

اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُۜ{٥}

اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَۙ{٦}

صِرَاطَ الَّذ۪ينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْۙ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ{٧}

1-“Rahman – Rahîm olan Allah’ın adıyla.”

2-4-“Her türlü hamd, âlemlerin Rabbi, Rahman, Rahîm ve din gününün sahibi olan Allah’a mahsustur.

5-(Allahım) Yalnızca Sana ibadet eder ve yalnızca Senden yardım isteriz.

6-Bizi sırat-ı müstakime hidayet et.

7-Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna. Gadap edilenlerin ve dalâlette olanlarınkine değil.”

4. DERS: FATİHA SÛRESİNİN TEFSİRİ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

"Rahman – Rahîm olan Allah'ın adıyla."

Besmele, güneş gibidir, başkası gibi kendini de aydınlatır, onun için müstağnidir (başka besmeleye muhtaç değildir.)[1]

"Allah'ın adıyla" derken "ile" anlamı taşıyan بَا harfi,

1-Ya onun manasından anlaşılan fiile müteallıktır. Yani "O'ndan yardım istiyorum" manasını bildirir.

2-Veya örfen anlaşılan fiile müteallıktır. Yani "O'nun adını teberrük olarak zikrediyorum."[2]

3-Veya mukadder olan "de ki!" manasının gerektirdiği "oku!" fiiline müteallıktır. Bu, ihlâs ve tevhidi ifade eder.[3]

اِسْمٍ **"İsim"**

Bil ki: Allah'ın zâtî isimleri olduğu gibi[4], "Ğaffar, Rezzak, Muhyî, Mümit" gibi mütenevvi fiilî isimleri de vardır. Bunların mütenevvi ve çok olması, ezeli kudretin kâinatın envaına nisbetinin taaddüdü sebebiyledir. Böylece sanki "bismillah", kudretin tesir ve taallukunun inmesini istemektir. Ta ki bu taalluk kulun kesbine medet veren bir ruh olsun.

اللّٰهِ **"Allah"**

Allah lafza-i celâli, bütün kemâl sıfatlarını içine alan cami bir nüshadır. Çünkü Onun zâtı diğer isimlerin hilafına sıfatlarını iltizam yoluyla gerektirir.[5] Diğer isimlerde ise bu gerektirme yoktur.[6]

الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ **"Rahman – Rahîm"**

Bu iki ismin nazım ciheti: Allah lafza-i celâlinden silsilesiyle celâl tecelli ettiği gibi, Rahman ve Rahîm'den de silsilesiyle cemâl görülür. Çünkü celâl ve cemâl iki asıl (kök) olup, her ikisinin emir-nehiy, sevap-azap, terğip-terhip, tesbih-tahmid, havf-reca… gibi her âlemde dalları vardır.[7]

Ayrıca, **Allah lafza-i celâli**, zâtî ve tenzihî sıfatlara bir işaret olduğu gibi,[8]

Rahîm dahi fiilî- gayrî sıfatlara bir imadır.[9]

Rahman ise, ne ayn ne gayr olan yedi sıfata bir remzdir.[10]

Çünkü Rahman, "Rezzak" manasınadır. O ise beka vermekten ibarettir.[11] Beka ise, vücudun tekerrürüdür. Vücud ise temyiz edici bir sıfat, tahsis edici bir sıfat ve tesir edici bir sıfat ister. Bunlar da ilim, irade ve kudrettir.

Rızık vermenin neticesi olan beka, örfen basar, sem ve kelâm sıfatlarının varlığını gerektirir. Çünkü rızık verenin görmesinin olması gerekir, ta ki rızka muhtaç olan talep etmese bile onun ihtiyacını görsün. İşitmesinin olması gerekir, ta ki rızka muhtaç olan talepte bulunursa kelâmını duysun. Konuşmasının olması gerekir, bir vasıta ile onunla konuşsun. Bu altı sıfat, yedinci sıfat olan hayatı gerekli kılar.

Eğer desen: Büyük nimetlere delâlet eden Rahman'dan sonra dakik nimetlere delâlet eden Rahîm'in gelmesi tedelli san'atı olur. Hâlbuki belâğat, küçükten büyüğe doğru terakki san'atındadır?[12]

El-cevab: Bu, göz için kirpiklerin, at için dizginlerin mütemmim olması gibi, sonra gelenin öncekini tamamlaması kabilindendir.

Keza, kilit için anahtar, ruh için lisan örneğinde olduğu gibi, büyük olanın vücudu dakik olana bağlı ise, böyle getirilir.

Keza, bu makam nimetlere dikkat çekme makamı olduğundan, gizli olana dikkat çekmek daha uygun olur. Böylece, nimetleri sayma makamında tedelli san'atı, tenbih makamında terakki san'atı olur.

Eğer desen: -Emsalleri olan isimler gibi,- "rikkate gelmek, acımak" gibi manalar taşıyan Rahman ve Rahîmin, ilk anlamları itibarıyla Allah hakkında kullanılmaları muhaldir.[13] Eğer bunlardan murat bunların nihayetleri ise, mecaza gidilmesinin hikmeti nedir?[14]

El-cevab: Bunun hikmeti müteşabihatla aynıdır. Yani bu, beşer akıllarına İlâhî bir tenezzüldür. Şöyle ki:

Çocukla konuşanın, onun me'lufu olan ve ünsiyet edeceği şeylerle konuşması gibi, zihinlere ünsiyet sağlamak ve fehmettirmek için tenezzülde bulunmak, seviyeye inmek gerekir. Çünkü insanların ekserisi, malumatını duyularından elde ederler. Mücerred hakikatlere, ancak hayallerinin aynasıyla ve ülfet ettikleri canipten bakarlar.

Keza, kelâmdan maksat manayı ifade etmektir. Bu da ancak kalp ve histe tesirle tamam olur. Bu ise hakîkate ancak muhatabın melufatının üslûbunu giydirmekle gerçekleşir. Bununla kalp, kabule hazır hâle gelir.

Elhamdülillah

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ **"Her türlü hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur."** (Fatiha, 2)

اَلْحَمْدُ **"**(Her türlü) **hamd."**

Öncesiyle irtibatı:

Rahman ve Rahîm nimetlere delâlet ettiği için, bunların peşinde hamdin gelmesini gerektirdiler.

"**Elhamdülillah"** ifadesi, Kur'anda (Fatiha dışında) dört sûrenin başında tekrar edilir.[15] Bunların her biri esas nimetlerden bir nimete nazırdır. Bu nimetler ise,

– İlk yaratılış,

– Bu dünyada hayatın devamı.

– İkinci yaratılış

– Diğer âlemde hayatın devamıdır.

Sonra bu makamda nazm ciheti, yani "hamd"in Fatihatu'l – Kitaba Fatiha olması[16]

Fatihanın hamd ile başlamasında, zihinde önceden belirlenmiş olan ille-i gaiyenin tasavvuru gibi bir incelik vardır.[17] Çünkü hamd, hilkatin neticesi olan ibadetin ve kâinatın bir hikmeti ve gayesi olan marifetin icmalî bir sûretidir. Böylece sanki hamdin zikri, ille-i gaiyenin bir tasavvurudur. Cenab-ı Hak (azze ve celle) şöyle buyurmuştur:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ **"Ben cin ve insi ancak bana ibadet etmeleri için yarattım."** (Zariyat, 56)

Sonra hamdin manalarından meşhur olanı, kemâl sıfatlarını izhar etmektir.[18]

Bunun tahkiki:

Allah Teâlâ insanı yarattı ve onu kâinata cami bir nüsha, onsekiz bin âlemi içine alan âlem kitabına bir fihriste kıldı ve onun cevherinde isimlerden bir ismin tecelli ettiği her bir âlem için bir numune bıraktı. Eğer insan, hamdin şubelerinden olan şükr-i örfiyi[19] ifa ile kendisine verilen azaları yaratılış gayesine uygun bir şekilde kullansa ve tabiat pasının cilası olan şeriata itaat

etse, ondaki her numune kendi âlemine ve onda tecelli eden sıfata ve onda tezahür eden isme bir mişkat[20] ve bir ayna hâline gelir. Böylece insan, ruhuyla ve cismiyle gayp ve şehadet âlemlerinin bir hülasası olur, o âlemlerde tecelli eden, onda tecelli eder.

Böylece hamd ile insan Allah'ın kemâl sıfatlarının bir mazharı olur. كُنْتُ كَنْزاً مَخْفِيًّا فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِيَعْرِفُوني **"Ben gizli bir hazine idim. Beni tanımaları için mahlûkatı yarattım."**[21] kudsi hadisinin beyanında Muhyiddin İbni Arabînin şu ifadesi buna delalet eder: "Mahlûkatı yarattım, ta ki onlarda cemâlimi görmeme birer ayna olsunlar."

لِلّٰهِ **"Allah'a mahsustur."**

Her türlü hamd, müşahhas olmakla beraber Vacibu'l – vücud mefhumuyla mülahaza edilen Zât-ı Akdes'e layık ve O'na hastır.[22] Çünkü müşahhas olan bir şey, bazen genel bir mefhumla mülahaza edilir.

İbaredeki lâm harfi kendi manasına müteallıktır. Sanki bu lâm, müteallıkının manasını teşerrüb etmiştir.

Lâm harfinde ihlâs ve tevhide işaret vardır.

رَبّ "**Rabb"**

"Rabb", âlemi bütün cüzleriyle terbiye eden demektir. Âlemin her bir cüz'ü de âlem gibi bir âlemdir. O âlemin zerreleri, yıldızlar gibi müteferrik, intizamla müteharriktir.

Bil ki: Allah her şeye bir kemâl noktası belirlemiş ve o kemâl noktasına doğru bir meyil bırakmıştır. Sanki manevi bir emirle oraya doğru hareketi emretmiştir. O şey, seferi esnasında kendisine meded verecek ve engelleri kaldıracak yardıma muhtaçtır. Bu ise Allah'ın (azze ve celle) terbiyesiyle olur.

Şayet kâinata dikkat etsen, Âdemoğulları gibi taifeler ve kabileler görürsün. Bunların hepsi, hem münferit hem de toplu hâlde, Hâlıkının kanununa uyarak Sani'inin kendisine belirlediği görevi, ciddi bir çalışma ile yerine getirir.

Ama insanın hâli ne kadar acip, nasıl da şüzuz ediyor, bu kanunun dışına çıkıyor!

الْعَالَمِينَ **"Âlemler"**

Âlem kelimesine ilave olarak gelen ye ve nûn harfleri,[23]

-Ya i’rap alâmetidir. “Işrîn – selasîn” derken olduğu gibi.[24]

-Veya çoğul alâmetidir. Çünkü âlemin cüzleri de birer âlemdir.[25]

-Veya şunu bildirir: Âlem, güneş sistemine münhasır değildir.

Şair şöyle der:

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ كَمْ لِلّٰهِ مِنْ فَلَكٍ تَجْرِى النُّجُومُ بِهِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ

“Elhamdülillah, Allah’ın ne felekleri var.

Oralarda yıldızlar, güneş ve ay durmadan akar.”[26]

Kur’ân, سَاجِدِينَ لِي رَأَيْتُهُمْ **“Ben onları bana secde edenler şeklinde gördüm.”** (Yusuf, 4)[27] ayetinde olduğu gibi, burada da akıl sahibi varlıklar için kullanılan çoğul şeklini kullanmayı tercih etti.[28] Bununla, belâğat nazarının, âlemin her bir cüzünü canlı, akıllı, hâl diliyle konuşuyor şeklinde tasvir ettiğine işaret etti. Çünkü **âlem**, kendisiyle Sani’in bilindiği, O’na şehadet ve işaret eden şeydir. Böylece Allah’ın âlemleri terbiye etmesi ve bunların Allah’a alâmet olmaları, üstteki ayette geçen secde misali, bunların akıl sahipleri gibi olduğuna ima eder.

اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِۙ **“Rahman – Rahîm”** (Fatiha, 3)

Nazım ciheti: Bu iki isim, terbiyenin iki esasına işaret eder. Çünkü Rahman “rızık veren” anlamıyla menfaatleri celbe uygun düşer. Rahîm ise Ğaffar, “affeden” manasıyla zararları def’e münasip olur. Bu ikisi ise, terbiyenin iki esasıdır.

Din günü

مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِۜ **“Din gününün sahibi”** (Fatiha, 4)

Allah, din gününün, yani haşir ve ceza gününün (amellerin karşılığının verileceği günün) sahibidir.

Bu ifade, öncesinin bir sonucu gibidir. Zira rahmet, kıyamet ve ebedi saadetin delillerindendir. Çünkü rahmeti rahmet, nimeti nimet yapan, kıyametin gelmesi ve ebedi saadetin husûlüdür.

Yoksa en büyük nimetlerden olan akıl, insana bir musibet olur. Rahmetin en latîf envaından olan muhabbet ve şefkat, ebedi ayrılık mülahazasıyla şiddetli bir eleme inkılap eder.

Eğer desen: Allah daima her şeyin sahibi iken, burada **"din gününün sahibi"** şeklinde tahsisen söylenmesi nedendir?

El-cevap: Allah Teâla, aklın zahiri nazarında eşyanın mülk cihetindeki umur-ı hasise ile kudret elinin mübaşereti görülmesin diye, azametini izhar için şu kevn u fesad âleminde zahiri sebepleri koydu.[29]

İşte bu sebepler hesap günü ortadan kalkar ve her şeyin melekûtiyeti safi, şeffaf olarak tecelli eder. Öyle ki her şey, vasıtasız Seyyidini ve Saniini görür, tanır.

يَوْمِ **"Gün"**

Saatin saniye, dakika, saat ve günlerini sayan milleri arasında alâka olması gibi, **"Din günü"** ifadesindeki **"gün"** tabiri; gün, sene, insan ömrü ve dünyanın deveranı arasında açık bir münasebet olmasına binaen haşrin emarelerinden birine hads yoluyla, yani sür'atli bir intikalle işaret eder. Nasıl ki devrini tamamlayan bir mili gören kişi, diğerinin de -velev bir süre sonra da olsa- devrini tamamlayacağını kendi nefsinde tasdik eder. Onun gibi; gün, sene ve emsalinde tekrarlanan nev'î kıyametleri gören kimse, şahsı bir nev' gibi olan insan için haşir gününün sabahında saadet baharının doğmasına hükmeder.

الدِّينِ **"Din"**

"**Din"**den murat:

-Ya cezadır, yani hayra ve şerre ait amellerin karşılığının verileceği gündür.

-Veya dinin hakîkatleridir. Yani, dinin bildirdiği gerçeklerin doğduğu ve ortaya çıktığı, itikat dairesinin sebepler dairesine galebe ettiği gündür.

Çünkü Allah (azze ve celle), meşietiyle kâinatta sebepleri sonuçlara bağlayan bir nizam koydu ve insanı tabiatıyla, vehmiyle, hayaliyle bu nizamı gözetmeye ve onunla irtibata geçmeye mübtela kıldı.

Ayrıca, her şeyi kendine müteveccih kıldı ve mülkünde sebeplerin tesiri olmasından münezzeh oldu. İnsanı da itikad ve iman yönünden vicdanıyla, ruhuyla bu daireyi gözetmek ve onunla irtibat hâlinde olmakla mükellef kıldı.

Dünyada sebepler dairesi itikad dairesine galiptir. Ahirette ise itikad dairesi sebepler dairesine galip olacak şekilde tecelli eder.[30]

Bil ki: Bu iki dairenin her biri için belli bir makam ve hususi hükümler vardır. Dolayısıyla her birinin hakkının verilmesi gerekir. Sebepler dairesi

makamında iken her kim tabiatıyla, vehmiyle, hayaliyle ve sebeplerin ölçüsüyle itikad dairesine bakarsa Mu'tezile gibi düşünmeye mecbur kalır.[31]

Ve her kim itikad dairesi makamında ve ölçüleri içinde iken, ruhuyla, vicdanıyla sebepler dairesine baksa, tembelce bir tevekkülü ve her şeyi nizama koyan irade-i İlâhiye karşısında bir temerrüdü netice verir.[32]

اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُۜ

"**Yalnızca Sana ibadet ederiz ve yalnızca Senden yardım isteriz."** (Fatiha, 5)

إِيَّاكَ نَعْبُدُ **"Yalnızca Sana ibadet ederiz."**

Burada كَ harfinde iki nükte var:[33]

1-İltifat sırrıyla daha önce zikredilen kemâl vasıfları için hitabı tazammun eder. Çünkü bu sıfatları birer birer zikretmek zihni harekete geçirir, onu hazırlar, şevkle doldurur, bu sıfatların sahibi olana yöneltmek için teşvik eder.[34] Buna göre إِيَّاكَ, "ey bu sıfatlarla muttasıf olan Zât!" manasını ifade eder.

2-Buradaki hitap, belâğat mezhebinde manaları düşünmenin vacip olduğuna işaret eder, ta ki indiği gibi okunabilsin. Bu düşünme, tabii olarak ve zevk yönüyle hitaba sevkeder. Böylece إِيَّاكَ "Sanki görüyor gibi Rabbine ibadet et" emrine uymayı tazammun eder.[35]

"**Yalnızca sana ibadet ederiz"** derken çoğul zamiri kullanılması üç cihet içindir:

1-"**Biz, bu küçük âlem olan insanın aza ve zerreler topluluğu**, şükr-i örfi ile yani her birimiz bize emrolunanı yapmak sûretiyle ibadet ederiz."

2-"**Biz, tek Allah'a inanan muvahhidin topluluğu**, şeriatına itaat etmek sûretiyle Sana ibadet ederiz."

3-"**Biz, kâinat topluluğu**, Senin fıtrî şeriat-ı kübrana boyun eğer, azametin ve kudretinin arşı altında hayret ve muhabbetle secde ederiz."[36]

Nazm ciheti

"**Yalnızca Sana ibadet ederiz",** sûrenin başındaki "Elhamdülillah"ı beyan ve tefsirdir.[37]

"Din gününün Maliki" manasının ise lâzımıdır.[38]

Bil ki: إِيَّاكَ **“Yalnızca Sana”** ifadesinin önce getirilmesi, ibadetin ruhu olan ihlâs içindir. “Sana” şeklinde Allah’a hitap etmede ibadetin illetine bir remiz vardır. Çünkü hitabı netice veren bu sıfatlarla muttasıf olan Zât, ibadete layıktır.

وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ **“Ve yalnızca Senden yardım isteriz.”**

Bu da, bundan önceki إِيَّاكَ نَعْبُدُ gibi üç cemaat itibarıyladır:

“Biz insan azaları, muvahhidler topluluğu ve kâinat cemaati, başta Sana ibadet etmemiz olmak üzere, bütün ihtiyaç ve maksatlarımıza tevfik ve yardımı ancak Senden istiyoruz.”

إِيَّاكَ **nin tekrarı,**

– Hitap ve huzur lezzetini artırmak içindir.

– Ayan makamı burhan makamından çok daha yüce ve büyük olmasındandır.[39]

– İlâhî huzurda olmak, sadık olmaya ve yalan söylememeye daha ziyade sevkedicidir.

– İki maksattan her birinin müstakil olmasından dolayıdır.[40]

Bil ki: نَسْتَعِينُ **nün** نَعْبُدُ **ile nazmı**[41]

1-Ücretin hizmetle nazmı gibidir. Çünkü ibadet, Allah’ın kulu üzerinde bir hakkıdır. Yardım ise, Allah’ın kuluna bir ihsanıdır.

إِيَّاكَ **deki hasr**

Kul, bu şerefli nisbet olan ibadetle ve Allah’a hizmetle, sebep ve vasıtalara tezellülden kurtulur, hatta vasıtalar ona hizmetkâr olur. O ise yalnız Bir’i bilir, böylece daha önce geçtiği gibi, itikad ve vicdan dairesinin hükmü tecelli eder. Allah’a hakkıyla hizmetkâr olmayan kimse ise, sebeplere hizmetkâr olur, vasıtalar önünde zillet gösterir.

Lakin sebepler dairesinde iken, abdin sebepleri bütün bütün ihmal etmemesi gerekir, ta ki Allah’ın hikmet ve meşietiyle koyduğu nizam karşısında temerrüd etmiş olmasın. Çünkü bu dairede iken yapılan tevekkül, -daha önce geçtiği gibi- tembelliktir.

2-Mukaddemenin maksat ile nazmı gibidir. Çünkü yardım ve tevfik, ibadetin mukaddemesidir.

اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ **“Bizi sırat-ı müstakime hidayet et.”** (Fatiha, 6)

اِهْدِنَا **“Bize hidayet et.”**

Bunun nazm ciheti, Allah’ın sualine abdin cevabı olmasıdır. Abd **“Allahım, yalnızca Senden yardım isteriz”** deyince Allah sanki sorar: “En ziyade kalbini meşgul eden hangi maksadındır?” Abd der: **“Bize hidayet et.”**

Bil ki: **“Bize hidayet et”** ifadesi, -mef’ulünün farklı farklı olabilmesinden dolayı-, “hidayet üzere olanlar, hidayet talep edenler, hidayetinin artırılmasını isteyenler ve daha diğerlerine” manasının mertebelerinin taaddüdü sebebiyle, sanki hidayet fiilinin dört masdarından iştikak etmiştir. Bu durumda, **“Bize hidayet et.”** ifadesi:

-Bir topluluğa göre “bizi hidayette sabit kıl”,

-Bir cemaate göre “hidayetimizi artır”,

-Bir taifeye kıyasla “bizi muvaffak kıl”,

-Bir fırkaya göre ise “bize hidayet ver” anlamına gelir.

Allah’ın hidayet etmesi

“Allah her şeyi yarattı ve hidayet verdi”[42] hükmünce,

-Bize zahirî ve batınî duyular vererek hidayet etti.[43]

-Afakî ve enfüsî deliller dikerek bize yol gösterdi.[44]

-İrsal-i rusül ve inzal-i kütüb ile (Peygamberler göndererek ve kitaplar indirerek) bizi irşad etti.

-Sonra, gerçeğin üzerinden perdeyi kaldırarak en büyük hidayete bizi sevketti, böylece hak hak olarak, batıl da batıl olarak ortaya çıktı.

اَللّٰهُمَّ اَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَارْزُقْنَا اِتِّبَاعَهُ وَاَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلاً وَارْزُقْنَا اجْتِنَابَهُ

“Allah’ım bize hakkı hak olarak göster, bizi ona tabi olmaya muvaffak eyle. Bâtılı da bâtıl olarak göster, bizi ondan kaçınmaya muvaffak eyle..”

اَلصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ **“Sırat-ı müstakime”**

Bil ki: **Sırat-ı müstakim,** adalettir. O ise, insandaki üç kuvvenin her birinin üç mertebesinden vasat mertebeleri ifade eden hikmet, iffet ve şecaatin hülasasıdır. Şöyle ki:

Allah Teâlâ; halden hale çevrilen, ihtiyaçları olan ve tehlikelere maruz bulunan insan bedeninde ruhu yerleştirdiğinde, onun bedende devamı için üç kuvve bıraktı:

1-Menfaatleri cezbedici behimî kuvve-i şeheviye.

2-Zararları ve tahripkâr şeyleri def' edici hayvanî kuvve-i gadabiye.

3-Fayda ve zararı birbirinden ayıran melekî kuvve-i akliye.[45]

Lakin Allah, müsabaka sırrıyla beşerin tekemmülünü gerektiren hikmetiyle, her ne kadar şeriatla bunları bir had altına almış ise de, hayvanların kuvvelerini sınırlandırdığı gibi, insanın bu kuvvelerini fıtrî olarak sınırlandırmadı. Çünkü şeriat, ifrat ve tefriti yasaklar, vasatı ise emreder. فَاسْتَقِمْ كَما أُمِرْتَ **"Emrolunduğun gibi dosdoğru ol!"** ayeti bunu ilan eder. (Hûd, 112)

Bunların fıtrî olarak tahdit edilmemesiyle, üç mertebe husûle gelir:

1-Noksan mertebesi, yani tefrit.

2-Ziyade mertebesi, yani ifrat.

3-Vasat mertebesi, yani adl ve itidal.

Akıl kuvvesinin tefriti, gabavet (anlayışsızlık) ve ahmaklıktır. İfratı, aldatıcı cerbeze[46] ve değersiz işleri tedkiktir. Vasatı ise hikmettir.[47] وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا **"Kime hikmet verilmişse, gerçekten ona pek çok hayır verilmiştir."** (Bakara, 269)

Bil ki: Bu kuvvenin aslı bu üç mertebeye ayrıldığı gibi, dallarından her bir dal da üç mertebeye ayrılır. Mesela halk-ı ef'âl, yani "insanın fiillerinin yaratılması" meselesinde Ehl-i sünnet mezhebi, Cebriye ve Mu'tezilenin vasatıdır.[48] İtikadda tevhid mezhebi, ta'til ve teşbihin vasatıdır ve hakeza…[49]

Şehvet kuvvesinin tefriti humud, yani hiçbir şeye iştiha hissetmemektir. İfratı fücur, yani helal haram demeden rastladığı her şeye istek duymaktır. Vasatı ise, iffettir; helâle rağbet edip haramdan kaçmaktır. Bu esasa; yeme, içme, giyme ve benzeri füruatından her bir dalını kıyas et.

Gadab kuvvesinin tefriti cebanet, yani korkulmayacak şeylerden bile korkmaktır ve tevehhümdür. İfratı; istibdad, tahakküm ve zulmün babası olan tehevvürdür.[50] Vasatı ise şecaattir. Yani İslâm'ın namusu, tevhid kelimesinin yüceltilmesi için aşk ve şevkle ruhunu feda etmektir. Buna, füruatını kıyas et.

Etrafta yer alan altısı zulüm, ortada yer alan üçü adl, yani sırat-ı müstakimdir. Yani **"Emrolunduğun gibi dosdoğru ol"** ayetiyle ameldir. (Hûd, 112)

Kim dünyada sırat-ı müstakim üzere olursa, cehennem ateşi üzerindeki sırattan kolay geçer.

Yoldan sapanlar

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ

"Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna. Gadap edilenlerin ve dalâlette olanlarınkine değil." (Fatiha, 7)

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ **"Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna."**

Bil ki: Kur'ân incilerinin dizilişi bir iple değildir. Çoğu yerde bu diziliş, yakınlık ve uzaklık, zuhur ve hafa yönünden farklı farklı nisbet çizgilerinin nescinden (dokunmasından) meydana gelen nakışlardır.[51] Çünkü Kur'ân'ın i'câzının esası, vecizliğinden sonra bu nakıştır.

Mesela **"Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna"** ifadesi,

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ 'a münasiptir. Çünkü nimet hamdin karinesidir.

رَبِّ الْعَالَمِينَ 'e münasiptir. Çünkü terbiyenin kemâli nimetlerin ardarda gelmesiyledir.

اَلرَّحْمَنِ الرَّحِيم 'e münasiptir. Çünkü kendilerine nimet verilenler, yani "nebiler, sıddıklar, şehitler ve salihler" âlemlere rahmettirler ve rahmete açık birer misaldirler.

مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ 'e münasiptir. Çünkü ahiretin gelmesi kâmil nimetin ta kendisidir.

نَعْبُدُ 'ye münasiptir. Çünkü nimete mazhar o zâtlar, ibadette önderlerdir.

نَسْتَعِينُ 'e münasiptir. Çünkü nimete mazhar bu zâtlar muvaffak olmuşlardır.

اِهْدِنَا ‘ya münasiptir. Çünkü bunlar فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهْ **“Sen de onların hidayetine uy”** sırrıyla, numune-i imtisal kimselerdir. (En’am, 90)

اَلصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ‘e münasiptir. Çünkü istikametli yolun sadece onların mesleğinde olduğu gözler önündedir.

Bu sana bir misaldir, buna diğerlerini kıyas et!

صِرَاطَ **“Yol”**

Bu lafızda, onların yolunun hudutları belli, işlek bir yol olup, o yola sülûk edenin ondan çıkmayacağına bir işaret vardır.

اَلَّذِينَ lafzı mevsuldür, mevsulün gereği ise muhatap nezdinde göz önünde bilinir olmasıdır. Bu ifadede, onların şanlarının yüceliğine ve beşer zulümatı içinde parıldamalarına bir işaret vardır. Sanki onlar, -araştırılmasa ve talep edilmese bile-, her işitenin gözü önünde malûmdurlar.

Bu lafzın çoğul gelişi, onlara uymanın mümkün olduğuna ve tevatür sırrıyla mesleklerinin hak oluşuna bir remizdir. Çünkü يَدُ اللّٰهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ “Allah’ın eli cemaatledir.”[52]

أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ **“Nimet verdiklerinin”**

İfadenin geçmiş zaman sığasıyla gelmesinde, nimeti talep vesilesine bir işaret vardır. Nimeti Allah’a nisbette ise, kendisine şefaatçi yapmak vardır. Sanki şöyle der: “Ya İlâhî! İn’am Senin şanındandır. Lütfunla daha önce nimet verdin. Layık olmasam da, yine bana in’amda bulun.”

عَلَيْهِمْ **“Kendilerine”**

Bu ifadede, risalet ve teklif yükünün ağırlığına bir işaret vardır.

Keza, onların yağmuru alıp, altlarındaki sahraları sulayan yüce dağlar gibi olduklarına bir ima söz konusudur.

صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ **“Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna”** ayetinin mücmel manasını فَأُولٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيّنَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولٰئِكَ رَفِيقًا **“İşte onlar, Allah’ın nimetine mazhar kıldığı nebiler, sıddıklar, şehitler ve salihlerle beraberdirler. Bunlar ne güzel arkadaştırlar.”** ayeti tefsir eder. (Nisa, 69) Çünkü Kur’ân’ın bir kısmı bir kısmını tefsir eder.

Eğer desen: Enbiyanın meslekleri farklı farklı, ibadetleri ise muhteliftir?

El-cevap: Tâbi olmak, füruatta değil inanç esaslarında ve hükümlerdedir. [53] Çünkü bunlar zamanın değişmesiyle değişen füruattan farklı olarak devamlı ve sabittirler. Nasıl ki dört mevsim ve insan ömrünün devreleri ilaçlarda ve elbiselerde etkili olur, bir vakit deva olan bir şey, başka vakitte dert getirebilir, aynen öyle de nev-i beşerin ömür devreleri, ruhlara deva ve kalplere gıda olan hükümlerin füruatındaki farklılığa tesir eder.

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ **"Gadap edilenlerin yoluna değil."**

Nazm ciheti:

Bil ki: Bu makam, havf ve tahliye, yani "korku ve kendini kötü özelliklerden arındırma makamı" olmasıyla, önceki makamlara münasiptir.

İşte, hayret ve dehşet nazarıyla rububiyetin celâl ve cemalle tavsifi makamına bakar.

İltica nazarıyla نَعْبُدُ deki ubudiyet makamına bakar.

Acz nazarıyla نَسْتَعِينُ deki tevekkül makamına bakar.

Teselli nazarıyla daimi refiki olan reca ve tezyin makamına bakar.

Çünkü dehşetli bir şey gören kimsenin kalbinde ilk meydana gelen şey şaşkınlık hissi, sonra kaçma meyli, sonra acz durumunda tevekkül, bundan sonra da tesellidir.

Eğer desen: Allah (azze ve celle) Hakîm'dir, Ganidir. Âlemde şer, çirkinlik ve dalâleti yaratmasındaki hikmet nedir?

El-cevap: Bil ki: Kâinatta kemâl, hayır ve hüsün maksud-u bizzâttır ve bunlar küllîdirler. Şer, çirkinlik ve noksan ise bunlara nisbetle cüzîdirler, tebeidirler, hilkatte örtülüdürler. Yüce Allah, bunları hüsün ve kemâl arasına dağınık bir şekilde zâtları için değil, aksine hayır ve kemâlin nisbi hakîkatlerinin zuhuru, hatta vücudu için bir mukaddime, bir vahid-i kıyasi olarak yaratmıştır.[54]

Eğer desen: Hakaik-ı nisbiyenin kıymeti nedir ki, bunlar sebebiyle cüz'î şer hoş görülsün?[55]

El-cevap: Nisbi hakîkatler,

-Varlıklar arasında rabıtalardır.

-Kâinatın nizamını dokuyan çizgilerdir.

– Kâinatın nev’lerini tek bir varlık hâline getiren şualardır.

Nisbi hakîkatler, hakiki hakîkatlerden binlerce defa ziyadedir. Çünkü bir zâtın hakiki sıfatları yedi olsa, nisbi hakîkatleri yediyüz olur. Hayr-ı kesir için şerr-i kalil hoş görülür, hatta istihsan edilir. Az bir şer gelmemek için büyük bir hayrı terk etmek büyük bir şer olur. Hikmet nazarında ise, az bir şer çok şerre mukabil olursa, o az şer hüsn-ü bilgayr olur.[56] Usûl kitaplarında verilen zekât ve cihad örneklerinde olduğu gibi…[57]

Meşhur اِنَّ الْأَشْيَاءَ اِنَّمَا تُعْرَفُ بِأَضْدَادِهَا “Eşya ancak zıddıyla bilinir.” sözünün manası şudur: Zıddın varlığı o şeyin nisbi hakîkatlerinin zuhur ve vücuduna bir sebeptir. Mesela, çirkinlik olmasa ve güzelliğin arasına karışmasa, güzellik nihayetsiz mertebeleriyle ortaya çıkmaz.

Eğer desen: الضَّالِّينَ –الْمَغْضُوبِ– أَنْعَمْتَ **kelimelerinin sırasıyla fiil, ism-i mef’ul ve ism-i fail olarak farklı gelmesi nedendir? Keza, üçüncü fırkanın sıfatı, ikinci fırkada sıfatın akıbeti ve birinci fırkada netice itibarıyla sıfatın unvanı zikredilmesi niçindir?**

El-cevap: Birinci fırka için nimet unvanını seçti, çünkü nimet nefsin kendisine meylettiği bir lezzettir. Mazi fiili olarak getirdi, çünkü verdiğini geri almamak Kerim-i mutlakın şanıdır.[58]

Keza, Mün’imin âdetini ortaya koyarak matluba vesileye bir remizdir.[59] Sanki şöyle diyor: “İn’am senin şanındandır, daha önce nimet verdin, beni de nimetine mazhar eyle.”

غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ **“Gadap edilenlerin yoluna değil.”**

Bundan murat, gadab kuvvelerinin tecavüzüyle haddi aşıp zulmeden, İlâhî hükümleri terk ile fıska düşen kimselerdir. Yahudilerin şiddetli inadı gibi…

Fısk ve zulmün kendisinde menhus bir lezzet ve habis bir izzet bulunduğundan nefis ondan nefret etmez. Bundan dolayı Kur’ân, onun her nefsi nefret ettiren akıbetini zikretti, o da Allah’ın gadabının nüzuludür. Devam özelliği olan ismi seçti, çünkü isyan ve şer ancak tevbe ve af ile sona ermediği zaman isim olarak kalır.

وَلَا الضَّالِّينَ **“Dalâlette olanlarınkine değil.”**

Bundan murat, vehim ve hevânın akıl ve vicdana galebesi sebebiyle hak yoldan sapan ve batıl itikatla nifaka düşen kimselerdir. Hıristiyanların safsataları gibi…

Kur’ân bunların sıfatlarını seçti. Çünkü dalâletin kendisi, nefsi nefret ettiren bir elemdir ve her ne kadar neticeyi görmese de, ruh ondan çekinir.

Keza Kur’ân, isim olarak zikretti, çünkü dalâlet, kesilmediği sürece dalâlettir.

Bil ki: Her elem dalâlette ve her lezzet imandadır. Eğer istersen şu şahsın hâline dikkat et:

Kudret eli onu yokluk karanlıklarından çıkardı ve bu dehşetli dünya sahrasına attı. Şefkat bekleyerek gözlerini açıyor. Belâ ve illetleri, birer düşman şeklinde kendisine hücum eder görüyor. Merhamet bekleyerek tabiattaki unsurlara bakıyor, ama onları katı kalpli, merhametsiz, kendisine diş bilemiş olarak görüyor. Derken bir medet bulmak ümidiyle başını semadaki cisimlere çeviriyor, onları heybetli, müthiş bir şekilde görüyor. Sanki dehşetli ağızlardan ateş mermileri etrafına yağıyor. Bunun üzerine tahayyürde kalıyor, başını eğiyor ve nefsine bakıyor. Ondan binler ihtiyaç sayhaları, hacet feryatları işitiyor. Bundan dolayı ürküp vicdanına sığınıyor, onda da dünyayı versen doymayacak, coşkulu, her tarafa uzanmış binler emeller görüyor.

Allah için söyle! Böyle bir şahıs şayet mebde ile meade,[60] Sani ve haşre itikad etmezse hâli nice olur? Zanneder misin cehennem ona o hâlinden daha zor ve ruhu için daha yakıcı olsun? Zira onun korku, acz, titreme, endişe, yalnızlık, sahipsizlik ve ümitsizlikten meydana gelen bir hâli var.

Çünkü o, kendi kudretine müracaat ettiğinde onu aciz ve zayıf görüyor. İhtiyaçlarını yatıştırmak istediğinde, onların susmadığını görüyor. Bağırıp yardım istediğinde kimse onu işitmiyor, kimse ona imdada gelmiyor. Bundan dolayı her şeyi düşman zannediyor, her şeyi yabancı tahayyül ediyor, hiçbir şeyle ünsiyet kuramıyor. Gök cisimlerinin dönmesine, vicdanı rahatsız eden korku, dehşet ve ürküntü ile bakıyor.

Sonra, sırat-ı müstakimde olduğunda, vicdan ve ruhu iman nuruyla ziyalandığında bu şahsın hâline bak, dikkat et.

Dünyaya adımını atıp gözlerini açtığında, saldıran harici varlıkları görür, o zaman bu saldıranlara mukabil marifet-i Sani denilen nokta-i istinada dayanır, rahatlar.[61]

Sonra istidatlarını ve ebede uzanmış emellerini incelediğinde ebedi saadetin marifeti olan nokta-i istimdadı görür, emelleri bundan meded alır, bu meded noktasından ab-ı hayat içer.[62]

Sonra bakıyoruz ki bu şahıs başını kaldırıp varlıklara bakıyor, her şeyi enis görüyor, gözleri kâinat bostanındaki her çiçekten ünsiyet ve muhabbet balı topluyor.

Gök cisimlerinin hareketlerinde Hâlıkının hikmetini görüyor, onları seyir ile tenezzüh ediyor, ibret ve tefekkür nazarıyla bakıyor. Sanki güneş ona şöyle nida etmekte:

“Ey kardeş! Benden ürkme, merhaba, hoş geldin, her ikimiz aynı Zâta hizmetkârız, emrine muti’yiz.”

Ay, yıldızlar, deniz ve bunların kardeşleri her biri kendine has lisanla buna sesleniyorlar, şöyle işaret ediyorlar: “Hoş geldin, bizi tanımıyor musun? Hepimiz senin Malikine hizmetle meşgulüz. Bağırıp çağıran belâların tehditlerinden sakın sıkılma, ürkme ve korkma. Çünkü hepsinin dizgini senin Hâlıkının elindedir.”

İşte bu şahıs birinci durumda vicdanının ta derinlerinde şiddetli bir elem hisseder. Ondan kurtulmak, ızdırabını hafifletmek ve hissini ibtal etmek için kıymetsiz işlerle oyalanıp tagafül ile teselli bularak vicdanını aldatmak, ruhunu uyutmak ister.[63] Yoksa vicdanının ta derinlerini yakan dehşetli bir elem hissedecek.

Hak yoldan uzaklık nisbetinde bu elemin tesiri ortaya çıkar.

Ama ikinci hâlette ruhunun derinlerinde âli bir lezzet, peşin bir saadet hisseder. Kalbini uyardıkça, vicdanını harekete geçirdikçe, ruhuna hissettirdikçe saadeti artar, kendisine ruhani cennet kapılarının açıldığı müjdelenir.

اَللّٰهُمَّ بِحُرْمَةِ هذِهِ السُّورَةِ اِجْعَلْنَا مِنْ اَهْلِ الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ

“Allahım bu sûre hürmetine bizleri sırat-ı müstakim ehlinden eyle.” (Âmin)

1 “Başkalarını tenvir ettiği gibi, kendini de gösteriyor. Her nefes ve her dakika ruhlar ona hava ve su gibi muhtaç olduğundan, onun hakikatını herkesin ruhu hisseder. Kalb ve hayal bilmese de ehemmiyeti yok. Onun için beyan ve tariften müstağnidir.” Bkz. Emirdağ Lahikası II, 95. Kur’ân okurken besmele ile başlanır. Görülmek için güneşin başka güneşe ihtiyacı olmaması gibi, Besmele de Kur’ân’dan bir kelâm olduğu hâlde, onu okumak için ayrıca besmele gerekmez.

2 Zira O’nun adıyla başlayan iş bereketlenir, kıymet kazanır. Bir asker “devlet namına” dediğinde çok büyük işler yapabilmesi gibi, “Allah’ın adıyla” diyen kimseye de rahmet kapıları açılır.

3 “Ya Rabbi, ben senin isminin yardımıyla ve onun bereketiyle okuyacağım. Her şey senin kudretinle ve icadınla ve tevfikinle olduğu gibi, yalnız ve yalnız senin isminle başlıyorum.” Bkz. Emirdağ Lahikası II, 96

4 Mesela O, zatında Hayy, Kuddüs, Ehad’dir.

5 Mesela “tavan”ın varlığı duvarın varlığını gerekli kılar. “Allah” dediğimizde de, bütün kemal sıfatlara haiz olan zât anlaşılır.

6 Allah lafza-i celâli, Allah’ın bütün isim ve sıfatlarını tazammun eder. Mesela, Rahîm ve Kadir olmayan Allah olamaz. Veya: “Allah” ismi bütün kemâl sıfatlarını gerektirir. Ama diğer varlıkların isimlerinde böyle bir gerektirme söz konusu değildir. Mesela, ismi “Kâmil” olan biri gerçekte nice noksan özelliklere de sahip olabilir.

7 Bu ikili kelimelerden birincileri cemale, ikincileri celale bakar. Mesela cemaliyle emreder, celaliyle nehyeder; sevap Onun cemalinden, azap ise celalindendir.

8 Bunlar, “vücud, kıdem, beka, vahdaniyet, muhalefetün lil havadis ve kıyam binefsihi” sıfatlarıdır. Yani Allah vardır, ezeli ve ebedidir. Ondan başka ilâh yoktur. O, yaratılmışlara benzemez. Varlığı başkasına muhtaç değildir. Bu sıfatlar Allaha has olup zâtî olarak mahlûkatta bulunmaz. Mesela mevcudatın vücudu Onun var etmesiyle, devam ve bekası da Onun ibkasıyladır. Allah hakkında bu sıfatları söylediğimizde, bunların zıdlarından Onu münezzeh kılarız.

9 Mesela Allah merhamet etmesiyle Rahîm, şifa vermesiyle Şafi, ikram etmesiyle Kerim’dir. Bu isimlerin Allah’ın gayrısına taallukları vardır.

10 Bunlar “hayat, ilim, irade, kudret, sem’, basar ve kelâm” sıfatlarıdır. Bunlara “sıfat-ı seb’a” yani “yedi sıfat” denir. İmam Maturidi, sekizinci bir sıfat olarak “tekvin” yani “yaratmak” sıfatını da sayar. İmam Eş’ari ise, Allah’ın yaratmasını O’nun kudretinin bir taalluku olarak görür.

11 Buradaki “beka”, varlığın devam ettirilmesi anlamındadır. Hayatın devamı rızık vasıtasıyla olur.

12 **Tedelli san’atı**, belli bir tertiple küçükten büyüğe doğru sıralama yapmaktır. Birisine yapılan iyilikler anlatılırken normalde küçükten büyüğe doğru gidilir. Mesela, “sana araba verdim, bisküvi verdim” denilmez. Ama önce büyük nazara verilip ardından küçük söylenmişse, bunda bazı incelikler söz konusudur.

13 “Kalp inceliği” anlamına gelen bu isimler, annenin çocuğun isteklerini -istemese de- yapmaya mecbur hissetmesi misali kalbin dayanamaması ve neticede isteğin verilmesini ifade eder. Bu ise Allah hakkında muhaldir.

14 Mesela “Allah Ganidir” deriz. **Gani**, ilk anlamı itibarıyla “zengin” demektir. Allah hakkında kullanıldığında, bu mananın lazımı murat edilir. Yani “O, kimseye muhtaç değildir.” Allahın diğer isimlerinin kullanımında da benzeri bir durum söz konusudur. Mesela “O Meliktir.” **Melik**, kral ve hükümdar anlamında kullanılır. Bu kelime Allah

hakkında kullanıldığında Onun şanına yaraşır bir manada düşünülmesi ve mülahaza edilmesi gerekir.

15 İlgili ayetler şunlardır:

“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah’a mahsustur. Sonra, kâfirler hâlâ başkalarını Rablerine denk sayıyorlar.” (En’am, 1)

“Hamd, o Allah’a mahsustur ki, kuluna Kitabı indirdi ve onda hiçbir eğrilik kılmadı.” (Kehf, 1) Kur’an, şu âlemde varlığın devamına sebeptir. Nitekim müellif Şualar isimli eserinde şöyle der: “Kur’an-ı Hakîm bu zemin kafasının aklı ve kuvve-i müfekkiresidir. Eğer el’iyazü billah, Kur’an küre-i arzın başından çıksa, arz divane olacak, akıldan boş kalan kafasını bir seyyareye çarpması, bir kıyamet kopmasına sebeb olması akıldan uzak değildir. Evet, Kur’an arşı ferş ile bağlamış bir zincir, bir hablullahtır. Cazibe-i umumiyeden ziyade, zemini muhafaza ediyor.”

“Hamd, o Allah’a mahsustur ki, göklerde ne var, yerde ne varsa hep O’nundur. Ahirette de hamd O’nundur. O Hakîm- Habîr’dir.” (Sebe’, 1)

“Hamd, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan Allah’a mahsustur. O, yaratılışta dilediğini ziyade kılar. Gerçekten Allah, her şeye kâdirdir.” (Fatır, 1)

16 **Fatihatu’l-Kitab**, Fatiha suresinin ismidir. İlk sûrenin hamd ile başlaması, elbette önemli bir durumdur.

17 Mesela, ağacın ille-i gaiyesi (varoluş amacı) meyvesidir. Meyve her ne kadar sonra meydana gelse de, işin başında zihinde yer alır.

18 **Şükür**, daha çok, nimete karşı yapılır. **Hamd**de ise medih manası daha hâkimdir. Mesela hamd ile ilgili önceki dipnotta verilen ayetlere bakalım. Dikkat edilirse, Allah Teâlâ ile ilgili bu ayetlerde nazara verilenler hep birer kemâl sıfatıdır. Yaratmak, âlemleri terbiye etmek, ahireti getirmek, melekleri elçi yapmak… gibi.

19 **Şükr-i örfi**, her azayı yaratılış gayesine uygun kullanmaktır. Aklı tefekkürde, kalbi Allah’a muhabbette, dili güzel sözler söylemekte kullanmak gibi… Allah birisine ilim nasip etmişse bunun şükrü ilmiyle başkalarına yardımcı olmak, servet nasip etmişse bu serveti halka yararlı olacak şekilde kullanmak, makam nasip etmişse bu makam ile hizmet etmektir. Böyle hâllerde sadece “elhamdülillah” demek yeterli değildir.

20 **Mişkat:** Duvarda içine lâmba konulan yer. Kandil.

21 Celâleddin Süyûti, **Ed- Dürerü’l – Müntesire**, s. 125

22 **Vacibu’l – Vücud:** Varlığı zâtından olup, yokluğu muhal olan demektir. İbaredeki müşahhas kaydı, mücerredin zıddı olması yönünden ele alınabilir. Yani O, soyut ve itibari olmayıp bizâtihi var olandır.

Zât-ı Akdes: En mukaddes zât. Bütün noksan ve kusurlardan sonsuz derecede yüce olan Allah. Allah'ın, sonsuz kemâlde olan mukaddes Zâtı.

23 "Âlemin" kelimesi, âlem kelimesinin çoğulu olup, "âlemler" anlamındadır.

24 **İ'rap:** Kelime ve fiillerin sonunda bulunan harf veya harekelerin değişmesi ve bu değişikliği ve sebeplerini öğreten ilimdir.

25 Âlem bir olmakla beraber, âlem içinde âlemler vardır.

26 Şiir, Ebu'l- Âlâ Maarri'ye aittir.

27 Hz. Yusuf, çocukluğunda gördüğü bir rüyada güneş, ay ve yıldızları kendisine secde ederlerken görür, durumu babasına anlatır.

28 Arapçada cansız ve hayvanlar için kullanılan çoğul sığasıyla, akıl sahibi insanlar için kullanılan çoğul sığası aynı değildir. Mesela hayvan kelimesi "hayvanat" şeklinde çoğul yapılırken, mümin kelimesi "müminin" şeklinde çoğul yapılır. Ayette güneş, ay ve yıldızlar cansız olmaları hasebiyle "sacidat" şeklinde çoğul yapılması gerekirken "sacidin" şeklinde akıllı varlıklar gibi çoğul yapılması, belağat yönünden dikkat çeken bir durumdur. Mevlana şöyle der: "Bize göre bîruh olanlar ind-i İlâhide ziruhturlar." Yani, bizim ruhsuz gördüklerimiz Allah nezdinde ruh sahibidirler.

29 **Kevn u fesad âlemi:** Kevn, oluş demektir, fesad ise yok oluşu bildirir. Şu âlem sabit değildir. Her şey hareketli ve kararsızdır. Her var oluşu bir yok oluş izler. Sağlığı hastalık, gençliği ihtiyarlık takip eder. Dün var olanlar yarın bu âlemden kaybolup gideceklerdir. "Her kemâlin bir zevali vardır" ifadesi de, kevn ü fesadla alâkalıdır.

30 **İtikad dairesi:** İman ve itikadın gerektirdiği bakış açısı. Sebepler dünyasında yaşayan kişiler olarak, sonuçları elde etmek için bu sebeplere müracaat etmemiz gerekir. Meselâ, bir hasta doktora gider ve onun verdiği ilaçları kullanır. Ama iyileştiğinde "doktor beni iyileştirdi" veya "ilaçlar beni iyileştirdi" demez veya dememesi gerekir. Zira o sebepleri yaratan ve onların eliyle şifayı ihsan eden Allah'tır.

Sebepler dairesi: Sebepler âlemi. Bir işin meydana gelmesi için gerekli olan sebepler zinciri. Bunlara müracaat etmeden, "Allah her şeye kadir değil mi?" diyenler, sebepler dairesini itikat dairesi ile karıştırmış olurlar. Bunları bekleyen akıbet, tembelce oturmak ve gayelerinden mahrum kalmaktır. Sebepler, Allah'ın kanunudur. Onlara uymamak, ilâhî hikmete ve iradeye karşı çıkmaktır. İradeye karşı çıkanların, kudretten medet beklemeleri ise, boşuna bir bekleyiştir ve yanlış yol ile doğru hedefe ulaşmayı ummak demektir.

Peygamberler bile, mu'cizeler dışında, diğer insanlar gibi, sebeplere müracaat etmişler ve Allah'ın bu vadideki iradesine tam riayet etmişlerdir. "Allah her şeye kadirdir," deyip de tebliğ etmeden hidayet gözlememişler, cihad yapmadan zafer beklememişlerdir.

31 Böyle biri, sebeplerde boğularak İlahi icraatı göz ardı eder, “ben kaderimi kendim çizerim” der.

32 Böyle biri, “Allah her şeye kadir değil mi?” diyerek kendi iradesini de göz ardı eder, sebepler dünyasında sebeplere riayetin de bir vazife olduğunu unutur.

33 Bu harf, muhataba hitabı sağlar.

34 **İltifat:** Hitabın yönünü değiştirme, sözü gaybtan muhataba, muhatabtan gayba döndürme san’atıdır. Bir zâtın kemâlini “O şöyle âlimdir, böyle cömerttir..” şeklinde ifade edersek onu gaibane methetmiş oluruz. Ama onun huzuruna çıkıp “Siz şöyle âlim, böyle cömertsiniz…” dediğimizde muhatab olarak kendisini methetmiş oluruz. Benzeri bir durum Fatiha sûresinde vardır. Her Müslümanın günde defalarca okuduğu bu sûrede, önce Cenab-ı Hak kemâl sıfatlarıyla anlatılır. Ardından, bu kemâl sıfatlarını ardarda söylemekten gelen bir şevk ve cezbe içinde hitab makamına çıkılır, **“yalnızca Sana ibadet eder ve yalnızca Senden yardım dileriz”** denilerek doğrudan Allah’a münacatta bulunulur.

35 Peygamber Efendimiz meşhur “Cibril hadisinde” “ihsan”ı tarif ederken şöyle buyurur: “İhsan, sanki görüyor gibi Allah’a ibadet etmendir. Sen Onu görmüyorsan da, O seni görüyor.” (Tirmizi, İman, 4.)

36 **Şeriat-ı Kübra:** “Büyük şeriat” anlamındadır. Bununla yaratılışta vazedilen İlâhî hükümler, kâinatın idaresinde cari olan İlâhî kanunlar kasdedilmektedir.

37 “Sadece Sana hamdederek, hamdimizi ibadet şeklinde gösteririz.”

38 “O günün sahibi ancak ve ancak Sen olduğun için biz de yalnız Sana ibadet eder, o gün bir fayda vermeyecek olanları mabud olarak görmeyiz.”

39 **“Ayan (Iyan) makamı”**, doğrudan Allah’a muhatap olma makamıdır. **“Burhan makamı”** ise, delil ile gıyabî olarak Allah’ı bilmektir. İnsan, Fatiha sûresinde önce gıyabî olarak Allah’a yönelir, hamdini takdim eder, sonra da **“Yalnızca Sana ibadet ederiz…”** diyerek Ona muhatap olur.

40 İki maksattan murat, ibadet ve istianedir.

41 Yani sadece Allah’a ibadeti ifadeden sonra, sadece O’ndan yardım dilenmesi.

42 Bu ibareye yakın bir mana Taha sûresi 50. ayette geçer. Hz. Musa, Firavuna Allah’ı anlatırken şöyle der: رَبُّنَا الَّذِى اَعْطٰى كُلَّ شَىْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى **“Rabbimiz o zâttır ki her şeyi yarattı ve sonra da ona hidayet verdi.”**.

43 İnsana verilen beş duyu, zahirî duyulardandır. Hiss-i müşterek, vehim, hayal, hafıza gibi duyular ise, batınî olanlardandır.

44 **Afak ve enfüs**, birbirine mukabil olarak kullanılan iki kelimedir. Âfak, insanın dışındaki âlemi, enfüs ise insanın kendisini ifade eder. Bu iki kelime, **“Ayetlerimizi**

onlara âfakta ve enfüste (kendi nefislerinde) **göstereceğiz…"** ayetinden alınmıştır. (Fussılet, 53)

45 İnsan, kendisine verilen şehvet kuvveti ile yararına olan şeyleri elde etmeye çalışır. Gadap kuvveti ile, ona zarar veren şeyleri ortadan kaldırmaya gayret eder. Akıl kuvveti ile de faydalı ve zararlı olanları birbirinden ayırır.

46 **Cerbeze:** Aldatıcı bir zekâ ile doğruyu yanlış, yanlışı doğru göstermektir. Cerbeze, aklın ifrat hâlidir. Böyle bir akıl, batılı hak, eğriyi doğru gösterir.

47 **Hikmet:** Her şeyi yerli yerince yapmaya hikmet denir. Yerinde bir hareket hikmetli iş, ince manalar taşıyan bir söz, hikmetli sözdür. Bir yönüyle hikmet, her şeyin inceliklerine nüfuz etmek, nedenine ve niçinine vakıf olmaktır. Hikmetin bu yönü, bilhassa bilgi ile alâkalıdır.

48 **Cebriye**, "kul kaderin mahkûmudur" der. **Mu'tezile**, "insan kendi fiillerinin yaratıcısıdır" der. **Ehl-i Sünnet** ise, hem kaderi kabul eder, hem de insanın fiillerini, yaratma yönüyle Allah'a verir, "kesb insandan, yaratmak ise Allah'tandır." der.

49 **Ta'til**, Allah'ın sıfatlarını kabul etmemektir. Mu'tezileye bu fikirlerinden dolayı "Muattıla" ismi de verilir. Onlara göre, Allah'ın sıfatlarını kabul etmek tevhide aykırıdır. **Teşbih** ise, Allah'ın sıfatlarını insan gibi kabul etmektir. Bu görüşte olanlara "Müşebbihe" denilir. Bunlar Kur'ân'da Allah'a nisbet edilen "el, yüz, arşa oturmak" gibi müteşabih manaları zahirine göre kabul ederler. Ehl-i Sünnet ise, Allah'ın sıfatlarını kabul eder, ama bunları insan sıfatları gibi ele almaz. **"O'nun misli hiçbir şey yoktur"** ayeti çerçevesinde meseleyi değerlendirir. (Şûra, 11)

50 **İstibdad**, Zorla kabul ettirmeye çalışmak; **tahakküm**, baskı kurarak hükmetmek istemek; **tehevvür** ise maddi mânevi hiçbir şeyden korkmamak hâlidir.

51 Merkezi nakşa sahip bir halıda benzeri bir durumu görürüz. Ortadaki nakşın, halının her tarafındaki nakışlarla alakası vardır.

52 Aclûni, Keşfu'l- Hafa, II, 391. **"Allah'ın eli"** ifadesi mecazî anlamda olup, "Onun rahmeti, yardım ve inayeti" gibi manaları ifade eder.

53 **Füruat,** esasa ait olmayan hükümlere denir. Bunlar, temel ve değişmez hükümlerin dışında kalan ayrıntılardır. Temel hükümler ise, bütün hak dinlerde aynıdır; değişmez, nesholmaz. Meselâ, imanın rükünleri bütün hak dinlerde aynıdır ve ibadet bunların hepsinde vardır. İbadetin şekli, vakti, kıblenin yönü gibi füruatta ise değişiklik söz konusu olmuştur.

54 **Vahid-i kıyasi: "**Mukayese unsuru, ölçek" demektir. Eşya arasında bulunan ve zahirde çirkin görünen şeyler, güzelliklerin farkedilmesine yol açar. Mesela özürlü birini gören kimse, "insanların hepsi böyle de yaratılabilirdi" şeklinde bir kanaate varır, sağlam yaratılma nimetindeki güzelliği fark eder.

55 **Hakaik-ı nisbiye:** Başkalarına nisbet yoluyla ortaya çıkan gerçeklerdir. Bir de **hakaik-ı hakikiye** denilen gerçek hakîkatler vardır. Mesela insanda bulunan akıl,

iman, cesaret, cömertlik gibi özellikler gerçek hakîkatlerdir. Ama bunlar her insanda farklı derecelerde olduğundan, insanlar arasında “nisbî gerçekler” ortaya çıkar. Böylece insanlar birbirine nisbetle “daha akıllı”, “daha cesur” gibi ifadelerle değerlendirilirler.

56 **Hüsn-ü bilgayr: “**Görünüşte çirkin, fakat neticesi güzel ve hayırlı olan” demektir. Bazı hadiseler görünürde şer ve çirkin telâkki edilirler. Ama onların arkalarında nice gizli güzellikler saklıdır. İşte bu tip güzelliklere hüsn-ü bilgayr denilir. Meselâ, hayatın bizzât güzel olmasına karşılık ölüm, hüsn-ü bilgayrdır. Bir de “**hüsn-ü bizzât**” vardır. Hüsn-ü bizzât, zâtında güzel olan, yani güzelliği bir başka şeye dayanmayan demektir. Meselâ, iman bizzât güzeldir; hiç küfür olmasa da iman yine güzeldir. Bu güzellik küfre nisbetle değildir. Takva ve salih amel de bizzât güzeldirler.

57 Mesela, maldan zekât veya sadaka verildiğinde mal görünüşte azalır, ama toplumun sağlıklı devam etmesi, sosyal çalkantıların olmaması için imkân sahiplerinin vermekten geri durmamaları gerekir. Öte yandan savaşa asker göndermede bazılarının ölmesi veya yaralanması gibi durumlar vardır. Ama gönderilmemesi, o ülke için tam bir felaket demektir. Çünkü ülkenin harimine girilecek, mal mülk talan edilecek, o ülke halkı tam bir zillete maruz kalacaktır.

58 **Kerim-i mutlak:** İkramına bir sınır olmayan.

59 **Mün’im:** Nimeti veren, ihsan eden. Yiyip içme, iyilik, ihsan, hidayet, sıhhat, servet gibi hür türlü nimetin asıl sahibi olan (Allah). “Nimet” kavramını, sadece midenin ihtiyaçlarına hasretmek doğru değildir. Mide doymak istediği gibi, akıl, kalp ve bütün duygular da tatmin olmak isterler. Bunların bütün ihtiyaçları nimet, onların verilmesi in’am, bunları ihsan eden ise Mün’im olan Allah’tır.

60 “**Mebde ve mead**”, Allahın varlığı ve yeniden diriltiliştir.

61 **Nokta-i istinat:** Dayanma noktası. Kâinatta cereyan eden ve insana dehşet verip âciz bırakan hâdiseler karşısında insanın çok kuvvetli bir yere dayanmaya ve güvenmeye olan fıtrî ihtiyacı. Bunu karşılayan, ancak ve ancak Allah’a imandır.

62 **Nokta-i istimdat:** Yardım isteme noktası. İnsanın kalbindeki sonsuz emel ve arzuların yerine getirilmesine olan ihtiyaç. Bunu tatmin eden ve karşılayan, ancak ve ancak ebedi saadetin gelmesidir.

63 **Tagafül ile teselli bulmak**, bildiği halde bilmezden, gördüğü halde görmezden gelme durumudur. Mesela, “ölüm haktır” gerçeğini herkes bilir. Ama nice insan bilmezden gelir, içki ve eğlence ile hayatını geçirerek kendine yazık eder.

BAKARA SÛRESİ, Zehraveyn’den Birinci Sûre[1]

Kur’ân-ı Kerim ve Müttaki Mü’minler

الٓمٓ{١}

ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَارَيْبَ فِيهِۚ هُدًى لِلْمُتَّقِينَۙ{٢}

اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ{٣}

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِهُمْ يُوقِنُونَؕ{٤}

أُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ{٥}

“Elif – Lâm – Mim”

“**İşte şu, o kâmil Kitap. Onda hiç bir şüphe yok. Müttakiler için bir hidayettir.”**

“**Onlar gayba iman ederler ve namazı ikame ederler ve onlara rızık olarak verdiklerimizden infak ederler.”**

“Onlar hem Sana indirilene ve hem de Senden önce indirilene iman ederler. Ve ahirete de onlar yakînen inanırlar.”

“**İşte onlardır Rablerinden bir hidayet üzere olanlar ve işte onlardır felaha erenler.”** (Bakara, 1-5)

1 Zehraveyn, hadiste Bakara ve Al-i İmran sûrelerine verilen isimdir.

5. DERS: KUR’ÂNDAKİ TEKRARLARIN BAZI SIRLARI

Eğer desen: Veciz ve mu’ciz olan Kur’ân’da besmele ve فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ “(Ey cin ve ins topluluğu!) **Bu durumda Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsiniz?”** (Rahman, 13), وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ **“O gün yalanlayanların vay hâline”** (Mürselat, 15)[1] ve kıssa-i Musa gibi zahirde tekrar edilen şeyler var. Hâlbuki tekrar usandırır ve belâğata aykırıdır.

El-cevap: : مَا كُلُّ مَا يَتَلَأْلَأُ يُحْرِقُ

“Her parlayan şey yakıcı ateş değildir.”

Evet, tekrar bazen usandırır, ama bu mutlak değildir, bazen hoş olur, bazen usanç verir.[2]

Nasıl ki insanın beslenmesinde temel gıdalar tekrarlandığında tatlı olur, insana hoş gelir. Meyve kabilinden olanlar ise, tekrarlandığında usandırır, yenilendiğinde lezzet verir.

Benzeri şekilde kelâmda hakîkat olan, fikirlere kût ve kuvvet, ruhlara gıda olanlar meluf olmasıyla her ne zaman tekrarlansa güneşin ziyası gibi müstahsen olur, kendisine ünsiyet edilir.

Kelâmın bir kısmı da zînet ve meyve kabilindendir. Lezzeti, sûretinin yenilenmesinde, libasının farklı olmasındadır.

Bunu anladığında şunu da bil ki: Nasıl ki Kur’ân’ın tamamı kalplere kût ve kuvvettir, tekrarı usanç vermez, hatta ne kadar çok okunsa o kadar tatlı olur. Öyle de, Kur’ân’da bu kûta ruh olan yerler vardır, tekrar edildikçe parlar, etrafından hak ve hakîkat şuaları parıldar.

Kûtun ruhu olanlar içinde, üssü’l- esas, ukde-i hayatiye ve daimi bir cesetle tecessüt etmiş nur olarak (belli bir kalıpla) gelenler vardır. Bismillahirrahmanirrahim örneğinde olduğu gibi.[3]

Ey insan, eğer zevk sahibi isen zevkine danış!

Bu açıklama, tekrar olduğunu kabule göre yapılmıştır. Yoksa mesela kıssa-i Musa hangi cihetleri içine alıyorsa, her makamda bu cihetlerden münasip bir cihet için zikredilmesi caizdir. Çünkü kıssa-i Musa tefarik-ı asâdan daha faydalıdır.[4] Kur’ân onu yed-i beyzasına gümüş olarak almış, altına

çevirmiştir. Bunu gören beyan sihirbazları, belâğati karşısında secdeye kapanmışlardır.[5]

Keza besmelede:

-İstiane,

-Teberrük,[6]

-Kur'ân'daki esas noktalar için mevzu, hatta gaye ve fihriste olmak gibi **cihetler** vardır.

Yine besmelede

-Tevhid makamı,

-Tenzih makamı,

-Sena makamı,

-Celâl ve cemal makamı,

-İhsan makamı gibi **makamlar** vardır.

Ayrıca besmelede tevhid, nübüvvet, haşir ve adalete, yani Kur'ân'ın dört meşhur maksadına işaret gibi **zımni hükümler** vardır. Ancak ekser sûrelerde maksud-u bizzât bunlardan biri olur, diğerleri istidradi olarak ikinci derecede kalır.

Öyleyse besmelenin her bir sûrede o sûrenin ruhuna uygun özel bir cihet veya hüküm veya makam için gelmesi, bir makam için konu olarak zikredilmesi, hatta bu cihetler ve makamlar itibariyle icmali bir fihriste olması niye caiz olmasın?

1 Rahman sûresindeki ayet 31 defa, diğeri de 10 defa tekrar edilir.

2 Edebiyatta **"tekrîr san'atı"** vardır. Yani yerinde yapılan tekrar, kelâmda israf sayılmak şöyle dursun, önemli ve vurgulu bir anlatım şeklidir.

3 Hamdin **"Elhamdülillah"** ile, hayret ve hayranlığın **"subhanallah"** kelimesiyle ifade edilmesi gibi… Bundan dolayı, **"Elhamdülillah"** ve **"subhanallah"** gibi kelimelerin Kur'ân'da sıkça yer aldığını görürüz. Bunlar, İslâm binasının temeli ve o kudsi ağacın çekirdeğinde yer alan hayat düğümü gibidirler.

4 **Tefarik-ı asâ** ifadesi "asânın parçaları" anlamında olup deyim olarak kullanılır. Fakir bir Arap kadının zayıf ve gayet huysuz bir oğlu varmış. Yaptığı müteaddit kavgalarda,

mesela bir defasında burnunu, bir defasında kulağını, bir defasında dudaklarını kesmişler. Her defasında da, annesi çocuğunun kesilen azalarına bedelen diyet alarak zenginleşmiş. Bu sebeple oğluna, “Sen tefarik’ül asâdan daha faydalısın” demiş. Asânın parçalarının her biri bir işe yaraması misali, Hz. Musanın kıssasındaki her bir parça pek çok hakîkatleri anlatmaya yaramaktadır.

5 Bu ibarede Hz. Musanın bazı mu’cizelerine işaretler vardır. En meşhur mu’cizesi asâ idi. Bir diğeri ise “yed-i beyza” denilen elinin ışık saçması idi. İşte Hz. Musa’nın sihirbazlarla müsabakasında, sihirbazlar Onun izhar ettiği bu hâllerin mu’cize olduğunu fark etmişler, secdeye kapanmışlardır. Onun gibi, beyan sihirbazları olan edipler, Kur’ân’ın belâğati karşısında secdeye varmaktadırlar.

6 “Allahın adıyla” dediğimizde, bunu **istiane** (yardım talebi) niyetiyle söyleyebiliriz, çünkü ancak Onun yardımıyla muvaffak oluruz. Keza **teberrük** olarak söyleyebiliriz, çünkü Allah adıyla başlanan iş bereketli ve semeredar olur.

6. DERS: HURUF-U MUKATTAA

الٓمٓ **“Elif – Lâm – Mim”** (Bakara, 1)

Burada dört mebhas vardır.

Birinci Mebhas

İ’caz, الٓمٓ ufkundan teneffüs etmiştir.[1] Çünkü i’câz, belâğat letaifi parıltılarının imtizacından tecelli eden bir nurdur.

Bu mebhaste bir kısım letaif var. Bunların her biri ince olsa bile, tamamı bir fecr-i sadıktır.

– الٓمٓ sûre başlarındaki diğer kardeşleriyle beraber, bütün kelimelerin unsurları olan hece harflerinin yarısını teşkil eder, dikkat et![2]

-Alınan bu harfler, alınmayanlara nisbetle daha çok kullanılmaktadır.

-Kur’ân, almış olduğu bu harflerden “elif ve lâm” gibi dile kolay olanları tekrar etti.

-Kur’ân mukattaat harflerini hece harflerinin sayısınca yirmidokuz sûre başında zikretti.

-Kur’ân bu harfleri alırken mehmuse, mechure, şedide, rihve, müsta’liye, münhafida, münfetiha gibi çift olan harf guruplarından yarısını; tek olanlardan ise, kalkale gibi ağır olanlardan azını, zellaka gibi hafif olanlardan çoğunu almıştır.[3]

-Alınan harflerin tabiatları, seciye olarak daha latîftir.

-Kur’ân bu harfleri alırken beş yüz dört ihtimal arasından bu tarzı seçmiştir. Öyle ki, harflerin tabiatlarına göre yarısını almak, ancak bu şekilde mümkün olmaktadır. Çünkü çoğunun taksimatı iç içedir, birbirine girmiştir ve farklı farklıdır. Her birinin bu şekilde yarısının alınmasında acip bir garabet (dikkat çekicilik) vardır.

Bu lem’aların mezcinden i’câz nuru derleyemeyen kimse, başka değil ancak kendi zevkini kınasın!

İkinci Mebhas

Bil ki: الٓمٓses veren bir şeye vurup dikkat çekmek gibi, muhatabı uyarır, dikkatini toplar. Çünkü garabetiyle garip ve acip bir şeyin öncüsüdür.

Bu mebhasda de bazı letaif var:

-Harfleri hecelemek ve isimdeki harfleri parça parça söylemek, müsemmanın nereden doğduğuna bir işarettir.[4]

-Harfleri böyle birer birer söylemek, müsemmanın vahid-i itibari olup mürekkeb-i mezci olmadığına bir işarettir.

-Harfleri kesik kesik hecelemek, san’atın maddesini göstermeye bir işarettir. Seninle yazı hususunda yarışmak isteyen kimseye kâğıt ve kalemi önüne bırakman gibi, sanki Kur’ân şöyle diyor: “Ey söz sultanları olduğunu iddia eden inatçılar! İşte önünüzde harfler. Ben yaptığımı onlarla yapıyorum.”

-Mananın ihmalini remzeden harfleri tek tek söylemek, “Biz hakîkatleri, kıssaları ve dinî hükümleri bilmiyoruz ki sana mukabele edelim.” şeklindeki mazeretlerini kesmeye işaret eder. Sanki Kur’ân şöyle der: “Ben sizden ancak belâğatin nazmını istiyorum, öyleyse uydurma şeyler türünden de olsa Kur’ân’ın mislini getirin.”

-Harfleri isimleriyle söylemek, kıraat ve kitabet ehlinin âdetindendir. Kelamullahı kendisinden dinledikleri zât ise, çevresiyle beraber ümmîdir. Dolayısıyla -insan seciyesine nazaran onların ilk telakkileri beklenenin aksi olmakla beraber- şu manaya bir remiz vardır: “Bu kelâm O’ndan meydana gelmiyor, aksine O’na ilka ediliyor.”

-Harfleri hecelemek kıraatin esası ve başlangıcıdır. Bu durum ima eder ki: Kur’ân özel bir yolun müessisidir ve ümmî insanlara bir muallimdir.[5]

Her ne kadar bazıları ince de olsa, bu iplerin nescinden âli bir nakış görmeyen kimse belâğat san'atına yabancıdır, belâğat ehlinin fetvalarını taklit etsin.

Üçüncü Mebhas

الٓمٓ son derece vecizliğe işarettir. Vecizlik ise Kur'ân'ın i'câzının iki esasından biridir.[6]

Bu mebhasta bazı letaif vardır:

– الٓمٓ müteselsil kıyas-ı temsiliyle şu manaya remz eder, işaret eder, ima eder, telvih ve telmihte bulunur: "Bu Kur'ân Allah'ın ezeli kelâmıdır. Cebrail Onu Muhammed'e (asm) getirmiştir."

Çünkü nasıl ki Kur'ân'ın tamamındaki ayrıntılı hükümler, bazen uzun bir sûrede icmalen irtisam eder. Bazen uzun bir sûre, işaret olarak kısa bir sûrede temessül eder. Bazen kısa bir sûre, remzen bir ayette münderic olur. Bazen bir ayet, telvihen bir kelâmda mündemiç olur. Bazen bir kelâm telmihen bir kelimeye girer. Bazen bu câmi kelime "sîn-lâm-mîm" gibi huruf-u mukattaada görülür.

Kur'ân'ın Bakara sûresinde, Bakara'nın Fatiha'da, Fatiha'nın Bismillahirrahmanirrahîmde, Bismillahirrahmanirrahîm'in Besmelede bulunması gibi…[7] Aynı şekilde الٓمٓ de de böyle olması caizdir.

İşte bu müteselsil temsilî kıyasa istinad ile ve ذٰلِكَ الْكِتَابُ işaretiyle الٓمٓ den şu mana tecelli eder: "Bu Kitab, Allah'ın ezeli kelâmıdır. Cebrail onu Hz. Muhammed'e (asm) indirdi."

– Huruf-u mukattaa İlâhî şifreler gibidir. Allah bu harfleri, şifre anahtarları yanında olan peygamberine göstermiş, ama fikr-i beşer eli henüz buna uzanamamıştır.

– الٓمٓ Kur'ân'ın indiği zâtın zekâsının şiddetine bir işarettir. Öyle ki, remiz O'na açıktan ifade gibidir.

– Harfleri birer birer söylemek, bunların kıymetinin sadece manalarında olmadığına, "Esrâr-ı huruf" yani "harflerin sırları" ilminin keşfettiği üzere, sayıların münasebeti tarzında harfler arasında fıtrî münasebetler olduğuna bir işarettir.

– الٓمٓ birer birer okunmasıyla halk, vasat ve şefe mahreçlerine işaret eder.[8] Bu işaret, zihni dikkate zorlamaya ve ülfet perdesini yırtmaya

remzeder. Ta ki harflerin hilkatindeki (yaratılışındaki) renk renk nakışların acaibini mütalaaya sevk etsin.

Ey elini belâğat san'atına bulaştırmış kişi! Bu letaifin parçalarını bir araya getir, hepsine bir bütün olarak bak, kulak ver. Ta ki bu letaif sana, "bu Allah'ın kelâmıdır" manasını okusun.

Dördüncü Mebhas

الٓمٓ kardeşleri olan diğer mukattaat harfleriyle beraber arz-ı endam ettiklerinde sanki şöyle nida ediyorlar:

"Biz önderleriz. Kimseyi taklit etmeyiz, bir imama tabi olmadık. Üslûbumuz bedi'dir, tarzımız gariptir."

Bunda da bazı letaif vardır:

– Hatipler ve fasihler bir modeli örnek alırlar, o minval üzere nescederler, gidilmiş bir yolda giderler. Ama bu tarza "daha önce hiçbir insan ve cinn el sürememiştir."

– Kur'ân, fevatih ve mekatıı ile (başlarıyla ve sonlarıyla) olduğu gibi kaldı.[9] Dostlarının benzeme şevki ve düşmanlarının muaraza isteği gibi sebepler varken misli getirilemedi, taklid edilemedi. Şahit istersen, işte milyonlar Arabî kitaplar! Bunlardan Kur'ân'a denk veya O'na yakın bir kitap görebilir misin? Kella! Hatta sıradan, cahil bir insan bile o kitapları Kur'ân'la kıyasladığında, birbiriyle karşılaştırdığında, nazarı ona şöyle nida edecektir: "Bu, onların mertebesinde değildir. Bu durumda ya hepsinin altındadır, bu ise bizzarure muhaldir. Öyleyse -matlup olduğu üzere- hepsinin üstündedir."

İşte, âmi bir insan da Kur'ân'ın i'câzından bu şekilde nasibini almaktadır.

-İnsan san'atı ilk çıktığında çok cihetlerle kaba ve noksan, zarafetten mahrum oluyor, sonra tekemmül edip tatlılaşıyor. Ama Kur'ân'ın üslûbu daha ilk çıktığında zarafet, taravet ve gençliğiyle zuhur etti. Telahuk-u efkâr (fikirlerin birbirine eklenip ilâve edilmesi) ve birbirinden çalmakla ömür süren fikirlere meydan okudu ve onlara galip geldi. Bu galebe ile "Kur'ân, güçlerin ve kuvvetlerin yaratıcısı olan Allah'ın san'atındandır." diye ilan etti.

Ey belâğat nesimini koklayan kişi! Senin arı misal olan zihnin bu dört mebhasın çiçeklerinden "şehadet ederim ki bu Allah'ın kelâmıdır" balını toplamıyor mu?

1 Kur'anda "nefes alan sabaha" yemin edilir. (Tekvir, 18). Güneşin doğmasıyla karanlık bitmekte, âdeta dünya rahat bir nefes almaktadır.

2 **Sûre** başlarında gelen huruf-u mukattaada, 28 harften 14 ü kullanılmıştır.

3 Bunlar harf gruplarıdır. Kıraat ilminde bunlarla ilgili ayrıntılı bilgiler verilir. Yumuşak veya sert olmak gibi benzeri ortak özellikleri olanlar belli bir grupta toplanır. Bazı harfler birden fazla grupta yer aldıklarından bunların bu tarz seçimi ayrı bir letafet olarak arz-ı endam eder.

4 Burada müsemmadan murat, Bakara sûresidir veya Kur'ân-ı Kerimdir. Yani gerek bu sûre, gerekse Kur'ân-ı Kerim bu harflerden meydana gelmiştir. Bunda "siz de bu harfleri kullanmaktasınız. Haydi, bu harflerle Kur'an gibi bir kelam meydana getirin!" mesajı vardır. Mesela mahir bir ressam, "istesem ben de senin gibi resim yapabilirim" diyen birine resim malzemelerini gösterip "ben şunlarla bu resimleri yapıyorum, haydi sen de yap görelim" diyerek meydan okur.

5 **Ümmî,** dünyevî bir tahsil görmeyen, okuma ve yazması olmayan anlamındadır. Peygamberimiz için Kur'ân'da "Nebiyy-i Ümmî" denilir. (A'raf, 157) Vahiy, "ümmiyet" denilen bu sâfiyet aynasında tezahür etti. Âlemlerin Rabbi, o şanlı elçisini kimseye talebe etmedi. Bu okuma tâ "oku" emri gelinceye kadar tehir edildi. Bu emri alan Nebiyy-i Ümmî kâinat kitabını Rabbinin ismiyle okudu. Ondaki hikmetleri, ince manaları, gayeleri anlattı. İnsanın mahiyetini, hakîkatini, vazifesini öğretti. İnsanlık âlemine Kur'ân'ı tâlim etti.

6 Diğeri ise nazmıdır. Müellif, bu eserinin başında şöyle der: "İ'câz, Kur'ân'ın nazmından tecelli eder. O parlak i'câz, ancak nazmdaki nakıştandır."

7 **Besmele**, Bismillahirrahmanirrahîm'in kısaltılmış şeklidir.

8 Bunlar sırasıyla boğaz, üst damağın ortası ve dudak mahreçleridir.

9 Bundan murat, sûre başlarıyla, ayetlerin ve sûrelerin sonları olabilir. Nitekim tahlili yapılan huruf-u mukattaa da sûre başlarıyla alâkalıdır. Müellif 25. Söz olan **"Mu'cizât-ı Kur'aniye"** isimli risalesinde, ayet sonlarında sıkça yer alan İlâhî isimlerin sırlarına da temas eder.

7. DERS: KUR'ÂN'IN ÜSTÜNLÜĞÜ

الٓمٓ ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ **"İşte şu, o kâmil Kitap. Onda hiç bir şüphe yok. Müttakiler için bir hidayettir."** (Bakara, 2)

Bil ki: Kelâmın güzelliğinin kendisiyle parladığı belâğatın esaslarından biri, vadilerden akan suların orta bir yerde toplanması veya aynı havuza çok yerlerden suların dolması misali,

– O kelâmı meydana getiren unsurların birbirine cevap vermesi,

– kayıtların birbirini çağrıştırması,

– hepsinin asıl maksada destek olması

– ve her birinin kendi takati nisbetinde maksada medet vermesidir. Böylece şairin şu sözünün bir tasdiki ve timsali olmaktır.

عِبَاراتُنا شَتّٰى وَحُسْنُكَ وَاحِدٌ وَكُلٌّ اِلَى ذَاكَ الْجَمَالِ يُشِيرُ

“**Senin hüsnün bir ama farklı farklı ibarelerimiz.**

Her birimiz o cemale işaret ederiz.”

Mesela وَلَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ “**Rabbinin azabından bir kokucuk onlara dokunacak olsa…”** (Enbiya, 46) ayetine dikkatle bak.

Bu ayet “zıddı zıddından yansıtmak” sırrıyla, azabın azını göstererek dehşetini bildirmek için sevk olunmuştur.

اِنْ **“Eğer”**

Görmez misin, şek bildiren **“eğer”** ifadesi nasıl da azlığa medet veriyor!

مَسَّ “**Dokunsa”**

“İsabet” yerine “dokunmak” kelimesi nasıl da azlığa ve sadece kokusunu duyurmaya işaret ediyor!

نَفْحَةٌ **“Bir kokucuk”**

Bir defa dokunmayı ve küçüklüğü ifade eden bu kelime, nasıl da manasıyla, sığasıyla ve sonundaki tenviniyle azlığa telvihte bulunuyor!

مِنْ **“…den”**

Bu ifade, baziyet ile nasıl da azlığa ima ediyor![1]

عَذَاب **“Azab”**

“Nekal” gibi daha şiddetli azap kelimeleri yerine, bu kelime nasıl da azlığa remzediyor!

رَبِّ **“Rabb”**

Rab isminden anlaşılan şefkat nasıl da azlığa işaret ediyor! Ve hakeza kıyas et!

Böylece bunların her biri kendine has ciheti ile maksada medet veriyor.

Bu ayete, kardeşlerini kıyas et ve özellikle الٓمٓ ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ **"İşte şu, o kâmil Kitap. Onda hiç bir şüphe yok. Müttakiler için bir hidayettir"** ayetine bak. Çünkü bu ayet, Kur'ân'ı medhetmek ve kemâlini isbat etmek için zikredilmiştir.

d الٓمٓ eki bir görüşe göre olan kasem,[2]

ذٰلِكَ **"İşte şu"** ifadesindeki işaret, mahsusiyet ve uzaklık,

الْكِتَابُ deki elif-lam,

لَارَيْبَ فِيهِۚ **"Onda hiç bir şüphe yok"** ifadesiyle isbatta bulunmasının tamamı bu maksat için birbirine cevap verir ve birbirinin elini tutar. Bunların her biri asıl maksadı desteklediği ve ona kendi hissesini verdiği gibi -velev ince de olsa- dayandığı delile de remizde bulunur.

İstersen الٓمٓ deki yemine dikkat et.[3] Maksadı te'kid ettiği gibi, tazim vasıtasıyla da kendisine remz edilen davaya delil olması için altında bulunan mezkûr letaifin ortaya çıkması yönünde bakılmasını işar eder.[4]

Sıfatlarla beraber zâta rücu için kullanılan ذٰلِكَ 'deki işarete bak. Bu,

– Ya الٓمٓile işaret edilene,

– Veya Tevrat ve İncil'de müjdelenene bir işarettir.

İşte bu ذٰلِكَ tazimi ifade ettiği gibi, deliline de telvihte bulunur. Çünkü kendisi ile yemin edilen şey ne büyüktür! Tevrat ve İncil'in müjdelediği (bir kitap) ne kadar mükemmeldir!

Sonra, akıl ile anlaşılan bir meseleye göz ile görülen bir şey gibi işaret edilmesine dikkat et. Ta ki, bununla tazim ve ehemmiyet ifade ettiği gibi, Kur'ân'ın zihinleri cezp eden bir mıknatıs gibi olduğuna, nazarların ona yöneldiğine, her hayali kendisi ile meşgul olmaya zorladığına işaret ettiğini göresin. Binaenaleyh, gözler hayale müracaat ettiğinde gerisinden O'nun azametini görecek derecede tezahür etmesiyle, doğruluğuna olan güvenine ve gözlerden ırak kalmaya sebep olan zaaf ve hile gibi hâllerden müberra olduğuna lisan-ı hâlle remzeder.

Sonra ذٰلِكَ den anlaşılan uzaklık manasını tefekkür et. Çünkü o uzaklık, Kur'ân'ın kemâlini ifade eden yüce rütbesini gösterdiği gibi, bunun deliline de ima eder. Yani, o Kur'ân, beşerî kitapların gittiği yolu takip etmekten

uzaktır. Bu durumda, ya hepsinin altındadır, bu ise bilittifak batıldır. Öyleyse hepsinin fevkindedir.

Sonra الْكِتَابُ daki elif-lam hakkında düşün. Çünkü o, kemâli gösteren hasr-ı örfiyi[5] ifade ettiği gibi, muvazene kapısını açar. Bununla telmihte bulunur ki: Kur'ân bütün kitapların güzelliklerini cem etmekle beraber, onlara ziyade gelmiştir, öyleyse hepsinin en mükemmelidir.

Sonra الْكِتَابُ tabiri üzerinde dur. "Kitap" ifadesi, kıraat ve kitabet ehli olmayan bir ümminin san'atı olamayacağına nasıl telvihte bulunuyor?

لَا رَيْبَ فِيهِ **"Onda hiç bir şüphe yok."**

Bunda iki cihet var:

Zamirin mercii, ya hükme veya Kitaba bakar.[6]

Birinciye göre -ki Miftah sahibi Sekkaki bu görüştedir- "yakînî olarak, şeksiz bir şekilde" demektir. Bu da O'nun kemâlini isbat için bir cihet ve tahkik olur.

İkinciye göre -ki Keşşaf sahibi Zemahşeri bu görüştedir- kemâlinin sübûtu için bir te'kid olur.

Her ikisine göre de لَا رَيْبَ فِيهِ **"Onda hiç bir şüphe yok."** ifadesinin altından **"Eğer kulumuza indirdiğimizden bir şüphe içinde iseniz, haydi onun mislinden bir sûre getirin."** (Bakara, 23) sesi gelir ve onun has deliline remzeder.[7]

لَا **"Hiç bir"**

Bu ifadedeki istiğrak, var olan şüpheleri idam ettiği sebebiyle, şu şiiri inşad eder:[8]

وَكَمْ مِنْ عَائِبٍ قَوْلاً صَحِيحاً   وَاٰفَتُهُ مِنَ الْفَهْمِ السَّقِيمِ

"Sahih sözü ayıplayan nice kimse vardır.

Bunun sebebi, hasta anlayıştandır."[9]

Ayrıca, mahallin tereddütlerin tevellüdüne kabil olmadığına işaret eder. Çünkü siperlere öyle emareler bırakmıştır ki her taraftan birbirlerine seslenirler ve hücum eden şüpheleri tardederler.[10]

فِيهِ **"Onda"**

Bu ifadedeki zarfiyete gelince, diğer harf-i cerlerden biriyle değil de, bununla ifade edilmesi, nazarı Kur'ân'ın içine nüfuz ettirmeye;[11] onun içindeki hakîkatlerin sathi nazarla yüzeyine konan evham tozlarını tardedip uçurmasına bir işarettir.

Ey tahlil yoluyla terkibin kıymetine ünsiyet eden, bütünle parça arasındaki farkı anlayan kişi! Bütün bu kayıt ve hey'etlere birden bak! Ta ki her birinin has delili ile beraber müşterek maksada nasıl hissesini bıraktığını, her tarafından nasıl belâğat nuru fışkırdığını göresin.

Bil ki: Bahsinde bulunduğumuz **"İşte şu, o kâmil Kitap. Onda hiç bir şüphe yok. Müttakiler için bir hidayettir"** ayetlerinin cümleleri arasında atıf halkalarıyla bir bağ yoktur. Çünkü aralarında tam bir ittisal ve teanuk vardır. Tamamı önceki ve sonraki ile birbirine sımsıkı tutunmuştur. Dolayısıyla, bunlardan her biri, bir cihetle bütününe delil olduğu gibi, diğer cihetle de her birinin neticesidir.

Gerçekten de i'câz, bu ayet üzerinde birbiriyle kenetlenmiş, iç içe girmiş on iki münasebet çizgisinin nesciyle nakışlanmıştır.

Tafsil istiyorsan şuna dikkat et:

الٓمٓ mana olarak şuna ima eder: "İşte bu, kendisiyle meydan okunan kitap! Var mı meydana çıkan!" Sonra, O'nun mu'cize olduğuna telvih eder.

ذٰلِكَ الْكِتَابُ **"İşte şu, o kâmil Kitap"** ibaresini tefekkür et. Çünkü o, sarahaten şunu bildirir: O, kardeşi olan diğer kitaplara ziyade gelmiş ve onlara galebe etmiştir. Sonra, müstesna, mümtaz ve misli getirilmez olduğuna telmih eder.

لَا رَيْبَ فِيهِ **"Onda hiç bir şüphe yok"** manasını tedebbür et. Bu ifade, Kur'ân'ın şekke mahal olmadığını ifade ettiği gibi, yakîn nuruyla münevver olduğunu da ilan eder.

Sonra هُدًى لِلْمُتَّقِينَ **"Müttakiler için bir hidayettir"** ifadesine bak. Çünkü bu, Kur'ân'ın doğru yolu gösterdiğini sana anlattığı gibi, onun hidayet nurundan tecessüm etmiş olduğunu da ifade eder.

İşte, bunların her biri, birinci mana itibarıyla arkadaşlarına bir delil ve ikinci mana itibarıyla da onlardan her birine bir netice olur.

Oniki rabıtadan üç tanesini misal olarak zikredeceğiz, diğerlerini sen kıyas edebilirsin.

1- الٓمٓ Bu Kur’ân her muarıza meydan okuyor. Öyleyse en mükemmel kitaptır. Öyleyse yakînîdir. Çünkü kitabın kemâli yakîn iledir. Öyleyse beşer için mücessem hidayettir.

2- ذٰلِكَ الْكِتَابُ Kur’ân emsaline üstün geldi. Öyleyse mu’cizdir veya mümtaz ve müstesnadır. Çünkü O’nda hiç bir şekk yoktur. Çünkü o müttakilere doğru yolu gösterir.

3-هُدًى لِلْمُتَّقِينَ İstikametli yola irşad eder. Öyleyse yakînîdir. Öyleyse mümtazdır. Öyleyse mu’cizdir.

Diğerlerini sen istinbat edebilirsin.

Hidayet kitabı

هُدًى لِلْمُتَّقِينَ **“Müttakiler için bir hidayettir”** kısmına gelince:

Bil ki: Bu kelâmın güzellik kaynağı dört noktadandır:

1-**Mübtedanın hazfı**. Çünkü bunda ittihad hükmünün müsellem olduğuna bir işaret vardır. Sanki mübtedanın zatı, haberin kendisi içindedir. Hatta öyle ki sanki aralarında zihinde bir farklılık yoktur.

2-**İsm-i failin masdar ile değiştirilmesi**. Çünkü bunda hidayet nurunun tecessüm edip bizzât Kur’ân cevherinin kendisi olduğuna bir remiz vardır. Kırmızı rengin kıpkırmızı bir cisimde tecessüm etmesi gibi…[12]

3- هُدًى deki **nekralık**.[13] Bunda Kur’ân hidayetinin son derece dakik olup künhüne tam erilemediğine, son derece geniş olup ilmen tam kuşatılamadığına bir ima vardır. Çünkü bir şeyin nekra gelişi ya dakiklik ve gizlilikten veya ihata edilemeyecek kadar geniş olmasındandır. Bundan dolayıdır ki, bir kelimeyi nekra olarak getirmek bazen tahkir için olur, bazen de tazim için olur.

4- لِلْمُتَّقِينَ deki **vecizlik**. Müttakiler yerine “O Kur’ân’la müttaki olacak kimseler” denilebilirdi. **Mecaz-ı evl**[14] ile hidayetin meyvesine ve tesirine işaret için veciz ifade etti, ayrıca hidayetin vücuduna burhan-ı inni’de bulundu.[15] Çünkü bir asırdaki muhatap, öncekilerle istidlalde bulunur, ondan sonra gelecekler de onunla istidlalde bulunurlar.

Eğer desen: Bu az, sayılı noktalar sebebiyle beşer takatinden hariç olan belâğat nasıl meydana gelir?

El-cevap: Teavün ve içtimada acip bir sır vardır. Çünkü inikâs sırrıyla üç şeyin güzelliği bir araya geldiğinde beş gibi olur, beşin güzelliği on gibi olur,

onun güzelliği kırk gibi olur. Çünkü her bir şeyde bir nevi in'ikas (yansıma) ve bir derece temessül vardır. Nasıl ki iki aynayı karşı karşıya getirdiğinde, o ikisinde çok aynalar görülür veya onları lambayla aydınlattığında her birinin ziyası, şuaların yansımasıyla artar. Nükteler ve noktaların içtimaı da bunun gibidir. Bu sır ve hikmetten dolayı, her cemal sahibi ve her kemâl sahibinin güzelliğine güzellik katmak için kendi emsaline katılmaya ve nazirinin elinden tutmaya nefsinde bir meyil taşıdığını görürsün. Hatta taş, taşlığıyla beraber kubbeli binada ustasının elinden çıkınca, düşmekten kurtulmaları için kardeşinin başıyla temas halinde olup meyleder, başını eğer. Öyleyse teavün sırrını idrak etmeyen insan taştan daha camiddir! Çünkü taşlardan öylesi var ki, kardeşiyle muavenet için başını eğer!

Eğer desen: Hidayet ve belâğatin gereği; beyan, vuzuh ve zihinleri teşettütten korumaktır. Peki, bu gibi ayetlerin açıklamasında zihinleri karıştırıcı ihtilafları olan, çok çeşitli ihtimaller ortaya koyan, birbirine aykırı terkip cihetleri beyan eden müfessirlere ne diyeceğiz? Bunlar arasında hak nasıl tanınır?

El-cevap: Bunların tamamı her bir muhataba göre hak olabilir. Çünkü Kur'ân sadece bir asrın insanlarına değil, bütün asırların insanlarına, bir tabakaya değil, bütün tabakalara, bir sınıfa değil, bütün beşer sınıflarına nazil oldu. Bunlardan her birinin fehimden bir hissesi ve nasibi vardır. Hâlbuki nev-i beşerin fehmi derece derece farklılık arzeder. Zevki, cihet cihet tefavüt eder. Meyli, farklı farklı olur. İstihsan ettiği şey, vecih vecih ayrılır. Lezzeti, nev' nev' çeşitli olur. Tabiatı, kısım kısım değişir. Nice şey vardır ki bir taifenin nazarı onu beğenirken diğer taife beğenmez. Bir tabaka insan bir şeyden lezzet alırken bir başka tabaka ona tenezzül etmez. Ve hakeza kıyas et…

İşte bu sır ve hikmetten dolayı Kur'ân çoğu yerde tamim için hassı hazfetmiştir, ta ki her bir muhatabı zevk ve istihsanının muktezasını takdir etsin.[16]

Kur'ân, cümlelerini nazmetti ve onları öyle yerleştirdi ki, pek çok muhtemel cihetler bunlardan açılır. Bunun hikmeti, Kur'ân'ın muhtelif fehimleri müraat etmesidir, ta ki her fehim kendi hissesini alsın. Ve hakeza kıyas et…

Öyleyse,

– Arabi ilimler onu reddetmemek,

– Belâğata uygun olmak,

– Makasıdu'ş-şeria Usûlü ilminin kabul etmesi şartıyla, bu vecihlerin tamamı murad olabilir.[17]

Bu nükteden anlaşıldı ki, Kur'ân'ın i'câz vecihlerinden birisi onun nazmı, bir diğeri de her bir asrın ve her bir insan tabakasının fehmine uygun olacak bir üslûbla ifade etmesidir.

1 **Baziyet:** Bir şeyin bir kısmı. Mesela, "kitabı okudum" dediğimizde tamamını okuduğumuz anlaşılır. Ama "kitaptan okudum" dediğimizde tamamını değil, bir kısmını okuduğumuz anlaşılır.

2 Müfessirler, bu harflerin yemin manasını ifade ettiğine de dikkat çekmişlerdir.

3 "Bu böyledir" demekle "Vallahi bu böyledir" demek arasında büyük bir vurgu farkı olması gibi, الٓمٓ deki yeminde de benzeri bir vurgu vardır.

4 Birisi bir meseleyi yeminle ifade edince muhataba "Allah Allah, acaba bunda ne var?" dedirtir.

5 Mesela "Hoca geldi" denildiğinde aslında hangi hocanın geldiği belli değildir. Ama böyle mutlak zikredilen bir ifade kemâline masruf olduğundan, orada bulunan hocalar içinde en kâmil olanın geldiğine delâlet eder.

6 Yani, Kur'ân'ın en kâmil kitap olmasında veya bizzât kendisinde asla şüphe yoktur.

7 Kur'ân'ın mislinden bir sûre getirilemeyişi, O'nda asla bir şüphe olmadığının has delilidir.

8 **İstiğrak**: Dâhil olduğu bütün fertleri içine alan. **"Onda hiç bir şüphe yok"** ifadesi, her türlü şüpheyi reddeder. **İnşad:** Şiir okuma. Şiiri kaidesine uygun ahenk ile okuma.

9 Bu şiir, şair Mütenebbi'nin divanında yer alır.

10 Bu ifadelerde, kaleyi ele geçirmek üzere yapılan saldırının, el birliğiyle püskürtülmesi tablosu çizilmektedir.

11 **Harf-i cer:** "Kitaba, kitabı, kitaptan…" örneklerinde olduğu gibi, Türkçede isme bitişik olarak gelen eklerin Arapçada karşılığı olan مِنْ – فِي gibi harflere denilir.

12 Mesela, siyah kömür iyice tutuştuğunda, kıpkırmızı bir hâl kesbeder. Ona bakan kimse, onu kömür olarak değil renk olarak görür. "Ömer adildir" yerine "Ömer adalettir" denildiğinde mana çok daha kuvvetli ifade edilmiş olur. Bu ifadede, "O, her şeyiyle adalettir. Adalet onda tecessüm etmiştir" gibi manalar hissedilir.

13 **Nekra:** Belirsiz olan. Başında elif-lam olmayan harf-i tarifsiz isim. Mesela, "bir çocuk gördüm" dediğimizde bu çocuğun kim olduğu bilinmemektedir. Ama "çocuğu gördüm" dersek bilinen bir çocuktan bahsetmiş oluruz.

14 **Mecaz-ı evl:** Bir şeyi ilerde ulaşacağı durum ile ifade etmek. Tıbta okuyan talebeye "doktor" denilmesi gibi… Hâlbuki henüz doktor değildir, ama ilerde olacaktır. Kur'ân'ın "müttakilere hidayet olması" da benzeri bir mecaz taşır. Çünkü ona muhatap olanlar, onun dersiyle ilerde müttaki kimseler olacaklardır.

15 Duman ateşe delalet ettiği gibi, Kur'an ile takva mertebesini elde eden müminler de Kur'an'ın hakkaniyetine delil olurlar.

16 **Tamim için hassı hazfetmek:** "Falan kitabı okur" dememiz tahsis olur. "Kitap okur" dediğimizde ise tamim etmiş oluruz. Mesela Bakara sûresinin 25. ayetinde "iman eden ve salih amel işleyenler için cennetler olduğu" müjdelenir. Burada salih amelin neler olduğu anlatılmamış, genel bir ifadeyle ifade edilmiştir. Çünkü "salih amel" kavramı şartlara göre farklılık arzedebilir. Mesela sağlıklı kimse için "şükür" salih amel iken, hasta biri için "sabır" salih amel olur. Bir amirin makamında vakur olması güzeldir. Ama aynı tavrı evinde devam ettirmesi tekebbür sayılır. Kişinin kendi malından cömertlik yapması takdire şayandır. Ama başkalarının malından vermesi hıyanet olur…

17 **Makasıdu'ş – şeria:** "Dinin temel maksatları" demektir. Bu temel maksatların başlıcaları şunlardır: Dinin korunması. Nefsin (canın) korunması. Aklın korunması. Neslin korunması. Malın korunması.

8. DERS: GAYBA İMAN

اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ

"**Onlar gayba iman ederler ve namazı ikame ederler ve rızık olarak verdiklerimizden infak ederler."** (Bakara, 3)

اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ **"Onlar gayba iman ederler."**

Bil ki: Muhassal olanın muhassıl olanla nazm ciheti, Kur'ân'ın medhinden, mü'minlerin medhine geçilmesi ve onunla insicamıdır.[1]

Çünkü:

-Mü'minler, Kur'ân'ın bir neticesidir.

-Ve ona bir burhan-ı inni'dir.[2]

-Ve onun hidayetinin bir meyvesidir.[3]

-Ve ona bir şahittir.

-Ayrıca ayet, **"Onlar gayba iman ederler"** diyerek teşviki tazammun etmesi sebebiyle, bu ayetin hidayetten hissesi cihetine ve hidayete bir misal olmasına işarettir.

Önceki ayette **"müttakiler"** denilmişti. Bu ayette ise "o müttakiler şöyledir…" denildi. Bu, تَخْلِيَة **tahliyeden sonra onun daimi arkadaşı**

olan تَحْلِيَة **tahliyenin** (zararlı şeylerden arındırdıktan sonra faydalı şeylerle donatmanın) **gelmesi** kabilindendir. Çünkü tezyin tenzihten sonradır.[4]

Görmez misin, Kur'ân, seyyielerden uzak kalmak olan takvayı üç mertebe olarak zikreder:

-Şirki terk

-Günahları terk

-Allah'ın masivasını terk.[5]

تَحْلِيَة ise güzel ameller işlemektir. Bunlar da:

-Ya kalp ile,

-Ya beden ile,

-Veya mal ile olur.

Kalbî amellerin güneşi, imandır.

Bedenle yapılan amellerin cami' fihristesi, dinin direği olan namazdır.

Mal ile yapılan amellerin kutbu ise zekâttır. Çünkü o, İslâmın köprüsüdür.

اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ **"Onlar gayba iman ederler."**

Bil ki: Bu kelâma baktığında muktezay-ı hale göre veciz olmakla beraber, müradifi (eş anlamlısı) olan "mü'minûn" kelimesiyle muvazene ettiğinde onu ıtnab (uzun) zannedersin. Kısaca اَلْ demek yerine, sanki başka sıfatı yokmuş da sadece o özelliği varmış gibi, sıla ile zâta işaret eden اَلَّذِينَ getirilmiştir. Bu, imana teşvik ve onun şanını yüceltmek içindir. Ayrıca, müttaki insanlarda en önemli özelliğin iman olup, diğer özelliklerinin bunun yanında cılız kaldığına bir remizdir.

يُؤْمِنُونَ **"İman ederler."**

اَلْمُؤْمِنُونَ şeklinde isim olarak değil, يُؤْمِنُونَ şeklinde fiil olarak gelmesi, hayalin nazarında bu güzel hâleti izhar etmek, afakî ve enfüsi delillerin ardarda gelip yenilenmesine ve daha açık ve gözle görülür hâle gelmesine işaret içindir.[6] Böylece deliller daha zahir oldukça, onların imanı da artmaktadır.

بِالْغَيْبِ **"Gayba"**

-Onlar kalpten iman ederler, yani ihlasla, nifaksız inanırlar. Keza

-Gaibiyetle beraber,[7]

-Gaib olana,[8]

-Gayb âlemine inanırlar.[9]

Bil ki: **İman**, Hz. Peygamberin (asm) getirdiklerinden dinin zaruriyatından olanları tafsilen, diğerlerini de icmalen tasdik etmekten hâsıl olan bir nurdur.[10]

Eğer desen: Avamdan iman hakîkatlerini tabir edebilen ancak yüzde birdir?

El-cevap: Tabir edememek olmamaya delil değildir. Nasıl ki lisan, aklın tasavvur ettiği şeylerden ince olanlara tercümanlık yapmaktan çoğu kere aciz kalır, aynı şekilde bazı zaman vicdanda olan sırlar akla görülmez, kapalı kalır, nerde kaldı onda olan her şeye tercüman olabilsin?

Görmez misin, Sekkakî[11] gibi dâhi bir belâğat imamının zekâsı, İmrü'l-Kays[12] veya bir başka bedevi şairin fıtrî seciye ile ortaya koyduğu incelikleri kavramaktan aciz kalmıştır. Buna binaen, avamdan birinde iman olup olmadığı, hem inkâra, hem isbata açık soru sormak yoluyla sabit olur. Mesela, böyle birine, "ey âmi, âlem altı cihetiyle kabza-ı tasarrufunda olan Allah, bu altı cihetten birinde midir, yoksa değil midir?" diye sorulduğunda, "hayır, bir mekânda değildir" dese, ciheti nefyetmesi sabit olur ve bu ona kâfidir. Buna diğerlerini kıyas et.[13]

Sonra **iman,** Sa'd-ı Taftezaninin[14] açıkladığı gibi, Allah'ın dilediği kulunun kalbine, onun cüz-i ihtiyarisini sarfından sonra bıraktığı bir nurdur. Öyleyse iman:

– İnsan vicdanı için bir nurdur.

-Şems-i Ezelden[15] vicdanın bütün melekûtunu birden ışıklandıran ve böylece ona bütün kâinatla ünsiyet neşreden bir şuadır.

– Vicdanla her şey arasında bir münasebet tesis eder.

– Kalbe manevi bir kuvvet bırakır, kişi bununla bütün olaylara ve musibetlere göğüs gerer.

– İman insana mazi ve müstakbeli yutan bir genişlik verir.

– İman, Şems-i Ezelden bir nur olduğu gibi, ebedi saadetten yani haşirden de bir lem'adır. Vicdandaki bütün ümit tohumları ve istidat çekirdekleri bu lem'anın ziyasıyla gelişir, ebede doğru uzanarak büyür, böylece istidat çekirdeği bir tûba ağacı gibi olur.

Namaz

وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ **"Onlar namazı ikame ederler."**

Bil ki: Bunun nazm ciheti gün ortasındaki güneşten daha zahirdir. Bedenle yapılan haseneler arasından namaz seçilmiştir. Çünkü namaz,

-Fatiha'nın Kur'ân'a, insanın âleme numune olması gibi, bütün hasenelerin fihristesi, numunesi ve onların ma'kesidir.

– Namaz; oruç, hac, zekât ve benzeri ibadetleri içinde bulundurur.

– Rükûdaki, secdedeki, kıyamdaki melekler, secde eden taşlar, ayaktaki ağaçlar, rükûdaki hayvanlar gibi bütün varlık çeşitlerinin fıtrî ve ihtiyarî ibadetlerini içine alır.

"Onlar namazı ikame eden kimselerdir" anlamında ism-i fail getirmek yerine, geniş zaman sığasıyla "**Onlar namazı ikame ederler"** denilmesi, İslâm âlemindeki bu hayatî, geniş hareketi ve İlâhî, ruhanî uyanışı muhatabın nazarına getirmek, insanlık âleminin her tarafındaki bu güzel vaziyeti ve muntazam hâleti hayal gözünün önüne dikmek içindir. Ta ki onlara uymak için muhatabın meyelanını coşturSun ve uyandırsın. Çünkü borazan nidasının diğer insanlar arasında münteşir ve karışık bulunan askerlerde tesirine, nidanın birden onları harekete geçirmesine, onları intibaha sevketmesine, güzel bir vaziyete koyup, tatlı bir nizam altında onları toplamasına dikkat eden biri, içinde onlara katılmak için bir iştiyak görür. وَ لِلّٰهِ الْمَثَلُ اْلاَعْلَى **"**En yüce mesel, Allah içindir."[16] -Temsilde hata olmasın- Ezan-ı Muhammedî de âlem sahrasındaki insanlar arasında bunun gibidir.

Kur'anın, veciz bir şekilde "namaz kılarlar" demeyip "**namazlarını ikame ederler**" şeklinde bunu tamamlaması,

-Namazdaki tadil-i erkân,[17]

-Devam,

-Muhafaza,

-Ciddiyet

-Ve âlem çarşısında ona rağbet uyandırmak[18] gibi ikame manalarına işaret içindir. Dikkat et!

Sonra namaz, abd ile Sultan-ı Ezel arasında âli bir nisbet, kıymettar bir münasebet ve nezih bir hizmettir. Her ruhu kendine âşık etmek bu nisbetin şanındandır.

Namazın erkânı, “Fütuhat-ı Mekkiye”[19] ve emsalinin açıkladıkları gibi, pek çok sırları tazammun eder. Her bir vicdanın namazı sevmesi, bu sırların muktezasındandır.

Keza namaz, ezel Saniinin bir nev’i mirac olan münacatı için gündüz ve gecede beş defa huzur-u divanına davet etmesidir. Her kalbin buna müştak olması, o davetin şanındandır.

Keza namazda, adalet-i İlahiye kanununa itaati tesis etmek ve nizam-ı Rabbaniye uymayı sağlamak için Saniin azametinin kalplerde tasavvurunu devam ettirmek ve akılları o azamete yönlendirmek vardır. İnsan, insan olması itibariyle bu manayı devam ettirmeye muhtaçtır, çünkü fıtraten medenidir.[20]

Durum böyle olunca, onda gevşeklik gösteren ne kadar da zarardadır!

Onun kıymetini takdir etmeyen ne kadar da cahildir!

Veyl olsun onu terk edene!

Yazıklar olsun onu istihsan etmeyen nefse!

Allah yolunda infak

وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ **“Ve onlar, rızık olarak verdiklerimizden infak ederler.”**

Nazm Ciheti

Nasıl ki namaz dinin direğidir ve kıvamı onunladır, zekât dahi İslâm’ın köprüsüdür, Müslümanlar arasındaki yardımlaşma onunla olur.

Sonra, sadakanın layıkı vecihle yapılabilmesi için bazı şartlar vardır:

– Sadaka verirken israf etmemek… Yoksa kınanmış bir şekilde oturur kalır.[21]

– Şundan alıp buna vermek şeklinde değil de, kendi malından vermek.

– Minnet edip bir beklenti içine girmemek.

– “Verince fakir olacağım” diye korkmamak.

– Sadece maldan tasaddukta bulunmayıp, ilmen, fikren ve fiilen de sadaka vermek.

– Alan kişinin bunu sefahette kullanmayıp nafakasında ve zarurî ihtiyaçlarda kullanmak.

İşte bu nükteleri fehimlere ihsanda bulunmak, bu şartları hissettirmek için Kur’ân “onlar tasaddukta bulunurlar” veya “onlar zekât verirler” demek yerine **“Onlar, rızık olarak verdiklerimizden infak ederler”** demeyi tercih ederek tasaddukta bulundu.

Baziyet bildiren مِنْ ile israfın reddine,[22]

وَمِمَّاnın öne alınması ile kendi malından vermeye,[23]

رَزَقْنَا **“Rızık olarak verdik”** diyerek minneti kesmeye işaret etti. Yani, “veren Allah’tır, sen ise sadece vasıtasın.”

Rızkı Allah nisbet ederek “Arşın sahibi azaltır diye korkma” manasına,[24]

Neyi infak edeceklerini belirtmeyerek sadakanın ilim ve fikir gibi çeşitli şekillerde olabilmesine,

يُنفِقُونَ **“İnfak ederler”** derken kelimenin “nafaka” kökünden gelmesi itibariyle, sadakayı alan kimsenin bunu nafakada ve zarurî ihtiyaçlarda kullanmasına işarette bulundu.

Sahih hadiste bildirildiği gibi, “zekât İslâmın köprüsüdür.”[25] Yani, Müslüman Müslüman kardeşine bu köprüden geçerek yardımını yapar. Çünkü zekât,

– Emredilen yardımlaşmayı yapmaya vasıta,

– Hatta nev’-i beşerin heyet-i içtimaiyesinin nizamında sırat,

– İnsanlar arasında madde-i hayatın cereyanı için bağ,

– Hatta beşerin terakkiyatına arız olan zehirlere bir tiryaktır.

Evet, zekâtın farz ve faizin haram kılınmasında büyük bir hikmet, âli bir maslahat ve geniş bir rahmet vardır. Çünkü şayet âlem sayfasına tarihi bir nazarla baksan ve beşer cemiyetinin kötü hâllerine dikkat etsen, bütün

ihtilal ve fesatların üssü'l-esasını ve toplumdaki bütün rezil ahlâkın kaynağını sadece iki kelime görürsün:

Birinci kelime: "Ben tok olduktan sonra başkası açlıktan ölsün, bana ne!"

İkinci kelime: "Sen çalış ben yiyeyim. Sen yorul, ben rahat edeyim."

İşte gaddar, doymaz, şeni' olan birinci kelime, insanlık âlemini zelzeleye verdi, neredeyse harab etti. Bunun kökünü kesecek, ancak zekâttır.

Zâlim, hırslı, çirkin olan ikinci kelime, insanlığın ilerleyişine zarar verdi, neredeyse herc ü merc ateşine yuvarlanmaya doğru götürdü. Bunu kökünden halledecek, bu derde deva olacak, ancak faizin haram kılınmasıdır. Bunu dikkatle teemmül et!

Bil ki: Heyet-i içtimaiyenin intizamının şartı, insan sınıfları arasında bir boşluk kalmaması, havas tabakasıyla avam tabakasının birbirinden uzaklaşmamaları, zenginlerle fakirler arasında bağın kopmamasıdır. Hâlbuki vücub-u zekât ve hurmet-i ribanın (zekâtın farz ve faizin yasak oluşunun) ihmaliyle, bu tabakalar arasında mesafe artmış, havas tabakası avam tabakasından aralarında bir bağ kalmayacak şekilde uzaklaşmıştır. Bunun sonucu olarak aşağı tabakadan yukarı tabakaya hürmet, itaat ve sevmek yerine ihtilal sadaları, haset sayhaları, kin ve nefret bağırtıları yükselmektedir.

Yukarı tabakadan aşağı tabakaya ise, merhamet, ihsan ve taltif yerine zulüm ve tahakküm ateşi ve gök gürler gibi tahkir sadaları gelmektedir. Bundan dolayı, tevazu ve şefkat sebebi olması gereken havassın meziyeti, -maatteessüf- tekebbür ve gurura sebep olmuştur. Fukaranın aczi ve avamın fakrı kendilerine merhamet ve ihsanı celbetmesi gerekirken, esaret ve sefaletlerine sebep olmuştur.

Eğer buna şahit istersen, işte sana medeni(!) dünyanın hâlindeki fesat ve rezalet! Sana onda çok şahitler vardır.

Tabakalar arasında sulhu gerçekleştirecek ve onları birbirine yaklaştıracak çare, ancak ve ancak İslâmın erkânından bir rükün olan zekâtı, heyet-i içtimaiyenin tedvirinde yüksek ve geniş bir düstur yapmaktır.

1 Muhassal olan, mü'minlerin elde etmiş oldukları imandır. Muhassıl olan ise Kur'ân'dır. Mü'minler, Kur'ân sayesinde böyle bir imanı elde etmişlerdir.

2 Dumanı görünce hemen ateşe intikal etmemiz gibi, mü'minlerin güzel hâlini görünce de Kur'ân'ın hak olduğuna intikal ederiz.

3 Meyvenin kalitesi, ağacının hayattar olmasına şahittir. Bu ayet, Kur'ân'ın hidayetine bir misaldir. Mü'min'ler, Kur'ân vasıtasıyla gayba inanırlar, Kur'ân'ın emriyle namaz kılarlar, O'nun talimatıyla infak ederler.

4 **Müttaki**, "takva sahibi" demektir. **Takva** ise, günahlardan ve zararlı şeylerden sakınmayı ifade eder. Takvayı salih amel takip etmelidir. Mesela bir bahçeden verim almak istediğimizde önce zararlı bitkileri oradan kaldırır, ardından faydalı şeyleri dikeriz. Benzeri bir şekilde Kur'ân-ı Kerim, zararlı şeyleri terk etmeyi nazara verdiği gibi, peşinde bunların yerine konulması gerekenleri de anlatır.

5 **Masiva**, "Allah dışındakiler" demektir. Allah dışında ne varsa, eğer Allah namına sevilmezse vebal olur. Mesela insan dünyayı sever, ama Allah namına sevmezse, o sevgi Allaha ulaşmaya perde olur.

6 **Afakî ve enfüsi deliller**, Cenab-ı Hakkın âlemde ve insanda gösterdiği ayetlerdir. Bir harf kâtibini göstermesi misali, her bir varlık çok cihetlerle yüce yaratıcıyı gösterir. Mesela insanda bulunan yüz trilyon hücrenin her biri bir fabrika ve laboratuvar gibi faaliyet halindedir. Bunları anlamak, insanı Allaha yöneltir, Ona ibadete sevk eder. İşte, kişi bu ayetleri farkettikçe imanını hem tazeler, hem de kuvvetlendirir. Öyle görülüyor ki iman bir defa "iman ettim" demekle biten bir olay değil, hayat boyu devam eden bir süreçtir.

7 Münafıklar, müminlerin yanında "iman ettik" derler, yalnız kaldıklarında ise inkar ederlerdi. Müttakiler ise, başkalarıyla beraber olmadıkları durumlarda da iman ederler.

8 Bütün iman esasları gaybtır. Allahı doğrudan görmeyiz, melekleri görmeyiz. Ahiret daha gelmemiştir. Kader proğramı gözümüz önünde değildir. Peygamberin peygamberlik yönü gaybtır. Kur'anın Allah kelamı olma ciheti yine gayba imana dâhildir.

9 **Gayb âlemi**, görülmeyen âlemdir. Pozitivizm ve Materyalizm akımları eşyayı görülenden ibaret göstermek istemişse de, artık eşyanın görülenlerden ibaret olmadığı son derece bariz bir hale gelmiştir.

10 Temel imani meseleler dinin zaruriyatıdır. Ama bunların ayrıntıları da vardır. Bir mü'min bu ayrıntıları tek tek bilip, birer birer inanmakla mükellef değildir. Mesela "kitaplara iman" dinin zaruriyatındandır. "Bu kitaplarda neler olduğu" ise, işin ayrıntısıdır. Bir mü'min bu ayrıntıları bilse güzel olur, ama mutlaka bilmesi gerekmez. Kur'ân'da cinlerin varlığından bahsedilir. Onlara inanmak "Kitaplara imanın" bir gereğidir. Ama "cinler ne yer, ne içer, ömürleri ne kadardır?" gibi ayrıntılar imana dâhil değildir.

11 Tanınmış Arap dili ve belâğatçisi olan Sekkâkî, 1131'de Harezm'de doğdu, 1229 yılında vefat etti.

12 Şiirleri Kâbe'nin duvarlarına asılan Muallaka şairlerindendir. Hz. Peygamber'in (asm) doğumundan 30 yıl kadar önce vefat etmiştir.

13 Allah’ın mekândan münezzeh oluşu derin bir meseledir. Avamdan nice insan bu derin meseleyi tam anlamaz ve dolayısıyla ifade edemez. Ama ifade edemeyişi imanına bir zarar vermez. “Allah mekândan münezzehtir” demesi yeterlidir.

14 Büyük İslâm âlimlerindendir. 1322 yılında Horasan bölgesinde bulunan Taftezan kasabasında doğdu. Arkasında çok sayıda eser bırakarak 1390 yılında vefat etti.

15 **“Şems-i Ezel”**, “ezel güneşi” anlamındadır. Cenab-ı Hakkın isimleri tevkîfî olarak kabul edilmekle beraber, bazı âlimler Cenab-ı Hakkın şanına halel vermeyecek güzel tabirlerin kullanılmasında beis görmemişlerdir. “Şems-i Ezel” tabiri de böyle bir kemâl unvanı ifade etmektedir. Nasıl ki, güneş Cenab-ı Hakkın Nur isminin kesif bir ayinesidir, âlemi aydınlatıyor, öyle de Ezel Güneşi olan Allah, bütün âlemleri aydınlatmaktadır. Bu mana, aslında -bir cihetle- Nur isminin açılımı gibidir. Allah ezeli ve ebedidir. Yeryüzündeki bütün aynalara parlaklık güneşten geldiği gibi, bütün varlık aynalarına yansıyan özellikler de Allah’tan gelir. Kalplere gelen hidayet nurları O’nun Hâdî isminden yansımalardır.

16 Nahl, 60

17 **Tadil-i erkân:** Namazın bütün rükünlerini ve esaslarını usulüne uygun olarak yerine getirmektir. Meselâ, secdeyi sükûnetle yapmak ve iki secde arasında “Sübhânallah” diyecek kadar doğrularak oturmak. Rükû’dan sonraki kıyamda sükûnet üzere olmak ve namaz içindeki duâları dikkatle okumak, namazın her rüknünü yerine getirmek, acele ile kılmamak…

18 Yani onlar sadece namaz kılmakla iktifa etmezler, başkalarının da kılması için gayret sarfederler.

19 **Fütuhat-ı Mekkiye**, Muhyiddin İbnu Arabînin en meşhur eseridir.

20 **İnsanın fıtraten medeni olması**, sosyal bir varlık olduğu cihetle başkalarına karşı sorumlu olmasını ifade eder.

21 Ayette şöyle bildirilir: **“Elini boynuna asıp bağlama. Onu büsbütün de açma. Yoksa kınanmış ve pişman bir şekilde oturur kalırsın.”** (İsra, 26)

22 Yani, onlar bütün mallarını vermezler, mallarından verirler.

23 Yani, başkasından değil, onlara verdiklerimizden verirler.

24 Rivayete göre Peygamber Efendimiz Hz. Bilal’in yanına varır. Bilal’in yanında bir miktar hurma vardır. Peygamberimiz “Ya Bilal, bu ne?” diye sorar. Bilal, “bunu Size ikram için saklıyordum” deyince Peygamberimiz şöyle der: “Bunun sana cehennem ateşinde bir duman olmasından korkmuyor musun? Ey Bilal, infak et, arşın sahibi azaltır diye korkma!” Camiu’s- Sağir, Hadis No: 1508

25 Aclûni, Keşfu’l- Hafa, I, 439. Hadis No: 1416

9. DERS: İMANDA AYIRIM YAPMAMAK

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ

“Onlar (müttakiler) **hem Sana indirilene ve hem de Senden önce indirilene iman ederler. Ve ahirete de onlar yakînen inanırlar.”** (Bakara, 4)

Bil ki: Kur’ân, bu gibi pek çok ayette latîf bir sır için, terkip vecihlerinden bir veche bir emare koymayıp muayyen hâle getirmemiştir. Bu da mu’cizeliğin esası olan vecizliğin menşeidir. Şöyle ki:

Belâğat, muktezay-ı hâle mutabakattır.[1] Hâl ise şöyledir: Kur’ân’ın muhatapları çeşitli tabakalarda ve muhtelif asırlardadır. Bu tabakaların fehimlerini nazara almak ve bu asırlara hitap edip her muhatabın kendine düşen hisseyi alması için, Kur’ân pek çok yerde manayı tamim ve tevzi için hazıfta bulundu, nice yerde teşmil ve taksim için sözü mutlak bıraktı ve mana cihetlerini çoğaltmak, belâğat nazarında müstahsen ve Arapça’da makbul ihtimalleri tazammun etmek için genel ifade etti. Ta ki her zihne, zevki mikdarınca feyiz versin. Buna dikkatle teemmül et![2]

Sonra, bu ayetin öncesiyle nazm ciheti

Ayette tamimden sonra tahsis vardır. Burada,

-Ehl-i kitaptan iman edenlerin şerefini herkesin içinde ilan etmek,

-Onların istiğna elini ağızlarına çevirip susturmak,

-Abdullah İbnu Selâm[3] gibilerin elinden tutup göstererek, diğerlerini de O’nun gibi olmaya teşvik etmek söz konusudur.

-Keza, bu ayette, Kur’ân hidayetinin bütün ümmetlere (toplumlara) şümulünü göstermek için müttakilerin iki kısım olduğunu beyan ve Hz. Muhammed’in (asm) risaletinin bütün milletleri içine aldığına telvih vardır.[4]

-Keza, **“Onlar gayba iman ederler”** sadefinde mündemiç olan iman rükünlerini açıklamak için **“icmalden sonra tafsil”** vardır.[5] Çünkü bu ayet, kitaplara ve kıyamete açıktan, peygamberlere ve meleklere de zımnen delâlet eder.

Sonra Kur’ân burada “Onlar, Kur’ân’a iman etmiş kimselerdir” gibi veciz söylemek yerine, وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ **“Onlar Sana indirilene iman**

ederler” demiştir. Bu tercihte, bir kısım letaifle bu manayı nakışlamak ve bir kısım nüktelerle zeyillerini süslemek vardır.

Çünkü وَالَّذِينَ **“ki onlar”** ifadesinde, hükmün menatının iman olduğuna, zâtın diğer sıfatlarla beraber ona tabi bulunduğuna ve onun altında yer aldığına bir remzdir.

İsim olarak bir zamanda sübûta delâlet eden “mü’minûn” denilmeyip fiil olarak يُؤْمِنُونَ **“iman ederler”** denilmesi, imanın ardarda inen ayetlerle yenilenmesine ve devamlı olarak zuhurunun tekerrürüne bir telvihtir.

بِمَا Bu edattaki mübhemlik, mücmel bir imanın kâfi gelebileceğine ve imanın zahir ve batın vahye, yani hadise şümulüne bir ima’dır.[6]

أُنْزِلَ **“İndirildi”**

Nüzul kelimesinden gelen bu ifade, Kur’ân’a imanın, O’nun Allah’tan geldiğine iman demek olduğuna işarettir. Nitekim Allah’a iman O’nun varlığına inanmaktır, ahirete iman, onun geleceğine inanmaktır.

Bu ayet indiğinde henüz Kur’ân’ın nüzulü tamamlanmamış olmakla beraber burada fiilin geçmiş zaman sığasıyla gelmesi, inecek olanların da inmiş gibi tahakkuku kat’i olduğuna işarettir. Bununla beraber, (yakınındaki) يُؤْمِنُونَ **“iman ederler”** ifadesinin geniş zamanı göstermesi, bundaki geçmiş zaman ifadesini telafi eder.

Hatta bu tenzil için, Tenzilin (Kur’ân’ın) üslûblarında, çoğu kere geçmiş zamanın geleceği yuttuğunu ve geniş zamanın geçmiş zaman elbisesi giydiğini görürsün. Çünkü bunda latîf bir belâğat vardır. Şöyle ki:

Kendisine nisbetle zamanı henüz gelmemiş bir şeyi geçmiş zaman ifadesiyle duyan kimsenin zihni ihtizaza gelir, kendisinin yalnız olmadığının farkına varır, arkasında muhtelif mesafelerde ayrı ayrı saflar olduğunu tezekkür eder. Öyle ki sanki asırlar derece derece sıralanmış, bütün nesiller o asırların arkasında saf tutup oturmuşlardır. Ayrıca, zihnen uyanıp farkeder ki, kendisine yönelik o hitap ve nida bütün nesillerin onu duyacağı şiddetli ve yüksek derecededir ve o (nazil olan Kur’an), bütün asırlardaki bütün insan taifelerinin kulak verdiği İlâhî bir hutbedir.

Böylece geçmiş zaman ifadesi ekser zamanlarda ekser kimseler hakkında hakîkattir, az sayıda yerde ise az sayıda kimseler hakkında mecazdır.[7] Ekseriyeti nazara almak ise, belâğat nazarında daha uygundur.

إِلَيْكَ **“Sana** (indirilene)“

Bu ifade عَلَى harfiyle de gelebilirdi. Mevcut şekliyle gelmesi, risaletin bir vazife olup Hz. Peygamberin bununla mükellef kılındığına, O'nun da kendi iradesiyle bunu yüklendiğine bir remiz ve ayrıca, Cebrail'in (as) bunu O'na takdim hizmeti yapmasıyla, Hz. Peygamberin yüksekliğine bir ima söz konusudur. Çünkü عَلَى harfinde ızdırar (mecbur bırakılma) ve nüzul vasıtasının daha yüksek olduğu kokusu vardır.

"Muhammed'e" yerine اِلَيْكَ "**Sana"** denilmesinde Hz. Muhammed'in (asm) sadece bir muhatap olup, kelâmın Allah kelâmı olduğuna bir telvih vardır.

Keza, hitap manası nüzul manasını te'kid ve tasvirdir. Çünkü Peygambere indirilen, vahiydir. Vahiyle gelen Kur'ândır. O da Allah'ın O'na hitabıdır. Allah'ın hitabı olmak ise, bütün vahiylerde nafiz olan ortak hassadır. Dolayısıyla اِلَيْكَ hitabı Hz. Peygamberin bu hassadan aldığı hissedeki perdeyi aralamıştır.

İşte bu kelâmın bu mezkûr letaifi ihtiva etmesi itibariyle, son derece veciz olduğu ortaya çıkmıştır.

Vahiy gerçeği

وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ **"Senden önce indirilene de** (iman ederler)**."**

Bil ki: Bu gibi tavsifler, "Şuna şuna inanın, aralarında tefrik yapmayın..!" gibi inşai hükümler taşıyan bir teşviki tazammun eder.[8]

Sonra, bu ayetin nazm ve rabtında dört letaif var:

1-**Medlûlün delile atfı**. Yani, "Ey insanlar! Kur'ân'a iman ettiğinizde önceki kitaplara da iman edin. Çünkü Kur'ân مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ **"önceki kitapları tasdik edicidir"** (Bakara, 97) ayetinin delâletiyle, onları onaylamakta ve onlara şahit olmaktadır.

2-**Delilin medlûle atfı**. Yani, "Ey ehl-i kitap! Önceki peygamberlere ve geçmiş kitaplara iman ettiğinizde Kur'ân'a ve Muhammede de (asm) iman etmeniz gerekir. Çünkü onlar bunu müjde verdiler. Ayrıca, o peygamberlerin sıdkına ve o kitapların nüzulune medar olan, o enbiyaya "nebi" dedirten durumlar hakîkatıyla ve ruhuyla Kur'ân'da en mükemmel bir şekilde ve Muhammed'de (asm) en zahir bir şekilde bulunur. Bu durumda kıyas-ı evlevi ile Kur'ân Allah'ın kelâmıdır ve Hz. Muhammed de (asm) tarik-ı evla ile Allah'ın elçisidir.[9]

3-Bunda, Kur'anın mealinin yani asr-ı saadette ortaya çıkan İslâmiyet'in bir ağaç gibi olduğuna işaret vardır. Bu ağacın kökleri mazinin derinlerinde kök salmış olup, hayatını ve kuvvetini o köklerden almakta; dalları ise istikbalin

semasında olup meyve vermektedir. Yani, İslâmiyet geçmiş ve geleceği tutup içine almıştır.

4-Bunda ehl-i kitabı imana bir teşvik, ısındırmak ve işi kolaylaştırmak vardır. Sanki şöyle der: "Bu yola girmek size zor gelmesin. Çünkü bütün bütün kışrınızdan çıkmıyorsunuz,[10] ancak itikadlarınızı tekmil ediyorsunuz, sizde müesses olanlar üzerine bina ediyorsunuz."[11]

Çünkü Kur'ân usûl ve akaidde muaddil ve mükemmildir, bütün önceki kitapların güzelliklerini ve eski şeriatlerin usûllerini içine almıştır.[12] Ancak, zamanın ve mekânın değişmesinin tesiriyle değişen füruatta müessistir, (yeni hükümler getirmiştir). Nasıl ki dört mevsimde ilaçlar ve elbiseler, insanın ömür tabakalarında talim ve terbiye tarzı değişir, onun gibi hikmet ve maslahat, nev-i beşerin ömür mertebelerinde fer'i hükümlerin değişmesini iktiza eder. Bir zamanda maslahat olan, insan nevinin çocukluk devrinde deva olan nice fer'i hüküm vardır ki, başka zamanda maslahat olmaz, insanlığın gençlik devrinde deva sayılmaz. Bu sır içindir ki, Kur'ân bazı fer'i hükümleri neshetti, yani bu füruatın vakitlerinin bittiğini, başkalarının vaktinin geldiğini beyan etti.

مِنْ قَبْلِكَ **"Senden önce…"** ifadesinde bir kısım letaif var:

Bil ki, Tenzilde (Kur'ân'da) mekânın kabul etmediği veya ondan razı olmadığı veya başka bir kelimenin o mekâna daha uygun olduğu hiçbir kelime yoktur.[13] Aksine, Tenzildeki her bir kelime, münasebet rabıtalarıyla birbirine tutunmuş ve birbirine kenetlenmiş murassa bir inci gibidir.

Eğer misal istersen مِنْ قَبْلِكَ yi dikkatle mütalaa et, bu ayetin her yanından uçuşup gelen letaifin (ince nüktelerin) bu tek kelimeye konduğunu göreceksin.

مِنْ قَبْلِكَ Nübüvvet hakkında sevkedilmiş olan ayetin bu kısmı, nübüvvet meselesinde mündemiç beş maksaddan yansıyan münasebetleri teşerrüp etmiş, onların renkleriyle boyanmış, beş letaif ile de bunları kendinden sızdırmakta ve remizde bulunmaktadır.

Bu meselede mündemiç maksadlar şunlardır:

1- Muhammed (asm) nebidir.

2- Ekmel-i enbiyadır. (En kâmil peygamberdir.)

3- Hatem-i enbiyadır. (Son peygamberdir.)

4- Bütün kavimlere gönderilmiştir.

5- Şeriatı, bütün şeriatleri neshetmiş ve onların güzelliklerini kendinde toplamıştır.

1-Bu kelimede birinci maksadın in'ikas ciheti şöyledir:

مِنْ قَبْلِكَ"**Senden önce"** demektir. Bu ifade, ancak meslek ve yol bir olduğunda söylenir. Sanki bu kelimeden şu mana tereşşuh etmektedir: Hz. Peygamberden önceki nebilerin nübüvvetine ve kitaplarının doğruluğuna olan deliller, bütünüyle "tenkih-ı menat", "tahkik-i menat" ve "kıyas-ı evlâ" yoluyla Muhammed'in (asm) nübüvvetine ve kitabının, yani Kur'ân'ın Allah tarafından nüzulune bir delildir.[14] Sanki onların bütün mu'cizeleri Muhammed'in (asm) sıdkına tek bir mu'cizedir.

2- Bu kelimede ikinci maksadın yansıma ciheti, yani Hz. Peygamberin en mükemmel olması şöyledir:

-"Sultanlar meclise en son gelirler" âdetinin mülahazasıyla,

-Ve nev-i beşerdeki tekemmül kaidesinin ikinci mürebbinin birinciden daha mükemmel olmasını iktiza etmesiyle,

-Ve genelde halefin seleften daha mahir olması ve geçmesi gerçeğiyle, مِنْ قَبْلِكَ ifadesi telvihte bulunur ki: Muhammed (asm) sultan-ı enbiyadır ve hepsinin en mükemmelidir. Nitekim Kur'ân da, onların kitaplarından daha cami' ve daha güzeldir.

3- Üçüncü maksad olan son peygamber olmasının bu kelamdan teşerrüb ciheti şöyledir:

مِنْ قَبْلِكَifadesi "bir şey çoğaldığında teselsül eder, sükunet bulmaz; çok şeyler ittihad ettiğinde ise istikrar bulur, daha parçalanmaz" kuralının sırrıyla ve mefhum-u muhalifin yaptığı çağrışımla Hz. Peygamberin son nebi olduğuna telmih eder.[15]

4- Dördüncü maksad olan davetinin umumi olmasının bu kelamdan boyalanması ciheti şöyledir:

مِنْ قَبْلِكَ "Halef selefin bütün vazifesini alır ve onun yerine geçer" kaidesinin sırrıyla "Sen onların halefisin, onların her birisi ise Senin selefindir" manasını ifade eder. Bunda, "onların her biri Senin selefin olunca, Sen onların tamamının vekili ve bütün ümmetlerin rasulü olursun." manasına bir işaret vardır.

Evet, ancak böyle olur, başka olamaz. Fıtrat buna hükmeder, hikmet bu hükmü verir. Çünkü saadet devrinden önce dünya milletleri maddeten ve

manen, kabiliyet ve terbiye olarak birbirinden çok uzak ve derin bir ihtilaf içindeydi. Tek bir terbiye onlara yetmiyor, tek bir davet hepsini içine almıyordu. Asr-ı saadet ve sonrasında insanlık âlemi uyandı. Karşılıklı fikir alış verişi, birbirlerinin tabiatından etkilenmesi, milletlerin birbirleriyle karışması ve birbirlerinin durumunu araştırmak vasıtasıyla birleşmeye doğru meyletti, haberleşme ve ulaşım imkânları zamanla çok ileriye gitti, dünya bir memleket, bir memleket bir vilayet, bir vilayet ise bir belde hâline geldi, dünya ahalisi birbiriyle akraba oldu. Böylece bir tek davet ve bir tek nebi umuma kifayet etti.

5-Beşinci maksadı işmam etme ciheti ise şöyledir:

مِنْ قَبْلِكَ dekiمِنْ harfi إِلَى harfine ima eder. إِلَى harfinden ise artık ihtiyaç kalmamasına imada bulunur. Yani "Senin gelmenle risalet sona erdi. Çünkü Senin şeriatın bir başkasına ihtiyaç bırakmadı." Bu durum, Hz. Peygamberin (asm) dininin diğerlerini neshettiğine, yeterli olmasıyla da hepsini cemettiğine remzeder.

Bil ki: Belâğat nazarında bu kelimenin bu letaifi teşerrüb etmesinin emaresi şudur:

Bu beş maksad, şu ayetlerin altında akan nehirler gibidir. Öyle ki bu maksatlardan biri, kemâliyle bir ayette bulunur, bir başkası tamamıyla diğerinden nebean eder, bir diğeri bütünüyle başka bir ayette tecelli eder. Böylece, satıhtaki en küçük bir sızıntı, kelimenin köklerinin o ayetle temasına ima eder.

Keza bu manalar, bunları ifade için gelen başka ayetlerde sünbüllenmiştir.[16]

Ahirete iman

وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ **"Ve ahirete de onlar yakînen inanırlar."**

Bil ki: Bu ayetin manası, Kur'ân'ın dört meşhur maksadından dördüncüsü olan haşir meselesidir. Biz bu meseleyle alâkalı olarak Kur'ân'ın nazmından on burhan istifade etmiştik.[17] Başka bir kitapta onları zikrettik,[18] burada bunların bir hülasası münasip olmuştur:

Haşir haktır. Çünkü:

1-Kâinatta kasdî olarak ekmel bir nizam vardır.

2-Hilkatte tam bir hikmet vardır.

3-Âlemde abesiyet yoktur.

4-Fıtratta israf yoktur.

Bu şahitleri tezkiye eden, bütün ilimlerle ilgili istikra-i tamdır.[19] Bunların her biri kendi konusu olan türdeki intizama sadık bir şahittir.

5-Gün, sene gibi ekser nev'ilerde o nev'in mükerrer kıyameti vardır.

6-Beşerin istidat cevheri haşre remzeder. Beşerin sınırsız istek ve meyilleri ona işaret eder.

7- Sani-i Hakim'in rahmeti ona telvih eder.

8- Sadık elçi olan Hz. Peygamberin dili, haşri açıktan bildirir.

9- Kur'ân-ı Mu'cizin beyanı haşre şehadet eder.

10- وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا **"Allah sizi tavırdan tavıra yarattı."** (Nuh, 14) ve وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ **"Rabbin kullara asla zulmedici değildir."** (Fussilet, 46) gibi ayetler haşri isbat eder.

İşte bu burhanlar tam on tanedir, bunlar ebedi saadetin anahtarları ve bu cennetin kapılarıdır.

Birinci Burhanın beyanına gelince

Eğer kâinat ebedi saadeti netice vermezse, Saniin akılları hayrette bırakır bir şekilde mükemmel yaptığı şu nizam zayıf ve aldatıcı bir sûrete döner, nizamdaki bütün maneviyat, rabıtalar ve nisbetler hebaen mensur olur, boşa gider.[20] Öyleyse bu nizamı nizam eden, onun ebedi saadetle olan bağıdır. Yani bu nizamdaki incelikler ve manevi şeyler ancak ahiret âleminde sünbüllenir, yoksa bütün maneviyat söner, bütün rabıtalar kesilir, bütün nisbetler parçalanır ve bu nizam, nizam olmaktan çıkar. Hâlbuki nizamda mündemiç olan kuvvet, bu nizamın çökmesi ve çözülmesinin mümkün olmadığını en yüksek bir sesle ilan ediyor.

İkinci Burhan

Bütün fenlerin şehadetiyle, ezeli inayetin timsali olarak nev'de, hatta her bir cüz'ide maslahat ve hikmetlere riayet etmekten ibaret olan **hikmet-i tamme**, ebedi saadetin gelmesini müjde verir. Yoksa kendisini ikrara bizi mecbur kılan bu kadar açık hikmetlerin ve faidelerin inkârı lâzım gelir. O takdirde faide faidesizliğe, hikmet abesiyete, maslahat maslahatsızlığa dönüşür. Bu ise, ancak bir safsatadır.

İkinciyi tefsir eden **Üçüncü Burhan**

Fen, Sani'in her şeyde en kısa yolu, en yakın ciheti, en hafif ve en güzel sûreti seçtiğine şehadet eder. Bu da, abesiyet olmadığına delalet eder. O da, her şeyin ciddi, gerçek olduğuna delalet eder. Bu ise, ancak ebedi saadetin gelmesiyle olur. Yoksa bu vücut sırf yokluk derecesine iner, her şey tam abes hâle dönüşür.

Ya Rabbi, Seni tenzih ederiz, Sen bunları abes yaratmadın!

Üçüncüyü açıklayan **Dördüncü Burhan**

Fenlerin şehadetiyle, fıtratta israf yoktur. Şayet senin zihnin, büyük bir insan hükmünde olan âlemdeki hikmetleri idrakten acizse, küçük bir âlem olan insana dikkatle bak! Fenn-i menâfiu'l- aza (Anatomi ilmi), insan vücudunda her biri menfaatli yaklaşık altı yüz tane kemik, her biri nice faydalar taşıyan kan mecraları hükmünde altı bin damar, hücreler için yüz yirmi dört bin gözenek ve pencere olduğunu açıklar. Bu gözeneklerin her birinde cazibe, dafia, mümsike, musavvire ve müvellide olan beş kuvvet vardır[21] ve bunların her biri bir maslahat içindir. Küçük âlem olan insan böyle olunca, büyük insan olan âlem hiç ondan geri kalır mı?

Ruha nisbetle ehemmiyeti olmayan ceset bu derece israftan uzak olursa, ruh cevherinin ihmali ve o cevherin bütün maneviyat, emel ve fikir eserlerinin israfı nasıl tasavvur edilebilir? Çünkü ebedi saadet olmazsa bütün manevi şeyler ortadan kalkar ve israf edilmiş olur. Allah için söyle, senin dünya kıymetinde bir mücevherin olsa, onun sadef ve kılıfına toz kondurmayacak kadar kıymet versen, sonra da tutup o mücevheri kırıp parça parça yapmanı hiç akıl kabul eder mi? Kella, sümme kella! Kılıfa önem vermen, içindekiler sebebiyledir.

Keza, bir şahsın bünyesindeki kuvvet, aza ve kabiliyetlerindeki sıhhat, onun hayatının devamını ve tekemmülünü sana bildirirse, kâinatın ruhunda cari olan sabit hakîkat, intizamdaki devamlılığı ima eden kâmil kuvvet ve nizamdaki kusursuzluğu netice veren kemâl, haşr-i cismani kapısından saadet-i ebediyenin gelmesini sana bildirmez mi? Çünkü intizamı ihtilalden kurtaran, tekemmüle vasıta olan ve ebedi yaşama kuvvesini inkişaf ettiren, ancak odur.

Hads[22] yoluyla maksada remzeden **Beşinci burhan**

Pek çok nev'ilerde görülen ve tekrarlanan o nev'le ilgili kıyametin vücudu, büyük kıyamete işaret eder. Bu remzin bir misalle temessülünü istersen, haftalık saatine bak. Nasıl ki o saatte hem hareket eden, hem de ibreleri ve milleri harekete geçiren birbirinden farklı dönen çarklar vardır. Bunlardan biri saniyeleri çevirir. Onun hareketi, dakikaları sayan ibrenin öncüsü ve habercisidir. O da, saati sayan milin hareketinin hazırlayıcısı ve ilan

edicisidir. O da haftanın günlerini sayan ibrenin hareketini intaç eder ve ondan haber verir. Böylece her hareket, kendisinden sonraki kardeşinin de hareketini tamamlayacağına işaret eder.

Onun gibi, Allah'ın, çarkları felekler olan büyük bir saati vardır. Bu feleğin milleri, senin saatindeki saniye, dakika, saat ve günler gibi günler, seneler, insan ömrü ve dünyanın bekasını sayar. Böylece, -bu saatin hareketine binaen- her geceden sonra sabahın, her kıştan sonra baharın gelişi, bu büyük saatten haşir baharının sabahı doğacağına gizli bir işaretle işaret eder ve ince bir remizle remzeder.

Eğer desen: Nev'ilerin (türlerin) **kıyametinde şahıslar bizzat haşredilmiyor. Öyleyse büyük kıyamette şahısların bizzât diriltilmesine nasıl remzeder?**

El-cevap: İnsanın şahsı başkasının bir nev'i gibidir. Çünkü fikir nuru beşerin emellerine ve ruhuna öyle bir genişlik ve inbisat vermiştir ki, üç zamanı da içine alabilir, geçmiş- gelecek ve şimdiki zamanı yutsa emelleri yine tatmin olmaz. Çünkü fikir nuru, onun mahiyetini ulvî, kıymetini umumî, nazarını küllî, kemâlini sınırsız, lezzetini daimî, elemini devamlı kılmıştır.

Ama diğer nev'ilerin bir ferdi ise,

-Mahiyeti cüz'î,

-Kıymeti şahsî,

-Nazarı mahdut,

-Kemâli sınırlı,

-Lezzeti anî,

-Elemi def'îdir.

Bu durumda, nev'ilerde görülen kıyametin varlığı, insanın herkesi içine alan şahsî kıyametine nasıl işaret etmez?

Haşre telvihte bulunan **Altıncı Burhan**

Beşerin istidatlarının sınırsız olması ahireti gerektirir. Şöyle ki:

Beşerin nihayetsiz tasavvur ve fikirleri vardır. Bunlar onun gayr-i mütenahi emellerinden doğar. Bu emeller onun zabt altına alınmamış meyillerinden husule gelir. Bu meyiller onun gayr-i mahdut kabiliyetlerinden neşet eder.

Bu kabiliyetler onun gayr-ı mahsur istidatlarında örtülüdür.[23] Bu istidatlar, Allah Teâlanın mükerrem kıldığı ruh cevherinde ekilidir.

İşte bunlardan her biri şehadet parmağıyla cismani haşrin arkasında ebedi saadete işaret eder ve nazarını oraya uzatır. İşte buna dikkat et!

Haşri müjdeleyen **Yedinci Burhan**

Rahman, Rahîm olan Allah'ın rahmeti, en büyük rahmetin, yani ebedi saadetin gelmesini müjdeler. Çünkü rahmeti rahmet ve nimeti nimet yapan odur. Ebedi saadet inancı ile kâinat, nimetleri nikmetlere çeviren ebedî ayrılık tevehhümünden doğan umumi bir matemden yükselen ağlama seslerinden kurtulur. Çünkü nimetlerin ruhu olan ebedi saadet gelmezse, bütün nimetler azaba dönüşür, bedihî ve zarurî olarak bütün kâinatın şehadetiyle sabit olan İlâhî rahmeti, göz göre göre inkâr etmek lâzım gelir.

Ey şefkatli âşık Habib![24] Allah'ın rahmetinin en latîf eserlerinden olan muhabbet, şefkat ve aşka bak! Sonra ebedi ayrılık ve daimi hicran farzederek vicdanına müracaat et. Bak nasıl vicdan "imdat!" diyor, hayal feryat ediyor, ruh ise rahmet ve nimetin en güzel ve en latîf misallerinden olan muhabbet ve şefkatin, sana en büyük bir musibet ve en şiddetli bir belâya dönüşmesinden nasıl rahatsız oluyor?

Böyle reddi mümkün olmayan bir rahmet, ebedi ayrılığın ve daimi hicranın bu muhabbet ve şefkate hücumuna hiç izin verir mi? Hayır! Aksine böyle bir rahmete yakışan ebedi ayrılığı daimi hicrana ve daimi hicranı da ebedi ayrılığa, yokluğu da her ikisine musallat kılmasıdır.

Sekizinci burhan

Sadık – masduk olan, yani doğru olan ve doğrulanan Hz. Muhammedin (asm) lisanı haşri sarih bir şekilde haber verir.

İşte O'nun kelâmı, ebedi saadet kapılarını açmıştır. Âdeminden hatemine[25] kadar bütün peygamberlerin (aleyhimüsselâm) bu hakîkat üzere icmaı, bu müddeaya ve ittifak ettikleri her bir meseleye kat'i, hakîki bir delildir.

Dokuzuncu burhan

Mu'cize olan Kur'ân'ın haber vermesidir.

On üç asırdan bu yana[26] yedi vecihle i'câzı tasdik edilmiş olan Tenzilin (Kur'ân'ın) bunu söylemesi, davasının aynı delilidir.[27] Böylece onun ihbarı, cismani haşrin bir keşşafı ve bir miftahıdır.

Onuncu burhan

Temsilî bir kıyasa işaret eden وَقَدْ خَلَقَكُمْ اَطْوَارًا "**Allah sizi tavırdan tavıra yarattı.**" (Nuh, 14) ayeti ve adlî bir delile işaret eden وَمَا رَبُّكَ بِظَلاَّمٍ لِلْعَبِيدِ "**Rabbin kullara asla zulmedici değildir.**" (Fussilet, 46) ayeti gibi binler delilleri tazammun eden pek çok Kur'ân ayeti, haşri isbat eder. Kur'ân, nice ayetlerinde haşre nazır pencereler açmıştır.

İlk yaratılış delili

Birinci ayetle işaret olunan temsilî kıyasa gelince:

İnsan vücuduna ibretle bak! O, bir tavırdan başka bir tavra, nutfeden alakaya, ondan mudğaya, ondan kemik ve ete, ondan ise yeni bir yaratılışa (yani insan suretine) intikal eder.[28] Bu tavırlardan her birinin mahsus kanunları, muayyen nizamları, muttarid hareketleri vardır. Her birinin altında cam gibi bir kasd, bir irade, bir ihtiyar olduğu hissedilir.

Sonra insan hayatının bekasına (devam etmesine) bak. Dağılma ve bir araya gelme özelliği olan bu vücud, her sene elbisesini yeniliyor. Yani bir kısım hücreler dağılıyor, Sani, onlara bedel özel bir kanunla, azaların ihtiyacı nisbetine göre dağıtılan latîf maddeyi gönderiyor.

Sonra beden eczasının rızıklarını taşıyan bu latîf maddenin tavırlarına dikkat et, nasıl da akılları hayrette bırakır bir şekilde bedenin her tarafında intişar ediyor? Ve nasıl da muayyen bir taksim kanunuyla azaların ihtiyacına göre dağıtılıyor?

İşte, unsurlar âleminde intişar eden mevaliddden (canlılardan) meydana gelen gıdadan muntazam bir düstur, mahsus bir nizam ve muayyen bir kanunla alınmış olan bu madde, dört acip inkılâp geçirdikten sonra dört süzgeçten süzülüp dört matbahda pişirilip sabit bir nizam, muayyen bir düstur ve hayret verici bir hareket sonucu bedene yararlı öz bir gıda hâline geliyor.[29]

Onun bu tavırlarındaki bütün kanunlar ve nizamlarda bir sevk edici, bir kasd, bir hikmet gayet net bir şekilde görünüyor.

Nasıl olmasın ki? Şayet bu latîf madde kafilesinden, mesela havada gizli olup sonunda Habibin[30] gözbebeğinin bir parçası olan bir zerreye baksan elbette bilirsin ki, bu zerre daha havada iken tayin edildiği yere gitmek için sanki muvazzaf olarak muayyen idi, memur idi. Çünkü şayet fennî bir nazarla ona baksan, onun hareketinin kör bir tesadüfle rastgele olmadığını, aksine hangi mertebeye girmişse oranın özel nizamlarına tâbi olduğunu, hangi tavra yuvarlanmışsa onun muayyen kanunlarıyla amel ettiğini, hangi

tabakaya sefer etmişse acip ve muntazam bir hareketle sevk edildiğini yakînen anlarsın. İşte bu zerre bu tavırlara uğrayıp varacağı yere ulaşır. Bu seyahati esnasında, zerre kadar da olsa hedef-i maksadından inhiraf etmez.

Elhasıl: Neşe-i ûlâya (ilk yaratılışa) dikkat eden, neşe-i uhrâda (ikinci yaratılışta) hiçbir tereddütü kalmaz. Hz. Peygamber (asm) şöyle demiştir: "Neşe-i ûlâyı gören neşe-i uhrâyı nasıl inkâr eder, doğrusu hayret edilir."[31]

Evet, nasıl ki kendilerine istirahat ve intişar için izin verilen bir fırka asker, "toplan" borusu çaldığında her biri bir taraftan koşar gelir, sancakları altında düzgün bir şekilde toplanırlar. Onların bu toplanmaları, ilk defa silâh altına celb edilmelerinden çok çok kolaydır. Onun gibi, bir vücudda imtizaç yoluyla aralarında bir ünsiyet ve münasebet meydana gelen zerreler, İsrafilin borusuyla çağrıldıklarında her birinin bulundukları yerden Hâlık'ın emrine "lebbeyk" diyerek çıkmaları ve toplanmaları aklen onların başlangıçtaki inşa ve terkiplerinden çok daha kolay ve çok daha imkân dâhilindedir.

Ama Allah'ın kudretine nazaran, en büyük şey en küçük şey gibidir.

Zahire göre yeniden dirilişte aslî ve fazlalık olan cüzler, beraber iade edilir. Mahşer ehlinin cisimlerinin büyüklüğü ve cünüp bir kimse için tırnak- kıl gibi şeyleri kesmesinin mekruh oluşu, ayrıca bunları gömmenin sünnet olması buna işaret eder.

Tahkîka nazaran ise, insanın yeniden teşekkülü için bir tohum ve madde olmaya acbüz-zeneb yeterlidir.[32]

Adalet delili

وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ "**Rabbin kullara asla zulmedici değildir.**" (Fussilet, 46) ayeti buna işaret eder.

Bil ki: Görüyoruz ki, çoğu kere zâlim, facir, gaddar nimetler içinde oluyor, ömrü gayet hoş ve rahat geçiyor. Yine görüyoruz ki mazlum, fakir, dindar, iyi ahlâklı insanların ise ömrü genelde zahmet, zillet ve mazlumiyetle geçiyor. Sonra ölüm gelir, her ikisini müsavi kılar. Sonsuza kadar sürecek böyle bir müsavat zulüm olarak görülür. Kâinatın şehadet ettiği adalet ve hikmet, zulümden münezzehtir. Öyleyse başka bir âlem gerekir, ta ki birincisi cezasını, ikincisi de sevabını alsın, İlâhî adalet tecelli etsin.

İşte bu iki ayete, bunların benzerlerini kıyas et!

***

وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ **“Ve ahirete de onlar yakînen inanırlar.”**

Ayetin eczasındaki nazm ciheti

Bil ki: Buradaki nükte yerleri

وَ harfi.

بِالْاٰخِرَةِ **“Ahiret”** kelimesinin öne alınması.

بِالْاٰخِرَةِ kelimesindeki elif-lâm.

Diğer âlemden “ahiret” kelimesi ile bahsedilmesi.

هُمْ **“Onlar”** zamirinin zikri.

يُوقِنُونَ **“Yakînen inanırlar”** kelimesinin “onlar iman ederler” anlamında يُؤْمِنُونَ kelimesine tercihi.

Baştaki atıf harfi olan و da tamimden sonra tahsis vardır.[33] Bu ise, bu iman rüknünün önemine dikkat çeker. Çünkü ahirete iman, semavi kitapların etrafında döndüğü iki iman kutbundan biridir.

بِالْاٰخِرَةِ **“Ahiret”**

Bu kelimenin öne alınması hasr içindir. Hasrda ise, ehl-i kitabın bir kısmı لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلاَّ اَيَّامًا مَعْدُودَةً **“Cehennem ateşi bize ancak sayılı günlerde dokunacak”** (Bakara, 80) demelerine ve ahiretteki cismani lezzetleri inkâr etmelerine binaen, onların inandıkları ahiretin hakiki değil mecazî olduğuna ve ancak bir isimden ibaret bulunduğuna bir tariz vardır.[34]

بِالْاٰخِرَةِ kelimesindeki elif-lâm belirlilik ifade eder. Yani bütün semavi kitaplarda ahiretten bahsedilmesiyle malûm hâle gelmesine işarettir. Malûm olmasında ahiretin hak olduğuna bir telmih vardır. Bu malûm oluş, zikredilen fıtrî deliller sebebiyle, akılların kirpikleri arasında hazır, bilinen bir hakîkat olmasına işaret eder. Bu durumda, malûm olmasında onun hakîkat olmasına bir remiz vardır.

Yaratılışın vasfı olarak “ahiret” unvanıyla ifadesi, zihni ilk yaratılışa yöneltmek içindir, ta ki buradan diğer yaratılışın imkânına intikal edebilsin.

هُمْ **“Onlar”** zamirinde hasr vardır. Bu hasr’da ise, ehl-i kitaptan Hz. Muhammede (asm) inanmayanların imanının yakînî bir iman olmadığına, ancak yakîn zannettiklerine bir tarizdir.

يُوقِنُونَ **“Yakînen inanırlar”**

İman, yakînî bir şekilde tasdiki ifade etmekle beraber يُؤْمِنُونَ **“inanırlar”** kelimesine tercihen يُوقِنُونَ kelimesinin zikri, tereddütleri uçurmak için maksadın illetine kasden parmak basmaktır. Çünkü kıyamet, şüpheler mahşeridir.

Keza, bu ifadeyle “biz zâten inanmışız, inanmayanlar inansın” şeklinde mazeret beyan etme yolları kapatılmıştır.[35]

1 **“Muktezay-ı hâl”**, “hâlin gereği” demektir. Muhatabın durumuna göre hâlin gereği değişir. Mesela, zeki insana veciz konuşmak, avamdan olanlara ayrıntılı anlatmak, çocukla konuşurken çocuklaşmak, âlimle ilmî bir sohbet yapmak, sözü kabule müsait olanlara nasihat etmek, inatçı kimselere delil getirerek söylemek gibi durumlar, “hâlin gereğini” yapmaktır.

2 Mesela Kur’an şöyle der: **“Onlar** (düşmanlar) **için gücünüzün yettiğince kuvvet ve savaş atları hazırlayın.”** (Enfal, 60). Ayetteki **kuvvet ve savaş atları** hemen her zaman ve mekânın şartlarına göre yoruma açıktır. Ayette “ok-mızrak hazırlayın” denilmeyip, “kuvvet hazırlayın!” denilmesi, fikri, bedeni, ilmi, maddî ve manevî her türlü kuvvet vesilesini ifade eder ve her türlü silahı içine alır. Keza günümüz şartlarında tankları ve uçakları **savaş atları** çerçevesinde değerlendirebiliriz.

3 **Abdullah İbnu Selâm**, Medinede’ki Yahudi âlimlerinden olup Peygamber Efendimizi ziyaret etmiş ve İslâma girmiştir.

4 Yani, müttakilerin bir kısmı, doğrudan Peygamber Efendimiz vasıtasıyla hak dine girenler, bir kısmı da önceki semavî dinlere mensup iken İslâm Dini ile müşerref olanlardır.

5 **İcmalden sonra tafsil:** Konuyu önce ana hatlarıyla ele alıp ardından ayrıntılara girmektir. Bu tarz anlatım zihinde daha kalıcı olur. Muhatap meseleyi mücmel olarak duyunca “acaba bunların açılımı ne?” diye merak eder. Bir şeyi önce kısaca zikredip sonra ayrıntılarıyla anlatmak mühim bir belâğat sırrıdır. Çünkü bir şey mücmel olarak söylendiğinde muhatap sözün devamını merak eder. Meselâ şu ayete bakalım: **“Namaz kılanlara yazıklar olsun!”** (Maun, 4.) Muhatap bu ayeti duyunca dehşetle irkilir. Devamında **“ki onlar namazlarında gafildirler”** kısmını duyunca rahatlar ve gafillerden olmamaya çalışır.

6 Mesela, meleklere iman ederiz. Ama mü’minlerin çoğu onlarla alâkalı bilgiye sahip olmayabilir. Bu durum, imanın varlığına zarar vermez. Öte yandan, **“onlar Sana indirilen ne varsa hepsine iman ederler”** denilmesi, hem vahyi tasdik etmeyi, hem de Hz. Peygambere gelen ilhamı içine alır. Çünkü O, dinin meselelerini açıklamada da vahyin bir nev’i olan ilhama mazhardır. Bazı âlimler bunu “vahy-i gayr-i metlüv” yani “tilâvet olunmayan vahiy” şeklinde ifade ederler. Kur’ân ise, vahyin en üst mertebesi olup, namazda tilâvet ettiğimiz bir vahiydir.

7 Mesela Nahl sûresinin başında kıyametle ilgili olarak **“Allah’ın emri geldi, acele etmeyin!”** denilir. Burada gelecek zaman geçmiş zaman sığasıyla ifade edilmiştir.

Keza, cennet ve cehennemdekilerin konuşmalarını anlatan ayetler genelde geçmiş zaman ifadesiyle anlatılır. Misal olarak Saffat sûresi 50-60. ayetlere bakılabilir.

8 Mesela, bir baba çocuğuna başka bir çocuğu gösterip “maşallah, o hiç namazlarını kaçırmıyor” dese, “sen de namazlarına dikkat et” demiş olur. Onun gibi, Kur’ân-ı Kerimin ehl-i kitaptan iman edenleri medhetmesi diğerleri için “siz de iman ediniz” mesajı verir.

9 **Kıyas-ı evlevî:** Yüz kiloyu kaldıran birini gördüğümüzde bu zâtın on kiloyu kaldıracağından asla şüphe etmeyiz. “Bunu kaldıran onu hayli hayli kaldırır” deriz. **Tarîk-ı evlâ:** Bir şeyin evleviyetle sabit olmasıdır. Mesela, ehliyete müracaat için ilkokul diploması yeterli oluyorsa, lise diploması hayli hayli yeterli olur.

10 **Kışr**, “kabuk” demektir. Kabuğun meyveyi sarması gibi, din dahi insanın bütün hayatını kuşatır.

11 Kitap ehli olanlar, her ne kadar muharref bir dine bağlı olsalar da, maneviyata büsbütün yabancı değillerdir. Allah’a iman, meleklere iman, ahirete iman gibi esaslara onlar da inanırlar. Bir kısım helal ve haramları bilirler. Kâfir olanlar ise, bu tür maneviyata tamamen yabancı kalmışlardır. Ehl-i Kitap olanlarla alâkalı olarak bkz. Al-i İmran, 64, Al-i İmran, 113, Maide, 82, Ankebut, 46, Kasas, 52-54

12 **Kur’ân’ın muaddil ve mükemmil olması**, önceki semavî kitaplarda yer alan temel esasları tadil etmesi ve tamamlamasıdır.

13 Tıpkı insan vücudundaki azalar gibi… Hiçbir azamız için “bu burada fazlalıktır” veya “böyle değil de keşke şöyle olsaydı” diyemeyiz. Mesela, göz için daha uygun bir mekân bulamayız.

14 **Tenkih-ı menat:** Hükmün illetini ayıklamaktır. Mesela, içkinin haram kılınma sebebi çeşitli yönlerden ele alınabilir. Bütün bunları araştırıp “sarhoşluk verici olması” noktasında ittifak etmek gibi… **Tahkik-i menat:** Hükmün illetinin araştırılıp bunun emsallerinde de olup olmadığını incelemektir. Mesela, içkinin haramlığından hareketle uyuşturucuların da haram olduğuna hükmetmek. **Kıyas-ı evlâ:** Peygamberlerin hâllerine baktığımızda onlardaki hâllerin daha mükemmelini Peygamber Efendimizde görmek “onlar peygamber olduğuna göre, Hz. Muhammed de elbette peygamberdir” şeklinde bize tam bir kanaat verir.

15 **Mefhum-u muhalif:** Bir sözün ters anlamıdır. Mesela “Allah çalışanı sever” dediğimizde “çalışmayanı ise sevmez” manasına bir işaret vardır. Benzeri bir şekilde, **“Senden önce indirilene iman ederler”** ifadesinden “Senden sonrasına ise iman etmezler” manası kendini hissettirir. Çünkü Peygamberimizden sonra bir peygamber yoktur.

16 Mesela, Ahzab suresi 40. ayet, Hz. Peygamberin son peygamber olduğunu anlatır: **“Muhammed, sizin adamlarınızdan hiçbirinin babası değildir. Lakin Allah’ın Rasulü ve nebilerin sonuncusudur.”** Sebe sûresi 28. ayet ise, O’nun risaletinin bütün insanlığı kuşattığını bildirir: **“Biz Seni bütün insanlara ancak bir müjdeci ve bir uyarıcı olarak gönderdik.”**

17 **Burhan**, “kat’i delil” demektir. Mantıkta “öncülleri yakiniyat olan önermelere” denilir. Burhan, kesin bilgiyi netice verir.

18 Müellif, Nokta isimli eserinde haşrin delillerini anlatır.

19 **İstikra:** Ayrı ayrı olaylardaki ortak özelliklere dikkat ederek genel bir sonuca varmaktır. Tümevarım metodu da denilir. Mesela, değişik insan fertlerinin ölümünü gördüğümüzde, “bütün insanlar ölümlüdür” şeklinde genel bir sonuca ulaşırız.

20 **Hebaen mensur**, Kur’anî bir ifade olup “saçılmış toz zerreleri” demektir. “Hiçbir işe yaramamak” anlamında kullanımı vardır. Bkz. Furkan, 23.

21 **Cazibe**, çeken; **dafia**, iten; **mümsike**, tutan; **musavvire**, şekillendiren ve **müvellide** ise, tevlid eden, meydana getiren demektir. İnsanın bedeninde her an akılları hayrette bırakan sayısını bilmediğimiz tasarruflar yapılır. Onun her bir hücresi, âdeta bir fabrika ve bir laboratuvar gibidir.

22 **Hads,** aklın bir lahzada, bir hamlede matluba ulaşıverecek derecede seri olan ani seyridir. Bir şeyin birden açılması, dolaysız kavrama, bir anda yakalamadır, şimşek gibi bir sür’at-i intikaldir.

23 Bu kelime bazen “kabiliyet” anlamında da kullanılır. Bununla birlikte, istidat ile kâbiliyet arasında, çok ince bir mânâ farkı da vardır. Şöyle ki: Kâbiliyet (yetenek), dıştan gelen tesirleri alabilme gücü, kabul edebilirlik anlamını taşır. Hâlbuki isti’dat, ruhta potansiyel olarak var olan, gelişmeye müsait beceriler ve özelliklerdir. Meselâ her insanın ruhunda konuşma istidadı vardır. Çevresindeki konuşmaları kâbiliyetiyle almak sûretiyle çocuk bu özelliğini geliştirir ve onlar gibi konuşmaya başlar.

24 Bu ibarede müellifin yanında bulunan iki talebesine işaret vardır: Molla Habib ve Seyyid Şefik Arvasi. Bu iki zât, müellifin Van hayatındaki ilk talebelerindendir. Her ikisi de bu eserin kâtipliğini yapmıştır.

25 **“Âdeminden hatemine”** Türkçede “a’dan z’ye” denilmesi misali “ilk peygamberden son peygambere kadar bütün peygamberler” demektir. Kur’ân’da Peygamber Efendimizden **“Hatemen nebiyyîn”** olarak bahsedilir. (Ahzab, 40)

26 Bu ifade, eserin telif tarihine göredir.

27 Yani, “Kur’ân ne söylüyorsa o öyledir.” Çünkü o, âlemleri yaratan zâtın kelâmıdır. **“Yaratan elbette yarattığını bilir.”** (Mülk, 14) Bediüzzaman’ın Mektubatta 19. Mektub’ta ifade ettiği gibi, “Madem yapan bilir, elbette bilen konuşur.”

28 **Nutfe, alaka ve mudğa**, insanın ana rahminde geçirdiği farklı merhalelerdir. İnsan bir tek hücre hâlinden, bütün azaları teşekkül etmiş bir hâle gelinceye kadar bu merhalelerden geçer.

29 Ağız yoluyla vücuda giren bütün gıda maddeleri dört farklı yerde muamele görürler. Bu işlemlerin bütününe “sindirim” denir. Sindirim sonunda gıda maddeleri kanda taşınabilir bir hâle gelirler ve yaklaşık 150 bin kilometrelik bir kılcal damar

sistemi vasıtasıyla bütün hücrelerin ihtiyaçlarını karşılarlar. Bu dört farklı yerler ise şunlardır: Ağız, mide, ince bağırsaklar ve karaciğer. Buna göre gıdaların sindirildiği dört merkez bir cihette mutfak, bir cihette süzgeç ve bir cihette mühim inkılâpların geçirildiği yerler olarak anlaşılabilir. Ancak meseleye daha farklı açılardan bakmak da mümkündür. Söz gelimi bu azalardan bazıları sindirimin yapıldığı yer, bazıları süzüldüğü yer olarak düşünülürse o zaman mesela böbrekten de bahsetmek gerekir, zira onun da süzme olayında önemli görevleri vardır.

30 Habib, o zamanda müellifin yanındaki talebelerindendir.

31 Hadisin tamamı şöyledir: "Allah'ın yaratmasını görüp durduğu hâlde Allah'ın varlığından şüphe edene şaşarım. İlk yaratılışı bildiği hâlde yeniden dirilmeyi inkâr edene şaşarım. Her gün ve gece ölüyor ve tekrar diriliyorken ölümden sonra tekrar dirilmeyi inkâr edene şaşarım. Cennete ve oradaki nimetlere inandığı hâlde, aldanış yurdu olan bu dünya için koşuşturana şaşarım. Başlangıcının atılmış bir damla meni, sonunun da bir lâşe olduğunu bildiği hâlde, kibirlenen ve övünen kimseye şaşarım." Fahreddin Râzî, Tefsir-i Kebir, II, 33

32 "İnsanın kuyruk sokumundaki en küçük kemik" diye ifade edilen **acbüzzeneb**e dair bir hadiste şöyle denilir: "**Acbüzzeneb** müstesna, Âdemoğullarının her şeyini toprak yiyecektir. Her insan bundan yaratılmıştır ve bundan terkib olunacaktır." (İbnu Mace, Zühd, 32) Bugün bilim adamları insanın her hücresinde bütün organlarının genetik programının bulunduğunu söylüyorlar. Her hücrede bütün özellikler yazılı olduğuna göre, insanın kuyruk kemiğinden yaratılması uzak görülmemeli. Bediüzzaman 'acb-üz-zeneb'i, "ecza-i esasiye ve zerrat-ı asliye", yani "esas cüzler ve aslî zerreler" şeklinde ele alır ve bunların ikinci yaratılış için kâfi bir esas ve temel olduklarını söyler. (Sözler, 29. Söz)

33 Ayetin öncesinde **"O müttakiler hem Sana indirilene ve hem de Senden önce indirilene iman ederler."** denilmektedir. Ayetin genel ifadesine ahirete iman zâten girmektedir. Ama ayrıca açıktan ifadesi, onun önemine dikkat çekmek içindir.

34 Yani, "onlar inanırlar" derken "ama diğerleri inanmazlar" şeklinde sözü dokundurmak vardır.

35 Yani, "inanıyorum" demek yetmez, yakînen inanmak gerekir.

10. DERS: FELAHA ERENLER

أُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَ أُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

"**İşte onlardır Rablerinden bir hidayet üzere olanlar ve işte onlardır felaha erenler."** (Bakara, 5)

أُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ **"İşte onlardır Rablerinden bir hidayet üzere olanlar."**

Ayette nüktelerin parıldadığı yerler:

Bunun öncesiyle nazmı.

أُولَٰئِكَ **“İşte onlar”** ifadesindeki hisse hitap ediş, ayrıca ondaki uzaklık manası.

عَلَى **“Üzere”** deki yükseklik.

هُدًى **“Bir hidayet”** kelimesinin elif-lâmsız gelişi.

مِنْ **“…den”** lafzı.

رَبِّهِمْ **“Rableri”** ifadesindeki terbiye.

Ayetin (bu kısmının öncesiyle) **nazmına gelince:**

Bil ki: Bu ayet öncesiyle bir kısım münasebet çizgileriyle irtibat hâlindedir. Bunlardan biri istinaf cümlesi olması, (yani bir atıf harfi kullanılmadan yeni bir cümle olarak) üç mukadder suale cevap olarak gelmesidir:[1]

Bu sualler ise,

1-Misalle ilgili sual,

2-İllet, yani sebeple ilgili sual,

3-Hidayetin neticesi ve semeresinden, ondaki nimet ve lezzetten sual.

1- Bazı şahıslar için hidayet olmak Kur’ânın şanından olduğunu ve bu hidayet sebebiyle bu şahısların da bazı vasıflar ile muttasıf olmaları beklendiğini duyduktan sonra, sanki muhatap onları bilfiil bu vasıflara bürünmüş, hidayet koltuklarına yaslanmış bir şekilde görmek istedi. Kur’ân, **“İşte onlardır Rablerinden bir hidayet üzere olanlar.”** diyerek onları muhataba göstermek sûretiyle cevap verdi.

2-Sual eden sanki şöyle diyor: “Bunların ne meziyeti vardı ki hidayete layık oldular, o hidayet başkalarına değil de bunlara verildi?”

Kur’ân şöyle cevap verdi: “Bunlar, şu şu vasıfların kendilerinde imtizaç ve içtima ettiği kimselerdir. Eğer dikkat etsen bu kimseler elbette hidayet nuruna layıktırlar.”

Eğer desen: Önceki tafsilatlı anlatım, أُولَٰئِكَ **“İşte onlar”** ifadesindeki mücmel illete nisbetle daha açık değil midir?

El-cevap: Maksad, mecmuundan meydana geliyorsa, bazen icmal tafsilden daha açık olur. Çünkü

-muhatabın zihninin cüz'iliği,

– tafsilin parçalarındaki tedrici anlatım,

– bunların arasına unutkanlık girebilmesi

-ve illetin o parçaların mezcinden tecelli etmesi gibi sebeplerle, bazen muhatap illetin meydana gelişini anlamayabilir.

İşte أُولَٓئِكَ deki imtizaç gayesiyle yapılan icmal, illeti göstermede daha açıktır.

3-Sanki muhatap şöyle diyor: "Hidayetteki lezzet ve nimet nedir?" Kur'ân ise şu cevabı veriyor: "Hidayette saadet-i dareyn (dünya ve ahiret saadeti) vardır. Yani, hidayetin neticesi bizzât kendisidir ve meyvesi biaynihi hidayettir. Çünkü o, çok büyük bir nimettir ve vicdanî bir lezzettir. Hatta dalâlet ruhun cehennemi olması gibi, hidayet de ruhun cennetidir. Ayrıca ahirette felahı netice verir."

أُولَٓئِكَ **deki hisse hitap ediş**, bu kadar çok vasıflarla anlatımın zihinde tecessüme, akılda hazır olmaya, hayalde görülmeye bir sebep olduğuna işarettir. Böylece onların ahd-i zihnî ile bilinmelerinden ahd-i haricî ile bilinmelerine bir kapı açılır.[2] Ahd-i haricîden onların imtiyazına intikal edilir ve nev'-i beşer içinde onların parlamalarına bakılır. Sanki başını kaldırıp gözlerini açan herkese ancak bunlar görülecektir.

أُولَٓئِكَ **deki uzaklık,** -cümlede yakın olmakla beraber- onların rütbelerinin yüksekliğine işarettir. Çünkü uzaktakilere bakan kimse, ancak kametçe en uzun olanlarını görür. Bununla beraber zaman ve mekân cihetiyle olan uzaklığın hakikî olması, belâğatin hakkını verme noktasında daha da uygundur. Çünkü şu ayet inerken, saadet asrının bu ayeti zikreden bir dil olması gibi, gelecekteki bütün asırlar da bunu zikreden birer dildir. Bu durumda, Kur'ân sonraki asırdakilere işaret ederken sanki o zaman nazil oluyormuş gibi gençtir, tazedir. Yoksa nazil olup da, onların hâllerini hikâye ediyor değildir. Böylece أُولٰئِكَ ile işaret olunan ilk saflar uzaktan görünürler. Uzak olmakla beraber görülmelerinden, onların azameti ve ulvî rütbeleri bilinir.

عَلَى "**Üzere**" lafzı.

Bil ki: Eşya arasındaki münasebet sırrı ekser şeyleri, aynaların birbirinde görülmesi gibi bu şunda ve şu bunda görülür kılmıştır. Nasıl ki küçük bir cam parçası sana geniş bir sahrayı gösterir, onun gibi bir tek kelime uzun

bir hayale sana kapı açar, kelâmın parçaları senin gözünün önünde acip bir hikâyeyi temessül ettirir, bir kelâm senin zihnini misalî olan âlem-i misalde cevelan ettirir.

Mesela “mübareze etti” lafzı seni harp meydanına götürür.[3] Ayette geçen “semere” yani meyve lafzı sana cennet kapısını açar ve hakeza kıyas et. İşte buradaki عَلَى lafzı da zihin için temsîli bir üslûba pencere gibidir. Söyle ki:

Kur’ân’ın hidayeti, binmeleri için Allah’ın mü’minlere hediye ettiği bir buraktır. Onlar bu burakın üzerinde, sırat-ı müstakimde kemâlât arşına doğru yol almaktadırlar.[4]

هُدًى **“Bir hidayet”**

Bu kelimenin elif-lamsız gelmesi, هُدًى lafzının sûrenin başında geçen هُدًى لِلْمُتَّقِينَ **“Müttakiler için bir hidayettir”** ayetinde geçen hidayetten farklı olduğuna bir işarettir. Çünkü bir şey elif-lamsız olarak mükerer söylenirse, genelde ikincisi birinciden farklı olur.

İşte, birincisi masdar, buradaki ise hâsıl-ı bilmasdardır, birincinin meyvesi olarak gözle görülen sabit bir sıfattır.[5]

مِنْ **“…den”** lafzı, onların kesblerinin neticesi olan hidayeti yaratmanın ve ona muvaffak kılmanın Allah’tan olduğuna işaret eder.

رَبِّهِمْ **“Rableri”** lafzı, hidayetin rububiyetin bir gereği olduğuna işaret eder. Yani onları rızıkla terbiye ettiği gibi, hidayetle de gıdalandırır.

وَ أُولَٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ **“Ve işte onlardır felaha erenler.”**

Bil ki: Ayetin bu kısmında nüktelerin araştırılacağı yerler:

وَ harfindeki atıf.

أُولَٓئِكَ **“İşte onlardır”** ifadesinin tekrarı.

هُمْ **“Onlar”** zamir-i fasl.

اَلْمُفْلِحُونَ **“Felaha erenler”**deki elif-lam

Sonra müflihun ifadesinin mutlak getirilmesi, neye felah bulduklarını belirtmemesi.

وَ harfindeki atıf münasebete mebnidir. Çünkü önceki أُولٰٓئِكَ hidayetin dünyadaki peşin meyvesine bir işaret olduğu gibi, ikincisi de hidayetin ahirette gelecek meyvesine bir işarettir. Ayrıca onlardan her biri, geçenlerden her birinin meyvesi olmakla beraber, daha evlâ olanı birinci أُولٰٓئِكَ nin kökü, zahir olarak birinci اَلَّذِينَ ile vasıfları anlatılan ümmîlerden mü'min olanlarla bağlı olması, kuvvetini İslamiyetin erkânından alması ve وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ **"Ve ahirete de onlar yakînen inanırlar"** kısmından öncesine bakmasıdır.[6] İkinci أُولٰٓئِكَ nin ise zahir olarak ikinci اَلَّذِينَ ile anlatılan kitap ehlinden olan mü'minlere bakması ve bunun da me'hazi imanın erkânı ve ahirete yakînin olmasıdır.[7] Buna dikkat et!

أُولٰٓئِكَ nin tekrarı, hidayete ille-i gaiye olmada ve onların seçkinlikleri ve medhedilmelerine sebep olmada bu iki meyvenin müstakil oluşuna bir işarettir.[8]

Bununla beraber, ikinci أُولٰٓئِكَ nin hükmüyle beraber birinciye işaret olması evlâdır. Nitekim şöyle dersin: "O zât âlimdir, o zât itibarlıdır."[9]

هُمْ **"Onlar"**

(Ayette **"İşte onlardır…"** şeklindeki hasr, tahsis manasını te'kid eder.) Bu te'kidde **"Onlar"** ifadesi zamir-i fasl olarak hasr manasını tekid edip Peygambere inanmayan kitap ehline bir tariz olmakla beraber,[10] şöyle latîf bir nükte de taşır:

Mübteda ile haber arasına böyle bir zamir getirildiğinde, tek habere konu olan mübtedayı çok hükümlere konu hâline getirir. Bu hükümlerin bir kısmı zikredilir, bir kısmı da hayale havale edilir. Çünkü bu durumdaki **"onlar"** zamiri, tahdit olmadığı hususunda hayali uyarır ve münasip hükümleri araştırmaya teşvik eder. Nasıl ki sen Zeyd'i muhatabın nazarına verir, "O âlimdir, O amildir. O şöyle şöyledir ve hakeza…" deyip O'nunla alâkalı çok hükümleri çıkarırsın.[11] Onun gibi, ayette أُولٰٓئِكَ den sonra هُمْ **"Onlar"** gelmesi, zamir vasıtasıyla hayali onların sıfatlarına münasip hükümler toplamaya ve bina etmeye heyecana getirdi. Mesela:

-"İşte onlardır hidayet üzere olanlar…

-Onlardır felaha erenler…

-Onlardır cehennem ateşinden kurtulanlar…

-Onlardır cennete ulaşanlar…

-Onlardır rüyet-i cemalullaha mazhar olanlar… ve hakeza…"

اَلْمُفْلِحُونَ **“Felaha erenler”** kelimesinin elif-lamlı gelişi hakîkati tasvir içindir. Sanki şöyle der: “Felaha erenlerin hakîkatini görmek istersen أُولٰئِكَ **“İşte onlar”** aynasına bak, onlar sana temessül etsin!”

Veya onların zâtlarını temyiz içindir. Sanki şöyle der: “Felah ehlinden olduğunu duyduğun kimseleri tanımak istersen أُولٰئِكَ ye bak. İşte onlar, o kimselerdir.”

Veya “Onun kul olan babası” cümlesinde, “babasının kul olması malûmdur, zahirdir” manası kastedilmesi gibi, hükmün bedihi ve zahir olduğunu ifade eder.[12]

Müflihun kelimesinin mutlak getirilmesi, tamim içindir. Çünkü Kur’ân’ın muhatabları tabaka tabaka ve bunların istekleri farklı farklıdır. Bazısı cehennem ateşinden kurtulmak ister. Bazısının bütün maksadı cenneti elde etmektir. Bazısı sadece rızay-ı İlahiyi arar. Bazısı ancak Onun rüyet-i cemalini ister… ve hakeza… Böylece neye felah bulacaklarını belirtmeyerek ihsan sofrasını genel tuttu, ta ki herkes iştiha duyduğunu oradan alabilsin.

1 **Mukadder suale cevap:** Beliğ bir insan, konuşması esnasında muhatapların zihinlerinde oluşması mümkün soruları da nazara almalı ve onlara cevap olacak hususlara söz esnasında temas etmelidir. Mesela “muhtaçlara yardım edin” dedikten sonra, muhatapların zihninde oluşan “niçin?” sorusuna “çünkü…” diyerek devam ederse daha ikna edici ve daha etkili olur.

2 **Ahd-i zihnî:** Bir şeyin zihinde malûm olmasıdır. Muhatabımıza “üstad geldi mi?” derken onun zihninde malûm olan kimseyi kastederiz. **Ahd-i haricî** ise, bir şeyin haricen malum olması, başkalarınca da bilinmesidir. Bu da “üstad” denildiğinde artık herkes tarafından belli bir kimsenin anlaşılmasıyla gerçekleşir.

3 Eskiden savaş öncesinde, meydanda önce yiğitler teke tek döğüşür, ardından savaş yapılırmış. Dolayısıyla, “iki yiğit mübareze için meydana çıktı” denildiğinde, insanın hayalinde hemen bir savaş manzarası canlanır.

4 **Burak:** Binek. Cennet’e mahsus bir binek vâsıtası. Mi’raç olayında Peygamber Efendimiz böyle bir burakla sema âlemlerine götürülmüştür. **Kemâlât arşı:** Kemâlatın zirvesi, en nihai noktaları.

5 Yani, birincisi Kur’ân’ın tam bir hidayet olduğunu anlatır. İkincisi ise, onların hidayet üzere olmalarını bildirir. İkincisi, birincinin neticesidir. Onlar Kur’ân’ın hidayeti sayesinde hak yolu bulabilmişlerdir.

6 **Ümmîler**, Araplardır. Cum’a suresi 2. ayette onlardan bu unvanla bahis vardır. Çünkü ehl-i kitaba nisbeten okuma yazma bilenleri son derece azdı.

7 Yani, Rablerinden hidayet üzere kimseler, gayba inanan, namazı ikame eden, kendilerine verilenden infakta bulunan mü'minlerdir. Felaha erdiği müjdelenen kimseler ise, kitap ehlinden olup da Peygamberimize indirilene de inananlardır. Kitap ehlinden olan kimseler arasında, gerçek anlamda felah bunlar içindir.

8 "İki meyve"den murat, hidayet üzere olmak ve felaha ermektir.

9 Yani, iki ayrı أُولٰٓئِكَ üstteki manaya bir işaret olmakla beraber, bunların aynı kimselere bakması da söz konusudur.

10 Yani, "onlar hidayet üzere değillerdir ve onlar felaha eremeyeceklerdir."

11 Kur'ân-ı Kerim'de sahabelerden sadece Zeyd ismi sarih olarak geçer. Bundan dolayı İslâmî eserlerde bu isme sıkça rastlarız. (Bkz. Ahzab, 37)

12 Yani, kurtulanların onlar olduğu bellidir, gayet açıktır.

Kâfirler hakkında

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

خَتَمَ اللّٰهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

"**Şu muhakkak ki, o inkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar.**

Allah onların kalplerini ve işitmelerini mühürlemiştir. Gözlerinin üzerinde bir perde vardır. Ve onlar için çok büyük bir azap vardır." (Bakara, 6-7)

11. DERS: KÂFİRLER HAKKINDA

Nazm ciheti

Bil ki: Zât-ı Ehadin ezeli sıfatlar âleminde iki tecellisi vardır: Cemalî ve Celâlî.

Cemal ve celâl, **fiillerin sıfatları âleminde** tecellisiyle lütuf ve kahr, hüsün ve heybet tezahür eder.

Sonra bunların **fiiller âlemine** initafıyla (yönelmesiyle) اَلتَّخْلِيَةُ ve اَلتَّحْلِيَةُ[1] tezyin ve tenzih doğar.

Sonra **ahiret âlemine** ıntıbaıyla (uyumuyla) lütuf cennet ve nur, kahr ise cehennem ve nar (ateş) olarak tecelli eder.

Sonra **zikir âlemine** inikâsıyla: zikir, hamd ve tesbih şeklinde kısımlara ayrılır.

Sonra bunların **kelâm âleminde** temessülüyle, emr ve nehiy şeklinde tenevvü eder.

Sonra bunların **irşad âlemine** irtisamında, terğip ve terhip, tebşir ve inzar ortaya çıkar.[2]

Sonra bunların **vicdanda** tecellisinde reca ve havf, yani ümit ve korku tecelli eder ve hakeza…

Sonra irşadın gereği, **"beyne'l – havf ve'r – reca"** yani korku ve ümit arasında dengeyi devam ettirmektir. Ta ki ümit ile kuvvelerini sarfederek gayrete gelsin, korku ile de haddini aşmaktan kurtulsun. Böylece, ne çaresiz oturup kalacak şekilde rahmetten ümidini kessin, ne de yoldan çıkıp hiçbir şeye aldırmaz bir şekilde azaptan emin olsun.

İşte bu müteselsil nüktelerden dolayıdır ki, Kur'ân ne zaman terğipte bulunmuşsa peşinden terhip getirmiş, ne zaman ebrarı (iyi kimseleri) medhetmişse, peşinden füccarı kınamıştır.

Eğer desen:

اِنَّ الابْرَارَ لَفِي نَعِيم وَاِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيم **"Şüphesiz ebrar** (iyiler) **nimetlerle dolu cennette ve füccar** (kötüler) **ise cehennem ateşindedir."** (İnfitar, 13-14) ayetinde atıf var. Burada olmaması nedendir?

El-cevap: Atfın güzelliği, münasebetin güzelliğine bakar. Münasebet güzelliği ise, kelâmın sevk ediliş maksadına göre farklı farklı olur. Dolayısıyla her ikisinde maksad farklı olduğundan, burada atıf uygun olmamıştır. Çünkü mü'minlerin medhi Kur'ân'ın medhini netice verir, ona bir mukaddime ve bir neticedir, onun için sevk edilmiştir. Ama kâfirlerin zemmi ise terhip, yani korkutmak ve sakındırmak içindir, Kur'ân'ın medhiyle bir bağı yoktur.

Sonra bu ayetin eczasının nazmında mündemiç olan letaife bak!

Önce إِنَّ veاَلَّذِينَ ile ünsiyet et.[3] Çünkü bu ikisine Tenzîl'in menzillerinde çokça rastlayacaksın. Kur'ân, bir şekilde ayetlerinde bunlara sıkça yer vermiştir. Zira -her bir yerde oraya has nükteler dışında- bunlarda genel iki belâğat cevheri bulunur.

إِنَّ ye gelince: Bunun şe'ni hakîkata nüfuz ile sathı delmek ve hükmü ona ulaştırmaktır. Sanki iddianın kökü hak ile birleşmiştir. Mesela, إِنَّ هٰذَا كَذَا "Şu,

gerçekten şöyledir” dediğinde, “bu hüküm ve iddia ne hayali, ne uydurma, ne itibarî, ne de ihdas edilmiştir. Aksine o; sabit, geçerli gerçeklerdendir.” demiş olursun.

إِنَّ “İnne tahkik içindir” denilmesi, bu hakîkat ve hasiyetin bir unvanıdır. Buradaki hususî nükte ise, ayetin muhatabında bu hükümle ilgili şek ve inkâr olmamakla beraber, şek ve inkârı red için gelen إِنَّ ile ifade edilmesi Hz Peygamberin onların iman etmelerini şiddet-i hırsla istemesine işarettir.

اَلَّذِينَ “**O kimseler…**”

Bil ki: اَلَّذِينَnin şe'ni, kendilerinde bulunan garabet ile beraber,[4] gözden önce aklın hissettiği, henüz tam teşekkül etmeyip bilakis değişik şeylerin birbiriyle imtizacından ve bazı sebeplerin birbirine destek olmasından meydana gelen yeni hakîkate işarettir. Bundan dolayı, hakîkatleri yenileyen inkılâba işaret ve tasvir vasıtaları içinde اَلَّذِي lafzının dillerde çok dolaştığını ve deveran ettiğini görürsün.

Hakikatlerin müessisi olan Kur'ân tecelli ettiğinde pek çok nev'iler silindi ve mevsimleri bitti, bunlara bedel başka nev'iler teşekkül etti, başka hakikatler doğdu.[5]

Görmez misin, cahiliye zamanında ilişkiler millî rabıtalar üzerine teşekkül etmişti ve içtimai hakikatler de kavmî taassuplar üzere doğmuştu. Kur'ân geldiğinde, bu rabıtaları kesti attı, bu tür içtimai hakikatleri ortadan kaldırdı. Onlara bedel, fasılaları (ayırıcı özellikleri) dinî rabıtalar olan hakikatler tesis etti. Buna dikkat et!

Kur'ân güneşi insanlık âlemine doğunca, kalpler O'nun ziyasıyla çiçek açtı, O'nun nuruyla meyve verdi. Böylece mü'minler nev'inin faslı olan (onlara has) nuranî bir hakîkat meydana geldi.

Sonra, bazı nefisler habisliği sebebiyle, bu ziyanın karşısında kokuştu, buradan da inkâr edenlerin hassası olan zehirli bir hakîkat tevellüd etti.

Keza iki اَلَّذِينَ arasında bir tenasüp vardır.[6]

Bil ki: اَلَّذِينَ de elif-lâm gibi beş manayı ifadede kullanılır.[7] Bunların en meşhuru, ahd, yani belirliliktir. Dolayısıyla buradaki اَلَّذِينَ Ebu Cehil, Ebu Leheb, Ümeyye Bin Halef gibi inkâr üzere ölen küfrün önderlerine bir işarettir. Buna göre, ayette gayptan haber vermek vardır.

Bu gibi söz incelikleri bir takım lem'alardır. Bunlardan, Kur'ân'ın manevi i'câzının dört nev'inden bir nev'i ortaya çıkar.[8]

كَفَرُوا **"İnkâr ettiler"** lafzına gelince, bil ki:

Küfür, Peygamberin getirdiklerinden kesin olduğu bilinen herhangi bir şeyi inkârdan hâsıl olan bir karanlıktır.

Eğer desen: Kur'ân, zaruriyattandır. Bununla beraber niçin manalarında ihtilaf edilmiştir?

El-cevap: Kur'ân'ın her bir kelâmı için üç hüküm vardır:

1-"Bu, Allah'ın kelâmıdır."

2-"Bu kelâmın murad ettiği mana haktır."

Bunlardan herhangi birini inkâr küfürdür.

3-"Bu kelâmın manası şudur."

Eğer bu mana **muhkem** veya **müfesser** ise, buna vakıf olduktan sonra inanmak vaciptir, inkâr etmek ise küfürdür.[9]

Eğer başka manaya ihtimali olan **zâhir** veya **nass** ise, keyfi olmamak şartıyla başka bir te'vile binaen o manayı kabul etmemek küfür değildir.[10]

Mütevatir hadis de ayetin benzeridir,[11] ancak hadisle ilgili olarak ilk hükmün inkârı meselesinde farklılığa dikkat etmek gerekir.[12]

Eğer desen: Küfür cehildir. Hâlbuki Tenzilde (Kur'ân'da Hz. Peygamberle ilgili olarak) يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمْ **"Onlar Onu** (peygamberi) **kendi evlatlarını tanıdıkları gibi tanırlar"** (Bakara, 146) denilmiş. İkisini nasıl tevfik edeceğiz?

Elcevap: Küfür iki kısımdır:

1-**Küfr-ü cehlî**. Yani, bilmiyor, inkâr ediyor.

2-**Küfr-ü cuhûdî**. Yani, biliyor, ama kabul etmiyor. Yakîni var, ama inanmıyor. Tasdik ediyor, lakin vicdanı izanda bulunmuyor. Buna dikkat et!

Sual: Şeytanın kalbinde marifet var mıdır?

Cevap: Hayır. Fıtrî san'atının hükmüyle kalbi daima saptırmakla meşguldür, aklı da daima küfrü telkin etmeyi tasavvur eder. Bu meşguliyet hiç kesilmez, şu tasavvur hiç ortadan kalkmaz ki, kalbine marifet girebilsin.

Sual: Küfür kalbe ait bir özelliktir. Bu durumda zünnar bağlamak[13] veya ona kıyas edilen şapka nasıl küfür olur?

Cevap: Şeriat gizli şeylere emarelerle itibar eder, hatta bu sırdan, zahiri sebepleri illet makamına koymuştur. İşte, bazı türü rükûa mani olan zünnar giymekte ve secdeye engel olan şapkayı takmakta, ubudiyetten istiğna alâmeti; kâfirlerin gidişatını ve dinlerini beğenmeyi ima eden kendini onlara benzetmek vardır. Gizli olan küfür özelliğinin olmayışına kat'i hükmedilemediğinden, zâhir olanla hüküm verilir.

Sual: İnzar (uyarmak) fayda vermeyecekse mükellef kılmak niye?

Cevap: Aleyhlerinde delil olup onların ilzamı için.[14]

Sual: Onların küfürde şiddetli inadını haber vermek, onların iman etmelerinin imkânsız oluşunu gerektirir. Bu, muhal bir şeyi teklif etmek olmaz mı?

Cevap: Tafsili geleceği üzere, onlarla ilgili bu haber, keza İlâhî ilim ve irade, sebepten ayrı müstakil bir şekilde onların küfrüne taalluk etmez, ancak onların kendi iradeleriyle küfrü tercih etmelerine taalluk eder. Buradan hareketle şöyle denilir:

اَلْوُجُوبُ بِالْاِخْتِيَارِ لَا يُنَافِي الْاِخْتِيَارَ **"Seçmeye mecbur olmak, iradeyi ortadan kaldırmaz."**[15]

Sual: İman etmeyeceklerine iman etmeleri paradoksa benzer aklen muhal bir durumdur.[16]

Cevap: Onlar ayrıntılarla mükellef değillerdir ki, muhal lâzım gelsin![17]

Sonra, onların inkârlarının geçmiş zaman sığasıyla كَفَرُوا **"İnkâr ettiler"** şeklinde gelmesi, kendilerine hak tebeyyün ettikten sonra küfrü seçtiklerine bir işarettir. Bundan dolayı uyarmak artık fayda vermemektedir.

سَوَاءٌ **"Birdir"** kelimesi "Senin uyarman, fayda vermemek veya fayda vermek hususunda uyarmaman gibidir" manasından mecazdır. Yani, onları uyarmayı veya uyarmamayı zorunlu kılan bir durum yoktur.

عَلَيْهِمْ **"Onlara"**

Bu ifade, onların tamamen dünyaya yöneldiklerine, bundan dolayı başlarını kaldırıp da amirlerine (imana gelmelerini isteyen Hz. Peygambere) kulak vermediklerine bir imadır.

Ayrıca bu ifadede, şu manaya bir remiz vardır: “(Ey Peygamber) Uyarmak veya uyarmamak senin için eşit değildir. Çünkü tebliğde sana tam bir hayır vardır.” Zira مَا عَلَى الرَّسُولِ إلاَّ البَلَاغُ **“Peygambere düşen ancak tebliğdir.”** (Maide, 99)

أَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ **“Uyarsan da uyarmasan da”**

Ayette hemze ve أَمْ harfi her iki hâlin eşit olduğunu ifade eder. Bu durumda bu ikisi ya birinci سَوَاءٌ ü te’kiddir veya zikrolunan uyarma ve uyarmama, kısımları itibariyle değerlendirildiğinde yeni bir manayı tesistir.

Sual: Peki, uyarıp uyarmamanın eşit olmasını niçin soru şekliyle ifade etti?[18]

Cevap: Yaptığı işte bir fayda olmadığını latîf, mukni bir şekilde muhatabına hatırlatmak istediğinde soru sorman gerekir, ta ki onun zihni kendi fiiline yönelsin, oradan da işin sonuna intikal etsin, böylece mutmain olsun.

Ayette istifham ile müsavatın alâkası, soru sormanın böyle bir eşitliği tazammun etmesindendir. Çünkü soru soranın ilminde o şeyin varlığı ve yokluğu müsavidir.

Ayrıca, çoğu kere cevap, bu zımnî müsavat olur.

Sual: أَأَنذَرْتَهُمْ de inzarı, yani uyarmayı niçin geçmiş zaman sığasıyla ifade etti?

Cevap: “Ya Muhammed, daha önce denemiştin. Bunu da ona kıyas et” diye nida etmek için.

Sual: أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ **“Uyarmasan da”**

Uyarmamanın bir faydası olmayacağı açık iken bunun ayette zikri nedendir?

Cevap: Uyarmak bazen muhatapta ısrarı netice verebildiği gibi, bazen de sükût etmek onu insafa getirebilir.

Eğer desen: Peygamber beşîr ve nezîr yani hem müjdeleyici hem de uyarıcı olduğu hâlde, burada sadece uyarma cihetinin nazara verilmesi nedendir?

El-cevap:

-Çünkü küfre uygun olan uyarmaktır.

-Keza, zararın def'i menfaatin celbinden önce gelir ve tesiri daha fazladır.

-Ayrıca, burada uyarmak muhatabın hayalini harekete geçirir, ayetin sonunda bildirilen لَا يُؤْمِنُونَ **"Onlar iman etmezler"** hükmünden sonra, "onları müjdelesen de müjdelemesen de" manasını almaya ve devşirmeye ikaz eder.

Sonra bil ki: Nasıl ki her bir hüküm için harfî bir mana ve gizli bir maksat vardır.[19] Onun gibi, (belli bazı kâfirlerin iman etmeyeceğini bildiren) bu kelâm için de uçuşan manalar ve bir sevk ediliş maksadı vardır. O da:

-Hz. Peygamberden yükü hafifletmek,

-zorluğu azaltmak,

-önceki peygamberleri model almak sûretiyle O'nu tesellidir. Çünkü onların çoğuna da böyle hitap edilmiştir. Hatta Hz. Nuh, sonunda şöyle beddua etmiştir:

رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا **"Ya Rabbi, yeryüzünde bir tek kâfir bile bırakma."** (Nuh, 26)

Ayrıca, Kur'ân ayetleri birbirine bakan aynalar gibidir ve peygamber kıssaları, ayın etrafındaki hâle misali Hz. Peygamberin hâline bakar. Sanki (tefsirini yaptığımız) bu kelâm şunu söylüyor:

"Bu, fıtrî bir kanun-ı İlâhîdir, buna boyun eğmek gerekir."

Bu tahlilden sonra bil ki:

Bu ayet ve peşinden gelen ayet, esas noktalarının işaretiyle,

-Küfrü takbih ve terzil,

-Ondan zımni olarak nefret ettirmek,[20]

-Ona düşmekten zımni bir yasaklama,

-Küfür ehlinin zilletini göstermek,

-(Onların bir kısmının) küfür hâlinin devamını tescil,

-Küfürden sakındırmak,

-Ve küfür ehlini tehdid için sevk edilmiştir.

Ayrıca ayetin kelimeleri, küfürde çok büyük musibetler, cesim nimetlerin kaybı, şiddetli elemlerin meydana gelmesi, âli lezzetlerin zevali manalarını ilan ettiği gibi, açık bir şekilde de küfrün en habis ve zararlı şey olduğunu ifade eder. Çünkü:

كَفَرُوا **“Onlar inkâr ettiler.”**

“Onlar iman etmediler” demek yerine **“onlar inkâr ettiler”** denilmesi, onların iman etmemekle, ruh cevherini ifsad eden bir musibet ve elemlerin kaynağı olan küfür zulmetine düştüklerine işaret eder.

لَا يُؤْمِنُونَ **“Onlar iman etmezler”**

“Onlar küfrü terk etmezler” demek yerine **“onlar iman etmezler”** denilmesi, onların bu mahrumiyetleri ile beraber, bütün saadetlerin menbaı olan imanı ellerinden kaçırdıklarına işaret eder.

خَتَمَ اللّٰهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ **“Allah onların kalplerini mühürlemiştir.”**

İman nuruyla meydana gelen İlâhî hakîkatlerin tecellisiyle hayat, ferah, sürur ve kemâlatı bulan kalp ve vicdan inkâra saparsa; zararlı, muzır hayvanlar ve haşerelerle dolu ürkütücü bir harabe hâline gelir. Bunun sonucu olarak, sakınılması için kapısı kilitlenir ve mühürlenir, akrep ve yılanlara terk edilir.

وَعَلَى سَمْعِهِمْ **“İşitmelerini de.”**

Bu ifade ile küfür sebebiyle kulağa ait büyük bir nimeti kaçırdıklarına işaret edilmiştir. Çünkü iman nuru kendisinde yerleştiğinde ve ona dayandığında; âlemdeki bütün nidaları hissetmek, onların zikirlerini anlamak, kâinatın seslerini duymak, tesbihatını fehmetmek kulağın şanındandır. Öyle ki,

-rüzgârların esişindeki terennümattan,[21]

-bulutlardaki gök gürültüsünün naralarından,

-denizin dalgalarının nağmelerinden,

-taşların tıktıkasının çıkardığı sadalardan,

-yağmurun nüzulünün şıpıltılarından

– Ve kuşların cıvıltılarından Rabbani bir kelâm duyar, ulvî bir tesbih işitir. Kâinat ona sanki büyük bir musiki dairesi olur, kalbinde ulvî bir hüzün, ruhani bir aşk coşkusu meydana getirir. Dostları ve enisi olanları

hatırlamakla hüzünlenir, ama bu hüzün bir lezzet olur, yoksa ahbapsızlıktan kaynaklanan ve sonu gam olan bir hüzün değildir.

Bu kulak küfür ile karanlıkta kaldığında ise, bu lezzetli seslere karşı sağır olur, kâinattan ancak matem ağlamaları, ölüm ağıtları duyar. Bu da, “benim bir Malikim var ve benimle ilgili her şeyi tekeffül etmiştir” diye inanmadıklarından kalpte yetimliği, yani ahbapsızlığı ve gurbet vahşetini, yani kendini âlemde sahipsiz, yapayalnız hissetmeyi netice verir.

İşte bu sırra binaen şeriat, ulvî aşk ve aşıkî hüzünleri coşturan bazı sesleri helal kıldı. Nefsani şehveti kabartan, yalnızlık hüznü veren sesleri ise haram kıldı.[22] Şeriatın sana hükmünü bildirmediklerini ise, ruh ve vicdanında yaptığı tesire göre onları temyiz et!

وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ “**Gözlerinin üzerinde bir perde vardır.”**

Ayetin bu kısmı, küfür sebebiyle göze ait büyük bir nimeti kaybettiklerine işaret eder. Çünkü göz nurlanıp pencereciğinin arkasında medet verici ve harekete geçirici olarak yerleşmiş iman nuruyla irtibat halinde olduğunda bütün kâinat çiçekler ve hurilerle müzeyyen bir cennet gibi olur. Göz nuru bir balarısı hâline gelir, bu cennette tayeran eder, bu çiçeklerden fikret, ibret, ünsiyet, istinas, tahabbüp (kendini sevdirmek) ve tebrik usaresi toplar, bunları getirip vicdanda kemâlat balı yapar.

Ama -Allah korusun- bu göz küfür ile karanlıkta kalırsa manen kör olur, dünya onun nazarında bir hapishaneye döner, hakîkatler ondan gizlenir, kâinat ona bir vahşetgâh görünür, vicdanını baştan ayağa kuşatan elemleri kalbine bırakır.

وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ “**Ve onlar için çok büyük bir azap vardır.”**

Ayetin bu kısmı cehennem azabı ve gadab-ı İlâhî cezası şeklindeki zakkum misal küfür ağacının ahiret âlemindeki meyvesini bildirir.[23]

لَا يُؤْمِنُونَ **“Onlar iman etmezler”** ifadesi, müsavat cihetini bildiren سَوَاءٌ ifadesi için bir te’kiddir.[24]

Kâfirler hakkındaki ayetin kader yönü

Mukaddime

Bil ki: Burada biraz durup kelâmcıların söylediklerine kulak vermemiz gerekiyor. Çünkü bu ayetin altında Mu’tezile, Cebriye ve Ehl-i sünnet ve’l-cemaat arasında meydana gelen ve bakanları durdurup kendisiyle meşgul eden büyük bir harp vardır.[25]

İşte, ehl-i sünnet ve'l-cemaat sırat-ı müstakimde, diğerleri ise ifrat veya tefritte olduğunu anlaman için bazı esaları zikretmemiz münasiptir:

-Tahakkuk etmiştir ki, "Kâinatta Allah'tan başka müessir yoktur." Öyleyse tefviz olmaz.[26]

-Allah Hakîmdir (hikmet sahibidir). Öyleyse sevap ve ikab (ceza verme) abes değildir. Bu durumda ızdırar yoktur.[27]

Böylece **tevhid** Mu'tezileyi göğsünden ittiği gibi, **tenzih** de Cebriyenin ağzına vurur.[28]

-Her şeyin iki ciheti vardır. **Mülk ciheti** bazen güzel, bazen çirkin olur, aynanın arkası gibi farklı renklerde görülür. **Melekût ciheti** ise yaratıcıya bakar. Bu cihet aynanın parlak yüzü gibi, her şeyde şeffaftır. Bu durumda çirkini yaratmak çirkin değildir, çünkü bu yaratma melekût yönüyle güzeldir. Ayrıca bu yaratma, güzellikleri kemâle erdirmek için olduğundan, hüsn-ü bil gayr, yani netice itibariyle güzel olur. Öyleyse Mu'tezilenin safsatasına kulak verme![29]

-Hâsıl-ı bilmasdar; sabit, mahlûk, camiddir, sıfatlar ondan türemez.[30] Masdar ise, kesbîdir, nisbîdir, itibarîdir, sıfatlar ondan türer. Bu durumda katli yaratan katil olmaz. Öyleyse bırak ehl-i İtizali, daldıkları havuzda oynayıp dursunlar.

-Çoğu kere zahiri fiil, "cüz-i ihtiyari" denilen ve nefsin meyelanında son bulan müteselsil (zincirleme) fiillerin neticesidir. Çekişmeler bu esas üzere deveran eder.

-Allahın küllî iradesi, (insanın fiillerinde) âdeten abdin cüz'î iradesine bakar.[31] Öyleyse, ızdırar yoktur (yani abd fiillerini kaderin baskısıyla yapmaz).

-İlim malûma tabidir, malûm ilme tabi değildir ki, devir lâzım gelsin.[32] Öyleyse, kişi amelinin zâtını ve vücud-u haricisini kadere havale etmek sûretiyle gerekçe gösteremez.

-Hâsıl-ı bilmasdarı yaratmak, Allah'ın âdetinin cereyanı içinde bir şart olarak masdarın kesbine mütevakkıftır.[33] Masdarın kesbindeki çekirdek ve ondaki ukde-i hayatiye (hayat düğümü) ise, meyelandır. Onun çözülmesiyle meselenin düğümü çözülür.

-Tereccuh bila müreccih muhaldir, tercih bila müreccih ise caizdir.[34] Allah'ın fiilleri için illet olacak garazlara ihtiyaç yoktur. Tercihte bulunan doğrudan doğruya İlâhî iradedir.

-Var olan bir şey mutlaka müessiri gerektirir, yoksa tereccuh bila müreccih lâzım gelir. Bu ise, daha önce geçtiği gibi, imkânsızdır. Ancak itibarî olan şeylerde ise, bir muhassıs (tahsis edici) olmadan onun tahassusu mümkündür, dolayısıyla bundan muhal lâzım gelmez.

-Var olan bir şey, vücudu vacib olmadan vücuda gelmez. Ama emr-i itibaride vücub sınırına varmadan tereccuhu kâfidir, dolayısıyla buradan müessir olmadan bir mümkinin varlığı lâzım gelmez.

-Bir şeyin vücudunu bilmek onun mahiyetini bilmeyi gerektirmez. Bir şeyin mahiyetini bilmemek de o şeyin yokluğunu gerektirmez. Demek ki, cüz'î iradenin künhünü ifade edememek, vücudunun kat'i oluşuna aykırı değildir.

Bu esasları iyice anladınsa şunlara da kulak ver

Biz ehl-i sünnet ve'l- cemaat şöyle diyoruz: Ey ehl-i İtizal! Masdardan meydana gelen şeyde kul sorumludur, ama hâsıl-ı bilmasdara yaratıcı değildir. O, sadece masdarın masdarıdır.[35] Çünkü "kâinatta Allah'tan başka müessir yoktur." Tevhid bunu iktiza eder.

Sonra diyoruz: "Ey ehl-i Cebr! İnsan, fiillerinde mecbur değildir, bir cüz-i ihtiyarîsi vardır. Çünkü Allah Hakîmdir, hikmetle iş yapar. Tenzih böyle iktiza eder."

Eğer deseniz: Cüz-i ihtiyarî tahlil ile ne kadar açıklansa, ancak cebr görülüyor!?

El-cevap:

1-Vicdan ve fıtrat, ihtiyarî olanla ıztırarî olan arasında gizli bir fark olduğuna şehadet ederler.[36] Bunun vücudu kat'i olmakla beraber, tabir edemeyişimiz bir zarar vermez.

2-İnsandaki meyelan -Eş'arilerin dediği gibi- emr-i mevcûd ise ondaki tasarruf bir emr-i itibarîdir, kulun elindedir. Şayet bu meyelan -Maturidîlerin dediği gibi- bir emr-i itibarî ise, bu emr-i itibarînin sübût ve tahassusu, onu gerekli kılan illet-i tammeyi[37] gerektirmez. Bu durumda tahallüf caiz olur.[38] Bunu iyi bir düşün!

Elhasıl: Hâsıl-ı bilmasdar âdeten masdara dayanır. Onun da esası meyelandır. Bu meyelan veya ondaki tasarruf ise mevcut değildir ki onun tahassusundan (bir şeye yönelmesinden) müessirsiz olarak bir defasında şu, bir başka defa ise başka bir bir mümkin ortaya çıksın veya tereccuh bila müreccih lâzım gelsin.

Bu (meyelan veya ondaki tasarruf mevcûd olmadığı gibi) madum da değildir ki hâsıl-ı bilmasdarla yaratılana bir şart veya sevap ve ikaba bir sebep olmaya elverişli olmasın.

S- İlm-i ezeli ve irade-i ezeliye insandaki iradeyi bütünüyle kökünden söküp atıyorlar!

C– Bir fiilin iradeyle yapılacağını bilmek, o iradeyi ortadan kaldırmaz.

Öte yandan ilm-i ezelî, sema gibi her şeyi kuşatmıştır, yoksa geçmiş zamanın baş noktası gibi silsile başlangıcı değildir ki sebepler göz ardı edilip müsebbebatın (neticelerin) ondan çıktığı tevehhüm edilsin.

Keza, ilim malûma tabidir. Yani, malûm hangi keyfiyette ise ilim onu öyle kuşatır. Dolayısıyla malumun mikyasları kaderin esasatına istinat etmez.[39]

Keza, İlâhî irade bir defa sebebe, diğer defa müsebbebe (neticeye) taalluk etmez ki insan iradesi ve sebepte bir faide olmasın. Aksine sebep ve neticeye beraberce taalluk eder. Bu sırra binaen, mesela bir şahıs silahla başka bir şahsı öldürse, biz ardından sebebin ve silahı atmanın olmadığını farzetsek o şahıs o anda ölür mü, ölmez mi?

Ehl-i Cebr, kendilerince taallukun taaddüdü ve sebeple netice arasında kopmanın caiz olması nedeniyle "yine de ölürdü" derler.

Ehl-i İtizal, onlara göre muradın iradeden tahallüfü caiz olduğundan "ölmezdi" derler.

Ehl-i sünnet ve'l cemaat ise "tevakkuf eder, susarız" derler. Çünkü sebebin olmadığını farzetmek, neticeyle ilgili ilim ve iradenin taalluk etmediğini farzetmeyi de gerektirir. Zira taalluk birdir. Böyle bir farz-ı muhalin, muhal bir şeyi gerektirmesi mümkündür.[40] Bunu iyi bir düşün!

Kader hakkında ikinci bir mukaddime

Bil ki: **Tabiatçılar**, "sebeplerin hakiki bir tesiri var" diyorlar. **Mecusiler**, "şer için ayrı bir ilâh var" diyorlar.[41] **Mu'tezile** ise, "canlılar kendi ihtiyarî fiillerinin yaratıcısıdır" diye iddia ediyorlar. Bu üçünün temeli, onları aldatan ve alıkoyan

-Batıl bir vehme,

-Tam bir hataya,

-Haddi aşmaya

-Ve kıyas-ı maal- farıka dayanır.[42]

Onlar Cenab-ı Hakkı tenzih için yola çıktılar, ama şirkin ağına düştüler. Tafsilat istersen, bu vehmi tard edecek şu meselelere kulak ver:

– Nasıl ki insanın dinlemesi, konuşması, mülahazası, tefekkürü cüz'îdir, her şeye bir anda taalluk edemez, sıra ile alâkadar olabilir. Benzeri şekilde himmeti de cüz'îdir, eşya ile ancak sıra ile meşgul olur.

-İnsanın kıymeti mahiyetine göredir. Mahiyeti ise, himmeti derecesindedir. Himmeti ise, meşgul olduğu maksadın ehemmiyeti miktarıncadır.

-İnsan hangi şeye yönelse onda fani olur, gözü başka bir şeyi görmez. Bu noktadan, insanların örfen kıymetsiz bir şeyi ve cüz'î bir meseleyi büyük bir şahsa ve âli bir zâta isnat etmeyip vesilelere verdiklerini görürsün. Çünkü onlara göre kıymetsiz şeyle meşgul olmak, onun vakarına münasip düşmez, o da öyle şeye tenezzül etmez, o küçük iş onun büyük himmetine yakışmaz, o hafif durum, onun büyük himmetiyle muvazene edilmez.

– İnsan bir şeyin hâllerini anlamak için düşündüğünde onun mikyaslarını, rabıtalarını ve esaslarını önce kendinde, sonra diğer insanlarda arar. Şayet bulamazsa, etrafında olan diğer varlıklarda bulmaya çalışır. Hatta hiçbir cihette mümkinatın kendisine benzemediği Vacibu'l- vücud hakkında düşündüğünde, kuvve-i vahimesi[43] bahsi geçen kötü vehmi düstur yapması ve aldatıcı bir kıyasla bakması için onu zorlar. Hâlbuki Sani'e (celle celaluh) bu noktadan bakılmaz. Çünkü kudretine bir inhisar yoktur.[44]

Onun (celle celaluh) kudreti, ilmi ve iradesi, وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ اْلاَعْلٰى "**En yüce sıfatlar Allah'a aittir"** (Nahl, 60) -Temsilde hata olmasın-, güneşin ziyası gibi her şeye şamildir ve her işi içine alır. Dolayısıyla inhisar altına alınmaz ve başka şeyle muvazeneye gelmez. Arş gibi en büyük bir şeye taalluk ettiği gibi, cevher-i ferd (atom) gibi en küçük bir şeye de taalluk eder. O, güneş ve ayı yarattığı gibi, pire ve sineğin gözlerini de yaratmıştır. Kâinata âli bir nizam koyduğu gibi, mikroskobik canlıların iç azalarına da dakik bir nizam koymuştur. Cazibe-i umumiye yani genel çekim kanunu ile gök cisimlerini, yıldızları birbiriyle rabtettiği gibi, benzeri bir kanunla cevher-i ferdi de büyük âlemlerin küçültülmüş bir numunesi olacak şekilde tanzim etmiştir.

Bunun sırrı şudur: Aczin müdahalesiyle kudretin mertebeleri farklı farklı olur. Kendisi hakkında acz muhal olan Zâtın kudretine nisbetle ise, her şey müsavidir. Çünkü acz, zâtî olan kudretin zıddıdır.[45] Bunu iyi bir tefekkür et!

– Kudretin ilk taalluk ettiği yer, eşyanın melekût yönüdür. Bu ise daha önce ifade edildiği gibi, her şeyde şeffaftır, güzeldir. Cenab-ı Hak (celle celaluh)

güneşin yüzünü parlak, ayın yüzünü nurlu kıldığı gibi, gecenin ve bulutların melekût yönlerini de güzel ve aydınlık yapmıştır.

-Beşer zihni, Onun azametinin mikyasını, kemâlatının mizanını ve sıfatlarının muhakeme vasıtasını tam idrak edemez, ancak bir cihetle bakabilir. Bu da ancak:

-Bütün masnuatını müşahede ile,[46]

-Bütün eserlerindeki tecelliyi görmekle,

-Bütün fiillerini nazara almakla husule gelir.

Evet, zerre bir ayna olur, ama mikyas olamaz.

Bunları iyice anladığında, bil ki: Vacib Teâla mümkinata kıyas edilmez. Çünkü seradan süreyyaya kadar fark vardır.[47] Görmez misin, tabiatçılar, Mu'tezile görüşünde olanlar ve Mecusiler bu yanlış kıyas sonucu vehim kuvvesinin akıllarına galip gelmesiyle nasıl da esbaba tesir-i hakiki vermeye, canlıların kendi fiillerini yarattığını iddiaya, şerrin icadını Allah'tan başkasına isnada mecbur kaldılar?

Onlar "Allahu Teâla bu kadar azametiyle, kibriyasıyla ve münezzeh oluşuyla nasıl bu kıymetsiz ve çirkin şeylere tenezzül eder" diyerek bir zanna ve vehme kapıldılar. Onlara yazıklar olsun! Nasıl da aklı bu zayıf vehme esir yaptılar!

Ey muhatap! Bu vehim, bazan mü'mine de vesvese şeklinde musallat olabilmektedir, dikkat et![48]

خَتَمَ اللّٰهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ

"**Allah onların kalplerini ve işitmelerini mühürlemiştir. Gözlerinin üzerinde bir perde vardır. Ve onlar için çok büyük bir azap vardır."** (Bakara, 7)

Ayetin kelimelerinin tahlili ve nazmı

خَتَمَ **"Mühürledi."**

Bil ki: Onların iman etmeyeceklerini bildiren ayetten sonra, kalbin mühürlenmesinin bildirilmesi, amele cezanın terettüp etmesi gibidir. Sanki şöyle der: "Onlar cüz-i ihtiyarîlerini kötüye kullanıp iman etmeyince, kalbin mühürlenmesiyle ve kapatılmasıyla cezalandırıldılar."

Mühürlemeyi bildiren bu lafız, onların dalâletlerini tasvir eden bir darb-ı mesele remzeden temsili bir üslûba ima eden mürekkep bir istiareye işaret eder. Çünkü bunun manası, hakkın kalbe nüfuzunun men edilmesidir. “Mühürlemek” tabiri şunu tasvir etmektedir:

Allah, kalbi mücevherat hazinesi olsun diye bina etmiştir. Sonra insan, iradesini kötüye kullanınca bu kalp bozulmuş, kokuşmuş, içindekiler zehir hâline gelmiştir. Sakınılması için kapatılmış ve mühürlenmiştir.[49]

اللّٰهُ **“Allah”**

Bil ki: Burada tekellümden gayba bir iltifat vardır. Önceki ayetin sonunda **“onlar iman etmezler”** yani “Allah’a inanmazlar” denilmişti. Bu ayetteki “Allah” lafzının o ayette niyette bulunan “Allah” lafzıyla münasebeti düşünülünce şöyle bir letafete işaret eder: “Marifetullah nuru onlara geldiğinde, kalp kapılarını açmadılar. Allah da onlara gadap edip yüz çevirdi ve kapıyı üzerlerine kapattı.”

عَلَى

Mühürlemeyi anlatan fiil müteaddi (geçişli) olmakla beraber, bu harf-i cerle kullanılması, bu mühürlemenin damgalamayı tazammun etmesindendir. Sanki şöyle demektedir: “Allah o mührü kalbe bir damga ve alâmet kıldı. Melekler onu bir işaret olarak bilir, görür.”

Keza, kapatılanın dünyaya bakan süfli kalp kapısı değil, ulvî olan kapı olduğuna bir ima vardır.

قُلُوبِهِمْ **“Onların kalplerini”**

Kalbi kulak ve gözden önce getirdi,

-Çünkü imanın mahallidir.

-Ayrıca, Saniin ilk delilleri, kalbin nefsiyle müşaveresinden ve vicdanın fıtrata müracaatından tecelli eder. Zira insan nefsine müracaat ettiğinde şedid bir acz hisseder, bu onu bir nokta-i istinat bulmaya zorlar. Keza emellerini nemalandırmak için şiddetli bir ihtiyaç görür. Bu da onu nokta-i istimdat aramaya mecbur eder. İstinat ve istimdat ise, ancak imanla gerçekleşir.[50]

Kalpten murad latîfe-i Rabbaniyedir, yoksa çam kozalağına benzeyen maddî kalp değildir. Bu Rabbani latîfenin hislerinin zuhur yeri vicdan, fikirlerinin yansıdığı yer ise dimağdır. [51]

Öyleyse buna da kalp denilmesinde, beden için maddî kalp ne ise, insanın manevî hayatında da bu Rabbani latîfenin öyle olduğuna bir remz vardır. Nasıl ki maddi kalp bedenin her tarafına âb-ı hayat neşreder, tıkandığında ve durduğunda beden cansız hâle gelir. Onun gibi bu latîfe de kişinin maneviyatı, hâlleri ve emellerinden tecessüm eden heyetin aktarına hakikî hayat nurunu neşreder. Kendisiyle kâinata meydan okuyabileceği o kalp - Allah korusun- iman nuru zâil olduğunda, hareketsiz bir karaltı hâline gelir, sahibini karanlıklar içinde bırakır.

وَعَلَى سَمْعِهِمْ **“Ve işitmelerini de.”**

Burada عَلَى harf-i cerri tekrar edilmiştir. Bu, kalp ve kulağın delillerinin müstakil olduğuna işaret içindir. Kalbin delilleri aklî ve vicdanî delillerdir, kulağınki ise, naklî ve hârici delillerdir.

Keza bunda kulağın mühürlenmesinin kalbin mühürlenmesi cinsinden olmadığına bir remiz vardır.

Kalp ve basarın çoğul olmasıyla beraber kulağın tekil gelmesinde hem bir vecizlik, hem de şunlar gibi bazı remizler vardır:

-Onu örten bir kapak olmadığı için masdardır.[52]

-İşittiren ferddir.

– İşitilen, her biri için ferddir.

– İşittiren herkese ferden ferda (birer birer) işittirir.

-Hepsi aynı şeyi işitmekte müşterektir. Sanki kulakları birleşmiş, bir kulak olmuştur.

-Cemaatin ittihad etmesi ve sanki bir şahıs hâline gelmesiyle, hepsi bir kulak gibi olur.

– Bir ferdin duyması diğerlerinin duymasına ihtiyaç bırakmaz.

İşte bu gibi cihetlerden dolayı belâğatta **sem’** kelimesinin hakkı müfret getirilmektir.

Lakin kalpler ve gözlerin alâkadar oldukları şeyler muhteliftir, yolları farklı farklıdır, delilleri çeşit çeşittir, onlara talim eden nev’ nev’dir, telkinde bulunan kısım kısımdır. Bundan dolayı müfred olan sem’, iki cem (çoğul) arasında ortada yer aldı.

Kalpten sonra kulağın gelmesi şundandır: Kulak, insanın melekelerinin babasıdır, kalbe daha yakındır. Altı cihetin kendisine eşit olmasında kalbin naziridir.[53]

وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ **“Ve gözlerinde bir perde vardır.”**

Bil ki: Burada üslûp değişip **“ve gözlerinde bir perde vardır”** denilerek isim cümlesi getirilmesinde, gözün kendisinden deliller topladığı cinanın (bahçelerin), kalp ve kulağın daima yenilenen bahçelerinden farklı olarak sabit ve daimi olduğuna işaret vardır.

Kalp ve işitmenin mühürlenmesi Allah’a isnad edilirken, gözlerdeki perdenin isnad edilmemesi, mühürlemenin onların kesbine bir ceza iken, gözlerindeki perdenin ise kendi kesbleri olduğuna bir işarettir.[54]

Ayrıca işitmek ve kalbî temayüllerin başlangıcının ihtiyar (irade) ile olduğuna, görmenin başlangıcında ise ızdırar bulunduğuna bir remiz vardır. Görmede ihtiyarın mahalli, görmezlikten gelme perdesidir.[55]

غِشَاوَةٌ **“Perde”** unvanında göz için bir tek cihet olduğuna işaret vardır.[56]

Bu perdenin elif – lâmsız ifade edilişi, bilinmez bir perde oluşuna işarettir. Yani, kâfirin görmezden gelmesi, gayr-ı maruf bir perdedir. Bundan dolayı ondan sakınılması kolay değildir.[57]

أَبْصَارِهِمْ **“Gözlerinde”** ifadesinin cümlede önce getirilmesi, gözleri gözlere çevirtmek içindir. Çünkü göz, kalbin sırlarına bir aynadır.

وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ **“Onlar için çok büyük bir azap vardır.”**

Bil ki: Ayetin önceki kelimeleriyle mel’un küfür ağacının dünyadaki acı meyvelerine işaret ettiği gibi, bununla da aynı ağacın ahirete uzanan acı meyvesine, yani cehennem zakkumuna işaret etmiştir.

Burada üslûbun seyri شَدِيدٌ عَلَيْهِمْ عِقَابٌ denilerek onlara çok şiddetli bir cezayı bildirmeyi iktiza ederken, ل (lâm) harfi yerine عَلَى, عِقَاب ikab yerine عَذَاب azab ve شَدِيد şedîd yerine عَظِيم azîm kelimeleri getirilerek her biri nimette kullanılan kelimelerle **“onlar için çok büyük bir azap vardır”** denilmesi onlara bir nev’i kınayıcı, tarizli bir tehekküme bir remizdir. Sanki ağlanası hallerini şöyle bildirir: “Menfaatleri, lezzetleri, büyük nimetleri bu azaptan başkası olmadı.”

Bu, “onların birbirine selâmları acıtıcı darbelerdir” şeklindeki tehekküm örneğinin ve Kur’ân’da **“elim bir azapla onları müjdele”** (Âl-i İmran, 21) gibi ayetlerde bulunan üslûbun bir naziridir.

Çünkü لَهُمْ **“Onlar için”** derken lâm harfi amelin akıbeti ve faydası içindir. Sanki onlara şunu tilavet eder: “Alın bakalım amelinizin ücretini!”

عَذَابٌ **“Azap”** ifadesinde ise onların dünyada haram yollarla lezzet peşinde koşmalarına ve tatlı şeyler aramalarına gizli bir remizde bulunup sanki onlara şunu okur: “Tadın bakalım tatlı şeylerinizin acısını!”

عَظِيمٌ **“Çok büyük”** ifadesinde ise, onlara cennette büyük nimet sahiplerinin hâlini hatırlatmaya gizli bir işaret vardır. Sanki onlara şunu telkin eder: “Nefislerinizi mahrum bıraktığınız şu büyük nimetlere bakın! Bir de, düştüğünüz bu elîm eleme…”

Bu عَظِيمٌ kelimesi, önceki kelime olan عَذَابٌ ün tenvinini te’kiddir.[58]

Cehennemin Ebediliği

Eğer desen: Küfür masiyeti az bir zamanda olmakla beraber cezası ebedidir, sonsuzdur. Bu ceza adalet-i İlâhiyeye nasıl uyar?

Muvafık olduğu kabul edilse, hikmet-i ezeliyeye nasıl muvafık düşer?

Ona uygun olduğu da kabul edilse, merhamet-i Rabbaniye buna nasıl izin verir?

Cevap: Cezanın sonsuzluğunu kabulle beraber, küfür mahdut bir zamanda altı cihetle gayr-ı mütenahi bir cinayettir:

1- Küfür üzere ölen bir kimse şayet dünyada ebedi kalsa, ebedi kâfir olacaktı. Çünkü ruh cevheri bozulmuştur. İşte bu bozuk kalp, gayr-ı mütenahi cinayete elverişli bir hâldedir.

2- Küfür her ne kadar sınırlı bir zamanda ise de, gayr-ı mütenahi olana karşı işlenmiş bir cinayettir ve gayr-i mütenahi olanı, yani vahdaniyete şahitlik yapan umum kâinatın sonsuz şehadetlerini yalanlamaktır.

3- Küfür, gayr-ı mütenahi nimetlere karşı bir küfrandır, (nankörlüktür.)

4- Küfür, nihayeti olmayan İlâhî zât ve sıfatlara karşı bir cinayettir.

5- İnsanın vicdanı her ne kadar dış görünüşü ve mülk cihetiyle mahsur ve mütenahi ise de, لَا يَسَعُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي **“Ne arzım ne semam beni içine almadı, ama mü’min kulumun kalbine yerleştim”**[59] hadis-i kudsisinin sırrıyla, gerçekte melekût yönüyle kökleri ebede yayılır ve uzanır. Bu cihetle o, sonsuz gibidir, küfürle kirlenir ve bozulur.

6- Zıd zıddına muanid ise de, ekser hükümlerde ona mümasil olur. Nasıl ki iman ebedi lezzetleri meyve veriyor, öyle de ebedi elemlerin kendisinden meydana gelmesi küfrün şe'nindendir.[60]

Bu altı ciheti mezc ile tam idrak eden kimse, gayr-ı mütenahi cinayete mukabil gayr-ı mütenahi cezanın tam bir adalet olduğu sonucunu elde eder.

Eğer desen: Tamam, adalete mutabık. Ama azabı netice veren şerlerin varlığından müstağni olan hikmet nerede?

Cevap: Daha önce işitmiş olduğun gibi, şerr-i kalil (az bir şer) gelmesin diye büyük bir hayır terk edilse şerr-i kesir olur. Çünkü İlâhî hikmet, hakiki hakîkatlerden kat kat fazla olan hakaik-i nisbiyenin (nisbi hakîkatlerin) sübutunun tezahürünü iktiza etti. Bu tezahür ise, ancak şerrin vücuduyla olur.

Şerri bir sınırda durdurmak ve tuğyanına engel olmak, ancak korkutmakla gerçekleşir. Bu korkutmanın vicdanda hakikat olarak tesiri, bunu tasdikle ve hariçte bir azabın olmasıyla tahakkuk eder. Çünkü akıl ve vehimden farklı olarak vicdan, ancak ve ancak hariçte vücudu olan ebedi bir azabı çeşitli emarelerle anlamakla tesir altında kalır. Bu durumda dünyada cehennem ateşinden korkuttuktan sonra, ahirette bunun gerçekten var olması hikmetin ta kendisidir.

Eğer desen: Tamam, hikmete de muvafık. Ama bunda merhamet ciheti nedir?

Cevap: O kâfirler hakkında iki ihtimal var: Ya ölümle yok olmaları veya azap içinde var kalmaları. Vicdanına dikkat etsen, var olmanın, velev cehennemde de olsa, yokluğa nisbetle merhamet ve hayır olduğunu anlarsın. Çünkü yokluk şerr-i mahzdır, (bütünüyle şerdir).[61] İyi tahlil edersen, yokluğun bütün musibet ve günahların kaynağı olduğunu anlarsın. Vücud ise, cehennemde de olsa hayr-ı mahzdır (bütünüyle hayırdır).

Keza, azabın kendi cinayet ve isyanına mukabil, onları izale eden bir ceza olduğunu bilmek, cinayetin utanç yükünü hafifletmek için ruhu razı etmesi ve “o haktır, ben de buna müstehakım” demesi, ruhun fıtratının şanındandır. Hatta adalet sevgisiyle, bu cezadan lezzet alır. Dünyada namus sahibi nice insan, işlediği cinayetin utanç perdesini kaldırması için, kendisine had cezasının uygulanmasını iştiyakla arzulamıştır.

Keza, her ne kadar cehennemdeki hayat ebedi bir hayat ve cehennem kâfirler için daimi bir mesken ise de, amelin cezası bitince, hak kazanma tarzında değil, bir lütuf şeklinde onların hayırlı amellerine bir mükâfat olarak çok hafifletmelerle beraber, oraya bir nev'i ülfet ve alışma

olacaktır.[62] Hadisler buna işaret etmiştir.[63] Bu da, onlar buna layık olmamakla beraber onlara bir çeşit merhamettir.

1 İki farklı "tahliye" kelimesi vardır. Biri "süslemek" anlamına gelir. Diğeri ise "boşaltmak" anlamındadır. İnsan, kötü özelliklerinden sıyrılmalı, iyi özelliklerle ise süslenmelidir.

2 **Terğip**, rağbet uyandırmak; **terhip**, korkutmak; **tebşir**, müjdelemek; **inzar**, uyarmak demektir.

3 Bunlardan birincisi "gerçekten, şüphesiz ki…" anlamına gelir. İkincisi ise, öncesinde bahsedilen şeyi "ki o, ki onlar" şeklinde açıklar.

4 **Garabet**, dikkat çekiciliktir. Mesela, yüzlerce beyaz kuğu içinde, bir penguen hemen farkedilir. Zaten bilinen meselelerde açıklama ifadelerine ihtiyaç olmaz. Mesela, "dürüstlük güzeldir." deriz. Ama "Empati yapmak gerekir" dediğimizde muhatap kitlemiz bunun ne olduğunu bilmiyorsa "kendimizi muhatabımız yerine koymak demek olan empati yapmak gerekir" deriz. İşte اَلَّذِي ve اَلَّذِينَ nin benzeri bir kullanımı vardır. Bunlardan birincisi tekillerde, ikincisi çoğullarda kullanılır.

5 Yeni bir kavram ortaya çıktığında, genelde açıklama cümlesiyle bunun ne olduğu da anlatılır. Onun gibi Kur'ân'ın nüzulüyle "mü'min, münafık, kâfir, cennet, cehennem…" gibi nice yeni kavramlar ortaya çıktı. Bunlar Kur'ân'da anlatılırken özellikleriyle anlatıldı.

6 Yani, sûrenin başında müttaki mü'minler nazara verilirken اَلَّذِينَ ile bunların özellikleri anlatıldığı gibi, burada da اَلَّذِينَ ile kâfirlerin özellikleri anlatılmıştır.

7 Bunlar; ahd-i zihnî, ahd-i haricî, cins, istiğrak ve kemâldir.

Ahd-i zihnî, "zihinde malûm olan" demektir. Üstteki ayet buna misal olabilir. Kâfirlerin iman etmeyeceği söylenirken, Ebu Cehil gibi belli kâfirlere işaret vardır. Yoksa ayetin manasını "her kâfir iman etmez" şeklinde değerlendirmek yanlış olur.

Ahd-i haricî, daha önceden ismi bilinen kişilere veya şeylere işaret eder. "Adam geldi mi?" diye soran biri, muhatabın da bildiği birini sormaktadır.

"İnsan zarardadır" dediğimizde **cins** olarak bir değerlendirme vardır. Bundan, "genelde insanlar zarardadır" manası anlaşılır. Yoksa her insanın mutlaka zararda olması gerekmez.

Elif-lâmlı bir ifadeye "her" ilavesini yapabiliyorsak, **istiğrak** manası olur, yani o hüküm bütün fertleri içine alır. Mesela "insan fanidir" dediğimizde, her insan ölümlü olduğu için bunda istiğrak manası vardır.

Kemâl ifade etmesine ise şu misalden bakabiliriz: "Müslüman yalan söylemez" dediğimizde, kâmil olan Müslüman hatıra gelir. Zira "mutlak zikir, kemâline masruftur."

8 Kur’ân’ın hem lafzı, hem de manası mu’cizedir. Manasıyla ilgili mu’cizelik, başlıca dört açıdan ele alınabilir.

9 Kur’ân-ı Kerimin bazı ayetlerinin manası gayet nettir, te’vile müsait değildir. **(Muhkem)** Bazıları da Kur’ân’ın başka yerinde açıklanmak sûretiyle manası açık hâle gelmiştir. **(Müfesser)** Böyle ayetlerin manalarını reddetmek insanı küfre götürür.

10 Mesela, Maide sûresi 6. ayetten hareketle İmam Şafii yabancı kadına el değdiğinde abdestin bozulmasına hükmeder. Ama İmam-ı Azam, ilgili ayeti “cinsel ilişkiden kinaye” gördüğü için el değmekle abdestin bozulmadığını kabul eder. Bu örnekte görüldüğü gibi, ayeti reddetmekle, ayetin te’vile medar bir manasını reddetmek aynı şeyler değildir.

11 **Mütevatir hadis**, gerçek olduğu tevatür ile sabit olan hadistir. **Tevatür**, “yalan üzerinde ittifakları imkânsız olan bir cemaatin bir haber üzerinde ittifakları” demektir. Böyle bir cemaatin hükmü mütevatir olur. Mütevatir hadis, özetle şöyle tarif edilir: “Aklın yalan üzere birleşmelerini mümkün görmediği raviler topluluğunun, kendileri gibi bir topluluktan işiterek veya görerek alıp naklettiği haber veya hadislerdir.”

12 Yani “Bu Peygamberin sözüdür” hükmünde teemmül lâzımdır. Zira bu tevatürün sübûtunda kesinlik olmayabilir.

13 **Zünnar:** Hristiyan rahiplerinin veya puta tapanların bellerine bağladıkları kuşak. Rükûa mâni olduğu için, kuşanılması İslâmiyette küfür alâmeti sayılmıştır.

14 Ta ki “bize bunlar anlatılmadı, uyarıcı gelmedi” demesinler.

15 İnsan, hayatı boyunca devamlı pek çok alternatifler içinden birini seçer. İnsanın cebrî olarak seçim yapabilme kabiliyetinde yaratılması, onun irade sahibi olmasına engel değildir.. İmam Gazali şöyle der: **“İnsan, hür olmaya mecburdur.”**

16 Zira Kur’ân, **“Onlar iman etmezler”** diyerek onların iman etmeyeceklerini haber veriyor. Bu ise bir nevi paradokstur. **Paradoks:** İnsanı yanıltan, bir sonuca varmasını engelleyen ifadelere denilir. Mesela “bütün genellemeler yanlıştır” ifadesine bakalım. Bütün genellemelerin yanlış olması hâlinde, bu genelleme doğru olacaktır. Öte yandan, “bütün genellemeler yanlıştır” genellemesinin doğru olması, genellemenin yanlış olması anlamına gelecektir.

17 Kitaplara iman, imanın esaslarından olmakla beraber o kitaplarda neler olduğunu bilmeyiz, ama Allah’tan geldiğine iman ederiz. Benzeri bir şekilde, bir mü’min Kur’ân’a inanmakla birlikte onda olanları ayrıntılarıyla bilemeyebilir. Dolayısıyla, Hz. Peygamber devrinde bir kısım inatçı münkirlerin imana gelmeyeceklerini haber veren bu ayet, imana girmek isteyen kâfirler için her hangi bir engel değildir. Kaldı ki Kur’anda Hz. Peygamber devri müşriklerinden Ebu Leheb dışında bir isim de zikredilmemektedir.

18 Ayetin Türkçe mealinde doğrudan soru şekli görülmemekle beraber, Arabî aslında soru da vardır. Çünkü hemze harfi soru içindir.

19 Mesela “ah!” bir ızdırabı, “oh” bir ferahı bildirir. “Keşke” dediğimizde pişmanlık manası kendini hissettirir. “Dünya madem fanidir…” cümlesi “ona aldanmayın!” mesajı verir. “Gizli maksat” kısmını ise şöyle anlayabiliriz: Mesela, yalan söylediğini farkettiğimiz birine “yalanı sevmem” dediğimizde, gizli olarak “yalan söyleme” mesajı ulaştırırız.

20 Bu iki ayette küfrün ve kâfirlerin özellikleri anlatılmıştır. Bu anlatımda zımnî olarak “siz onlar gibi olmayın!” mesajı vardır. Benzeri zımnî hükümler Kur’an tamamı için geçerlidir. Mesela Kur’an Hz. İbrahimi “vefakâr İbrahim” şeklinde nazara verir. (Necm, 37) Bunda “siz de Onun gibi vefa sahibi olun!” mesajı vardır.

21 **Terennümat:** Terennümler. **Terennüm** kelimesi bülbül gibi kuşların ötüşü için kullanılır. Güzel konuşan hatipler için de mecazen “terennüm ediyor, ötüyor” denilir. Üstteki ifadede, bu ahenkli sadaların rüzgâra da nisbet edildiğini görmekteyiz.

22 Mevlâna ve Yunus Emre gibi zâtlar, aşk-ı ilahi ile kendinden geçen kimselerdir. Bunların bu halinde, kâinatın musikisini duymalarının büyük tesiri vardır. Öte yandan hüznün de hem ulvisi, hem de süflisi vardır. “Neden çılgınca eğlenmeye imkânım yok” diye üzülmek süfli bir hüzündür. Ama “neden Allah’a layıkıyla kul olamıyorum, niye hizmet edemiyorum” diye üzülmek ulvî bir hüzündür.

23 Zakkum ağacı, cehennemde tadı acı ve yakıcı, kokusu nahoş, görünümü siyah son derece çirkin bir ağaçtır. Bir ayette şöyle bildirilir: **“Şüphesiz o zakkum ağacı günaha büsbütün dalanların yemeğidir. Maden tortusu gibi olup, kaynar suyun kaynaması gibi karınlarda kaynar.”** (Duhan, 43-46) Öyle görülüyor ki, -keyfiyeti meçhulümüz olmakla beraber- zakkum cehenneme münasip bir ağaçtır.

24 Onlar için uyarmanın ve uyarmamanın eşit olduğu nazara verilince, onların iman etmeyecekleri zaten anlatılmıştır. Dolayısıyla, ayrıca **“Onlar iman etmezler”** denilmesi bu manayı kuvvetlendirmiş olur.

25 **Mu’tezile**, kader meselesinde “insan kendi fiillerinin yaratıcısıdır” der. **Cebriye**, “kul kaderin mahkûmudur” der. **Ehl-i Sünnet** ise, hem kaderi kabul eder, hem de insanın fiillerini, yaratma yönüyle Allah’a verir, “kesb insandan, yaratmak ise Allah’tandır” der.

26 **Tefviz**, işi başkasına bırakmaktır. Mu’tezile “insan kendi fiillerinin yaratıcısıdır” görüşündedir. Ama bu doğru değildir, Allah insana böyle bir yetki vermemiştir.

27 Yani insanların fiilleri meselesinde kader kimseyi zorlamış değildir.

28 Mu’tezilenin “insan fiillerinin yaratıcısıdır” demesi, tevhide aykırıdır. Çünkü ayette sarahaten bildirildiği üzere, “her şeyin yaratıcısı Allahtır.” (Zümer, 62) İnsanın fiilleri de Onun yaratmasıyladır. “İnsan kaderin mahkûmudur” görüşü ise tenzihe ters düşer. Yüce Allah, fiillerinde hür bırakmadığı insanı sorumlu tutmaktan münezzehtir.

29 **Safsata:** Hezeyan demektir. Görünüşte doğru, gerçekte yanlış ve yalan olan kıyasa da bu isim verilir.

30 **Hâsıl-ı bilmasdar:** Fiilin çekirdeği olan meyelan masdar, meyelandan hasıl olan ve yaratılan fiil hâsıl-ı bi'l masdardır.

31 **Küllî irade:** Sayısız işleri birlikte dileyebilen İlâhî irade. İnsanın iradesi cüz'idir; bir anda ancak bir işe taalluk edebilir. Allahın iradesi ise küllî olup aynı anda sayısız şeylere taalluk eder.

32 Mesela, meskûn mahalde saatte 120 km. hızla giden bir araç radara yakalansa, şoförün "radar tesbit ettiği için ben bu hızla gittim" deme hakkı yoktur. Radar hız konusunda onu etkilememiş, sadece hızını tesbit etmiştir.

33 İnsan bir şeye önce meyleder, ardından ona yönelir, teşebbüste bulunur. Allah bunun sonunda o fiili yaratır. Kesb insandan, yaratma ise Allah'tandır. Kur'ân, **"Allah dilemedikçe siz dileyemezsiniz"** der. (İnsan, 30) Yani, insanın fiillerinde sorumlu olması için bir iradesi söz konusudur. Ama bu, o fiili yaratmak anlamına gelmez. O fiilleri yaratan Allah'tır. Asansördeki insanı düşünelim. Yükselmesi veya aşağıya inmesi için yaptığı şey sadece asansörün düğmesine basmaktır. Yükselmek veya aşağıya inmek bu parmakla basmaya terettüp etmekle beraber, o insan bu fiillerin yaratıcısı değildir. Sözgelimi cereyan olmadığında istediği kadar düğmeye bassın, bir sonuç elde edemez. İnsanın kesbi ve Allah'ın yaratmasına bu misalden bakılabilir.

34 **Tercih bila müreccih:** Tercih ettirici olmadan bir şeyi tercih edebilmek. Mesela, bir şadırvanda bütün çeşmelerden aynı özellikte su akmakla beraber, gider bunlardan birinde abdest alırız. **Tereccuh bila müreccih:** Tercih edici olmadan bir şeyin seçilmesi. Mevcut bir eser, kendisinin var olmasını yoklukta kalmasına tercih eden bir müreccihi gösterir. O müreccih olmaksızın eserin meydana gelmesi imkânsızdır. Herhangi bir şeyi yapıp yapmama hususunda bir karara varmamızdan önce, söz konusu şeyin yapılması ve yapılmaması eşittir. Yapmayı tercih ettiğimizde, işin yapılması tereccüh etmiş olur. Meselâ, bir cümleyi yazdığımız takdirde, cümlenin yazılması yazılmamasına tereccüh etmiştir. İşte bu tereccüh, bir müreccihe yâni tercih yapan bir kâtibe delâlet eder ve onsuz olamaz.

35 Bir şeye yönelmek, çok alternatiflerden birini seçmek insana aittir. Ama buna terettüp eden neticeyi yaratmak Allah'tandır. Mesela gözü veren ve görmeyi yaratan Odur. Ama bu gözü helale veya harama çevirmek insanın tercihine bırakılmıştır.

36 Kendi iradesiyle elini titreten kimseyle, felç gibi bir hastalık sebebiyle eli titreyen kimse elbette aynı durumda değillerdir.

37 **İllet-i tamme:** Bir şeyin meydana gelmesi için gerekli bütün şartların eksiksiz olarak bulunması. Bir şey hakkında illet-i tamme tahakkuk ettiğinde o şey (ma'lul) mutlaka meydana gelir. Bir başka ifadeyle, o şeyin meydana gelmesi vacip olur. Meselâ, görme fiilinin gerçekleşmesi için göz olmalı, görür hâlde bulunmalı, ayrıca ışık da olmalıdır. Ama bunlar yeterli değildir. Yani bunlarla illet-i tamme vücut bulmaz. Bir de kişinin görmeyi irade etmesi ve bu maksatla gözünü açması gerekir. Eğer bu şart da tahakkuk ederse, görme olayı kesin olarak gerçekleşir. Demek ki, her şeyi Allah yaratmakla birlikte, ihtiyarî (kulun tercihine bırakılan) bir fiilin yaratılmasında kulun o fiile meyli de gereklidir; ancak o takdirde illet-i tamme söz konusu olur; O meyil, o irade olmasa fiil yaratılmaz

38 Yani, insan bir şeye meyleder, ama o şey vücud bulmayabilir veya insan o meylinden geri dönebilir.

39 Burada **kaderin ızdırari yönü** değil, **ihtiyari yönü** söz konusudur. Mesela bir insanın erkek veya kadın olması tamamen ilahi bir tercihtir. Bu gibi durumlarda insan tamamen kaderin mahkûmudur. Ama iman, ibadet ve muamelatında insan tam bir tercih hakkına sahiptir ve bundan dolayı da fiillerinden sorumludur. Mesela namaz kılmayan biri, "ben ne yapabilirdim ki, benim kaderimde namaz kılmamak varmış" deme hakkına sahip değildir.

40 **Farz-ı muhal:** Olmayacak şeyi, olmuş gibi düşünmek. "Birden fazla ilâh olsa…" şeklindeki bir faraziye, farz-ı muhale misal olabilir. Yani, "öyle bir şey söz konusu değildir, ama şayet olduğunu farzetsek…"

41 **Mecusiler:** Ateşe tapanlar. Bunlar "Yezid ve Ehrimen" adında iki ilâh kabul ederler. Birine "hayır ilâhı", diğerine ise "şer ilâhı" namını verirler.

42 **Kıyas-ı maal – farık:** Birbirine benzemeyen şeyler arasında yapılan kıyastır. Mesela, Yaratıcıyı mahlûkata kıyas etmek böyle bir kıyastır.

43 **Kuvve-i vahime:** Vehim duygusu. İnsan bu duygu ile nice olmayacak şeyleri olmuş gibi tevehhüm eder.

44 Yani "Allah şunu yapar, ama bunu yapamaz" denilmez, O her şeye kadirdir.

45 Allah'ın kudreti zâtîdir, yani zâtındandır, sonradan kazanılan bir kudret değildir. Bir şey zâtî olduğunda, onun zıddı ona arız olamaz. Mesela insanın kudreti zâtî değil arızîdir, sonradan verilmiş bir kudrettir. Bundan dolayı insanın kudretinde hem mertebeler olur, hem de gün gelir hiçbir şeye güç yetiremez.

46 **Masnuat: "**İlâhî san'at eserleri" demektir. Her bir varlık, son derece san'atlı antika bir eserdir.

47 **Seradan süreyyaya:** Türkçedeki "yerden göğe" anlamında bir deyim.

48 Mesela, imanın hakîkatine ulaşamamış bazı mü'minlerden bazen şu gibi sözler duymak mümkündür: "Allah o kadar azametiyle beraber benimle mi uğraşacak!" "Ben kim, Allah'a muhatap olmak kim?"

49 Bu gerçeği, zabıtanın mühürlediği fırın ve lokanta örneğiyle daha kolay anlayabiliriz. Zabıta durup dururken böyle yerleri kapatmaz. Ama hijyene dikkat etmemek gibi sebeplerle buralar kapatılır.

50 **"Nokta-i istinad"** dayanma noktası, **"nokta-i istimdad"** ise yardım talep etme noktası demektir. Allah'a iman nokta-i istinaddır, ahirete iman ise nokta-i istimdaddır.

51 **Latîfe-i Rabbaniye:** Ruha bağlı olan akıl, kalb, vicdan gibi manevi cihazların her birine denir. Bedenin organları olduğu gibi, ruhun da latîfeleri vardır. Kalp ve ruh için

de “latîfe-i Rabbaniye” ifadesi kullanılmaktadır. Bunlara **latîfe** denilmesi ise, latîf olmaları, gözle görülmemeleri itibariyledir.

52 Mesela gözün kapağı vardır, insan gözünü açarsa görür, ama kulak daima açıktır, duyması için bir fiilde bulunması gerekmez.

53 Göz, sadece önünü görür. Kulak ise altı taraftan gelen sesleri işitir.

54 Yani, gözlerini kapayınca görmemeleri gibi, kendi iradeleriyle böyle bir perde meydana getirmişlerdir.

55 İnsan mutlaka görür, ama isterse görmezden gelebilir. Bu durumda sanki görmemiş gibi hareket eder. Kâfirlerin gerçekleri görmezden gelmeleri bu türdendir.

56 Yani, göz sadece önünü görür.

57 Maddî gözü görmeyen biri, âmâ olduğunun farkındadır. Ama kalp gözü görmeyen biri, manen kör olduğunu bilmez ki, tedavisine çalışsın!

58 Yani, “azab” kelimesinin elif lâm gelmeden tenvinsiz olmasında zâten azabın büyüklüğü ifade edilmektedir. Ayrıca “azim” kelimesinin gelmesi bu manayı daha da kuvvetlendirmiştir.

59 Aclûni, **Keşfü’l – Hafa**, II, 195.

60 İman ve küfür birbirine tamamen zıddırlar. Ama bu, her ikisine de ebedi karşılık verilmesine engel değildir. Biri ebedi saadeti netice verirken, diğeri ebedi hüsranı netice verir.

61 Dünyadaki idam ve müebbet hapis cezalarını mukayese etmek, bunu daha iyi anlamamıza yardımcı olur. İdama mahkûm biri, cezası müebbet hapse çevrilince sevinir, çünkü bir mikdar daha yaşayabilecektir. İşte, temsilde hata olmasın, ebedi yokluğa nisbetle ebedi cehennem cezası daha alt bir cezadır, kâfir hakkında bir çeşit rahmettir.

62 İnsan zor ve çetin şartlar altında bir süre kaldıktan sonra gittikçe o hâle alışır, ülfet eder, şartlar aynı olmakla beraber, ilk günlerdeki kadar etkilenmez.

63 Şu hadisler bu meyanda hatırlanabilir: “Allah mahlûkatı yarattığı zaman yanında bulunan, Arş’ın gerisindeki bir kitaba şunu yazdı: “Muhakkak ki rahmetim gazabıma galebe çalmıştır.” Buhâri, Tevhid 15,

“Allah rahmeti yüz parçaya böldü. Bundan doksan dokuz parçayı kendine ayırdı. Yeryüzüne geri kalan bir parçayı indirdi. Bunu da cin, insan ve hayvan mahlûkatı arasında taksim etti. Bu tek parça sebebiyledir ki mahlûkat birbirlerine karşı merhametli davranır. At, bu sayede yavrusuna basmak endişesiyle ayağını kaldırır.” Buhâri, Edeb 19.

“Allah’ın yüz rahmeti var. Bunlardan biriyle mahlûkat kendi aralarında birbirlerine merhamet gösterirler. Doksandokuz rahmet de kıyamet günü içindir.” Müslim, Tevbe 20.

Münafıklar hakkında

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَاهُمْ بِمُؤْمِنِينَۢ{٨}

يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذِينَ اٰمَنُواۚ وَمَايَخْدَعُونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ وَمَايَشْعُرُونَۜ{٩}

فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضاًۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ{١٠}

وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ لَاتُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ قَالُٓوا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ{١١}

اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَايَشْعُرُونَ{١٢}

وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا كَمَٓا اٰمَنَ النَّاسُ قَالُٓوا اَنُؤْمِنُ كَمَٓا اٰمَنَ السُّفَهَٓاءُۜ

اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَٓاءُ وَلٰكِنْ لَايَعْلَمُونَ{١٣}

وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُٓوا اٰمَنَّاۚ وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطِينِهِمْۙ

قَالُٓوا اِنَّا مَعَكُمْۙ اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ{١٤}

اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ{١٥}

{١٦}اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰىۖ فَمَارَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَاكَانُوا مُهْتَدِينَ

“İnsanlardan öyleleri de vardır ki, ‘Allah’a ve ahiret gününe iman ettik.’ derler. Hâlbuki onlar asla mü’min değillerdir.”

“Allah’ı ve iman edenleri aldatmaya çalışırlar. Hâlbuki sırf kendilerini aldatırlar da şuurunda değiller.”

“Kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını kat kat yaptı. Yalanlarına karşılık onlar için elem verici bir azap vardır.”

“Ve onlara ‘yeryüzünde fesat çıkarmayın.’ denildiğinde ‘biz ancak ıslah edicileriz.’ derler.”

“Dikkat edin, gerçekten onlar müfsidlerin ta kendileridir, fakat şuurunda değiller.”

“**Onlara ‘insanların iman ettiği gibi siz de iman edin’ denilince, ‘o sefihlerin iman ettiği gibi mi iman edeceğiz?’ derler. Dikkat edin, asıl sefih olanlar kendileridir, fakat bilmezler.”**

“**Onlar iman edenlerle karşılaştıkları zaman ‘inandık’ derler. Fakat şeytanlarıyla yalnız kaldıklarında, ‘Biz, sizinle beraberiz, biz ancak onlarla alay eden kimseleriz.’ derler.**

“**Asıl Allah onlarla istihza eder ve taşkınlıkları içinde şaşkın şaşkın dolaşmalarına medet verir.”**

“**İşte onlar o kimselerdir ki, hidayet karşılığında dalâleti satın aldılar da, onların ticareti kâr etmedi, doğru yolu da bulamadılar.”** (Bakara, 8-16)

12. DERS: MÜNAFIKLARIN KÂFİRLİĞİ

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَاهُمْ بِمُؤْمِنٖينَ

“**İnsanlardan öyleleri de vardır ki, ‘Allah’a ve ahiret gününe iman ettik.’ derler. Hâlbuki onlar asla mü’min değillerdir.”** (Bakara, 8)

Nazm ciheti

Hükümdeki müştereklik sebebiyle müfred müfrede, maksadda birlik sebebiyle cümle cümleye atfedildiği gibi, maksada uygunluk sebebiyle de kıssa kıssaya atfedilir. Münafıkların (bu ayetle başlayan kısımdaki) kıssasının bundan önceki kâfirlerin kıssasına atfı bu türdendir. Yani oniki ayetle anlatılan münafıkların kıssasının mülahhası, iki ayetle anlatılan kâfirlerin kıssasınnın manasına atıf vavı ile bağlanmıştır.

Çünkü Tenzil (Kur’ân), önce ذٰلِكَ الْكِتَابُ **“İşte şu, o kâmil Kitap”** diyerek kendisini sena ile söze başladı. Peşinden Kur’ân’ın meyveleri olan mü’minleri medhetti. Ardından da “her şey zıddıyla bilinir” sırrıyla mü’minlerin zıddı olan kâfirlerin zemmini getirdi. Hikmet-i irşadın tam olması için insan gruplarını tekmil olarak münafıkların getirilmesi münasip oldu.

Eğer desen: Kur’ân (bu kısımda) kâfirleri veciz bir şekilde iki ayette anlatırken, münafıklar hakkında on iki ayetle sözü niye uzattı?

Cevap: Bir kısım nükteler için böyle yaptı:

– Düşman bilinmediğinde daha muzır olur. Sinsi olduğunda daha habis olur. Yalancı olduğunda fesadı daha şedit olur. Dâhili olduğunda zararı daha büyük olur.[1]

Çünkü dâhili düşman salâbeti kırar, kuvveti dağıtır. Hâlbuki harici düşman asabiyeden gelen salâbeti kuvvetlendirir.[2]

Maalesef nifakın İslâma cinayeti cidden çok büyüktür. Bu müşevveş durum, ancak nifak yüzündendir. Bundan dolayı Kur'ân, sıkça onların şenaatlerini ortaya koymuştur.

-Münafık, mü'minlerle iç içe yaşaması sebebiyle peyderpey onlara ünsiyet eder, yavaş yavaş imana ülfet eder, kendi amellerini çirkin ve hareketlerini şeni' görerek kendi hâlinden nefret etmeye hazır bir duruma gelir. Sonunda tevhid kelimesi dilinden kalbine iner.

-Münafığın küfre ilave olarak "Müslümanlarla dalga geçme, onları aldatma, tedliste bulunma, hile, yalan ve riya" gibi cinayetleri vardır.

-Münafık çoğu kere kitap ehlinden ve vehim sahibi cerbezeli kimselerden olduğundan hilekâr, dessas ve şeytanî zekâ sahibidir. Böylesi hakkında ıtnabda bulunmak, belâğata daha uygundur.[3]

Bu ayetin kelimelerini tahlil

Bil ki: مِنَ النَّاسِ ifadesi bir veche göre مَنْ için mukaddem haberdir.[4]

Eğer desen: Münafığın bir insan olması bedihidir, öyleyse niçin böyle ifade edilmiştir?

Cevap: Hüküm açık olduğunda, maksat onun lâzımlarından biri olur.[5] Burada maksat, hayrete sevk etmektir. Sanki şöyle der: "Rezil münafığın bir insan olması hayret verici bir durumdur. Çünkü insan mükerremdir, bu derece seviyesiz bir duruma inmemesi gerekir.

Eğer desen: Öyleyse مِنَ النَّاسِ "**İnsanlardan"** ifadesinin öne alınması nedendir?

Cevap: Böyle hayret ifade eden inşaî cümlenin yeri, cümle başıdır. Ayrıca nazar, maksadın gerekçesi olan mübtedanın sıfatına odaklanması için böyle gelmiştir. Yoksa nazar bekler ve habere yönelirdi.[6]

اَلنَّاسِ **"İnsanlar"** unvanından bazı letaif ortaya çıkar:

-Kur'ân, münafıkları şahıs olarak belirtip ifşa etmedi, "insanlardan bir kısmı" diyerek perdeledi. Onların bu şekilde setri ve çirkin yüzlerinden perdenin kaldırılmaması Hz Peygamberin (asm) siyasetine daha uygundur. Çünkü şayet ifşa ile onları belirleseydi, mü'minler ("acaba biz de münafık mıyız"

diye) vesveseye düşerlerdi. Zira nefsin desiselerinden emin olunmaz. Böyle bir vesvese korkuya, korku riyaya, riya ise nifaka yol açar.

Ayrıca, Kur'ân onları belirlemek sûretiyle kınasaydı, "Peygamber (asm) mütereddittir, kendi etbaına güvenmiyor" denilirdi.

Keza fesadın bir kısmı perde altında kalsa azar azar söner, sahibi de onu gizlemeye çalışır. Şayet perde kaldırılsa إِذَا لَمْ تَسْتَحِ فَاصْنَعْ مَا شِئْتَ **"utanmadığında dilediğini yap!"**[7] denildiği gibi, o şahıs "ne olacaksa olsun" der, nifakı neşre başlar, aldırmaz.

– اَلنَّاسِ **"İnsanlar"** tabiri şuna işaret eder: Nifakla bağdaşmayan diğer sıfatlara bakılmasa dahi, en genel bir özellik olan "insan olmak" bile ona aykırıdır. Çünkü insan mükerremdir, böylesi bir rezalet onun şanından değildir.

-Bu ifade nifakın bir taife ve tabakaya has olmayıp, insan nev'inin her tabakasında bulunmasına bir remizdir.[8]

-Bu ifade, nifakın insan olan herkesin haysiyetini ihlal eden bir özellik olduğuna telvih eder. Bundan dolayı bu zehirin yayılmaması için herkesin öfkesi ona karşı harekete geçmeli, her insan onu tahdide çalışmalıdır. Nitekim içlerinden birinin çirkin bir hareketi, bir topluluğun namusunu zedeler ve bu onların öfkelerini harekete geçirir.

مَنْ يَقُولُ آمَنَّا **"İman ettik, der"**

Eğer desen: يَقُولُ **"der"** ifadesi tekil, آمَنَّا **"iman ettik"** ise çoğul olarak geldi. Hâlbuki ikisinin de mercii birdir?

Cevap: Bunda zarif bir letafete işaret vardır: Çoğul sığası, aslında tekil sığadır.[9] Bu durumda **"der"** ifadesi telaffuz etme yönüne, **"iman ettik"** ise hükümde beraber olmalarına bakar. Sonra bu onların davasını hikâye etmektedir. Hikâye olunanda davalarının kuvvetine iki cihetle bir işaret olduğu gibi, böyle hikâye edilmesinde de hikâye olunanın iki cihetle reddine bir işaret vardır.[10] Çünkü يَقُولُ **"der"** ifadesi kavlden geldiği cihetle, bu sözlerinin bir itikad ve fiilden gelmeyip, kalplerinde olmayan şeyi dilleriyle söylemiş olduklarına remzeder. Bunun geniş zaman sığasıyla söylenmesi de, "onları bu şekilde devamlı savunmaya ve iddiaya sevk eden durum, sırf insanlara gösteriştir, vicdanî bir muharrik değildir" manasına ima eder. آمَنَّا **"İman ettik"** ifadesinin geçmiş zaman sığasıyla gelmesi onlar tarafından, "biz ehl-i kitap cemaatleri önceden iman etmiştik, şimdi nasıl iman etmeyiz" manasına imada bulunur. Bunu çoğul sığasıyla söylemeleri ise, "biz, hizip hâlinde bir cemaatiz, yalan söyleyen veya yalanlanan bir ferd gibi değiliz" manasına bir remizdir.

بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ **“Allah’a ve ahiret gününe”**

Bil ki: Tenzil (Kur’ân), bir şeyi hikâye yoluyla anlatırken:

-Ya aynen alır.

-Veya mealini almak sûretiyle onda tasarrufta bulunur.

-Veya ibareyi özetle alır.

Birinciye göre, bu münafıklar iman kuvvetlerini ortaya koymak için, imanın ilk ve son rükünlerini zikrettiler.

Bir de, onlardan kabule en yakın olanlar bunlardır. Zikrettikleri iki iman rüknü birbirine yakın, yani ardarda söylenmekle beraber, ب (ba) harfi ile iman rükünlerinin silsilesine işaret ettiler.

İkinciye, yani bu anlatımın onlardan nakil değil, Allah’ın bildirmesi olmasına gelince: İddia ettikleri en kuvvetli iki rüknün de gerçek iman olmadığına bir işarettir. Çünkü bu iki rükne imanları, olması gereken şekilde değildir.

Burada ب (ba) harfinin tekrarı, bu rükünlerin farklılığından dolayıdır. Çünkü daha önce de geçtiği gibi, Allah’a iman, O’nun varlığına ve birliğine inanmak; ahirete iman ise onun hak oluşuna ve geleceğine inanmaktır.

وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ “**Hâlbuki onlar asla mü’min değillerdir.”**

Eğer desen: Niçin **“iman ettik”** demelerine daha benzer bir şekilde “onlar iman etmediler” demedi?

Cevap: Bu, sûreten tenakuz tevehhüm edilmemesi içindir.

Ayrıca, yalanlamanın آمَنَّا **“İman ettik”** ifadesinin kendine raci olmaması için böyle gelmiştir. Çünkü inşa cümlesidir, bu ise tekzibe manidir.[11] Nefiy ve tekzibin “İman ettik” cümlesinden müstefad olan “Biz mü’minleriz” cümlesine dönmesi için bu şekilde ifade edilmiştir.

Keza, cümlenin isim cümlesi olmasıyla, onlarda iman olmayışının devamına delâlet etmesi içindir.[12]

Eğer desen: “Onlar iman etmediler” denilmiş olsaydı cümlenin başında nefyi ifade eden مَا olurdu. Bu, onlardan imanı daimî olarak nefyetmiyor mu?

Cevap: Nefiy, kesîf harf manasıdır. Devam ise hafîf hey'et manasıdır. Dolayısıyla, böyle nefyedilmesi hüküm için daha ziyade nafiz ve daha uygundur.

Eğer desen: مَا nın haberinde gelen ب (ba) harfinin nüktesi nedir?

Cevap: Bu, onlar her ne kadar sureten inanmışlarsa da, imana ehil kimseler olmadıklarına delâlet etmesi içindir. Çünkü مَا زَيْدٌ سَخِيًّا cümlesi ile مَا زَيْدٌ بِسَخِيٍّ cümlesi arasında fark vardır. Bunlardan birincisi, -zâtın hevaiyyeti sebebiyle- "Zeyd cömertliğe ehil ve cömertlerden biri olmakla beraber, şimdi bilfiil cömertlik yapmadığını" bildirir. İkincisi ise, "Zeyd başkalarına bilfiil yardım etse bile, eli açık olmaya ehil değildir, cömertler sınıfından sayılmaz", manasını bildirir.

1 Münafık, bukalemun gibidir; bulunduğu araziye göre renk değiştirir. Tünel şeklinde yuva yapıp, istediğinden girip çıkarak, düşmanlarını aldatan Jerbua gibi hareket eder. Zarar verme noktasında ise, pirincin içindeki beyaz taşa benzer.

2 **Asabiye**, kelime olarak soy yakınlığını ifade eder. Üstteki ifadede, asabiyenin salabete sebep olmasına dikkat çekilmiştir. İbnu Haldun Mukaddime isimli eserinde asabiye konusunda derinlemesine tahlillerde bulunur. Irkçılığa doğru kayan bir asabiye zararlı olmakla beraber, birliğe, beraberliğe, yardımlaşmaya vesile olması gibi faydalı yönleri bulunmaktadır.

3 **İtnab:** Kelâmda ayrıntılara girmek, sözü uzatmaktır. Îcazın, yani vecizliğin zıddıdır. Yerinde yapılan bir itnab, manayı takviye eder, zihne yerleşmesine vesile olur.

4 Bu açıdan bakıldığında şöyle bir mana olur: "Asla mü'min olmadıkları halde 'Allah'a ve ahiret gününe iman ettik' diyenlerden bir kısmı insanlardandır."

5 Mesela bir öğretmen, öğrencisinin saygısız tavrına karşı "yavrum, ben senin öğretmeninim" dediğinde, maksadı ona öğretmeni olduğunu bildirmek olmayıp "öğretmene böyle muamele edilmez" mesajı vermektir.

6 Buna kısaca "vurgu için böyle gelmiştir" diyebiliriz. Bununla "hayret! İnsanlardan böyle münafık da çıkıyor" manasına vurgu yapılmıştır.

7 Bu ifade, hadisten bir parçadır. Hz. Peygamber şöyle buyurur: Nübüvvetin ilk döneminden insanların idrak ettikleri şeylerden biri şudur: "Utanmadığında dilediğini yap!" (İbnu Mace, Zühd, 17)

8 İkiyüzlü hatta çok yüzlü olmak, içi başka dışı başka olmak hemen her insan tabakasında görülebilmektedir.

9 "İman ettik" sözünü koro hâlinde değil, birer birer söylemişlerdir.

10 Parağrafın devamında bu cihetler anlatılmaktadır.

11 **İnşa cümlesi:** Arapçada cümleler bir cihetle şu iki kısma ayrılır: Haber cümlesi ve inşa cümlesi. Haber cümlesinde hüküm vardır. Bu hüküm doğru veya yanlış olabilir. Mesela, “taş serttir” ifadesi bir haber cümlesidir. Ama “taşı havaya at” dediğimizde inşa cümlesi olur, hüküm taşımaz, sıdka ve kizbe ihtimali olmaz.

12 İsim cümlesi devam ve sübut ifade eder, fiil cümlesi ise böyle değildir. Mesela “falanca hırsızlık yaptı” dediğimizde bu fiilin bir defa oluşu ifade edilir. Ama “falanca hırsızdır” dediğimizde onun hırsızlığı meslek haline getirdiği anlaşılır.

13. DERS: MÜNAFIKLARIN MANEN HASTA OLMALARI

يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذِينَ اٰمَنُواۚ وَمَايَخْدَعُونَ اِلآَّ اَنْفُسَهُمْ وَمَايَشْعُرُونَۜ

فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضاًۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ

“**Allah’ı ve iman edenleri aldatmaya çalışırlar. Hâlbuki sırf kendilerini aldatırlar da şuurunda değiller.”**

“**Kalplerinde bir hastalık vardır. Allah da onların hastalığını kat kat yaptı. Yalanlarına karşılık onlar için elem verici bir azap vardır.”** (Bakara, 9-10)

Nazm ciheti

Bu iki ayetteki cümlelerin işaretleri, nifak sebebiyle onları kınar, sonra nifakın çirkinliğini bildirir, sonra onların kabahatlerini anlatır, sonra nifaklarından dolayı onları tehdid eder, sonra onları korkutur, sonra onlara taaccüp ettirir, sonra onların mezkûr sözlerinden maksatlarını beyan eder, sonra sözlerinin illetini açıklar ve sonra onların nifaktan kaynaklanan,

-Hud’a,

-İfsad,

-Mü’minleri sefih (kıt akıllı) görmek

-Ve onlarla dalga geçmek şeklindeki dört cinayetlerinden birincisi olan hud’ayı beyan eder. Sonra onların cinayetlerini ve hilelerini temsilî bir istiare üslûbuyla anlatır. Şöyle ki:

Onlar, küfürlerini gizleyip dünyevî maksadlar için Allah’ın hükümlerine, peygambere ve mü’minlere karşı iman izhar ettiler. Münafıklar Allah katında kâfirlerin en habisleri iken Allah, peygamber ve mü’minler de bir istidraç olarak onlara mü’min hükümleri uyguladı.[1] Bunu, iki şahsın birbirini

aldatması veya avcıyı hissedip bir delikten girip ötekinden çıkan avın avcı ile muamelesi şeklinde tasvir etti.

Münafıkların ilk cinayetlerini anlatan bu kısmın nazmı:

Yedi cümle içinde birbirine terettüp eden zincirleme neticelerin sonucuna bak, şöyle ki:

– Muhali talep etmeleri sebebiyle onların ahmaklığını beyan etmek,

– sonra menfaat niyetiyle kendilerine zarar verdiklerinden sefih olduklarını göstermek,

– sonra fayda ve zararı ayıramamaları sebebiyle cehaletlerini açıklamak,

– sonra tınetlerinin habisliği,[2] kendileri için sıhhat kaynağı olan kalplerinin hastalanması ve manevi hayat menbalarının ölümü sebebiyle perişaniyetlerini gözler önüne sermek,

– sonra şifa taleb ederken daha da hasta hâle geldiklerini göstermek sûretiyle, zilletlerini nazara vermek,

– sonra sırf elem olan bir azabı tevlid eden bir elem-i mahzla onları tehdid etmek,

-sonra da onları insanlar arasında en çirkin bir alâmet olan yalanla teşhir etmek.

Bu yedi cümlenin ittisak ve intizamına ve hükmün bunlar arasında akışına şöyle bakılabilir:

Sen birisini bir kötülükten sakındırmak ve ona nasihat etmek istediğinde, önce şöyle dersin:

“Ey filan! Aklın varsa vazgeç, çünkü bu muhaldir.

Sonra kendini seviyorsan yapma, bu sana zarar verir.

Sonra hissin varsa, ne diye zararla faydayı ayırt edemiyorsun?

Sonra iraden yoksa hiç olmazsa seciyenin bozulduğunu, hastalanıp hakîkati tahrif ettiğini, tatlıyı sana acı gösterdiğini bilmen gerekir.

Sonra eğer şifa talep ediyorsan bu yaptığın senin hastalığını artırır, şifa vermez. Bu konuda senin hâlin uykusuz kalıp endişe ile “aman uyuyayım”

diyerek azıcık uykusunu da kaçıran veya merak hastalığı ile gamlanıp bu musibeti iki musibet yapan kimseye benzer.

Sonra eğer bu yaptığınla lezzet peşinde isen, bunda büyük bir elem var, daha da şiddetli bir elemi netice verir, müzahref lezzet bulunan bazı hâller gibi değildir.

Sonra hâlâ aklın başına gelmedi ve vazgeçmediysen geriye burnunun çirkin bir nişanla damgalanması ve fesadının diğer insanlara bulaşmaması için insanlar arasında teşhir edilmen kalır."[3]

Bunun gibi, Allah Teâla ahmaklıklarını göstererek münafıkları sakındırmak için "onlar peygamberi aldatmak isterler" demek yerine يُخَادِعُونَ اللّٰهَ **"Allah'ı… aldatmaya çalışırlar."** dedi. Yani "Peygamber Allah'ın tebliğcisi iken Peygamberi nasıl aldatabilirler? Dolayısıyla onların hilesi Allah'a raci olur. Allah'a hile yapmak ise muhaldir. Muhali istemek ise ahmaklıktır. Böyle bir ahmaklık örneği, cidden şaşılacak bir durumdur.

Sonra peşinden onların sefihliğini (kıt akıllı olduklarını) bildirmek için şunu getirdi: وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ **"Hâlbuki sırf kendilerini aldatırlar."** Yani, "sizin bu fiilinizde bir fayda yok, aksine zarar var. Zararı ise size döner. Böyle olunca siz, sanki kendi kendinizi aldatıyorsunuz."

Sonra ardından onların cehaletini bildirmek için şunu getirdi: وَمَا يَشْعُرُونَ "**Şuurunda değiller."** Yani, "ey cahiller! Cansız taşlar misali oldunuz, hayvandan daha aşağı düştünüz. Fayda ve zarar arasındaki farkı hissetmiyorsunuz."

Sonra arkasından onların cevherlerinin bozulmasıyla perişan hâllerini anlatmak için şunu getirdi: فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ "**Kalplerinde bir hastalık vardır."** Yani, "iradî bir kararlılık gösteremiyorsanız hiç olmazsa hastalığı hastalık olarak bilmeniz gerekir, ama sizin seciyeniz bozulmuş. Nifak ve hased, ruhta bir hastalıktır. Böyle bir hastalık hakikatı tahrif ve tağyir eder. Öyle ki tatlıyı acı, acıyı tatlı, siyahı beyaz, beyazı siyah zannedersiniz. Öyleyse bu maraza uymayın!"

Sonra arkasından onların zilletini göstermek için şunu ilave etti: فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًا "**Allah da onların hastalığını kat kat yaptı."** Yani, "siz bununla bir deva, gayz ve hasedinize bir şifa arıyorsanız boşunadır, çünkü bu ancak sizin hastalığınızı kat kat yapacak bir derttir. Bu hâliniz, eli kırık birinin, intikam almak için kırık elle dövüşüp elinin kırıklığını daha da artırmasına benzer."

Sonra onları tehdid için dedi: وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ"**Onlara elem verici bir azab vardır."** Yani, "eğer lezzet arıyorsanız bu nifakınızda dünyada ancak şedit

bir elem var. Bu, ahirette de daha şiddetli bir elemi netice verecektir. İçinde bazı peşin, süfli lezzetler bulunan diğer günahlara benzemez.”

Sonra en çirkin bir damgayla onları damgalamak için şöyle diyerek bahsi tamamladı: بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ **“Yalanlarına karşılık.”** Yani, “eğer hala uyanmadınız ve vazgeçmediyseniz, geriye ancak insanlar arasında size itimadı ortadan kaldıracak yalancılık ile teşhir edilmeniz kalıyor, ta ki bu marazınız başkalarına bulaşmasın.”

Her cümlenin eczası arasındaki nazm ciheti:

Birinci cümle: Yani يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا **“Allah’ı ve iman edenleri aldatmaya çalışırlar.”**

Bu cümlede,

-Onların yaptığı şeyi geniş zaman sığasıyla, hud’a unvanıyla tabir etmesi,

-Bunu özellikle müşareket babından getirmesi,

-Hususan “Peygamberi aldatmak isterler” yerine “Allah’ı aldatmak isterler” demesi.

-“Mü’minler” demek yerine “iman edenleri” şeklinde ifade etmesiyle onların bu nifak hilesindeki maksatlarına asla ulaşamayacaklarını tansis ve tasrihte bulundu. Bu muhaliyeti nefislerin ondan nefret edip titreyeceği sûrette gözler önüne serdi.

Çünkü hud’ada olan temsilî istiare nefret uyandırır.

Devamlılık özelliğiyle beraber durumu tasvir eden geniş zaman sığası, kalbi tiksindirir.

Müşarekette bulunan müşakele وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا **“seyyienin karşılığı onun gibi bir seyyiedir”**[4] (Şûra, 40) örneğinde olduğu gibi, onların hilelerinin netice vermemesini netice verir. Çünkü müşareket babında failin fiili, mef’ulün fiiline sebeptir. Burada mef’ulün fiili, failin aldatmak istemesinin sonuçsuz kalmasına, tesir etmemesine sebep oldu. Hatta o aldatmayı, ilimde derya olan biriyle “cahil” diye dalga geçmek istediğinde, seninle istihza için ilmini gizlemesinde maksadın tersi meydana gelmesi gibi, gevşek bir surete çevirdi.

يُخَادِعُونَ اللّٰهَ **“Allah’ı aldatmaya çalışırlar”** derken “Allah” lafzının sarahaten belirtilmesi maksadın muhal oluşunu bildirir. Çünkü peygamberi aldatmaya

çalışmak, Allah'ı aldatmaya çalışmak demektir. Bunda aklı hileden men etmek vardır.

وَالَّذِينَ آمَنُوا "Mü'minleri" demek yerine **"iman edenleri aldatmak isterler"** denilmesi, münafıkların iman sıfatı sebebiyle mü'minlere kendilerini sevdirmeye çalıştıklarına, kabul görmek ve aralarına girmek için iman damarından istifade etmek istediklerine bir işarettir. Bunda, nur-u imanla akılları nurlanmış mü'minler cemaatine bu tür hileler gizli kalmayacağından, bu gayretlerinin sonuç vermeyeceğine bir ima vardır.

İkinci cümle: وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ **"Hâlbuki sırf kendilerini aldatırlar."**

Bu hasrda, onların bu muamelelerinde son derece kıt akıllılık ettiklerine bir işaret vardır. Duvara taş atan birinin, taşın geriye gelmesiyle kendi başını kırması misali, bunlar da maksatlarının aksiyle karşılaşmışlardır. Çünkü mü'minler zarar görsün diye ok atmışlar, ama ok kendilerine isabet etmiştir. Böylece sanki onlar, bizzat kendilerini aldatmaktadırlar.

"Onlar ancak kendilerine zarar verirler" yerine **"Kendilerini aldatırlar."** denilmesi onların son derece akılsız olduklarına bir işarettir. Çünkü akıllı kimseler arasında kendine kasden zarar veren çıkar, ama bilerek kendini aldatana rastlanmaz. Ancak insan sûretinde bir merkep olursa, o ayrı mesele…

أَنفُسَهُمْ **"Kendilerini"** unvanı kullanılmasında şöyle gizli bir remz vardır: Onların nifak ve hilesi nefsanî bir haz ve nefsî bir garaz için olduğundan, nefsin isteğinin zıddını netice vermiştir.

Eğer desen: Bu hasr, yani **"onlar ancak kendilerini aldatırlar"** denilmesi, bu aldatmalarının İslâma ve Müslümanlara zarar vermediğini ima ediyor. Hâlbuki İslâm, İslâm âleminin milletleri içinde zehir gibi intişar eden nifak türleri ve şubelerinden gördüğü zararı, başka hiç bir şeyden görmemiştir!

Cevap: Görmüş olduğun bu zarar ve bulaşıcı zehir, ancak onların bozulmuş tabiatından ve tefessüh etmiş fıtratından ve kokuşmuş vicdanındandır. Bunun yayılması hastalığın sirayeti gibidir, yoksa onların kendi iradeleriyle yaptıkları hile ve hud'anın bir neticesi değildir.

Çünkü onlar Allah'ı, peygamberi ve mü'minler cemaatini aldatmak istiyorlar. Allah ise her şeyi bilendir, peygambere de (asm) vahiy gelir. Mü'minler cemaatine gelince, hile onların nazarında uzun müddet gizli kalmaz, dolayısıyla aldanmazlar. Böylece, onların ancak kendilerini aldattıkları sabit olur.[5]

Üçüncü cümle: وَمَا يَشْعُرُونَ **"Şuurunda değiller."**

Yani hissetmezler. Bu özette, onların cehaletlerini en beliğ ve şedit bir şekilde ifade vardır. Çünkü ayet şunu hissettirir: Onlar eğer akıl sahibi kimseler ise, bu yaptıkları aklın şanından değildir. Onlar eğer nefsanî meyille hareket eden birer hayvan ise, bu gözle görülür zararı hissetmeleri ve farketmeleri gerekir. Böylece sabit oldu ki, onlar iradesi olmayan cemadat gibidirler.

Dördüncü cümle: فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ “**Kalplerinde bir hastalık vardır.”**

Bu cümlenin sevki ifade eder ki: Onlar aklî muhakeme ve hissî şuurun gereğine göre hareket etmeyince, ruhlarında bir hastalık olduğu anlaşıldı. Bu durumda hiç olmazsa hastalığı hastalık olarak bilmeleri gerekir, ta ki o marazdan kaynaklanan yanlış hükümlerden kaçınsınlar, onlarla hüküm vermeye kalkmasınlar. Çünkü marazın şanı, -daha önce ifade edildiği gibi- hakîkati değiştirmek, güzeli çirkin kılmak ve acıyı tatlı göstermektir.

فِي unvanında, onların haset ve kinlerinin, -bahsi daha önce geçen- Rabbani latîfenin yani kalbin melekûtunda olduğuna bir remiz vardır.

قُلُوبِهِمْ “**Kalplerinde”**

“Kalb” unvanı şuna işaret eder: Nasıl ki maddi kalp hastalandığında bedenin bütün fiilleri bundan etkilenir. Öyle de manevi kalp, hud’a ve nifakla hastalandığında ruhun bütün fiilleri dengeli olmaktan çıkar. Çünkü kalp, manevi hayatın kaynağı ve makinesidir.

“**Kalplerinde bir hastalık vardır”** derken kalbin hastalıktan önce gelmesi, iki cihetle hasra ima eder.[6] Bu imadan tariz yoluyla şu manaya işaret vardır: İman bir nurdur. İnsanın bütün fiillerine ve eserlerine sıhhat ve istikamet vermek, imanın şanındandır.

Keza hasr imasında şu manaya bir remz vardır: Fesat esastadır, füruatı tamir bir fayda vermez.

مَرَضٌ “**Bir hastalık”** lafzı onların özürlerini keser, onları ilzam eder. Çünkü fıtrat hakîkata müheyyadır. Bozulma ve harap oluş, ancak bir marazdır, arızi bir hâldir.

Maraz kelimesinin elif- lâmsız gelişi işarettir ki, bu maraz çok derindedir. Görülmüyor ki tedavi edilsin.

Beşinci cümle: فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضًا “**Allah da onların hastalığını kat kat yaptı.”**

Onlar bunun hastalık olduğunu bilmediler, bilseler kaçınırlardı. Aksine istihsan ile onu talep ettiler. Allah da artırdı. Çünkü “arayan bulur.”

Sebebiyet bildiren فَ harfine gelince: Hastalığın varlığı onun artmasına sebep olmamakla beraber, hastalıklarının arttığını beyan şunu gösterir: Onlar marazı teşhis etmediler, şifa vesilelerini araştırmadılar, aksine onu artırıcı sebeplere sarıldılar. Kırık elle kuvvetli hasmıyla dövüşen kimse misali, sanki marazın artmasını istediler, Allah da onlara artırdı. Ümitlerini, mü'minlerin zaferi sebebiyle can sıkıcı bir ümitsizliğe ve düşmanlıklarını da mü'minlerin galebesi sebebiyle kalbi yakan bir kine çevirdi. Böylece ümitsizlik ve kin hastalığından, zaaf ve zillet hastalıkları meydana geldi, bunlar kalbi istila etti.

Allahu Teâla "Allah da onların marazını artırdı" demek yerine mef'ulü temyiz kıldı. Bu, kalbdeki batınî marazın zâhire de sirayet ettiğine, bütün fiillere bulaştığına işaret içindir. Sanki bu habis dert, vücutlarını istila etti, vücutları bütünüyle derdin kendisi oldu. Böylece hastalık yaralarının çok oluşu ve kabarması, bizzât kendilerinde bir ziyadeliktir. Çünkü اِشْتَعَلَ الْبَيْتُ ناراً "ev yanıyor" dediğimizde ateşin evin tamamına sirayet ettiği anlaşılır. Sanki evin tamamı alevli bir ateştir. Ama اِشْتَعَلتَ نَارُ الْبَيْتِ "evde yangın var" dediğimizde evin herhangi bir köşesinde ateş alevi olması yeterlidir.

Altıncı cümle: وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ **"Onlara elem verici bir azab vardır."**

ل (Lâm) harfi menfaat içindir. "Şayet onlar için bir menfaat olacaksa, dünyevî azab verici bir elem veya uhrevî elem veren bir azaptan başkası yoktur" manasına işaret eder. Bunun ise menfaat olması muhaldir. Demek ki onlar için menfaat muhaldir.

أَلِيمٌ **Azabın "elîm" vasfıyla vasıflanması:**

Elîm, müteellim anlamındadır, elem duyan ise şahıstır. Bu ifadeden anlaşılıyor ki, ateşin nüfuzuyla kömürün bir ateş parçası hâline gelmesi gibi, azab onların vücudunu sarmış, kendilerini kuşatmış, içlerine nüfuz etmiş, böylece bizzât azabın kendisi hâline gelmişlerdir. Hayal, azabın sûretine baktığında ve etrafındaki azap altında yenilenen hayattan doğan enîn, teellüm ve feryada kulak verdiğinde bizzât azabın feryat ettiğini, elem duyduğunu görür gibi olur. Düşünen kimse için, bu ne şiddetli bir tehdiddir!

Yedinci cümle: بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ **"Yalanlarına karşılık."**

Azabın, onların zikri geçen cinayetleri içinde sadece yalana talik edilmesi, yalanın son derece şeni', çirkin, fena olduğuna bir işarettir. Bu işaret, yalan zehirinin tesirinin şiddetine, sadık bir şahittir. Çünkü **yalan**,

-Küfrün esasıdır, hatta küfür yalandır ve yalanın başıdır.

-Nifak alâmetlerinin birincisidir.[7]

-Allah’ın kudretine bir iftiradır[8], Rabbanî hikmete zıddır.

-Yüksek ahlâkı harap eden, yalandır.

-Büyük teşebbüsleri kokuşmuş, ruhsuz cesetler hâline getiren, yalandır.

-İslâm içinde zehir onunla yayılmıştır.

-Nev-i beşerin halleri onun yüzünden kargaşa içindedir.

-İnsanlık âlemini kemâlatından alıkoyan ve ilerlemekten durduran yalandır.

-Müseylime-i Kezzab gibiler onunla seviyesizliğin esfel-i safilinine düştü.[9]

-O, insanın sırtında ağır bir yüktür, onu maksudundan alıkor.

-O, riyanın babası, tasannuun annesidir.

İşte bu sebeplerden dolayı, arşın fevkinden inen tel’în, tehdit ve kınamaya has kılındı.

Ey insanlar! Özellikle de ey Müslümanlar! Bu ayet sizi dikkate davet ediyor.

Eğer deseniz: Maslahat için yalan affedilir!

Cevap: Maslahat kat’î bir zaruret olduğunda caizdir.[10] Bununla beraber, bu (yalanı maslahata bağlamak) batıl bir özürdür.[11] Çünkü Fıkıh Usûlünde ifade edildiği üzere “mazbut olmayan, yani sınırları netleşmemiş bir durum, su-i istimale kabil olması sebebiyle hükme illet ve medar olamaz.”

Mesela, “meşakkat” mazbut bir şey olmadığından namazı kasretmeye illet olamaz.[12] İllet, seferdir.

Maslahat için yalana fetvayı kabul etsek bile, bir şeyin zararının menfaatine galebe çalması, onun neshine, yani hükmün ibtaline fetva verdirir, bu durumda maslahat onu yapmamakta olur.

Âlemin halinde gördüğün herc ü merc, maslahat özrünün zararının faydasına galebe ettiğine şahittir. Ancak tariz ve kinaye, yalana dâhil sayılmaz.[13]

Bu durumda yol ikidir:

1-Ya sükût etmek. Çünkü her söylenen şeyin doğru olması lüzumundan her doğruyu söylemek lâzım gelmez.

2-Veya doğruyu söylemektir.

Çünkü **sıdk**, yani doğruluk,

– İslâmiyetin esasıdır.

– İmanın hassasıdır, hatta iman doğruluktur ve doğruluğun başıdır.

– Bütün kemâlâtı rabteden, birbirine bağlayan doğruluktur.

– Yüksek ahlâkın hayatı odur.

– Her şeyi hakîkate bağlayan kök odur.

– O, hakkın lisanda tecellisidir.

– İnsanın yükselişinin mihveridir.

– İslâm âleminin nizamıdır.

– Nev-i beşeri terakki yolunda şimşek gibi Ka'be-i kemâlata koşturan odur.

– En sıradan ve en fakir bir insanı sultanlardan daha aziz yapan odur.

– Hz. Peygamberin (asm) ashabı onunla diğer insanların fevkine çıktı.

– Peygamber Efendimiz Muhammed-i Haşimî (asm) onunla beşer mertebelerinin âlây-ı illiyînine (en zirvesine) yükseldi.

1 **İstidraç:** Derece derece yükseltmek veya indirmek. Istılahta ise, bir kimseyi, kendi arzusuna göre bir noktaya kadar götürüp, sonunda felâkete atmak, mânâsına gelir. İnsanın kavuştuğu bir nimet, eğer onun hakkında hayırlı ise, bu ilâhî bir ikramdır. Eğer o nimet o şahsın kibrini ve isyanını artırırsa bu, ikram değil istidraçtır.

2 **Tınet:** Huy. Yaradılış. Bu kelime "çamur" anlamındaki "tıyn" kelimesinden gelir. Hz. Âdem'in çamurdan yaratılması ile de alâkası vardır. Mesela "insanın tınetinde (hamurunda, çamurunda) günahlara meyil vardır" deriz.

3 "Burnun damgalanması" son derece çirkin bir durumu bildirir. Kur'ân'a "eskilerin masalları" diyen kimse hakkında, ceza olarak **"Onun burnunu damgalayacağız!"** tehdidi yapılmıştır. Bkz. Kalem, 15-16. Türkçede "burnunu sürtmek" ifadesi buna yakın bir manayı bildirir.

4 Mesela, birinin haksız yere bir başkasına tokat vurması bir seyyiedir. Buna mukabil onun da bir tokat atması aslında seyyie değil, bir nefis müdafaasıdır. Ama şeklen diğeriyle aynı olduğundan ona da "seyyie" denilmiştir.

5 Cenab-ı Hakk, **“Şüphesiz namaz fuhşiyat ve kötülüklerden alıkor”** buyurur. (Ankebut, 45) Namaz kılan nice insan fuhşiyat ve kötülüklerden kaçınamıyorsa, namazın kendisinde değil, kıldıkları namazın kalitesinde problem var demektir. Benzeri bir şekilde, kâmil mü'minlerin bulunduğu bir ortamda nifak o bünyeye zarar veremez. Ama zarar veriyorsa, bünyede problem olduğu anlaşılır.

6 Yani, hastalık başka uzuvlarda değil kalplerdedir. Ve o kalpler, münafıkların kalpleridir.

7 Hz. Peygamber şöyle buyurur: **“Münafığın alâmeti üçtür: Konuştuğunda yalan söyler. Va'dini yerine getirmez. Emanete hıyanet eder.” (**Buhari, İman, 24)

8 Mesela Allah ölüleri diriltecektir. Bunu yalanlayan kimse “hayır diriltemez” şeklinde Allah'ın kudretine iftira etmektedir.

9 **Müseylime-i Kezzab**, önce Hz. Peygambere gelip iman etmişken, daha sonra Yemende nübüvvet iddiasında bulunmuştur. Yemame harbinde öldürülmüştür.

10 Mesela devletin hassas sırlarına vakıf bir görevli düşman eline geçtiğinde ya hiç konuşmaması veya yalan söylemesi uygun düşer, yoksa ülkenin harap olmasına sebebiyet verir.

11 Yani, genel bir ifadeyle “maslahat varsa yalan söylemek caizdir” denilmesi uygun düşmez. Çünkü iş maslahata dayandırılırsa, herkes kendine göre bir maslahat bulabilir.

12 Seferde namaz kasredilir, yani dört rekât yerine iki rekât kılınır. Bunun illeti sefer, hikmeti ise meşakkattir. Eğer hüküm meşakkate bina edilseydi günlük hayatta da namazı kasretmeye cevaz olurdu. O zaman herkes kendine göre yoğun bir meşakkat içinde olduğunu düşünebilirdi, bu da ciddiyeti bozardı.

13 Mesela Hz. İbrahim, putperest kavmi kendisini törenlerine davet ettiklerinde **“ben rahatsızım”** demiş ve gitmemiştir. Gerçi bedenen rahatsız değildi ama ruhen onların bu hâllerinden rahatsızlık duyuyordu. Bkz. Saffat, 88-89

14. DERS: MÜNAFIKLARIN İFSADI

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ

أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ

“**Ve onlara ‘yeryüzünde fesat çıkarmayın.’ denildiğinde ‘biz ancak ıslah edicileriz.’ derler.”**

“**Dikkat edin, gerçekten onlar müfsidlerin ta kendileridir, fakat şuurunda değiller.”** (Bakara, 11-12)

Bil ki: Bu ayetin öncesiyle nazmı

Allah Teâla önce nifaklarından kaynaklanan cinayetlerinden birincisini, yani nefislerine zulmetmelerini ve hukukullahı hiçe saymalarını mezkûr müteselsil neticeleriyle zikretti, bununla da ikinci cinayetlerini, yani hukuk-u ibada tecavüzlerini ve onlar arasında fesat çıkarmalarını ayrıntılarıyla ele aldı.

وَاِذَا قِيلَ **“Denildiğinde”**

Bu ifade, kıssa itibarıyla öncesinde yer alan وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ kısmındaki يَقُولُ ile, meal itibarıyla da يُخَادِعُونَ ile bağlı olduğu gibi, kendisi itibarıyla da يَكْذِبُونَ ile bağlıdır.[1]

Hüküm bildiren önceki ayetten şart cümlesine geçilerek üslûbun değişmesi, mukadder bazı cümlelere bir emare ve gizli bir remizdir. Sanki şöyle der:

وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ “**Yalanlarına karşılık onlar için elem verici bir azap vardır.”** Çünkü yalan söylediklerinde fitneye düştüler. Fitneye düştüklerinde ifsad ettiler. Kendilerine nasihat edilince kabul etmediler.” **“Ve onlara ‘yeryüzünde fesat çıkarmayın.’ denildiğinde ‘biz ancak ıslah edicileriz.’ dediler.”**

Bu ayetteki sarih ve zımni cümleler arasındaki nazm ciheti

Bu, sana göstereceğim temsildeki nazm ve rabtın aynısıdır. Şöyle ki:

Kendisini helake götürecek bir yola giren birini gördüğünde, önce şöyle diyerek nasihat edersin:

“Senin bu gidişin seni helâke götürür, bundan uzak ol!”

Aklını kullanıp vazgeçmezse bu defa zecr, nehiy ve sakındırmaya başlarsın. Bu sakındırmayı,

– Ya umumun ondan nefret etmesini nazara verip korkutarak,

– Veya kalbini insanlara karşı şefkatle harekete geçirerek teyid eder ve onun zihninde etkisini devam ettirirsin. Bunun açıklaması daha sonra gelecektir.

Şayet bu şahıs, işi yokuşa süren, inatçı, batılda ısrarcı, cehl-i mürekkebe binmiş cedelci biri ise susmaz, fesadını salah zanneden her müfsid gibi kendini savunmaya başlar. Çünkü insanlık fıtratı, fesadı fesat olarak

işlemekten uzaktır. Sonra bu şahıs kendine şöyle deliller getirir, iddialarda bulunur:

“Benim yolum haktır. Bunun böyle olduğu malûmdur. Öyleyse senin nasihat etmeye hakkın yok. Benim de senin nasihatine ihtiyacım yok. Hatta sen öğrenmeye muhtaçsın. Doğru yol, ancak bizim yolumuzdur. Daha doğru bir yol iddiasıyla karşıma çıkma.”

Eğer bu inatçı şahıs ikiyüzlü olursa, kelâmı da iki dilli (tevriyeli) olur, bir vecihle kendisine nasihat edeni ilzam için mudara yapar, diğeriyle de kendi gidişatını korumaya çalışarak “Ben muslihim” der. Yani “zahiren senin talep ettiğin gibi muslihim, batınen de kendi inancıma göre muslihim.”

Sonra ondan “salah, benim devam edegelen bir özelliğimdir. Ben, fesadımdan sonra şimdi salih olmuş değilim” şeklinde davasını teyid ve te’kid etmesi beklenir.

Sonra bu şahıs bu derece inatçı, nemrutlaşmış, mezhebini neşirde, mesleğini teşvikte, nasihat edeni tahkirde ve hak ehlini tarizde bu derece ısrarcı ise, anlaşılır ki deva ona fayda vermeyecek. Bu durumda, bu hâlin başkalarına sirayet etmemesi için mualeceden (tedaviden) başka bir çare kalmaz. Bu mualece de onun salaha kabiliyeti kalmamış bir müfsid olduğu hususunda insanları uyarmak ve bilgilendirmekle olur. Çünkü ne aklını çalıştırıyor ne de şuurunu kullanıyor, ta ki bu gözle görülen apaçık durumu görebilsin.

Bu misalde serdedilen halkaları fehmettiğinde, وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ… ayetindeki açıktan bildirilen ve kayıtlarla remzedilen cümleler arasında neler olduğunu anlarsın. Çünkü bunlar arasında altından i’câz parıltıları kendini gösterir bir şekilde gayet veciz olarak fıtrî bir nazm vardır.

Her bir cümlenin heyetlerinin nazmı

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ

وَإِذَا Bundaki kat’iyet, nehy-i ani’l- münkerin lüzûm ve vücubuna bir işarettir.[2]

قِيلَ **“Denildiğinde”** ifadesinde meçhul sığa kullanılması, sakındırmanın umum namına farz-ı kifaye olduğuna bir remizdir.

لَهُمْ **“Onlara”**

Buradaki lâm harfi, sakındırmanın tahakkümle değil nasihat ile yapılmasına, nasihatın sert bir üslûpla değil lütuf ile olmasına bir imadır.

لَا تُفْسِدُوا **“Fesat çıkarmayın”**

Kıyas-ı istisnai sûreti için bir özet ve hülasadır. Yani, “böyle yapmayın, yoksa herc ü merc olur. O zaman itaat ipi kopar. İtaat olmayınca adaletin nizamı bozulur. O zaman ittifak rabıtası çözülür. Bundan da fesad ortaya çıkar. Öyleyse böyle yapmayın ki, ortalığı ifsat etmeyesiniz.”

فِي الْأَرْضِ **“Yeryüzünde”**

Sakındırmayı teyid ve te’kiddir ve zecri devam ettirmektir. Çünkü nasihat edenin sakındırması geçicidir, nasihat edilenin zihninde bunun devam ettirilmesi lâzımdır. Bu ise, daima onu derinden derine sakındıran vicdanını vekil kılmakla olur. Bu da,

-Ya diğer insanlara karşı şefkat-i cinsiye damarını tahrik,

-Veya bütün insanların nefretinden ürkme damarını tehyiç ile olur. فِي الْأَرْضِ **“Yeryüzünde”** ifadesi her iki damarı uyarır, hem de canlandırır. Çünkü bu ifade, onlara şunu bildirir:

“Bu fesadınız nev-i beşere sirayet ediyor. Bütün insanlara nasıl bir kin ve ğayz taşıyorsunuz? Hâlbuki onlar içinde masumlar, fakirler ve tanımadığınız kimseler var. Onlara hiç acımaz, hiç merhamet etmez misiniz? Faraza hemcinsinize böyle bir şefkat taşımıyorsunuz, en azından sizin bu hareketinizin umumun nefretini üzerinize çekeceğini mülahaza etmeniz gerekir.”

Eğer desen: Onların umuma ne garazı olabilir ki? Onların fesadı nasıl herkese zarar verir?

C– Nasıl ki siyah bir gözlükle bakan kimse, her şeyi siyah ve çirkin görür. Onun gibi basireti nifakla perdelenen ve kalbi küfürle bozulan kimse, her şeyi çirkin ve düşman görür. Kalbinde bütün insanlara, hatta kâinata karşı bir inat ve kin husûle gelir.

Sonra, nasıl ki saatin çarkının bir dişi kırıldığında bütün saat bundan az veya çok etkilenir. Onun gibi adalet, İslâmiyet ve itaatle intizam altına giren hey’et-i beşerin nizamı, şahsın nifakıyla zarar görür.

Maalesef, onların müteselsil zehirleri tezahür etti ve bu sefaleti netice verdi.

قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ **“‘Biz ancak ıslah edicileriz.’ dediler.”**

قَالُوا Ayetin “onlar nasihatı kabul etmezler” demek yerine **“dediler”** demesinde, onların iddiada bulunduklarına ve kendi mesleklerine davet ettiklerine işaret vardır.

إِنَّمَا **“Ancak”**

Bunun iki özelliği vardır:

1-“Ancak” anlamındaki bu kelime nereye dâhil olursa, o hükmün gerçekten veya iddia olarak malûm olması gerekir. Böyle olunca bu ifadede hem nasihat edenleri tahkir, hem de kendilerinin cehl-i mürekkep üzere sebat edeceklerini ortaya koymalarına bir remz vardır.

2-Hasr ifade eder. Bunda kendilerinin salahını bozan herhangi bir şaibe olmadığına, dolayısıyla başkalarına benzemediklerine işaret vardır. İşarette ise mü’minlere tarizde bulunmalarına remiz vardır.[3]

مُصْلِحُونَ **“Islah edicileriz”**

“Islah ederiz” şeklinde fiil olarak değil de “muslihun” şeklinde isim olarak gelmesi, “salah bizim sabit, daimi sıfatımızdır. Dolayısıyla bizim bu hâlimiz, ıstıshab yoluyla ıslahın ta kendisidir.” diye düşünmelerine bir işarettir.[4]

Sonra onlar bu kelâmda da münafıklık ediyorlar. Çünkü dışarıya vurduklarının tersini içlerinde gizliyorlar. Batınen, fesatlarını salah olarak iddia ediyorlar. Zahiren ise, -riya yoluyla,- yaptıkları fesadın mü’minlerin yararına ve menfaatine olduğunu söylüyorlar.

أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ

“**Dikkat edin, gerçekten onlar müfsidlerin ta kendileridir, fakat şuurunda değiller.”**

Bil ki: Onlar, önceki cümlenin aralarına,

– mesleklerini tervic,

– salih olduklarını iddia,

– bu salahatlerinin daimi olduğu,

– hatta sadece kendilerinin salih olduğu,

– onların salahlarını lekeleyecek herhangi bir şaibe olmadığı,

– bu hükmün açık ve malûm olduğu,

– mü’minlere (asıl siz müfsitsiniz, şeklinde) tarizde bulunmak

– ve nasihat edenin cahilliğini ilan etmek gibi meseleleri dercettiler.

Kur’ân-ı Kerim şu hükümleri tazammun eden bu ayetle onlara cevap verdi:

– Fesad onların özelliğidir.

– Müfsitlerin hakîkati tamamıyla onlarda görülmektedir.

– Fesad onlara münhasırdır.

– Bu hüküm, sabit bir hakîkattir.

– Onların şenaatine karşı insanlar uyarılmalıdır.

– Şuurlu hareket etmemeleriyle, halleri tam bir cehalettir. Dolayısıyla sanki onlar cemadat gibidir.

İşte eğer istersen bak:

أَلَا **“Dikkat edin”** ifadesi tenbih içindir. Tenbih ile, **“dediler”** ifadesinden kendini gösteren davalarına revaç vermeye çalışmalarını nasıl tahkir ediyor!

إِنَّ **“Gerçekten”** ifadesi tahkik içindir. Bu ifade, onların **“ancak biz muslihiz”** diye dava etmelerini nasıl da reddediyor! Sanki şöyle diyor: “Zahirde ve batında onların hâlleri fesattır, dolayısıyla zahiren salah onlara fayda vermez.”

هُمْ **“Onlar”** ifadesi hasrı ifade ediyor. Bu hasr, nasıl da onların **“ancak biz muslihiz”** demelerindeki zımnî tarize mukabele ediyor!

اَلْمُفْسِدُونَ **“Müfsidler”** ifadesinin elif-lâmlı gelmesi, müfsitlerin hakikatinin onların zâtında görüldüğünü, kelimenin tam anlamıyla onların müfsitler olduğunu bildiriyor. Böyle gelmesi, nasıl da **“ancak biz muslihiz”** demelerine karşılık müdafaada bulunuyor!

وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ **“Fakat şuurunda değiller.”**

Onların nasihat edeni tahkir etmelerine karşılık, bu ifade nasihat edeni nasıl savunuyor, malumiyet iddiası sebebiyle nasihate layık olmadıklarını ortaya koyuyor! Bunu iyi bir düşün!

1 Yani münafık inanmadığı halde “iman ettim” der, böylelerine uyarıda bulunmak lazımdır. Münafık, ehl-i imanı aldatmaya çalışır, bunlara “hayır, böyle yapmayın” demek gerekir. Keza, münafık yalan söylediği cihetle kendisine nehy-i anil- münkerde bulunmak gerekir.

2 **Nehy-i ani’l- münker:** Allah’ın haram kıldığı şeyleri işlemekten men’etmek, haram işleri yaptırmamaya çalışmak. إِذَا Bu edat, “…dığında” anlamında kullanılır ve katiyet bildirir. Mesela “geldiğimde…” dersek gelişimiz katidir, ama “gelirsem” dersek gelişimiz muhtemeldir.

3 Yani, “biz ancak ıslah edicileriz” derlerken, “siz ıslah edici değilsiniz, hatta asıl müfsid sizlersiniz” şeklinde bir mana hissedilmektedir.

4 **Istıshab:** Devam ve beraberlik anlamındaki bu kelime, Fıkıhta “bir şeyin bulunduğu hâl üzere devamı” anlamında kullanılır.

15. DERS: MÜNAFIKLARIN SEVİYESİZLİĞİ

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ

أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ

“**Onlara ‘insanların iman ettiği gibi siz de iman edin’ denilince, ‘o sefihlerin iman ettiği gibi mi iman edeceğiz?’ dediler.**

Dikkat edin, asıl sefih olanlar kendileridir, fakat bilmezler.” (Bakara, 13)

Bu nasihat nevinin önceki nev ile nazm ciheti

Her ikisi de nasihat ve irşad olması hasebiyle; emr-i bil’maruf, تَحْلِيَة tahliye ve terğibin nehy-i anil- münker, تَخْلِيَة tahliye ve terhibe atfedilmesidir.[1]

Her ikisi de münafıkların cinayetinden olması hasebiyle, mü’minleri sefih görmeleri ve gururları ortalığı karıştırmalarına atfedilmiştir. Nitekim öncekinde de ifsadları kalplerindeki fesatlarına atfen anlatılmıştı. Bunların her biri nifak şecere-i zakkumunun dallarıdır.

Bu ayetin cümleleri arasındaki nazm

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ “**Onlara ‘insanların iman ettiği gibi siz de iman edin’ denilince…”**

Bil ki: Bu cümlenin hey'etiyle, -farz-ı kifaye yoluyla- onlara kâmil kimseler olan cumhura ittiba ile halis bir imanla iman etmeleri nasihatinin yapılması gerektiğine işaret edildi. Ta ki vicdanları onlara daima bunu emretsin.[2]

Onlara böyle denildiğini beyandan sonra hikâye yoluyla şöyle dedi:

قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ **"O sefihlerin iman ettiği gibi mi iman edeceğiz?, dediler."**

Bu kısım onların temerrüd ve gururlarına, ayrıca batıl yolda giden ve cehlini ilim zanneden herkes gibi hak üzere oldukları iddialarına işarettir.

Çünkü nifak ile kalpleri bozulmuş, bu bozulma ile gurur ve ifsad meyli ortaya çıkmış, bozulmanın hükmü ile batılda inat etmişler, ifsadın hükmü ile birbirlerini saptırmaya çağırmışlardır. İstiğna ve kanaati iktiza eden dine tam bağlılık ve imanda kemâli, gururun hükmü ile sefalet, sefahet ve fakirlik olarak görmüşlerdir.

Sonra nifakın hükmüyle bu sözlerinde de münafıklık yapıyorlar. Çünkü bu sözlerinin zâhiri şudur:

"Biz nasıl sefihler gibi oluruz? Biz mecnun değiliz. Biz, sizlerin talep ettiği şekilde hayırlı kimseleriz."

Ama sözlerinin batını ise şöyledir:

"Biz nasıl olur da çoğu fakirlerden müteşekkil mü'minler gibi oluruz. Onlar bizim nazarımızda her topluluğun düşük seviyeli kimselerinden toplanıp bir araya gelmiş sefih kimselerdir."

Ayetteki şart cümlesinin iki parçasının inceliklerini sen tatbik edebilirsin.

Sonra Kur'ân, şöyle diyerek onları susturdu:

أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ **"Dikkat edin, asıl sefih olanlar kendileridir."**

Çünkü her kim bu derece inatçı ve cehlini bile bilmeyecek kadar cahil olursa, böylelerinin hakkı

– sefihliğin bunlara münhasır olduğunu,

– bunun sabit hakikatlerden olduğunu

– ve mü'minleri sefih görmelerinin kendi sefihliklerinden olduğunu halk arasında ilan etmek ve gözler önüne sermektir.

Sonra şu manalara işareten şöyle dedi:

وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ **"Fakat bilmezler."**

Onlar bilmediklerini de bilmiyorlar, onların cehli, cehl-i mürekkep olur. Dolayısıyla onlara nasihat fayda vermez. Öyleyse böylelerine önem vermeyip yüz çevirmek lâzımdır. Çünkü ancak cehlini bilen kimse nasihati anlar, (yoksa istifade edemez).

Her cümlenin parçalarının nazm ciheti

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ **"Onlara 'insanların iman ettiği gibi siz de iman edin' denilince…"**

إِذَا Kat'iyet ifade etmesiyle, emr-i bil-maruf yoluyla irşadın lüzûmuna bir remizdir.

قِيلَ **"Denilince"** meçhul sığa kullanılması, -daha önce de geçtiği gibi-, nasihatin farz-ı kifaye olarak vücubuna bir imadır.

آمِنُوا **"İman edin"** "İmanınızda samimi olun" yerine **"iman edin"** denilmesi, ihlâssız imanın iman olmadığına bir işarettir.

آمَنَ كَمَا **"İman ettiği gibi"** Bu konuda usve-i hasene ve hüsn-ü misal olanlara bir telvihtir, ta ki diğerleri de onların yolundan gitsin, onlar gibi olsunlar.[3]

اَلنَّاسُ **"İnsanlar"** ifadesinde iki nükte var. Bunlar vicdanı daima marufu (iyiliği) emreder hâle getirmeye sebeptir:

1-Çünkü **"insanların iman ettiği gibi"** denilmesiyle "Cumhur-u nasa tabi olun. Zira cumhura muhalefet hatadır. Böyle bir şeye cesaret etmemek kalbin şanındandır" mesajı verilmektedir.

2- Bu ifade, gerçek insanların sadece iman eden kâmil kimseler olduğuna telvih eder. Sanki bunlar dışında kalanlar, ancak sûreten insandır. Bu durum:

– Ya bunların kemâlatta terakki edip insaniyet hakîkatinin bunlara münhasır kalmasıyla,

– Veya diğerlerinin insaniyet mertebesinden tedenni etmesiyle olmuştur.[4]

قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ

"'O sefihlerin iman ettiği gibi mi iman edeceğiz?' dediler."

Yani, “Biz nasihati kabul etmeyiz. Biz nasıl o zelil insanlar gibi oluruz? Çünkü onlar bizim nazarımızda sefih kimselerdir. Biz makam sahipleri, onlara kıyas edilmeyiz.”

قَالُوا **“Dediler”**

Bu lafız,

-Onların nefislerini kusurdan uzak gördüklerine,

-Mesleklerini yayma çalışmalarına,

-Nasihatten istiğnalarına,

-Kendilerindeki gurura,

-Ve dava sahibi olduklarına bir remizdir.[5]

أَنُؤْمِنُ **“İman mı ederiz?”**

Bu lafız istifham-ı inkarî ile onların cehl-i mürekkep içindeki şiddetli inatlarına bir işarettir.[6] Sanki soru yoluyla şöyle diyorlar: “Ey nasihatçi! Vicdanına danış! Senin insafın bizim reddimizi kabul eder mi?”

قَالُوا **“Dediler”** ifadesinin mütaallıkında, birbirine terettüp eden üç cihet vardır:

1-Kendi içlerinden böyle dediler.

2-Sonra kendileri gibi münafık olanlara böyle dediler.

3- Sonra onları irşada çalışana böyle dediler.

Bu, nasih nasihat ettiğinde nasihat edilen her kimseden beklenen bir durumdur. Önce kendi nefsine danışır, ardından ebnay-ı cinsiyle konuşur, sonra da onlarla muhakeme neticesi olarak sana müracaat eder.

İşte buna göre, bu kimselere denilenler denilince, önce bozulmuş kalplerine ve tefessüh etmiş vicdanlarına müracaat ettiler, kalp ve vicdanları inkâr etmelerini bildirdi. Böylece onlar, içlerinde olana tercüman olarak böyle dediler.

Sonra, ifsad nazarıyla dostlarına müracaat ettiler, onlar da aynı şekilde inkâr şeklinde görüş bildirdiler. Böylece onlarla gizlice fısıldaşıp muhaverede bulunmalarının sonucunu ifade ettiler.

Sonra özür beyan etme ve safsata yoluyla, nasihat edene yöneldiler, gürültülü bir tarzda “aramızda fark var. Biz onlara kıyas edilmeyiz. Çünkü onlar fakir, darda kalmış, bir nev’i mecbur kimselerdir. Onların dine kuvvetli bağlılıkları ve zühdleri çaresizliktendir. Bize gelince, izzet ve makam sahibi kimseleriz” dediler.

Böylece gururun hükmüyle, nasihat edeni insafına havale ediyorlar. Hud’a ve hile hükmüyle ise çift dilli (tevriyeli) konuşuyorlar. Yani “ey mürşid! Bizi sefihler zannetme! Sizin nazarınızda sefihler gibi olamayız. Bilakis biz, samimi mü’minlerin yaptıklarını yapmaktayız.”

Hâlbuki içlerinden şunu murad ediyorlar: “Biz bu fakir mü’minler gibi olmayız. Çünkü bizim nazarımızda onların bir kıymeti yok.”

Böylece, (ayette nakledilen) bu ifadelerinde onların fesad, ifsad, gurur ve nifaklarına gizli bir remz vardır.

كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ **“O sefihlerin iman ettiği gibi mi?”**

Yani, “sizin kâmil insanlar zannettiğiniz kimseler, sayıları çok da olsa bizim nazarımızda zelil, fakir, çaresiz kimselerdir. Bunların her biri kavmin sefihidir.”

Onların bu mukayese yoluyla ifade ettikleri fark davasında şuna işaret vardır: İslâmiyet,

-Miskinlerin sığınağıdır.

-Fakirlerin melceidir.

-Hakkın hâmisidir.

-Hakîkatin muhafızıdır.

-Gurura engel olur.

-Tekebbürü kontrol altına alır.

(Demek ki) kemâl ve şerefin ölçüsü ancak İslamiyettir.

Keza onların fark davasından çoğu kere nifakın sebebinin garaz, gurur ve tekebbür olduğuna bir işaret vardır. Nitekim şu ayet de bu manayı açıklar:

وَمَا نَرٰيكَ اتَّبَعَكَ اِلاَّ الَّذِينَ هُمْ اَرَاذِلُنَا بَادِىَ الرَّاْىِ **“Sana uyanların ancak basit görüşlü alt tabakamızdan başkası olmadığını görüyoruz.”** (Hûd, 27)[7]

Keza onların fark davasında, İslâmiyetin ehl-i dünya ve makam sahibi kimselerce tahakküm ve tegallübe vesile olamayacağına gizli bir işaret vardır. Bilakis o, diğer dinlerden farklı olarak fakirlerin ve biçarelerin ellerinde ihkak-ı hakka bir vasıtadır.[8] Bu hakîkate tarih şehadet eder.

أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ

“**Dikkat edin, asıl sefih olanlar kendileridir, fakat bilmezler.”**

Bil ki: Kur’ân’ın nifaka şiddetli hücumu ve kınaması, ancak İslâm âleminin ekser belâlarının nifakın envaından meydana gelmesi sebebiyledir.

أَلَا **“Dikkat edin”**

Bu lafız herkesin huzurunda onların sefih olduklarına tenbihte bulunur, kendilerini teşhir eder, umumun fikrini onların sefahetine şahit tutar.

Bu ifade asıl olarak “onların sefihler olduklarını bilmiyor musunuz?” der. Yani, “biliniz.” mesajı verir.

إِنَّ **“Gerçekten”**

Bu edat, hakîkate bir ayna ve ona bir vesiledir. Sanki şöyle der: “Hakîkate müracat edin, ta ki onların zahirî safsatalarının bir aslı olmadığını bilesiniz.”

هُمْ **“Onlar”**

Bu lafız, hasr içindir, onların kendilerini sefihlikten uzak görmelerini reddeder, **“O sefihlerin iman ettiği gibi mi..?”** diyerek işaret etmiş oldukları mü’minleri sefih kimseler olarak görmelerini ise def’ eder. Yani, “**asıl sefih**; gurur, garaz ve fani lezzetlere aldanıp ahireti terk edendir. Yoksa fani hevesatı terk ile baki olanları satın alan değil.”

اَلسُّفَهَاءُ **“Sefih olanlar”**

Buradaki elif-lam hükmün malûm olmasını bildirir. Yani, “onların bir kısım sefihler olduğu malûmdur.” Ayrıca kemâl manası taşır. Yani sefihliğin kemâli onlardadır.

وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ **“Fakat bilmezler.”**

Bunda üç işaret var:

1-Hakkı batıldan ayırmak, mü’minlerin mesleğini onların mesleğinden tefrik etmek tefekkürü ve ilmi gerekli kılar. Onların ifsat ve fitneleri ise böyle

değildir, göz önündedir, edna bir şuuru olan hisseder.[9] Bundan dolayı birinci ayetin sonunda **“lakin onlar şuurunda değiller”** denilmiştir.

2-Ayet sonlarında gelen

“**Onlar akıllarını kullanmıyorlar mı?”**

“**Onlar bakmıyorlar mı?”**

“**Düşünenler için…”**[10]

ve benzerleri İslâm’ın akıl, hikmet ve ilim üzerine kurulduğuna işaret eder. Dolayısıyla her akl-ı selimin onu kabulü, İslamın şanındandır. O, taklit ve taassuba dayanan diğer dinler gibi değildir. Bu işarette, başka yerde zikrettiğim gibi, bir müjde vardır.[11]

3-Bu özellikleri taşıyan münafıklardan yüz çevirmek ve onlara önem vermemek lâzımdır. Çünkü nasihat onlara fayda vermez. Zira bilmediklerinin farkında değiller ki, ondan kurtulma yolunu arasınlar.

1 Birincide güzel şeylerle donatma gayreti ve hayra teşvik vardır. İkincide ise kötü şeylerden sakındırma ve korkutma vardır.

2 İman, kalpte daimî bir yasakçı bırakır, kötü işlerden sakındırır. Ayrıca iyi işlere de sevk eder.

3 **Usve-i hasene** ve **hüsn-ü misal, “**güzel örnek” anlamına gelir.

4 **Terakki**, yükselmek; **tedenni** ise alçalmaktır.

5 Onların dava sahibi olmaları, kendi hâlinde sıradan kâfirler olmadıklarını ifade eder.

6 Yani böyle demeleri, sormak için olmayıp “hayır, biz onlar gibi değiliz” manasınadır.

7 Ayet, kavminin Hz. Nuh’a dediği sözleri hikâye etmektedir.

8 **İhkak-ı hak:** Her hak sahibine hakkını vermektir.

9 Yani bunu anlamak için ilim lâzımdır, ancak fitne ve ifsadı anlamak için şuur yeterlidir.

10 Mesela bkz. Yasin 68, Ğaşiye 17, Haşir 21

11 Müellif, Hutbe-i Şamiye isimli eserinde şöyle der: “**…**Hâsıl-ı kelâm: Biz Kur’ân şakirdleri olan Müslümanlar, burhana tâbi oluyoruz. Akıl ve fikir ve kalbimizle hakaik-i imaniyeye (iman hakîkatlerine) giriyoruz. Başka dinlerin bazı efradları gibi ruhbanları taklid için burhanı bırakmıyoruz. Onun için akıl ve ilim ve fen hükmettiği istikbalde, elbette burhan-ı aklîye istinad eden ve bütün hükümlerini akla tesbit ettiren Kur’ân hükmedecek.” (s. 27)

16. DERS: MÜNAFIKLARIN İKİYÜZLÜLÜĞÜ

وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ

قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ

اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ

“**Onlar iman edenlerle karşılaştıkları zaman ‘inandık’ dediler. Fakat şeytanlarıyla yalnız kaldıklarında, ‘Biz, sizinle beraberiz, biz ancak onlarla alay eden kimseleriz.’ dediler.**

Asıl Allah onlarla istihza eder ve taşkınlıkları içinde şaşkın şaşkın dolaşmalarına medet verir.” (Bakara, 14-15)

Bil ki: **Bu ayetin manasının öncekilerle nazm ciheti,** dördüncü cinayetlerinin diğerlerine atfedilmesidir. Yani “mü’minlerle istihza ve onları küçük görmeleri”, evvelindeki fesad, ifsad ve mü’minleri sefih görmek cinayetlerine atfedilmiştir.

Ayetin cümleleri arasındaki nazm ciheti

Elemlere karşı bir nokta-ı istinad ve emellere karşı bir nokta-ı istimdad olan imanın üç hakiki özelliği vardır:

1-Nokta-i istinaddan gelen izzet-i nefis. İzzet-i nefsin şe’ni, tezellüle tenezzül etmemektir.[1]

2-Şefkat. Bunun şe’ni, başkalarını zillet ve hakarete maruz bırakmamaktır.

3- Kıymettar seciyye sahibi kimse, hakîkate müştak olması ve ona layık olduğu değeri vermesi sebebiyle hakîkatlere hürmet etmek ve kıymetlerini bilmek. Ciddiyet sahibi olmasıyla da hakikati istihfaf etmemek.

Bunun gibi, imanın zıddı olan nifak için de, bu özelliklerin zıddı olan üç özellik vardır:

1-Zillet-i nefs.

2-İfsad meyli.

3-Başkasını küçük görmek sûretiyle gurur.

Bunu anladığında, bil ki: Nifak zillet-i nefsi meydana getirir, o da tezellülü, o da riyayı, o da müdaheneyi, o da yalanı… Buna وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا **"Onlar iman edenlerle karşılaştıkları zaman 'inandık' dediler."** ile işaret etti.

Sonra nifak kalbi bozar, kalbin fesadı ruhta yetimliği intaç eder, yani sahipsiz, hâmisiz, maliksiz olduğu sonucuna vardırır. Bundan korku doğar. Bu korku, insanı gözden uzak kalmaya sevk eder. Buna, وَإِذَا خَلَوْا **"Fakat yalnız kaldıkları zaman"** lafzı ile işaret etti.

Sonra nifak, sıla-i rahmi keser.[2] Bu bağı kesmek ise şefkati ortadan kaldırır. Şefkatin zevali ifsadı netice verir. O da fitneyi, o da hıyaneti, o da zaafı… Zaaf ise o kimseyi kendisine destek olacak ve dayanacak kimseler aramaya mecbur bırakır. Buna, شَيَاطِينِهِمْ **"şeytanlarıyla"** kelimesi ile işaret etti.

Sonra nifak, tereddüt içinde bir cehalet olduğundan şahsiyetsizliği, o da bir inançta sebat etmemeyi, o da mesleksizliği, o da kendilerine güvenilmemeyi netice verir. Bu ise, ahitlerini yenilemeye onları mecbur bırakır. Bu silsileye قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ "**Biz, sizinle beraberiz, dediler"** lafzı ile işaret etti.

Sonra özür beyan etmeye ihtiyaç duyunca kendi hafiflikleri sebebiyle hakîkati hafife aldılar. Kıymetsiz olduklarından kıymettar şeylere önem vermediler. Nefislerinin zilletinden ve gururun menşei olan nefsin zaafından dolayı âli şeyleri önemsiz gördüler. Kur'an bunu şöyle söyledi: إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ "**Biz ancak onlarla alay eden kimseleriz."**

Sonra bu ayetleri dinleyen muhatap, kelâmın gidişatından mü'minlerin onlara mukabelede bulunmalarını beklerken, mü'minlere bedel Allah'ın mukabele ettiğini gördü.

Bu mukalebede,

-Mü'minlerin teşrifine bir işaret vardır.

-Allah'ın mukabelesine nisbetle, onların alaya almalarının hiç hükmünde olduğuna bir remiz vardır.

-O münafıkların ahmaklığına, zecrine ve reddine bir ima vardır. Çünkü "Allah'ın himaye ettiği kimselerle nasıl istihza edilir?"

Buna işareten Allah, اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ **"Asıl Allah onlarla istihza eder"** dedi. Yani, "onların istihzalarını, dünya ve ahirette sürüp gidecek, yenilenecek istihfaf ve tehekküm suretiyle en şiddetli bir şekilde cezalandırır."

وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ **“Taşkınlıkları içinde şaşkın şaşkın dolaşmalarına medet verir.”**

Ayetin bu kısmı, onların istihzalarına istihza tarzıyla ceza verilmesini ortaya koyar, bunun nasıl olduğunu tafsil ve tasvir eder.

Her cümlenin cüzlerinin nazm ciheti

وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا

“Onlar iman edenlerle karşılaştıkları zaman ‘inandık’ dediler.”

Ayetin bu kısmı, onların müdahenelerini ifade etmek için sevk olunmuştur.

إِذَا deki kat’iyet, bunu kararlılıkla, kasden ve bile bile yaptıklarına bir imadır. Yani, ehl-i imanla karşılaşmayı azim ve kasıtla yapmışlardır.

لَقُوا **“Karşılaştılar”** lafzı**,** onların yollarda, insanların içinde ehl-i imanla karşılaşmayı taammüden istemelerine bir imadır.[3]

“Mü’minlerle” demek yerine الَّذِينَ آمَنُوا **“İman edenlerle”** denilmesi,

-onların mü’minlerle içli dışlı olmalarının, temas kurmaları ve irtibatlarının iman sıfatıyla olduğuna

-ve mü’minlerin çok vasıfları arasında onlar için medar-ı nazarın sadece iman sıfatı olduğuna bir işarettir.

قَالُوا **“Dediler”** lafzı, onların kalplerinde olmayan şeyleri söylediklerine ve onların konuşmalarının tasannu, riya, müdahene, töhmeti def’, mü’minlerdeki bir kısım menfaatlere ulaşmak ve onların sırlarına muttali olmak için olduğuna bir telvihtir.

آمَنَّا **“İnandık”** Makam te’kidi gerektirirken, tekitsiz olması ve fiil cümlesi olarak getirilmesi, kelâmlarında şiddet ve kuvvet meydana getirecek şekilde kalplerinde bir aşk, bir şevk, bir muharrik olmadığına işarettir.

Keza, te’kidin terkinde, kendileri hakkındaki töhmeti def’ hususunda çok istekli olduklarına bir ima vardır. Sanki şöyle söylüyorlar: “Sizin bizi inkârınız hiç de yerinde değildir, hatta yok hükmündedir. Çünkü biz töhmet altında kalacak kimseler değiliz.”

Keza, te’kidin onlara revaç vermediğine bir remiz vardır.

Keza, yalan üzerindeki bu ince ve zayıf perdenin biraz üzerine gidilse yırtılacağına bir telmih vardır.

Fiil cümlesi olarak gelmesinde, onların sebat ve devam iddia etmelerinin mümkün olmadığına bir işaret vardır. Onların bu yapmacık ifadelerinden maksadı, ancak ve ancak

-mü'minlerin menfaatlerine ortak olmak

-ve iman iddiasıyla onların sırlarına muttali olmaktır.

وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ **"Fakat şeytanlarıyla yalnız kaldıkları zaman"**

وَإِذَا خَلَوْا deki cem edici وَ vav harfi, bu kelamın "onların mesleki yoktur" manasını beyan için sevk olunduğuna ve bu iki şart ifadesi arasında anlatılan gidip gelmelerini beyan için olduğuna bir imadır.[4]

إِذَا deki kat'ilik manası, onların fesad ve ifsad hükmüyle böyle bir sığınmayı zaruri bir vazife gördüklerine bir remizdir.

خَلَوْا **"Yalnız kaldıkları zaman"** Hıyanet hükmüyle korku içinde olduklarına, korku hükmüyle de gözden ırak olmak istediklerine bir işarettir.

إِلَى Burada خَلَوْا fiiline münasip مَعَ harfi de kullanılabilirdi, Ama إِلَى nin tercihi, acz ve zaaf hükmüyle onlara sığındıklarına, fitne ve ifsadları hükmüyle mü'minlerin sırlarını kâfirlere ulaştırdıklarına bir işarettir.

شَيَاطِينِهِمْ **"Şeytanlarıyla"** lafzı, şunlara işaret eder:

-Onların reisleri, şeytanlar gibi gizli ve vesvese vericidir.

-Keza, onlar şeytanlar gibi zarar verirler.

-Keza, şeytanların yolundadırlar, şerden başka bir şey tasavvur etmezler.

قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ **"'Biz sizinle beraberiz' dediler."**

Bu cümle, suçsuz olduklarını ifade, ahitlerini yenilemek ve kendi yollarında sebatlarını beyan için sevk edilmiştir.

Bil ki: Onlara inanmayan mü'minlere te'kitsiz bir şekilde 'iman ettik' derlerken, inkâr eden olmadığı hâlde (kendi reislerine) te'kidli bir şekilde **'biz sizinle beraberiz'** demeleri, orda kalplerinde söylemek için bir şevk olmadığına, ama burda şevkle bunu söylediklerine bir işaret vardır.

Orda fiil cümlesi burda ise isim cümlesi olması, (Mü'minlerin yanında fiil cümlesiyle **"inandık"** derken, reislerinin yanında isim cümlesiyle **"biz sizinle beraberiz"** demeleri) birincide gelip geçicilik, ikincide ise sebat ve devam maksatlarındandır.

إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُون **"Biz ancak onlarla alay eden kimseleriz."**

Burada atf yoktur. Çünkü vasl (cümleleri birbirine bağlamak), ya tam bir ittisal veya tam bir inkıta sağlamakta aracılık yapar.[5] Hâlbuki bu cümle bir cihetle önceki cümleden bedel, bir cihetle de onu te'kittir, bunlar ise tam bir ittisali gösterir. Başka bir cihetle ise, mukadder bir suale cevaptır, bu ise tam bir inkıta durumudur. Çünkü çoğu kere cevap haberî, sual ise inşaî olur.

Bu cümlenin öncekini te'kid etmesi veya ona yakın bir anlamda bedel olmasına gelince: Onların bu ifadesinde, hakkı ve hak ehlini küçük görme vardır. Bu da batılı ve batıl yolda olanları tazim anlamına gelir. Onlar (şeytanlaşmış önderlerine) **"Biz sizinle beraberiz"** derken benzeri bir manayı ifade etmişlerdi.

Mukadder suale cevap olma ciheti ise:

Sanki şeytanları onlara diyorlar: "Eğer bizimle beraber iseniz ve bizim yolumuzda gidiyorsanız, o mü'minlerle beraber görülmeniz niye? Ya onların yolundasınız veya nereye gideceğinizi bilmiyorsunuz."

Onlar da **"biz ancak onlarla alay eden kimseleriz"** diye özür beyan ediyorlar. Böylece İslâmla hiçbir alâkaları olmadığını açıktan bildiriyorlar.

İfadelerinde إِنَّمَا "**ancak"** demelerindeki hasr ile, belli bir hayat görüşü olmayan, nereye gideceğini bilmeyen kimseler olmadıklarına; مُسْتَهْزِئُون**"Alay eden kimseleriz"** kelimesinin isim olmasıyla ise, böyle dalga geçmek, onların hayatının bir parçası ve özelliği olduğuna, dolayısıyla mü'minlerle beraber görülmelerinin ciddi beraberlik manası taşımadığına işaret ettiler.

اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ **"Asıl Allah onlarla istihza eder."**

Bil ki: Bu cümle öncesine atfedilmedi, ayrı bir cümle olarak getirildi. Şayet atfedilseydi,

-Ya اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ "**biz ancak onlarla alay eden kimseleriz"** cümlesine atıf olurdu. O zaman "Allah da onlarla istihza eder" demesiyle, onların **"biz sizinle beraberiz…"** cümlesini te'kid olurdu.

-Veya اِنَّا مَعَكُمْۙ "**biz sizinle beraberiz"** cümlesine atıf olurdu. O zaman bu cümlenin de onların söylediklerine dâhil olması gerekirdi.

-Veya قَالُٓوا **“dediler”** cümlesine atıf olurdu. O zaman, Allah’ın onlarla istihzası daimi olmakla beraber, sadece reisleriyle baş başa kalma zamanıyla kayıtlı hâle gelirdi

-Veya وَإِذَا خَلَوْا **“Yalnız kaldıkları zaman”** cümlesine atıf olurdu. Bu ise bunun onların ne yapacaklarını bilememe özelliğinin bir tetimmesi olurdu.

-Veya وَإِذَا لَقُوا **“…karşılaştıkları zaman”** cümlesine atıf olurdu. Bu ise her iki cümleden maksadın aynı olmasını gerektirir. Hâlbuki (onların mü’minlerle karşılaşmalarını anlatan) birinci cümle yaptıkları işi, bu ikinci cümle ise buna terettüp eden cezayı anlatır.

Bütün atıf yolları kapalı olunca, atfedilmesi doğru olmaz. Bu durumda mukadder bir suale cevap olarak yeni bir cümle olması dışında yol kalmaz. Bu yeni cümlede, şuna bir ima ve remiz vardır: Onların şenaat ve çirkin hâlleri öyle bir dereceye geldi ki, her işiten ve görenin ruhu, “ameli böyle olanın cezası ne olur?” diye sormaya mecbur bırakır.

Muhatabın zihni, mü’minlerin münafıklara mukabelesini beklerken “Allah” lafzıyla cevaba başlanması mü’minlerin teşrifine ve Allah’ın onlara merhametine bir işarettir. Çünkü onların yerine mukabelede bulunmuştur.

Keza bunda münafıkların zecrine bir remiz vardır. Çünkü dayanağı Allâmu’l-guyub olanla istihza edilmez.[6]

Keza, bundan bir netice elde edememeleri sebebiyle, maruz kalacakları cezaya nisbetle bu istihzalarının hiç hükmünde olduğuna bir ima vardır.

Allah’ın onlara verdiği sert tepkinin -Allahın şanına uygun olmayan- istihza tabiriyle ifade edilmesi, sohbette müşakele içindir.[7] Ayrıca, bundan murat istihzanın lazımı, yani tahkir olmakla beraber,[8] bu tepkinin onların istihzasına bir karşılık, ona bir netice ve onun bir lazımı olduğuna remizde bulunmak içindir.

Keza onların kendilerine bir fayda vermeyen, hatta zarar veren bu istihzaları, Allahu Teâlâ’nın onlarla istihzasının bir parçası olduğuna bir imadır. Mesela istihza ettiğini zanneden birini mecnun gibi görür, velev sana kötü sözler de söylese gülmek için onun konuşmasını istersin. Böylece onun seninle istihzası, senin onunla istihza etmenin bir parçası olur.

Allah’ın onlarla istihzası geniş zaman sığasıyla anlatılırken, onların ehl-i imanla istihzaları مُسْتَهْزِئُونَ şeklinde isim olarak getirildi. Bunda, elemi hissetsinler ve ondan etkilensinler diye Allah’ın onlara verdiği cezaların ve onları zelil kılmasının daima yenilendiğine işaret vardır. Çünkü aynı tarz üzere devam eden bir şeyin tesiri zamanla azalır, hatta yok hükmüne geçer.

Bundan dolayı şöyle denilmiştir: شَرْطُ الْإِحْسَاسِ الْاِخْتِلَافُ **"Hissetmenin şartı, farklılıktır."**

وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ **"Taşkınlıkları içinde şaşkın şaşkın dolaşmalarına medet verir."**

Yani, "onlar dalâlet sebeplerine tevessül ettiler, onu talep ettiler, Allah da verdi."

يَمُدُّ **"Medet verir"** lafzı, Mu'tezileyi redde bir remizdir. Bunun tazammun ettiği istimdat manası da Cebriyeyi redde bir imadır. Yani "onlar iradelerini kötüye kullanarak tercihte bulundular ve meded istediler, Allah da onlara medet verdi, dizginlerini serbest bıraktı."

طُغْيَانِهِمْ Tuğyanın (taşkınlığın) onlara nisbeti, bu tuğyanı seçmede irade sahibi olduklarını gösterir, "biz buna mecburduk" şeklindeki özürlerini redde bir remizdir.

Tuğyan kelimesinde, onların zararının taşkın olduğuna; selin, önüne çıkan her şeyi silip süpürmesi gibi, onların bütün mehasinlerini içine aldığına ve kemâlatın esasını yıkıp geçtiğine, geriye ancak selden arda kalan çöp yığını misali kıymetsiz şeyler kaldığına bir işaret vardır.

يَعْمَهُونَ Yani, onlar ne yapacaklarını bilmez, mütereddit, şaşkın hâldedirler. Bunda, onların mesleki olmadığına, belirli bir maksat peşinde koşmadıklarına bir işaret vardır.[9]

1 **İzzet-i nefis:** Zillete düşmeyerek şeref ve haysiyetini muhafazaya çalışmak. Vakar.

2 **Sıla-i rahim**, yakınlarını ziyaret etmek, hâl ve hatır sorup gönüllerini almak, düşkün olanlara yardımda bulunmaktır. Sıla-i rahim İslâm'daki din kardeşliğinin temellerinden biridir, büyük bir fazilettir, yüksek bir meziyettir. Yalnız aile ve akrabalarla sınırlı olmayıp, bütün Müslümanları içine alır.

3 Çünkü 'lika' kelimesi kavuşmayı ifade eder. Kavuşmak ise önceden bir planı gerektirir.

4 Yani mü'minlerin yanında bir türlü, kendi önderleriyle başka türlü konuştukları, bu iki إِذَا arasında anlatılmıştır.

5 İki cümle arasında tam bir devamlılık veya tam bir kopukluk olduğunda, bunlar birbirine atfedilmez. Çünkü atıf, bir muğayeret ve bir münasebeti gerektirir. Farklı oluş ittisale, mümaselet ise inkıtaa münasip düşmez.

6 **Allâmu'l-guyub:** Gaybları, gizli şeyleri en ince ayrıntılarıyla bilen Allah.

7 Benzeri bir durumu şu ayette görürüz: **“Onlar tuzak kurdular, Allah da tuzak kurdu. Allah en hayırlı tuzak kurandır.”** (Âl-i İmran, 54) Burada ibare her ne kadar Allahın tuzak kurması ise de, bundan murat, onların tuzaklarını geçersiz kılması, kazdıkları kuyuya kendilerini düşürmesi gibi durumlardır. Bu tarz ifadelere “müşakele” denir.

8 **“Allah onlarla istihza eder”**, “Allah onları hor ve hakir, zelil ve perişan eder” demektir.

9 Meslek, sülûk edilen yol anlamına da gelir. Yani münafık ilkesiz ve omurgasızdır, menfaatinin takibi esnasında kural ve kaideleri yoktur, “hedefe giden yolda her şeyi mubah” telakki eder, meşru vesile arayışı içinde olmaz.

17. DERS: MÜNAFIKLARIN ZARARLI TİCARETİ

أُولٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰىۖ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَد۪ينَ

“**İşte onlar o kimselerdir ki, hidayet karşılığında dalâleti satın aldılar da, onların ticareti kâr etmedi, doğru yolu da bulamadılar.”** (Bakara, 16)

Ayetin öncesiyle nazmı

Bil ki: Bu ayet (münafıklarla ilgili) önceki ayetlerin bir özeti ve icmalidir, âli ve etkili bir şekilde onları tasvirdir.

Ticaret üslûbunun tahsisi, temsil içindir. Çünkü Kur’ân’ın saff-ı evvel olan muhatapları yaz kış yolculuklarıyla ticaretin acı tatlı hâllerini tatmışlardı.

Münasebet ciheti şudur: Nev’-i beşer dünyaya yerleşmeye değil, sermayeleri olan istidatları ve kabiliyetleriyle ticaret yapıp ekip biçmeye, sonra bunların mahsullerinde tasarrufta bulunmaya geldiler.

Bu ayetin cümleleri arasındaki nazm ciheti

Ayette temsil üslûbu tarzıyla ayetin cümlelerinde birbirine terettüp eden selis, fıtrî bir diziliş vardır. Şöyle ki:

Zarara uğramış, destekçisi olmayan bir tüccara kıymetli bir sermaye verildi. O ise bununla zehir ve benzeri zararlı şeyleri satın aldı, o sermayede tasarrufta bulundu. Ama bu alışverişte hiçbir kâr elde etmedi, bir fayda bulmadı. Değil kazanç, zarar üstüne zarar etti. Derken sermayesini de tüketti. Sonra da dönemeyecek bir şekilde büsbütün yoldan çıktı.

Ayetteki her cümlenin cüz’lerinin nazmı

أُولٰٓئِكَ **"İşte onlar"** lafzı, uzakta olup hisse hitap edeni ihzar yani göz önünde hazır etmek içindir. **İhzar yönü**ne gelince: Onların bahsi geçen cinayetlerini işiten her muhatabın kalbinde git gide artan bir nefret, bir gayz meydana gelir. Öyle ki gayzını yatıştırmak için onları görmek, nefret ve tahkirle onlara mukabele etmek ister.

أُولٰٓئِكَ deki **hisse hitap etme yönü** ise şudur: Bu acip vasıflarla muttasıf olmak, onları zihinde mücessem yapar ve gözle görülür hâle getirir. Onların bu hâlleriyle hayalin önünde arz-ı endam ettiklerine bir remizdir.

Bu **hisse hitap etme yönünden**, "masiyet masiyete sürükler" sırrı ile, hükmün illetine bir remiz vardır.[1]

أُولٰٓئِكَ deki **uzaklık manası**, onların hak yoldan son derece uzak olduklarına bir işarettir. Dönemeyecekleri bir yere gitmişlerdir. Gitmek ellerinde idi, ama dönmek artık ellerinde değildir.

اَلَّذِينَ lafzı, bu nev'i acip, habis bir ticaretin yeni ortaya çıkıp bir kısım insanlarca bir esas ve meslek hâline gelmeye başladığına işarettir. Çünkü -daha önce geçtiği gibi- اَلَّذِينَ yeni meydana gelen hakîkatlere işaret eder.

اِشْتَرَوْا **"Satın aldılar"** lafzı, bu zararlı ticareti yapan münafıkların "fıtratımız böyle" şeklindeki özürlerini redde bir işarettir. Sanki Kur'ân onlara şöyle diyor:

"Hayır, Allah size ömür dakikalarını saadeti satın almanız için bir sermaye olarak verdi, ruhunuza kemâl kabiliyeti koydu, vicdanınıza fıtrî hidayet olan hakîkat çekirdeğini dikti. Ama siz bunlara bedel olarak -hatta bunları terketmek suretiyle- peşin lezzetleri, dünyevi menfaatleri satın aldınız. İradenizi kötüye kullanarak dalâlet mesleğini hidayet yoluna tercih ettiniz. Böylece fıtratınıza dercedilen hidayeti bozdunuz, sermayenizi zayi ettiniz."

اَلضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى **"Hidayet karşılığında dalâleti"** lafzında onların zarar üstüne zarar ettiklerine bir işaret vardır. Çünkü dalâletle zarar ettikleri gibi, büyük nimet olan hidayeti terk etmekle de zarar ettiler.

فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ **"Onların ticareti kâr etmedi."**

Bil ki: O münafıklar zarar ettikleri gibi, sermayelerini de kaybetmelerine rağmen, ayette özellikle kazancın nefyedilmesi, akıllı insanın değil zarar edeceği, hem de sermayesini kaybedeceği bir işe girmesi, kazanç olmayan bir işe bile girişmemesi gerektiğine işarettir.

Ayette "onlar ticaretlerinde kazanmadılar" demek yerine **"onların ticareti kâr etmedi"** şeklinde fiilin ticarete isnadında, onların bu ticaretinde bütün

eczası, her türlü hâlleri ve bütün vasıtalarıyla az veya çok hiçbir fayda olmadığına işarettir. Çünkü bazı ticaretlerin muhassal ve fezlekesinde bir kâr olmasa da cüzlerinde bazı faydalar, hizmet vasıtaları açısından bir kısım istifadeler olabilir. Münafıkların bu ticareti ise tam bir şer ve bütünüyle zarardır. Bu isnadın belâğatte misali نَامَ فِي اللَّيْلِ "Gece vakti uyudu" yerine نَامَ لَيْلُهُ "Gecesi uyudu" denilmesidir.

Çünkü bu, gecenin de o uyuyan kişi gibi sakin, sessiz olduğunu ifade eder. O geceyi harekete geçirecek bir şey yoktur, onu dalgalandıracak bir şey bulunmaz.[2]

وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ **"Doğru yolu da bulamadılar."**

"Zarar ettikleri ve malı zayi ettikleri gibi, yolu da kaybettiler." Bu ifade, önceki ifadeler gibi اِشْتَرَوْا **"satın aldılar"** üslûbunu terşih ve tezyindir.[3]

Keza bunda, sûre başındaki هُدًى لِلْمُتَّقِينَ "(Kur'an) **müttakiler için bir hidayettir"** kısmına gizli bir remiz vardır. Sanki şöyle der: "Kur'ân bunlara hidayeti verdi, ama bunlar kabul etmedi."

1 Yani, "kötülük, kötülük getirir." Bunlar, üstte anlatılan kötülükleri işleyince, böyle bir akıbet kendileri için kaçınılmaz olmuştur. **"İşte onlar"** denildiğinde başkalarının da gördüğü, bildiği kötü bir hâlde oldukları anlaşılır.

2 Diğeri ise, gecede bir miktar uyuduğunu bildirir.

3 Mecazî anlatımda, o mecaza bağlı yeni ifadeler kullanılmasına "**terşih**" denilir. Konumuz olan ayette münafıkların hâli, ticaretinde zarar eden kimselere benzetilmiş, bu cümlede ise onların artık bundan bir çıkış yolu bulamadıkları nazara verilmiştir. Evvelinde de alıp satmak, kazanmak gibi ifadeler aynı ticaret üslubunun yansımalarıdır.

17. DERS: MÜNAFIKLARIN ZARARLI TİCARETİ

أُولٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلاَلَةَ بِالْهُدٰى فَمَارَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَاكَانُوا مُهْتَدِينَ

"**İşte onlar o kimselerdir ki, hidayet karşılığında dalâleti satın aldılar da, onların ticareti kâr etmedi, doğru yolu da bulamadılar."** (Bakara, 16)

Ayetin öncesiyle nazmı

Bil ki: Bu ayet (münafıklarla ilgili) önceki ayetlerin bir özeti ve icmalidir, âli ve etkili bir şekilde onları tasvirdir.

Ticaret üslûbunun tahsisi, temsil içindir. Çünkü Kur'ân'ın saff-ı evvel olan muhatapları yaz kış yolculuklarıyla ticaretin acı tatlı hâllerini tatmışlardı.

Münasebet ciheti şudur: Nev'-i beşer dünyaya yerleşmeye değil, sermayeleri olan istidatları ve kabiliyetleriyle ticaret yapıp ekip biçmeye, sonra bunların mahsullerinde tasarrufta bulunmaya geldiler.

Bu ayetin cümleleri arasındaki nazm ciheti

Ayette temsil üslûbu tarzıyla ayetin cümlelerinde birbirine terettüp eden selis, fıtrî bir diziliş vardır. Şöyle ki:

Zarara uğramış, destekçisi olmayan bir tüccara kıymetli bir sermaye verildi. O ise bununla zehir ve benzeri zararlı şeyleri satın aldı, o sermayede tasarrufta bulundu. Ama bu alışverişte hiçbir kâr elde etmedi, bir fayda bulmadı. Değil kazanç, zarar üstüne zarar etti. Derken sermayesini de tüketti. Sonra da dönemeyecek bir şekilde büsbütün yoldan çıktı.

Ayetteki her cümlenin cüz'lerinin nazmı

أُولٰٓئِكَ **"İşte onlar"** lafzı, uzakta olup hisse hitap edeni ihzar yani göz önünde hazır etmek içindir. **İhzar yönü**ne gelince: Onların bahsi geçen cinayetlerini işiten her muhatabın kalbinde git gide artan bir nefret, bir gayz meydana gelir. Öyle ki gayzını yatıştırmak için onları görmek, nefret ve tahkirle onlara mukabele etmek ister.

أُولٰٓئِكَ deki **hisse hitap etme yönü** ise şudur: Bu acip vasıflarla muttasıf olmak, onları zihinde mücessem yapar ve gözle görülür hâle getirir. Onların bu hâlleriyle hayalin önünde arz-ı endam ettiklerine bir remizdir.

Bu **hisse hitap etme yönünden**, "masiyet masiyete sürükler" sırrı ile, hükmün illetine bir remiz vardır.[1]

أُولٰٓئِكَ deki **uzaklık manası**, onların hak yoldan son derece uzak olduklarına bir işarettir. Dönemeyecekleri bir yere gitmişlerdir. Gitmek ellerinde idi, ama dönmek artık ellerinde değildir.

اَلَّذِينَ lafzı, bu nev'i acip, habis bir ticaretin yeni ortaya çıkıp bir kısım insanlarca bir esas ve meslek hâline gelmeye başladığına işarettir. Çünkü -daha önce geçtiği gibi- اَلَّذِينَ yeni meydana gelen hakîkatlere işaret eder.

اِشْتَرَوْا **"Satın aldılar"** lafzı, bu zararlı ticareti yapan münafıkların "fıtratımız böyle" şeklindeki özürlerini redde bir işarettir. Sanki Kur'ân onlara şöyle diyor:

“Hayır, Allah size ömür dakikalarını saadeti satın almanız için bir sermaye olarak verdi, ruhunuza kemâl kabiliyeti koydu, vicdanınıza fıtrî hidayet olan hakîkat çekirdeğini dikti. Ama siz bunlara bedel olarak -hatta bunları terketmek suretiyle- peşin lezzetleri, dünyevi menfaatleri satın aldınız. İradenizi kötüye kullanarak dalâlet mesleğini hidayet yoluna tercih ettiniz. Böylece fıtratınıza dercedilen hidayeti bozdunuz, sermayenizi zayi ettiniz.”

اَلضَّلَالَةَ بِالْهُدَى **“Hidayet karşılığında dalâleti”** lafzında onların zarar üstüne zarar ettiklerine bir işaret vardır. Çünkü dalâletle zarar ettikleri gibi, büyük nimet olan hidayeti terk etmekle de zarar ettiler.

فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ **“Onların ticareti kâr etmedi.”**

Bil ki: O münafıklar zarar ettikleri gibi, sermayelerini de kaybetmelerine rağmen, ayette özellikle kazancın nefyedilmesi, akıllı insanın değil zarar edeceği, hem de sermayesini kaybedeceği bir işe girmesi, kazanç olmayan bir işe bile girişmemesi gerektiğine işarettir.

Ayette “onlar ticaretlerinde kazanmadılar” demek yerine **“onların ticareti kâr etmedi”** şeklinde fiilin ticarete isnadında, onların bu ticaretinde bütün eczası, her türlü hâlleri ve bütün vasıtalarıyla az veya çok hiçbir fayda olmadığına işarettir. Çünkü bazı ticaretlerin muhassal ve fezlekesinde bir kâr olmasa da cüzlerinde bazı faydalar, hizmet vasıtaları açısından bir kısım istifadeler olabilir. Münafıkların bu ticareti ise tam bir şer ve bütünüyle zarardır. Bu isnadın belâğatte misali نَامَ في الَّيْلِ “Gece vakti uyudu” yerine نَامَ لَيْلُهُ “Gecesi uyudu” denilmesidir.

Çünkü bu, gecenin de o uyuyan kişi gibi sakin, sessiz olduğunu ifade eder. O geceyi harekete geçirecek bir şey yoktur, onu dalgalandıracak bir şey bulunmaz.[2]

وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ **“Doğru yolu da bulamadılar.”**

“Zarar ettikleri ve malı zayi ettikleri gibi, yolu da kaybettiler.” Bu ifade, önceki ifadeler gibi اِشْتَرَوْا **“satın aldılar”** üslûbunu terşih ve tezyindir.[3]

Keza bunda, sûre başındaki هُدًى لِلْمُتَّقِينَ “(Kur’an) **müttakiler için bir hidayettir”** kısmına gizli bir remiz vardır. Sanki şöyle der: “Kur’ân bunlara hidayeti verdi, ama bunlar kabul etmedi.”

1 Yani, “kötülük, kötülük getirir.” Bunlar, üstte anlatılan kötülükleri işleyince, böyle bir akıbet kendileri için kaçınılmaz olmuştur. **“İşte onlar”** denildiğinde başkalarının da gördüğü, bildiği kötü bir hâlde oldukları anlaşılır.

2 Diğeri ise, gecede bir miktar uyuduğunu bildirir.

3 Mecazî anlatımda, o mecaza bağlı yeni ifadeler kullanılmasına "**terşih**" denilir. Konumuz olan ayette münafıkların hâli, ticaretinde zarar eden kimselere benzetilmiş, bu cümlede ise onların artık bundan bir çıkış yolu bulamadıkları nazara verilmiştir. Evvelinde de alıp satmak, kazanmak gibi ifadeler aynı ticaret üslubunun yansımalarıdır.

18. DERS: TEMSİL METODU

Bil ki: Kur'ân-ı Kerimin i'câzının esası nazmındaki belâğattadır. Nazmındaki belâğat ise iki kısımdır. Bir kısmı zînet eşyası ve bir kısmı da elbise gibidir.

Birincisi, saçılmış incilere, menşur zînete ve parlak nakşa benzer. Bunun elde edildiği maden, gümüş taşların arasına erimiş altını dökmek gibi kelimeler arasına nahvî, harfî manaları uygun bir şekilde yerleştirmektir.[1]

Bu kısmın semereleri, **Meânî Fenni**nin açıkladığı letaif, yani söz incelikleridir.

İkinci kısım: Manaların kâmetine göre biçilmiş, çeşitli parçalardan muntazam bir dikişle dikilmiş, sonra da def'aten mananın, kıssanın ve maksadın kametine giydirilmiş bir üsluptan kıymetli bir libas ve göz kamaştırıcı bir hulleye benzer

Bu kısmın san'atkârı ve ustası **Beyan Fenni**dir. Bu fennin en önemli meselelerinden biri temsildir. Kur'ân-ı Kerim çokça temsiller zikreder. Öyle ki bunların sayısı bini bulur. Çünkü temsilde latîf bir sır ve âli bir hikmet vardır. Zira onunla:

-Vehim akla mağlup olur.

-Hayal, fikre boyun eğmeye mecbur kalır.

-Gözden ırak şeyler, onunla göz önünde hazır hâle gelir.

-Aklî meseleler duyularla hissedilir şekilde netleşir.

-Manalar tecessüm eder.

-Ayrı ayrı meseleler temsil ile derli toplu olur.

-Karışık olanlar uyumlu hâle gelir.

-Muhtelif olanlar ittihad eder.

-Kopuk şeyler birbiriyle bitişir.

-Silahsız, silahlı hâle gelir.

Eğer tafsil istersen Delailü'l- İ'caz sahibinin Esrâru'l- Belâğa eserindeki terennümüne benimle beraber kulak ver:[2]

Temsilin Yerleri Ve Te'siri Hakkında Bir Fasıl

"Bil ki: Akıl sahiplerinin ittifak ettikleri hususlardan biri de şudur: Temsil, manaların peşinde geldiğinde veya manalar muhtasar bir şekilde temsil ile görüldüğünde ve aslî sûretlerinden temsil sûretine nakledildiklerinde:

Temsil, manaya bir şa'şaa giydirir. Ona nüfuz kazandırır. Kıymetini yükseltir. Ateşini alevlendirir, (manayı parlatır). Nefisleri kendine çekmede kuvvetini kat kat yapar. Kalpleri kendine davet eder, gönüllerin en uzak köşelerinden o manalara doğru bir aşk ve tutku harekete geçer. İnsan tabiatını, muhabbet ve aşkla o manalara boyun eğdirir.

Getirilen temsil eğer **medih** için ise; manaları daha parlak, daha azametli yapar. Nefiste tesiri daha etkili, daha büyük olur, meyilleri daha ziyade tahrik eder. Ülfeti daha süratli sağlar, feraha daha çabuk ulaştırır. Memduhu galip yapar, methedene şefaati daha kuvvetli vacip kılar. Ona bağışlanacak ve verilecek hediyelere daha kolay vesile olur. Dillerde daha çok gezer, daha çok zikredilir. Kalplerin alâka duymasına daha evlâ ve daha layıktır.

Eğer **zem** ise, dokunuşu daha acıtıcı, dağlaması daha yakıcı, incitmesi daha şiddetli ve hiddeti daha keskindir.

Eğer **hüccet** ise, burhanı daha nurlu, galebesi daha kâhir ve beyanı daha bâhirdir.

Eğer **iftiharsa**, öne çıkarması daha çabuktur. Daha şerefli yapar. Dili daha yaman olur.

Eğer **özür beyan etmek** ise, kabule daha yakın ve kalplere daha caziptir. Karanlıkları kolayca dağıtır. Gadabı daha çabuk giderir, düğümü daha kolay çözer. Güzel bir sonuca bağlar.

Eğer **vaaz** ise, sadra daha şifalı, fikre daha etkili, tenbih ve zecirde daha müessirdir. Bulutları açmada,[3] hedefi göstermede, hastayı iyileştirmede, nasihate susamış kişiye şifa olmada daha münasiptir…

Söz san'atlarını ve çeşitlerini tek tek incelediğinde, onun babları ve şubelerini araştırdığında hüküm işte böyledir." (Cürcanî'nin sözü burada bitti.)

Kur'an'dan temsiller

Aşağıda gelen âyetlerde Kur'ân'ın delail-i i'câzı ve esrar-ı belâğatı vardır. Burada bunları, gelecek mukaddimenin meseleleri ile münasebetleri olduğu için zikrediyoruz.

Medih makamındaki temsile misal

Kur'ân-ı Kerîm, sahabenin vasfı hakkında şöyle der:

وَمَثَلُهُمْ فِى الْاِنْجِيلِ كَزَرْعٍ اَخْرَجَ شَطْئَهُ فَاٰزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ

"Onların İncil'deki vasıfları şöyledir: Onlar filizini çıkarmış, sonra git gide kuvvet bulmuş, kalınlaşmış ve gövdesi üzerinde yükselmiş ekincilerin hoşuna giden bir ekine benzer…" (Fetih, 29)

Bunun benzerlerini kıyas et.

Zem makamında

فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ اِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ اَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ

-"Onun misali köpeğe benzer: Üstüne varırsan dilini çıkarıp solur; kendi hâline bıraktığında yine dilini çıkarıp solur." (A'raf, 176)[4]

مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرٰيةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ اَسْفَارًا

-"Kendilerine Tevrat verildiği hâlde onun hükümlerini yerine getirmeyenlerin misali, kitap yüklü eşeğe benzer." (Cum'a, 5)[5]

اِنَّا جَعَلْنَا فِى اَعْنَاقِهِمْ اَغْلاَلاً فَهِىَ اِلَى الْاَذْقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ

"Biz onların boyunlarına çenelerine kadar dayanan demir halkalar geçirdik. Bu sebeple kafaları yukarıya kalkık durumdadır." (Yâsin, 8)[6]

Delil ve hüccet getirme makamına dair

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا …

– "O münafıkların misali şu kişinin hâline benzer ki, bir ateş yakmak istedi. Ateş, çevresinde olan şeyleri aydınlattığında, Allah onların nurunu giderdi

ve kendilerini karanlıklar içinde terketti, bir şey görmezler. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Artık bunlar dönemezler.” (Bakara, 17-18)

اَوْكَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَٓاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ ...

-“Yahut onların misali, semadan gelen sağanak yağmura tutulmuş kimselerin hâline benzer. Onda karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek var. Ölüm endişesiyle, yıldırımlara karşı parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar. Allah kâfirleri kuşatmıştır. Şimşek neredeyse gözlerini kapıverecek. Her ne zaman şimşek, onlara ışık verse ışığında yürüyorlar. Üzerlerine karanlık yaptığında ise, dikiliyorlar. Allah dilemiş olsaydı elbette işitmelerini de, görmelerini de alıverirdi. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.” (Bakara, 19-20)

وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِى يَنْعِقُ بِمَا لاَيَسْمَعُ اِلاَّدُعَٓاءً وَنِدَٓاءًۜ

-“O inkârcıların hâli, çobanın bağırıp çağırmasından başka bir şey anlamayan hayvanlara benzer.” (Bakara, 171)

مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْلِيَٓاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِۚ اِتَّخَذَتْ بَيْتًاۜ

وَاِنَّ اَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ

–“Allah’tan başkalarını dostlar edinenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğe (sığınmaya) benzer. Hâlbuki evlerin en gevşeği, şüphesiz örümceğin evidir…” (Ankebut, 41)[7]

اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَسَالَتْ اَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًاۜ وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِى النَّارِ ابْتِغَٓاءَ حِلْيَةٍ اَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلُهُۜ كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَۜ

فَاَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَٓاءًۚ وَاَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِى الْاَرْضِۜ

– “(Allah) gökten bir su indirdi de, vadiler kendi miktarınca sel oldu. Sel de, yüze çıkan bir köpük yüklendi. Bir zînet eşyası veya değerli bir mal yapmak için ateşte üzerini körükledikleri madenlerden de öyle bir köpük meydana gelir. İşte Allah, hak ve batılı böyle anlatır. Köpüğe gelince, atılır gider. İnsanlara fayda veren ise, arzda kalır.” (Ra’d, 17)

ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلاً رَجُلاً فِيهِ شُرَكَٓاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلاً سَلَمًا لِرَجُلٍۜ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلاًۜ

-“Allah şunu misal getirdi: Bir adam var, bir takım ortaklar onda birbirleriyle çekişiyorlar. Bir adam da sadece birine ait. Hiç bu ikisinin hâli bir olur mu?” (Zümer, 29)[8]

İftihar hakkında

Her ne kadar iftihar diye isimlendirilmese bile, Allah’ın azametini ve kemâlâtını beyân eden şu ayeti misal olarak verebiliriz:

وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِه۪ۗ وَالْاَرْضُ جَم۪يعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ

وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَم۪ينِه۪ۜ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ

“Allah’ı hakkıyla bilemediler. Hâlbuki arz, kıyamet gününde bütünüyle Onun kabza-yı tasarrufundadır; gökler de Onun kudret elinde dürülmüştür. O, bütün noksanlardan münezzeh ve onların ortak koştukları şeylerden yücedir.” (Zümer, 67)

Diğer ayetleri buna kıyas et.

Mazeret ileri sürme makamına dair

Bu kısımla ilgili, ancak bâtıl özrü olanları ilzam için, onların özürlerine dair hikâyeler vardır. Meselâ:

وَقَالُوا قُلُوبُنَا ف۪ٓي اَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَٓا اِلَيْهِ وَف۪ٓي اٰذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ

“Dediler ki: ‘Bizi çağırdığın şeye karşı kalplerimiz örtülüdür; kulaklarımızda bir ağırlık var, seninle bizim aramızda da bir perde vardır.'” (Fussılet, 5)

Diğer âyetleri buna kıyas et.

Şu şiir de misal olarak verilebilir:

لَا تَحْسَبُوا أَنَّ رَقْصِي بيْنَكُمْ طَرَبٌ فَالطَّيْرُ يَرْقُصُ مَذْبُوحاً مِنَ الأَلَمِ

“Aranızda raks edip oynamamı, sevinçten sanmayın.

Boğazlanmış kuşa benzer hâlim, sakın aldanmayın.”

Dünya nimetlerinin vasfı hakkında

كَمَثَلِ غَيْثٍ اَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَه۪يجُ فَتَرٰيهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًاۜ

-“O (dünya hayatı) bir yağmura benzer ki, bitirdiği ekin çiftçilerin hoşuna gider; sonra kuruyuverir de, onu sapsarı görürsün; sonra da saman olup çıkar.” (Hadîd, 20)

اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَسَلَكَهُ يَنَاب۪يعَ فِي الْاَرْضِ

ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُخْتَلِفًا اَلْوَانُهُ

-“Görmedin mi ki, Allah gökten bir su indirdi, onu yeryüzünde mahzenlere yerleştirdi, sonra onunla rengârenk mahsuller çıkardı…” (Zümer, 21)

اِنَّا عَرَضْنَا اْلاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَاْلاَرْضِ وَالْجِبَالِ

فَاَبَيْنَ اَنْ يَحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا اْلاِنْسَانُ اِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولاً

-“Biz emâneti göklere, yere ve dağlara arzettik; hepsi de onu yüklenmekten kaçındılar ve ondan korktular. İnsan ise onu yüklendi. Gerçekten de o (insan) çok zâlim, çok câhildir.” (Ahzâb, 72)

لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ لَرَاَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ

وَتِلْكَ اْلاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ

-“Eğer Biz bu Kur’ân’ı bir dağa indirseydik, Allahın haşyetinden parça parça olduğunu görürdün. Düşünsünler diye, insanlara Biz böyle misaller veriyoruz.” (Haşir, 21)

فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ كَاَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ

-“Onlara ne oluyor ki, aslandan ürküp kaçan yaban eşekleri gibi, öğütten yüz çevirip duruyorlar?” (Müddessir, 49 -50)

مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ

فِى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِاءَةُ حَبَّةٍ

-“Mallarını Allah yolunda harcayanların misali bir daneye benzer ki, ondan yedi başak sümbüllenir; her bir başakta da yüz dane bulunur.” (Bakara, 261)

وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ

كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ اَصَابَهَا وَابِلٌ فَاٰتَتْ اُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَاِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ

-“(Allah yolunda infak edenlerin misali,) yüksek bir tepe üzerine kurulu güzel bir bahçeye benzer ki, ona bolca yağmur düşer de, meyvelerini iki kat verir. Hatta çok yağmur düşmese de, az bir nem bile ona yeter, mahsulünü yine verir.” (Bakara, 265)

Sâlih amelin ezâ ve riya ile boşa gittiğine dair

اَيَوَدُّ اَحَدُكُمْ اَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۙ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِۙ وَاَصَابَهُ
الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَٓاءُۖ فَاَصَابَهَٓا اِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْۜ

-“Sizden biriniz ister mi ki, onun hurma ve üzüm ağaçlarıyla dolu, altından nehirler akan bir bahçesi bulunsun, o bahçede her çeşitten meyveler olsun da, sonra evlâtları da âciz ve zayıf oldukları hâlde o kimsenin kendisine ihtiyarlık çöksün, o bahçeye de yakıcı bir kasırga isabet etsin ve onu bir anda yakıp kül ediversin?” (Bakara, 266)

مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ اَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍۨ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِى يَوْمٍ عَاصِفٍۜ

لاَيَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلٰى شَىْءٍۜ ذٰلِكَ هُوَ الضَّلاَلُ الْبَعِيدُ

-“Rab’lerini inkâr edenlerin amelleri, fırtınalı bir günde rüzgârın şiddetle savurduğu küle benzer. Kazandıklarından hiçbir fayda göremezler. İşte bu, haktan pek uzak bir sapıklığın tâ kendisidir.” (İbrahim, 18)

Kelâmın tabakalarından tavsif makamına dair

ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ وَهِىَ دُخَانٌ

فَقَالَ لَهَا وَلِلْاَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا اَوْكَرْهًاۜ قَالَتَٓا اَتَيْنَا طَٓائِعِينَ

-“Sonra Allah buhar hâlindeki dünya semâsına yöneldi de ona ve arza ‘ister istemez ikiniz de gelin, emrime uyun’ dedi. Onlar, ‘itaat ederek geldik’ dediler.” (Fussılet, 11)

وَقِيلَ يَٓا اَرْضُ ابْلَعِى مَٓاءَكِ وَيَا سَمَٓاءُ اَقْلِعِى وَغِيضَ الْمَٓاءُ وَقُضِىَ الْاَمْرُ

وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِىِّ وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ

-“Ve denildi ki: ‘Ey yer, suyunu yut. Ey gök, suyunu tut.’ Su çekildi, iş bitirildi ve gemi Cûdî üzerine oturdu. Ve ‘Zâlimler gürûhu Allah’ın rahmetinden uzak olsun’ denildi.” (Hûd, 44)

اَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلاً كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ اَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِى السَّمَٓاءِ

تُؤْتِى اُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِاِذْنِ رَبِّهَاۜ وَيَضْرِبُ اللّٰهُ الْاَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ

-“Görmez misin, hoş bir kelimeyi Allah nasıl hoş bir ağaca benzetmiştir ki, onun kökü sâbit, dalı ise semâdadır. O ağaç, Rabbinin izniyle her an meyvesini verir. Allah insanlara böyle misaller getirir ki, düşünüp öğüt alsınlar.” (İbrahim, 24 – 25)

وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ ۨاجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْاَرْضِ مَالَهَا مِنْ قَرَارٍ

-"Habis söz ise, kökü yerden koparılmış habis (kötü, nahoş) bir ağaca benzer ki, kökleşip tutunacağı bir yeri yoktur." (İbrahim, 26)

Şiirde şöyle denilmiştir:

وَاللَّيْلُ تَجْرِي الدَّرَارِي فِي مَجَرَّتِهِ كَالرَّوْضِ تَطْفُو عَلَى نَهْرٍ أَزَاهِرُهُ

"İnci misal yıldızlar, gece yörüngesinde akar.

Sanki nehrin üzerinde çiçekleri yüzen bahçe gibi."[9]

Temsilin gücü

Bil ki: Temsille ilgili bu ayetlerin her birisinde çeşitli tabakalar, mertebeler, sûretler ve üsluplar vardır. Her biri her bir parçasıyla hakîkatlerden bir kısım letaifi tekeffül ve tazammun eder. Nasıl ki sen gümüş şişeler alsan, onları altın yaldız ile yaldızlasan, sonra mücevheratla nakışlasan, ardından elektrikle aydınlatsan o şişelerde kat kat güzellikler ve çeşit çeşit zînetler görürsün. Onun gibi bu ayetlerin her birinde asıl maksat canibinden temsilî üslûba doğru işaretler yapılmış, bir kısım makamlara bazı remizler uzanmıştır. Sanki asıl maksat çeşitli mertebeler üzerinde yuvarlanmış ve her birinden bir renk ve hisse almıştır. Böylece bu kelimeler **cevamiu'l-kelim** hatta **cem'u'l-cevâmi** türünden olmuştur.[10]

Fasl ve Mukaddime

Bil ki: Mütekellim, manayı ifade edip sonra delil vasıtasıyla aklı ikna ettiği gibi, çeşitli temsiller vasıtasıyla da vicdana çeşitli hissiyatı bırakır. Böylece kalpte meyil veya nefreti tahrik eder, onu kabule müheyya kılar. Öyleyse **beliğ kelâm**, akıl ve vicdanın beraber istifade ettikleri kelâmdır. Akla hitap ettiği gibi vicdana da damlar. Bu iki ciheti sağlayan, temsildir. Çünkü temsilde bir kıyas vardır, bu kıyas vasıtasıyla, kendisiyle temsil getirilen şeyde var olan kanun, mümesselin aynasına yansır. Böylece sanki müdellel (delilli) bir dava olur. Mesela, raiyetinin rahatı için belâlara göğüs geren bir reis hakkında şöyle dersin:

"O bir dağdır, kar ve dolunun zahmetlerini yüklenir, alt kısmındaki vadiler yemyeşil olur."

Temsilin esası teşbihtir. Teşbihin şe'ni; nefret, rağbet, meyil, hoşlanmamak, hayret veya heybet gibi hisleri harekete geçirmektir. Bunun için teşbih; tazim, tahkir, terğib, tenfir, teşvih, tezyin, taltif gibi maksatlarla yapılır. Böylece üslûbun sûretiyle vicdan ikaz edilir, meyil veya nefretle his uyarılır.

Şu gibi durumlar temsile ihtiyaç hissettirir:

1-Mananın derin ve dakik oluşu.

Temsil getirildiğinde (derin ve ince mana daha net olarak) tezahür eder, görülür.

2-Maksadın parça parça ve dağınık olması.

Temsil ile bunlar birbirine rabtedilir.

Kur'ân'daki müteşabihat, birinci kısma girer. Çünkü müteşabihat tahkik ehli nezdinde âli temsillerin bir çeşididir, mücerret hakîkatlerin ve sırf akla hitap eden meselelerin bir üslûbu ve anlatım tarzıdır. Zira avam çoğu kere hakîkatleri doğrudan anlamazlar, ancak hayallerini kullanarak anlayabilirler, sırf akla hitap eden makûlatı ancak temsilî üslûplarla fehmedebilirler.[11]

Böylece Kur'ân'da اِسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ **"Allah'ın arşa istivası"** (A'raf, 45) gibi müteşabih ayetlerin yer alması, (bu hakikatleri insanların) zihinlerine me'nus kılmak ve anlama derecelerini nazara almak içindir.[12]

Ben bir zaman Kur'ânın i'câzını beyana mukaddime olmak üzere belâğatın üssü'l-esasıyla ilgili on iki meseleyi istihraç etmiştim.[13] Bunlardan her biri bir kısım hakikatlerin kendisiyle bağlı olduğu bir iptir. Burada, birden temsille ilgili bu ayetler zikrolunca bu meselelerin bir hülasası münasip oldu. "Tevfik Allah'tan" diyerek söze başlarız:

Birinci Mesele

Belâğat nakışlarının menşei, **nazm-ı meânî**dir (manaları nazmetmektir), yoksa lafızperestlerin ve mutasallıfların yaptığı gibi lafzı esas almak değildir.[14] Lafızperestlik onlarda öyle müzmin bir hastalık hâlini aldı ki Abdülkahir Cürcani "Delâilü'l- İ'caz" ve "Esrâru'l- Belâğa" isimli eserlerinde bunlara reddiye yazdı, onlarla münazaraya yüz sayfadan fazla ayırdı.[15]

Nazm-ı meânî, kelimeler arasında nahvî manaları uygun bir şekilde yerleştirmekten ibarettir.[16] Yani dikkat çekici nakışlar elde etmek için harfî manaları kelimeler arasında eritmektir.[17]

Dikkat edersen görürsün ki, efkâr ve hissiyatın tabii mecraları ancak nazm-ı meânîdir.[18]

Nazm-ı meânî, mantık kanunlarıyla muhkem kılınmıştır.

Mantığın üslûbu şudur: Fikir onunla mütelselsilen hakîkatlere ulaşır.

Hakîkatlere vasıl olan fikir, mahiyetlerin inceliklerine ve nisbetlerine nüfuz eder.

Mahiyetlerin nisbetleri, nizam-ı ekmelin rabıtalarıdır.

Nizam-ı ekmel, her güzelliğin kaynağı olan hüsn-ü mücerrede sadeftir.[19]

Hüsn-ü mücerred, letaif ve mezaya denilen belâğat çiçeklerinin bahçesidir.

Bu çiçekli bahçede "beliğ insanlar" ve "fıtrat âşıkları" denilen bülbüller cevelan ve tenezzüh ederler.

Bu bülbüllerin tatlı, latîf nağmeleri nazm-ı meânînin ney'lerinden yayılan ruhani sadalardan meydana gelir.

Elhasıl: Kâinat belâğatın zirvesindedir. Sani-i Hakîm, kâinatı beliğ bir sahife olarak inşa ve inşad etmiştir. O kâinattaki her bir şekil ve her bir nev', kendisinde yerleştirilen nizamla, kudret mu'cizelerinden bir mu'cizedir. Öyleyse kelâm, vaki'ye uygun ve kelâmın nazmı vakinin nizamına mutabık olursa, her yönüyle cezaletli olur. Yoksa lafzı nazmetmeye yönelse tasannu ve riyaya düşer. O zaman kelâm çorak araziye düşen bir tohuma ve aldatıcı bir seraba benzer.[20]

Belâğatın tabiatından sapmanın sırrı şudur:

Acemler, Arabın saltanatının cazibesine kapılıp bir nev'i Araplaşınca, lafız san'atı onlar nezdinde daha önemli oldu. Bu karışıp görüşmek ile, Kur'ân belâğatının esası olan Mudari kelâmın melekesi bozuldu ve Kur'ân üslûblarının ma'kesi farklı renklere büründü. Hâlbuki bunların madeni, ancak Mudar kavminin hissiyatından ve onların mizacındandır. Sonraki devirlerde gelenlerin çoğu lafızperestliği esas aldı.[21]

Tezyil

Lafzı süslemek, ancak ve ancak mananın tabiatı bunu gerektirdiğinde bir zînet olur.

Mananın sûretinin şaşaası, ancak meal buna izin verirse bir haşmet olur.

Üslûbun tenviri, ancak maksudun istidadı müsaade ettiğinde bir cezalet olur.

Teşbihin letafeti, ancak maksudun uygun olmasına ve matlubun rıza göstermesine bina edilirse belâğat olur.

Hayale azamet ve cevelan verilmesi, ancak hakîkati incitmemek, ona ağır gelmemek ve o hayalin hakîkat üzerinde sünbüllenmesi şartıyla belâğattan sayılır.

Eğer bu şartları cem eden misaller istersen, mukaddemeden önce zikrolunan temsille ilgili ayetlere müracaat et!

İkinci Mesele

Sihr-i beyani kelâmda tecelli ettiğinde, arazları cevher, manaları cisim, cemadatı ruhlu, nebatatı akıllı hâle getirir, bunları bir biriyle konuşturur.[22] Bazen birbirine hasım yapar, bazen birbirinden hoşnut kılar. Böylece cemadat hayalin nazarında raksetmeye başlar.

Eğer istersen şu beyte gir:

يُنَاجِينِي الْإِخْلاَفُ مِنْ تَحْتِ مَطْلِهِ   فَتَخْتَصِمُ الْآمَالُ وَالْيَأْسُ في صَدْرِي

“Erteleme altında vaadini yapmama korkusu bana sesleniyor.

Böylece kalbimde ümitler ve yeis harb ediyor.”[23]

Veya arzın yağmura âşık olmasına kulak ver:

تَشَكَّى الْاَرْضُ غَيْبَتَهُ اِلَيْهِ   وَتَرْشُفُ مَاءَهُ رَشْفَ الرُضَابِ

“Arz yağmura ‘niye görülmüyorsun?’ dedi.

Ve onun suyunu mahbubun ağız suyu gibi emdi.”

Bu tasvir, yağmurun geç gelmesi nedeniyle kuru arzın çıkardığı ses üzerine sünbüllenmiştir. Bu misalde olduğu gibi, her hayalde böyle bir hakîkat tohumu olmalı, her mecaz şişesinde bir hakîkat lambası bulunmalıdır. Yoksa onun hayalî belâğatı, köksüz bir hurafe olur, kuru bir hayretten başka bir şey vermez.

Üçüncü Mesele

Bil ki: Kelâmın kemâli, cemali ve beyan elbisesi, üslûbu iledir. **Üslûb** ise, hakîkatlerin sûreti ve temsilî istiare parçalarından yapılan manaların kalıbıdır. Sanki bu parçalar hayalî bir sinema makinesi gibidir. Mesela “meyve” kelimesi bağ ve bahçesini, “mübareze etti” kelimesi ise harp meydanını gösterir.[24]

Sonra, temsiller;

-Eşya arasında münasebetler olmasının sırrına,

-Kâinat nizamındaki yansımalara,

-Bir kısım şeylerin benzeri başka şeyleri hatırlatması (tedai) üzerine kurulmuştur. Mesela, ebna-i nahlenin (ömrü hurma ağaçlarıyla iç içe olan insanların) zihninde, hilalin sürreyya takımyıldızında görülmesi, hurma ağacından sarkan bir salkımın eskimiş, eğrilmiş beyaz bir dalını hatıra getirir. Tenzilde (Kur'ânda), وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّى عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ **"Ay için de eski hurma salkımının bir dalı hâline gelinceye kadar menziller takdir ettik"** ayeti bunu tasvir eder. (Yasin, 39)

Sonra, mezkûr ayetlerde olduğu gibi temsil üslûbunun faydası şudur: Mütekellim, temsilî istiare vasıtasıyla derin kökleri izhar eder, parça parça manaları birbirine birleştirir. Muhatabın eline bir kısmını verdiğinde, geri kalanını da kendine çekmesine ve ittisal vasıtasıyla ona intikale imkân sunar. Muhatap, bir kısmını görmekle -velev bir derece karanlık da olsa- tedricen onun tamamına yaklaşır.

Mesela, bir mücevherciden beliğ kelâmın vasfı ile ilgili;

"Beliğ kelâm, fikrin deldiği…"[25]

Bir sarhoştan;

"İlim çömleklerinde pişirilen…"[26]

Bir deveciden;

"Yularından tutup istediğin yerde çöktürdüğün…" sözlerini duyan birisi, onların meşgul olduğu işi mülahaza etmek sûretiyle maksadın tamamına intikal eder.[27]

Sonra, **üslûbun teşekkülü**nde hikmet şudur:

Mütekellim, kalbin köşelerinde sakin, sanki yalın ayak ve çıplak duran manaları, iradesiyle çağırır ve ikaz eder. Onlar da çıkıp hayale girerler, buldukları hazır sûretleri giyerler. Bu hazır sûretler ise;

– San'at,

– Meşguliyet,

– Ülfet

– Veya ihtiyaç sebebiyle meydana gelirler.[28]

En azından meşgul olduğu san'attan başına bir mendil sarar veya bir boya ile boyalanır. Kitapların önsözlerinde bulduğun **beraatü'l-istihlal**, bu meselenin en açık misallerindendir.[29]

Sonra, kelâmın üslûbu, Kur'ân-ı Kerimin üslûplarında olduğu gibi, bazen muhatabın hayaline göre olur, bunu unutma![30]

Sonra, **üslûbun mertebeleri** farklı farklıdır. Bazıları seher yelinden daha incedir; bir şeye sirayet ettiğinde, ona kelâmın parçalarıyla remzedilir. Bazıları ise harp şifrelerinden daha gizlidir, onun kokusunu ancak bir harp dâhisi alabilir.[31] Mesela Zemahşeri **"Çürümüş kemikleri kim diriltir?"** (Yasin 78) ayetinden, "varsa diriltecek çıksın ortaya!" üslûbunu koklamıştır.[32]

Eğer istersen, mezkûr ayetlere dikkatle bak. Onlarda bu meseleleri tasdik eden şeyleri en latîf vecihle göreceksin.

Eğer istersen İmam Busayri'yi ziyaret et.[33] Şu sözünde üslûb-u hakîm ile nasıl reçete yazdığına bak:[34]

وَاسْتَفْرِغِ الدَّمْعَ مِنْ عَيْنٍ قَدِ امْتَلَأَتْ   مِنَ الْمَحَارِمِ وَالْزَمْ حِمْيَةَ النَّدَمِ

"Haramla dolu gözden, gözyaşını istifrağ et.

Sakın unutma, pişmanlık perhizine devam et."

Burada Busayri, "perhiz" lafzıyla iç dünyasını yansıtan üslûba remizde bulunmuştur.

Veya Hz Süleyman'ın Hüdhüdünü dinle, nasıl da kendisinin su bulma san'atına imâ ettiğine kulak ver:[35]

أَلَّا يَسْجُدُوا لِلّٰهِ الَّذِى يُخْرِجُ الْخَبْءَ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ "(Şeytan onlara amellerini süslü gösterdi ki) **göklerde ve yerde gizli şeyleri çıkaran Allah'a secde etmesinler."** (Neml, 25)

Dördüncü Mesele

Bil ki: **Kelâmın kudret ve kuvveti**, o kelâmın parçalarının,

عِبَاراتُنا شَتّٰى وَحُسْنُكَ وَاحِدٌ وَكُلٌّ اِلَى ذَاكَ الْجَمَالِ يُشِيرُ

“**Senin hüsnün bir ama, farklı farklı ibarelerimiz.**

Her birimiz o aynı cemale işaret ederiz.”

sözünü doğrulamasıyla gerçekleşir. Yani:

-Kelâmın kayıtlarının, nazmının ve hey’etinin birbirine cevap vermesi,

-Her birinin diğerinin elinden tutup yardımcı olması,

-Her birinin özel meyveleriyle beraber küllî maksada kendi çapında medet vermesi ile o kelâm kudret ve kuvvet kazanır.

Sanki müşterek maksat, etraftan suları kendine çeken bir havuz gibidir. Bu tecavüpten yardımlaşma, ondan intizam, ondan tenasüp, ondan da zâtî olan hüsün ve cemal meydana gelir.

Belâğatın bu sırrı, Kur’ân’ın tamamında parıldar. Özellikle daha önce işittiğin:

وَلَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ

“**Rabb’inin azabından bir kokucuk onlara dokunacak olsa…”** (Enbiya, 46) ayeti ve onun bir benzeri olan şu ayet:

الٓمٓ ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ

“**İşte şu, o kâmil Kitap. Onda hiç bir şüphe yok. Müttakiler için bir hidayettir.”** (Bakara, 1-2)

Beşinci Mesele

Bil ki: **Kelâmın zenginliği, servet ve vüs’ati** şudur: Kelâmın aslı asıl manayı ifade ettiği gibi, keyfiyetleri, hey’etleri ve müstetbeatı, maksadın levazımına, o maksada tabi manalara ve maksadın ayrıntılarına işaret eder, remzeder ve telvihte bulunur. Böylece sanki bir tabakadan sonra bir başka tabaka, bir makamın arkasında bir başka makam görülür. Eğer misal istersen daha önce tefsir edilmiş olan şu âyetlere bak!

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ

أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ

“**Ve onlara ‘yeryüzünde fesat çıkarmayın.’ denildiğinde, ‘biz ancak ıslah edicileriz.’ dediler.”**

“**Dikkat edin, gerçekten onlar bozguncuların ta kendileridir, fakat şuurunda değiller.”** (Bakara, 11-12) ve,

وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا إِلَى شَيَاطِينِهِمْ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُون

“**Onlar iman edenlerle karşılaştıkları zaman ‘inandık’ dediler. Fakat şeytanlarıyla yalnız kaldıklarında, ‘Biz, sizinle beraberiz, biz ancak onlarla alay eden kimseleriz.’ dediler.**

Asıl Allah onlarla istihza eder ve taşkınlıkları içinde şaşkın şaşkın dolaşmalarına medet verir.” (Bakara, 14-15)

Altıncı Mesele

Bil ki: Telaffuz fotoğrafıyla alınmış, nakışlanmış kelâm haritasında toplanan manalar, muhtelif nev’iler ve farklı farklı mertebelerdedir.

Bazısı hava gibidir, hissedilir ama görülmez.

Bazısı buhar gibidir, görülür ama tutulmaz.

Bazısı su gibidir, tutulur ama zaptolunmaz.

Bazısı külçe eriyiği gibidir, zaptolur ama bir taayyüne girmez.

Bazısı muntazam inci ve sikkeli altın gibidir, belli bir görünüme sahiptir.

Sonra hava gibi olan, maksad ve makamın tesiriyle, bazen katı hâle gelir.

Bazen aynı manaya üç hâl de ârız olabilir.[36]

Görmez misin? Harici bir şey vicdanına tesir ettiğinde kalbin heyecana gelir. Bu, hissiyatı harekete geçirir, bundan hava gibi olan manalar uçuşur, ardından bazı meyiller doğar. Sonra bunların bir kısmı meydana gelir. Sonra bunlardan bir başka kısım teşekkül eder. Bundan da başka bir kısım vücud bulur.[37]

Bu tabakalardan her birinde bazıları sübût bulur, bazıları ise harflerin teşekkülü esnasında bazı seslerin askıda kalmaları veya taneler elde edilirken saman da meydana gelmesi gibi askıda kalır.

Beliğ insan, sarih kelâmla maksadın taalluk ettiği şeyi ve makamın muktezasını ve muhatabın beklentisini ifade eder. Sonra diğer tabakaları, maksada yakınlığı derecesinde,

-Kayıtların delâletine,

-Fehvanın işaretine,

-Keyfiyetlerin remzine,

-Müstetbeatü't – terakibin telvihine,

-Üslûpların telmihine,

-Mütekellimin tavırlarının imasına havale eder.[38]

Sonra, bu muallâk manalardan hava misal görülmeyen, ama hissedilen harfî manalar vardır. Bunlar için özel lafızlar yoktur. Muayyen bir vatan da yoktur. Hatta bunlar seyyar seyyah gibidir. Bazen bir kelimede gizlenir, bazen bir kelâm o manayı bütünüyle gösterir ve bazen bir kıssaya girer, o kıssayı sıktığında, o mana damlar.

Mesela, Hz Meryem'in annesinin, رَبِّ اِنِّى وَضَعْتُهَٓا اُنْثٰىۜ **“Ya Rabbi, ben onu bir kız olarak dünyaya getirdim.”** (Al-i İmran, 36) ifadesi tahassür bildirir.[39]

لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ يَوْمًا فَأُخْبِرَهُ بِمَا فَعَلَ الْمَشِيبُ **“Keşke gençlik bir gün geri dönseydi de, ihtiyarlık başıma neler getirdiğini ona haber verseydim”** ifadesi teessüf ifade eder. Daha bunlar gibi (o kelime, o kelâm veya o kıssada) iştiyak, temeddüh, hitap, işaret, teellüm, tahayyür, taaccüp, tefahur ve benzerleri yer alır. Sonra, bu birbiriyle çekişen, rekabet hâlinde olan manalar arasında hüsn-ü muaşeretin şartı, esas maksada hizmeti nisbetinde bunlara itina ve ihtimam göstermektir.

Bu meseleye misal istersen, daha önce açıklanmış bir şekilde, sûrenin başından buraya kadar olan kısım, açık bir misaldir.

Yedinci Mesele

Bil ki: Üslûbda yer alan hayalin bir hakîkat tohumu üzere sünbüllenmesi ve hariciyat silsilesinde dercedilen kanunlar ve illetlerin maneviyata (manevi şeylere) yansımasında ayna gibi olması gerekir.

Nahiv felsefesi, yani Nahiv kitaplarında zikredilen münasebetler bu türdendir. Mesela şöyle denir: “Ref’ hâli failindir, çünkü kuvvetli kuvvetliyi alır.” Diğerlerini buna kıyas et.

Sekizinci Mesele

Bil ki: Sibeveyh,[40] مِنْ, اِلَى, بَ gibi birbirinden değişik mana ifade eden harflerde asıl mananın bir ve değişmez olduğuna, lakin makam ve maksat itibariyle muallâk bir manayı alıp kendi içine çektiğine, böylece asıl mananın misafir ettiği manaya bir şekil ve bir üslûp hâline geldiğine hükmetmiştir.

Keza, lügatı iyi bilen biri dikkat ettiğinde şunu anlar: Lafz-ı müşterekin çoğu kere manası birdir.[41] Sonra bir kısım münasebetlerle teşbihler, sonra bundan mecazlar, sonra bundan örfî gerçekler meydana çıkıp manası çoğalmıştır. Hatta “göz” veya “pınar” anlamındaki “ayn” kelimesi güneş için de kullanılır. Bu kullanım, ulvî âlemin süflî âleme onunla baktığına remzeder. Veya âb-ı hayat hükmünde olan ziya, bize üstten nazar eden o beyaz dağ menbaından akar… Diğerlerini buna kıyas et.

Dokuzuncu Mesele

Bil ki: Cüz’î iradeyi, şahsî fikri ve basit tasavvuru aciz bırakan belâğat mertebelerinin en üst seviyesi şudur:

Mütekellim, def’aten;

-kelâmın kayıtları,

-kelimelerin rabıtaları

-ve cümlelerin muvazenelerinin nisbetlerini koruyabilmeli, gözetebilmeli ve hepsine birden bakabilmelidir. Bunların tamamı diğerleri ile müteselsilen en büyük nakşa doğru bir nakış izhar eder. Bunu yapabilen mütekellim, sanki kendi aklına başka akılları da hizmet ettirmiştir.

Mesela bir sarayı yapan usta, renkli taşları öyle vaziyette koyar ki, bununla her birinin diğerine bakması ve paralel olmasından garip nakışlar meydana gelir. Dört halifenin isimleri özel bir hatla yazılırken hepsinin isimlerinde müşterek olan ع (ayn) harfinin durumu gibi…[42]

Bu meselenin en zahir misallerinden biri, daha önce işitmiş olduğun üzere Cenab-ı Hakkın şu sözüdür:

الٓمٓ ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَارَيْبَ فِيهِۚ هُدًى لِلْمُتَّقِينَۙ **“İşte şu, o kâmil Kitap. Onda hiç bir şüphe yok. Müttakiler için bir hidayettir.”** (Bakara, 1-2)

Keza, kelâmın ulviyet sebeplerinden biri, nesep ağacı gibi makam ve garaza doğru sarkan maksatlara çoğalarak teselsül edip gitmesidir.

Keza, kelâm tabakasının yükseklik sebeplerinden biri, pek çok füruatı ve vecihleri istinbata elverişli olmasıdır. Kıssa-yı Musa'da olduğu gibi. (Peygamberimize ve Ona selam olsun)[43]

Onuncu Mesele

Bil ki: Letafet ve halâveti netice veren **kelâmın selaseti** şudur: Onda bulunan manalar ve hissiyat birbiriyle uyumlu bir birlik meydana getirmeli veya muntazam bir ihtilaf hâlinde olmalıdır.[44] Tâ ki etraf, ifade ve maksadın kuvvetini kendine çekmesin, bilakis merkez etraftan kuvveti kendine toplasın.[45]

Keza, maksadın net oluşu da kelâmın selasetiyle ilgilidir.

Keza, çeşitli maksatların kendisinde birleştiği yer olarak görülmesi de, kelâmın selasetine dâhildir.

Onbirinci Mesele

Bil ki: Sıhhat ve kuvvete sebep olan **kelâmın selâmeti** şudur:

Kelâm öyle olmalı ki,

-Mebadi (temel esaslar) ve delillere işaret etmeli,

-Levazım ve tevabie remzetmeli,

-Mevzu ve mahmulün kayıtlarıyla ve bu ikisinin keyfiyetleriyle evhamın reddine ve şüphelerin def'ine imâ etmelidir.[46] Sanki her kayıt, mukadder bir suale cevap olmalıdır. Eğer misal istersen, Fatiha sûresine bak.

Onikinci Mesele

Bil ki: **Üslûp** üç çeşittir:

1-Mücerred üslûp.

Bunun rengi birdir.

Özelliği:

-İhtisar, yani öz olarak söylemek,

-Fıtrîlik,

-Selâmet,

-Düz anlatımdır.

Bu haliyle o, dümdüz ve pürüssüzdür.

Mahall-i istimali; muamelat, muhaverat ve âlet ilimleridir. Buna akıcı bir misal istersen, Seyyid Cürcani'nin kitaplarına bakabilirsin.

2-Müzeyyen üslûp.

Bunun özelliği:

-Süslülük,

-parlaklık

-ve teşvik veya tenfir ile kalbi heyecana getirmektir.

Bu üslûp türüne uygun makam; medih, zem ve benzeri hitabiyat konuları ve iknaiyat ve bu ikisine benzer konulardır.[47] Buna süslü bir misal araştırdığında, Delâilü'l-İ'caz ve Esrâru'l- Belâğa'ya gir. Bu ikisinde müzeyyen bahçeler göreceksin.[48]

3-Âli üslûp.

Bunun özelliği:

-Şiddet,

-kuvvet,

-heybet

-ve ruhanî ulviyettir.

Buna uygun makam; İlâhîyat, usûl ve hikmet konularıdır.[49] Buna açık bir misal ve mu'ciz bir timsal istersen Kur'ân'a bak! Çünkü onda "hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir belîğin kalbine gelmeyen" şeyler vardır.

Fasıl ve mukaddime telhis ile nihayet buldu.

1 Her makamda oraya uygun söylenecek şeyler vardır. Ancak bu ifadeler gramer kurallarına uygun olmalı ve her kelime olması gereken yerde kullanılmalıdır. "Taşı gediğine koymak" gibi, kelâmı meydana getiren unsurlar da her biri münasip yerlerde kullanılırsa, o kelâm kaliteli olur. Tahiru'l-Mevlevî, bu konuda şu güzel örneği verir: اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِۖ "Ettalaku merratan" **(Boşamak iki kere olur)** ayettir, ama nikâh meclisinde okunmaz." (Bakara, 229)

2 Bu eserler, Abdülkahir Cürcanî'ye aittir.

3 Mesela, muhatabın zihninde pek çok şek ve tereddüt bulutları olur. Temsille anlatıldığında evham bulutları dağılır gider. Mesela vaaz esnasında vaiz "ey cemaat! Allah yolunda vermekten korkmayın. Kuyunun suyunu çekmezseniz yerine yeni su gelmez. Siz verin, Allah size kat kat verir. O, kulunun minneti altında kalmaz" dediğinde, muhatapların zihnindeki "malımdam verirsem kendim muhtaç hale gelirim" gibi endişe bulutları birer birer kaybolur gider.

4 Ayet, ilmiyle dalâlete düşen kimsenin halini tasvir eder.

5 Ayet, özellikle ilmiyle amil olmayan Yahudileri anlatmakla beraber, hükmü benzeri durumda olan herkesi içine alır.

6Bu temsil ile kâfirlerin dik kafalılık yapıp küfürde inatları, hakka yönelmemeleri, boyunlarını o tarafa çevirmemeleri anlatılmıştır.

7 Örümceğin ağı, gevşeklikte meseldir. Ne örter, ne sıcak ve soğuktan korur, hiçbir şeye yaramaz.

8 Ayet, müşrik ve muvahhid için bir mesel olarak değerlendirilmiştir. Fahreddin Râzî, ayetin çizdiği tabloyu şöyle açıklar: Bir köle var. Aralarında ihtilaf olan pek çok şerik bunda ortaklar. Her biri "benim kölem" diyor, isteklerini yaptırmak için onu kendine çağırıyor. Köle ise ne yapacağını şaşırmış bir **hâl**de. Birini razı etse, diğerleri küsüyor. Bir ihtiyacı olduğunda ise müracaat ettiği her bir şerik onu diğerlerine gönderiyor… Köle mütehayyir, kimi razı edeceğini, kimden yardım isteyeceğini bilmiyor. Bu yüzden devamlı bir azap ve telaş içinde. Ama bir başka köle, ihlâsla bir efendiye hizmet ediyor. Efendisi onun ihtiyaçlarını görüyor, yardımcı oluyor. İşte bu ikisinden hangisinin durumu daha iyi, daha güzel? (Tefsir-i Kebir, XXVI, 277)

9 Şiir, Mısır'lı İbnu Nebîh'e aittir. Hicri 619' da vefat etmiştir. Bu şiirinde Eyyûbî'leri methetmektedir.

10 **Cevamiu'l – kelim:** Az lafızla çok mânâ ifade eden kelâmlar, sözler, ibâreler. Peygamber Efendimiz, kendisine "Cevamiu'l-kelim" özelliğinin verildiğini söyler. Dört hak mezhebin fıkıh usûlünü içine alan, eski medreselerde okutulan fıkıh usûlünün son kitabı. Müellifi, Şâfiî mezhebi âlimlerinden İbnü's- Sübkî'dir.

11 **Makûlat** ve **mahsusat** birbirine mukabil iki kavramdır. **Makûlat**, akla hitap eden şeyler, **mahsûsat** ise duyulara hitap eden şeylerdir. Mesela melekler duyuların alanına girmemekle beraber aklın araştırma alanına dâhildirler.

12 **Arş**, kelime olarak, taht anlamındadır. Arş, genelde müfessirler tarafından ilâhî saltanattan kinaye olarak değerlendirilmiştir. Yani, nasıl ki bir hükümdar tahtına oturur, emir ile ülkesini idare ederse, Cenab-ı Hak dahi, emir ve iradesiyle âlemde hükmeder, tasarrufta bulunur.

13 Müellifin, Muhakemat isimli eserindeki "Unsuru'l-Belâğat" bölümü.

14 **Mutasallıf**, sun'î ve zorlamalı bir şekilde beğendirmeye çalışan kimsedir.

15 **Lafızperestlik:** Lafzı manaya hizmet ettirmek yerine, onu ön plana alıp süslemeye çalışmak.

16 **Nahvî:** Nahiv ilmine ait. Arapça gramere ait. Gramer kurallarına uygun.

17 Ressam, renkler ve çizgilerle san'atını icra eder, beliğ kimse de kelimelerle… Bir kelâmda her cümle ve her kelimenin olması gereken ideal boyutlarda kullanılması, o kelâma ayrı bir güzellik katar. Böyle kelâmlar, kömürler arasında parlayan inci gibi hemen fark edilir.

18 İnsanın hem fikir, hem de his yönü vardır. İnsan konuşurken veya yazarken fikir ve hislerini yansıtır. Ama bunun "manayı dizmek" şeklinde olması gerekir. Aynı yemek malzemelerinden yemek yapan kimselerin farklı kalitede yemek yaptıkları bilinen bir hakîkattir. **"Söz sofrası"** da buna benzer. **"Söz ustaları"**, kelimeleri yerli yerince ve yeterince kullanarak fikir ve hislerini ifade ederler. Manayı nazmetmek yerine lafzı ön plana çıkarmak ise, asla "doyurucu" olamaz.

19 **Hüsn-ü mücerred:** Hariçte maddi vücudu olmayan, ancak aklen mevsufsuz düşünülebilen hüsün ve zihnen anlaşılan güzellik. Soyut güzellik. Gayr olsun olmasın bizzât güzel olan şey. Bazı âza veya çizgilerin mütenasib terkib ve tertibiyle hâsıl olan hüsün, hüsn-ü mücerred değildir. Şartları zâil olsa, hüsün de zâil olur. Fakat vücud, hayat, iman gibi varlıklar hüsn-ü mücerreddir ve bizzât güzeldirler. Güzellikleri başka şeylere bağlı değildir.

20 **Serab,** çölde ısı ve ışığın te'siriyle, ileride su veya yeşillik var gibi görülmesi olayına denir.

21 Türkçe için İstanbul lehçesi esas olduğu gibi, Arapça için de Mudar kavminin lehçesi esastır, Kur'ân-ı Kerim onların hissiyat ve mizacına uygun üslûpta gelmiştir.

22 **Sihr-i beyani:** Bir kısım sözler büyüleyici bir etkiye sahiptir. Hz. Peygamber (asm), "**beyanın bir kısmında sihir vardır**" diyerek bu tür sözlere dikkat çeker. (Buhari, Nikâh, 47) Bülbülün nağmeleri insanı celbedip, hayran hayran kendisini dinlettiği gibi, beyanda sihri yakalayanların da sözleri muhataplarını cezbeder, hayran bırakır. Kürsüde coşan bir hatibin ifadelerinde, milyonları peşinden sürükleyen bir liderin sözlerinde, böyle bir sihri görmek mümkündür.

23 Birisi muhatabına önemli bir vaatte bulunsa, ama bunu yapmayı geciktirse, muhatabın kalbinde beklentiler ve ümitsizlik âdeta birbiriyle savaşır. "Evet, dediğini

yapacak.” “Hayır, yapmayacak, yoksa seni niye oyalasın?” gibi sesler yükselmeye başlar. Beyt, İbnu Mu’tezz’e aittir.

24 **Mübareze**, savaş öncesi her iki taraftan yiğitlerin teke tek döğüşmeleridir. Bu kelimeyi duyduğumuzda, hemen zihnimizde savaş meydanı canlanır.

25 Mücevherci, elindeki zînet eşyasını deler, onu çeşitli nakışlarla süsler, rengârenk mücevherlerle san’atını izhar eder. Beliğ kelâm da bir söz ustalığıdır. İyi bir söz ustası, ifade etmek istediği manayı, yeri geldiğinde süslü ifadelerle çok daha etkili bir şekilde beyan edebilir.

26 Müellif, Muhakemat isimli eserinde sarhoşun dünyasına göre beliğ kelâmı şöyle açar: Beliğ kelâm, ilim çömleklerinde pişirilir, hikmet denilen küplerde bekletilir, fehim süzgeciyle süzülür. Ab-ı hayat gibi bir manayı zarif sunucular takdim eder, fikir bunları içer, insanın içinde bunlar dolaşır ve hisleri harekete geçirir.

27 Deveci, devesine tam hâkimdir. Onu istediği yerde çöktürür, istediği yerde yürütür, istediği yerde de koşturur. Beliğ kişi de kelâma o şekilde hâkimdir, kelimeler ona râm olur, istediği gibi hizaya gelirler.

28 “Her kap içindekini sızdırır” denilir. Fıtrî bir kelâm da sahibinden, onun iç dünyasından, meşgul olduğu iş ve san’attan, ihtiyaç duyduğu şeylerden izler taşır. **“Ağzınızı her açışta, başkaları oradan içinizi seyreder.”**

29 **Beraatü’l – istihlal:** Ay doğmazdan evvel ön ışıklarının görülmesiyle onun doğacağına intikal edilmesi misali, bir eserin muhtevasını daha ilk cümlelerinde hissettirmektir. Mesela hitabetle ilgili bir eserin baş kısmında “Her türlü hamd ü sena, insana nutuk kabiliyetini ihsan eden Allah’a mahsustur. Her türlü salât u selâm, insanlığın en güzel konuşanı Hz. Muhammed’e (asm.) olsun” denildiğinde biz bu eserin konuşmayla ilgili olduğunu daha ilk cümlesinden anlarız.

30 Çocukla konuşan birinin çocukça kelimeler kullanması uygun olur, yoksa maksadını ifade edemez ve çocuğa faydalı olamaz. İlâhî bir tenezzül olarak da Cenab-ı Hak insanlara seviyelerine göre hitap etmiş, onların ülfet ettikleri şeylerle mesajlarını bildirmiştir. Kur’ân’da deveden, hurmadan bahseden ayetleri bu açıdan değerlendirebiliriz.

31 Mesela 1974 de Türkiyenin gerçekleştirdiği Kıbrıs Harekâtının şifresi “Ayşe tatile gitsin” cümlesi idi. Günümüzde bu tür mesajlara “satır aralarında ne demek istedi” şeklinde bakılmaktadır. Medih suretinde zem veya zem suretindeki medihler de konunun birer örneğidir.

32 İfade, şeklen bir soru olmakla beraber, bundan kastedilen “meydan okumak” manasıdır.

33 1212 senesinde Mısır’daki Busayr şehrinde doğan Busayrinin en meşhur şiiri Kaside-i Bürdedir. Bu kasidenin yazılış hikâyesi şu şekilde anlatılır: Busayrî’ye, ömrünün sonuna doğru felç hastalığı gelir. Rüyasında Peygamber Efendimizi öven meşhur kasidesini okur. Peygamber Efendimiz kasideyi çok beğenir. Bedeninin felçli

yerlerini mübarek eli ile mesheder. Busayrî heyecanla uyandığında şifa bulduğunu görür.

34 **Üslûb-u hakîm:** Hikmetli üslûp. Doktorun hastanın isteğine göre değil, ihtiyacına göre reçete yazması misali, sorulan bir suale, soranın hâlini nazara alarak başka bir sual gibi telâkki edip, ona göre cevab vermek demektir. Edebî san'atlardan biridir.

35 Hüdhüd, yerin altındaki suları Hz. Süleymana haber veriyordu. Hüdhüd, Cenab-ı Hakkı vasfederken Onun gökler ve yerde gizlilikleri çıkarmasını nazara verir. Yani kendi meşgul olduğu san'atla Allah'ı anlatır.

36 Burada mana mertebelerine dikkat çekilmiştir. Bazı manalar gözle görülen, elle tutulan şeyler gibi açıktır, ama bazıları hava, su veya buhara benzer. Sözgelimi, "hava soğuk" dediğimizde maddi havanın soğukluğu anlaşılır. Ama bir akrabasına bir haftalığına ziyarete giden ve oradaki durumdan hoşlanmayıp ikinci gün dönen biri "hava soğuk olduğu için fazla kalamadım" dediğinde, bununla kendisine gösterilen ilginin yetersizliğini nazara verebilir. Onun hâl ve tavırlarına dikkat edersek, âdeta "benimle ilgilenmediler, ben de döndüm" manasını açıktan okuyabiliriz. O zaman işarî mana sanki sarahat derecesine çıkar, buhar gibi iken, katı hâle gelir.

37 Heyecanlı bir hatib Allah yolunda vermenin faziletlerini anlatırken, sohbetine muhatap olan insanlarda sadaka vermek, başkalarına yardımcı olmak, kendisi için değil başkaları için yaşamak, böyle olanları aşk derecesinde sevmek… gibi hisler harekete geçer. Kişi, bu hislerin gereğinin bir kısmını hemen yapar, ama bazıları o derece netleşmediğinden sadece niyet olarak kalır… Bu hisler ardı ardına birbirini tetikler. Kişi konuştuğunda, bütün bu hislerine açıktan veya işarî delâletler bulmak mümkündür.

38 Burada "delâlet, işaret, remz, telvih, telmih ve ima" şeklinde kelâmda olan mana mertebelerini görmekteyiz. Bunların manaya olan delâleti, sırasıyla gittikçe azalmaktadır. Bediüzzaman bu eserinde bunun çok misallerini vermiş, ayetlerin hem delâletine, hem de işaretlerine dikkat çekmiştir. Son kısımda geçen "Mütekellimin tavırları" ifadesi, günümüzde **"beden dili"** kavramıyla da anlatılmaktadır. Kişi, diliyle manayı ifade ettiği gibi, hâl ve tavırlarıyla da çok şeyler anlatır. Oyuncağı bozulan bir çocuğu teselli etmek istediğimizde "zaten üzülmüyorum ki" diyebilir. Ama bunu söylerken, onun ses tonuna, jest ve mimiklerine dikkat etsek, aslında üzüldüğünü net olarak görebiliriz.

39 Hz. Meryem'in annesi, erkek çocuk bekliyordu. Kız çocuğu olduğunu görünce, üzüntüsünü böyle ifade etti. Allah Onun dünyaya getirdiği çocuğu elbette bilmektedir. Dolayısıyla, bu ifade şeklen bir durumu haber vermek ise de, gerçekte derin bir tahassür ve teessürün kelama yansımasıdır.

40 **Sibeveyh,** meşhur dilbilgisi âlimi olup, doğumu 767, vefatı 809′ dur. Kabri Şiraz'dadır. "El-Kitab" isimli eseri nahv, yani Arapça Grameri üzerine yazılıp, zamanımıza kadar gelen ilk büyük eserdir.

41 **Lafz-ı müşterek:** "Yüz" kelimesinde olduğu gibi, yazılışı aynı olmakla beraber farklı anlamlara gelebilen kelime. Hangi anlama geldiği, genel muhtevadan anlaşılır.

42 Dört halifenin isimleri “ayn” harfiyle başlar. Özel bir hat san’atıyla bu zâtların isimleri yazılırken, bu harf hepsinde kullanılacak şekilde nakşedilir. Böylece, tek harf, dört isimle de alâkalı olur. (Not: Hz. Ebubekr’in adı Abdullah’tır, dolayısıyla O’nun adı da ayn harfiyle başlar.)

43 Mesela, Hz. Musa ve kardeşi Harun, “ben Rabbim” diyen Firavuna gittiklerinde **“biz senin Rabbinin elçileriyiz”** derler. (Bak: Taha, 47.) Bu ifadede “sen Rab değilsin!” mesajı çok net olarak verilmektedir. Ayrıca Firavun gibilere gitmek ve etkili bir anlatımla anlatmak gibi başka mesajlar da kendini hissettirmektedir.

44 Bazen birbirinden farklı konulara ardarda yer verilebilir. Ama bu belli bir sistem dâhilinde olmalı, güzelliğin en mühim esaslarından olan tenasübü zedelememelidir. Bazıları bu tür farklı konuları ele almaya **“çeşitleme”** adı verirler.

45 Buna **“konu bütünlüğü”** diyebiliriz. Konunun dışına çıktığımızda asıl maksadı kuvvetli ifade edemeyiz. Nitekim “daldan dala atlayan hatipler” başarılı sayılmazlar.

46 “Aslan güçlüdür” gibi cümlelere gramer ilminde “isim cümlesi” denir. İsim cümlesi, mübteda ve haberden meydana gelir. Bu misalde “Aslan” mübteda, “güçlüdür” ise onun haberidir. Mantık ilminde aynı tarz cümlelerin “mevzu ve mahmul”den meydana geldiğini görürüz. Burada, mevzu “Aslan” ve ona hamledilen özellik ise güçlü olmasıdır.

47 **Hitabiyat:** Hitab ile ilgili meseleler. Hitabetle ilgili konular. **İknaiyat:** İknâ etmek veya râzı etmek için söylenilen sözler.

48**Delâilü’l-İ’caz:** “İ’caz delilleri”, **Esrâru’l- Belâğa** ise “Belâğatin sırları” anlamına gelir. Her iki eser de Abdülkahir Cürcaniye aittir.

49 **İlâhiyat:** İlah ile ilgili meseleler. Felsefenin ve kelâm ilminin Allah’tan bahseden kısmı. Metafizik ilimler.

19. DERS: MÜNAFIKLARLA İLGİLİ BİRİNCİ TEMSİL

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ

وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ

“**O münafıkların misali şu kişinin hâline benzer ki, bir ateş yakmak istedi. Ateş, çevresinde olan şeyleri aydınlattığında, Allah onların nurunu giderdi ve kendilerini karanlıklar içinde terketti, bir şey görmezler. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Artık bunlar dönemezler.”** (Bakara, 17-18)

Bil ki: Bu ayetimizde inceleyeceğimiz şeyler üçtür:

1- Ayetin öncesiyle nazmı.

2-Ayetin cümlelerinin kendi arasında nazmı.

3-Her cümlenin parçalarının keyfiyetinin nazmı.

İşte, ihzariye hükmünde olan geçmiş meselelerle birlikte bil ki: Kur'ân, münafıkların hakikat-ı hâllerini açıktan anlattı ve onların cinayetlerini bildirdi. Ardından üç nükte için temsil getirdi:

1-Aklî meselelerden ziyade mütehayyel şeylere daha itaatkâr olan **hayale ünsiyet vermek**.

Daima şek ve şüphe vermek ve akla muhalefet etmek karakterinde olan **vehmin itaatini temin etmek,** kendisine yabancı manaları me'nus surette izhar ederek ve gaybî manaları gözle görünür hâlde tasvir ederek **akla boyun eğmesini sağlamak**.

2- His ve fikrin ittifakını sağlamak için makûl bir manayı temsil yoluyla mahsus hâle getirip **vicdana heyecan vermek ve kötülüklere karşı nefretini tahrik etmek.**[1]

3- Temsil vasıtasıyla **parça parça manaları birbirine bağlamak ve bunlar arasında hakiki bir rabıtayı göstermek.**

Keza temsili hayal gözünün önüne koyarak **lisanın ihmal ettiği incelikleri onlara bakmak sûretiyle toplamasını sağlamak.**

Ayetin öncesiyle nazmı

Bil ki: Bu ayetin cümlelerinin manası, münafıkların kıssasına bir bütün olarak münasip olduğu gibi, onların her birine ayet ayet de uygun düşer.

Görmez misin, kıssanın manası şöyledir: O münafıklar dünyevi bazı menfaatler için sureten iman ettiler. Sonra küfürlerini gizlediler… Sonra tahayyür ve tereddütte kaldılar, ne yapacaklarını bilemediler… Sonra hakkı araştırmadılar… Sonra dönemediler ki gerçekleri tanısınlar…

İşte onların bu hâli, bu ayette tasvir edilen şu duruma ne kadar da münasiptir!

Bir grup insan var, gecenin karanlığında sahrada kendilerine bir ateş veya bir lamba yaktılar… Sonra bunu muhafaza edemediler… Sonra ateş söndü… Sonra karanlıkta kaldılar. Karanlıkta bir şey görülmeyince, sanki onlar hakkında her şey yok hükmüne geçti. Gecenin sessizliği sebebiyle

sanki sağır oldular… Gecenin karanlığı ve nurlarının sönmesinden dolayı sanki kör oldular… Kendilerine muhatap ve yardım edecek kimse olmayınca yardım isteyememelerinden sanki dilsiz oldular… Geriye dönüş yapamadıklarından, sanki ruhsuz cenazeler hâline geldiler.

Sonra, temsildeki pek çok esas nokta onların hâline bakmaktadır. Mesela, karanlık küfre bakar, şaşkınlık onların bazen mü'minlerle, bazen kâfirlerle görülmelerine, ateş ise fitneye bakar. Diğerlerini sen kıyas et.

Eğer desen: Temsilde nur var. Münafığın nuru nerede? Ta ki temsili hakîkate tatbik tamam olsun.

Cevap: Münafığın şahsında nur yoksa da, çevresinden nur alabilir.

-Bu yoksa, kavminden aydınlanabilir.

– Bu yoksa, nev'inden istifade edebilir.

– Bu yoksa, -daha önce geçtiği gibi- fıtratındaki nurdan feyiz alabilir.

– Eğer bununla kanaatin gelmediyse, bazı dünyevî menfaatler terettübünden dolayı başkasına nazaran veya kendi nefsine nazaran onun lisanında nur olur.[2]

– Bu yoksa, en azından bazıları hakkında iman nuru hakîkattir. Önce inanmışlar, sonra dinden çıkmışlardır.

– Bu yoksa, nasıl ki ateş fitneye işarettir, nur dahi onların istifadelerine işaret edebilir.

-Buna da razı olmadınsa, daha önceki ayette أُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَىٰ "**İşte onlar o kimselerdir ki, hidayet karşılığında dalâleti satın aldılar"** denilmesi gibi, hidayetin onlar için mümkün olmasının, hidayetin varlığı şeklinde ifade edilmesi de olabilir. Çünkü o ayet, bu temsilin yakın komşusudur.

Ayetin cümleleri arasındaki nazm ciheti

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا

"**O münafıkların misali şu kişinin hâline benzer ki, bir ateş yakmak istedi."**

Bil ki: Bu cümlenin nazmı, mevkiine münasebetidir. Evet, sahrada gece vakti ateş yakan bu kimsenin bu suretteki durumu, Kur'ânın saff-ı evvel

muhatabı olan Arap yarımadasının sakinlerinin hâline uygun düşmektedir. Çünkü onların her biri, ya bizzât yaşayarak veya duymak sûretiyle bu durumu bilmiş ve bu hâlin tesirini ve müşevveşiyetini hissetmiştir. Çünkü onlar, güneşin zulmü sebebiyle gecenin zulmetine sığınıyor ve geceleri yolculuk yapıyorlardı. Çoğu zaman sema, üstlerini bulutla kaplıyor, bu sebeple yolda sıkıntılarla karşılaşıyorlar ve bazen gittikleri yol onları tehlikeye atabiliyordu.

Keza, bazen haşerelerle dolu mağara bölgelerinde cevelan ediyor, yolu kaybedip ateş tutuşturmaya veya lamba yakmaya ihtiyaç duyuyorlardı, ta ki arkadaşlarını görüp ünsiyet etsinler, mal ve eşyalarını görüp koruyabilsinler, yolu bulup gidebilsinler, oralardaki vahşi hayvanlardan ve tehlikelerden sakınabilsinler. İşte, tam ateş yakıp aydınlandıklarında birden semavi bir afet onları kuşattı. Tam bir ümidin ve matluba kavuşmanın zirvesinde iken bir anda, mutlak ümitsizlik çukuruna düştüler. Ayetteki, فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَه ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ **“Ateş, çevresinde olan şeyleri aydınlattığında, Allah onların nurunu giderdi.”** kısmı bunu anlatır.

Bil ki: Ayetteki bu فَ harfi işaret eder ki: Aydınlanmak için ateş yaktılar. Ateş onları aydınlattı. Aydınlanmakla mutmain oldular. Ama ardından mahrumiyet geldi ve ellerindeki nimeti kaybettiler. Tam netice alacakken kaybetmenin tesiri, onlara ne kadar da şiddetlidir!

Sonra فَلَمَّا deki şartiyet, ateşin yanmasının nurun gitmesini gerektirdiğini anlatır. Ama bu gereklilik gizli olmasından, bunu ortaya koyacak mukadder cümlelere işaret eder Yani, “Ateş onları aydınlattığında aydınlandılar, işlerine koyuldular, ama o ateşi muhafaza etmediler… Ona ihtimam göstermediler… Ondaki nimetin kıymetini bilmediler… Böyle olunca onu beslemediler… Onu devam ettirmediler… O da söndü.

Çünkü اِنَّ الْاِنْسَانَ لَيَطْغَى اَن رَآهُ اسْتَغْنَى **“Gerçekten de insan kendini müstağni görmekle tuğyana sapar.”** (Alak, 6-7) sırrıyla, neticeyle iştiğal, vesilesinden gaflet etmeye sebep olduğu cihetle devam ettirilmemesini netice verdiğinden, sanki aydınlanmanın kendisi, nurun gitmesine bir sebep oldu.

وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ **“Kendilerini karanlıklar içinde terketti.”**

Önceki cümle, nurun sönmesiyle nimeti kaybetmek tarzındaki hüsranlarına işaret etti. Bu ise, karanlığa düşmekle başlarına belâ gelmesindeki hızlan’larına dikkat çekti.[3]

لَا يُبْصِرُونَ **“Bir şey görmezler.”**

Bil ki: İnsan karanlıkta kalıp yolu kaybettiğinde arkadaşlarını ve eşyalarını görmekle sakinleşir, teselli bulur. Ama onları göremezse, sükûnet de hareket gibi, hatta daha ürkütücü bir musibet olur.

صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ

“**Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Artık bunlar dönemezler.”**

Bil ki: İnsan böyle bir belâya düşünce, birbirine terettüp eden dört cihetten teselli bulur, ümit besler, kurtuluş umar:

1-“İmdat!” dese çevre beldelerden veya yolculardan yardım edebilecek kimselerin sesini duymak ister. Ancak gece sakin ve dilsiz olunca, bu kimseyle sağır kimse eşit oldu.

İşte, bu ümidi kesmek için, **“sağırdırlar”** dedi.

2-Nida etse veya yardım istese birinin onu duyup yardım etmesini umar. Ama gece sağır olunca, gecenin sağırlığı karşısında dili olanla dilsiz olan aynı oldu.

Allah, **“dilsizdirler”** diyerek bu ümitlerini de kesti.

3-Varacağı yere işaret eden bir alâmet, bir ateş veya bir ışık görmekle kurtulmayı umar. Ancak gece simsiyah, karanlık, çatık çehreli ve kör olunca, görenle görmeyen bir oldu.

Allah, bu ümidi söndürmek için, **“kördürler”** dedi.

4-Bu durumda ona geriye dönmeye çalışmak kalır. Ama karanlık her taraftan onu kuşatınca, iradesiyle bataklığa girip de çıkması imkânsız olan kimse gibi oldu. Evet, nice durum vardır ki, kendi iradenle ona varırsın, ama sonra dönme iradesi senden alınır. Sen onu bırakırsın, ama o seni bırakmaz.

Bundan dolayı Allah **“artık bunlar dönemezler”** diyerek bu kapının da üzerlerine kapandığını, tutundukları son ipin de koptuğunu, böylece ümitsizlik, yalnızlık, sessizlik ve korku karanlıklarına düştüklerini ifade etti.

Amma üçüncü cihet, yani her cümlenin kayıtlarına gelince:

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا **“O münafıkların misali şu kişinin hâline benzer ki, bir ateş yakmak istedi.”**

Bu ayete bak, bundaki kayıtlardan nükte kıvılcımlarının nasıl uçuştuklarına dikkat et!

مَثَلِ **“Mesel”** lafzı münafıkların hâlinin garabetine ve kıssalarının dillere destan olduğuna işarettir. Çünkü **mesel**, dillerde dolaşan ve garabetinden dolayı insanların birbirlerine naklettikleri şeydir. Meselin en belirgin özelliği garabettir.[4] Mesellerde köklü bir kaide de bulunduğundan bunlara “hikmetü’l-avam” ve “felsefetü’l-umum” denilir.[5]

Burada meselden murat, o münafıkların garip sıfatı, acip kıssası ve çirkin hâlleridir. Mecazen mesel ile tabir edilmesi, garabete bir işarettir. Bu işarette, darb-ı mesel gibi nefret ve lanet lisanıyla onlardan bahsedilmesinin, onların özelliklerinin gereği olduğuna remiz vardır.

كَ **“Gibi”** harfine gelince:

Eğer desen: Teşbih edatı hazfedilirse “teşbih-i belîğ” olur. Burada niçin zikredilmiştir?[6]

Cevap: Bu makamda belâğata daha uygun olanı, teşbih edatının zikridir. Çünkü onu tasrih etmek, misale tebei bakıp, ondaki her mühim noktadan benzetilendeki nazirine intikal etmeye zihni ikaz eder. Yoksa kasden ona bakmakla zihin temsilde boğulup kalabilir, tatbikteki incelikleri kaçırır.

Ayetteki ikinci mesel kelimesi, ateş yakmak isteyen kişinin hâlinin garabeti ve umumun hissinde varlığıyla darb-ı mesel hükmünde olduğuna bir işarettir.

اَلَّذِي ye gelince:

Eğer desen: Onlar cemaat iken niçin müfret getirdi?

Cevap: كَمَثَلِ الْحِمَارِ **“Onların hâli merkebin hâline benzer”** denilmesi gibi, (Cum’a, 5) cüz ve küll, ferd ve cemaat müsavi olup ferdin sıfatında iştirakleri bir ziyade veya noksan meydana getirmiyorsa, iki vecih de caiz olur, (hem müfred, hem çoğul getirilebilir.)[7]

Böylece müfret getirilişinde, dehşetin temessülü ve çirkin hâllerinin tasvirinde her ferdin müstakil oluşuna bir işaret vardır.

Veya اَلَّذِي kelimesi aslında اَلَّذِينَ idi, bu şekilde ihtisar yapılmıştır.

اِسْتَوْقَدَ **“Yakmak istedi.”**

Bu kelimedeki س (sin) harfi tekellüf ve taharriye bir işarettir. Biraz sonra "onların nuru" şeklinde çoğul gelirken, bu fiilin müfret getirilmesi, cemaat için ateş yakanın bir kişi olduğuna latîf bir remizdir. Kur'an, ateşi yakanı bir kişi, aydınlananları ise çoğul ifade ederek letafette bulunmuştur.

نَارًا **"Bir ateş"**

Lamba ve benzeri bir şeyi yakmak yerine ateş yakılmasının nazara verilmesi, teklif nurundaki meşakkate bir işarettir ve onların zahirî nur altında fitne ateşi yaktıklarına bir remizdir.

Bu kelimenin elif – lâmsız gelişi, onların ateşe şiddetli ihtiyaçlarına ve nasıl olursa olsun herhangi bir ateşe razı olacaklarına bir imadır.

فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ **"Ateş, çevresinde olan şeyleri aydınlattığında, Allah onların nurunu giderdi."**

Gözünü ayetin bu cümlesinin çevresinde olanlara çevir. Ta ki cümlenin kayıtlarının, cümleden esas maksat olan "onların içine düştükleri dehşet karanlıklarını" nasıl gözler önüne serdiğini göresin. Dördüncü meselede kelâmın kuvvetinin, kayıtlarının birbirine cevap vermesiyle olduğunu işitmiştin.

فَ harfi, onlar ümidin zirvesinde iken, akabinde mutlak ümitsizliğin kendilerine hücumuna bir imadır.

لَمَّا mukaddemin tahakkukuna delaletiyle beraber düz bir kıyas-ı istisnaî manası tazammun etmekle, tâli'nin tahakkukunu ve teselliyi sona erdirmeyi netice veriyor.[8]

أَضَاءَتْ **"Aydınlattı"** Ateş yakmanın ısınmak için değil, aydınlanmak için olduğuna işarettir. Bunda, dehşetin şiddetine remiz vardır. Çünkü bu aydınlanma, onlara tehlikeleri göstermekten ve o tehlikelerin varlığını bildirmekten başka bir fayda vermemiştir. Şayet bu aydınlanma olmasa, nefsin kendini aldatması ve teskini mümkün olurdu.

مَا حَوْلَهُ **"Çevresinde olan şeyleri"** Dört cihetten dehşetin kuşatmasına ve aydınlanma sebebiyle altı cihetten gelen hücumun zararından korunmanın lüzûmuna işarettir.[9]

ذَهَبَ "**Giderdi"** Bu ifade cezaü'ş-şart olduğu için lazım olması gerekir. (Aydınlanma ile beraber hemen ışığın gitmesi arasında) lüzumun gizli olmasından dolayı -daha önce de geçtiği gibi- şu manalara remzeder: "Onlar ateşin devamı için gereken şeyleri yapmadılar ve ondaki nimetin derecesini bilmediler. Böylece aydınlanmanın kendisi ile mahrumiyete

maruz kaldılar. Şımarıklık ve sevinç onlara devamı için yapılması gerekenleri unutturdu. Allah da bu nimeti onlardan aldı…”

اللّٰهُ **“Allah”** Ateşi gidermenin Allah’a isnadı, iki ümidin yani durumu düzeltme ümidinin ve rahmet ümidinin kesilmesine işarettir. Zira afetin semavi olup tamiri kabul etmediğine işaret ve kişinin kusuruna bir ceza olmasına remiz vardır. Bundan dolayı Allahu Teâlâ ona ceza vermiştir. Öyleyse, sebeplerin bittiği yerde, insanın kendisine sarıldığı rahmet beklentisi de kesilmiştir. Çünkü hakkın iptali için Hakk’tan yardım istenemez.

بِ (ba) harfi dönüşten ümidi kesmeye bir işarettir. Çünkü Allah’ın aldığını geri verecek yoktur. Zira ذَهَبَ fiilinin بِ (ba) harfi ile kullanılması, ıstıshab manası ile bundan bir kurtuluş olmadığını anlatır.[10] اَذْهَبَهُ yani “onu gönderdi” ve ذَهَبَ yani “gitti” şeklinde bu fiilin diğer iki kullanımında ise, birinciden farklı olarak dönme imkânı söz konusudur.

نُور **“Nur”** Bu kelimede onların sırat üzerindeki hâllerini hatırlamaya latîf bir ima vardır.[11]

بِنُورِهِمْ **“Onların nurunu”**

Onlara has olarak, **“onların nurunu”** denilmesi, o münafıkların şiddet-i teessürlerine işarettir. Başkalarının ateşi yanarken kendi ateşi sönen kimsenin elemi çok daha şiddetli olur.

Allah için, Tenzil (Kur’ân) belâğat fenlerinde ne kadar da latîf! Görmedin mi, vadilerin kesiştiği yerdeki havuz misali, ayetteki bütün bu kayıtlar, küllî maksat olan onların ümitsizlik içindeki dehşetli hâllerini tasvire nasıl da müteveccih oldu!

وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ

“**Kendilerini karanlıklar içinde terketti.”**

Sonra bu cümlede olanlara dikkat et!

وَ harfi onların iki zararı cem ettiklerine bir işarettir. Ziyaları ellerinden alındı ve karanlık kendilerine bir elbise gibi giydirildi.

تَرَكَهُمْ **“Terk etti”**

Burada “bıraktı” veya benzeri bir fiil yerine **“terk etti”** denilmesi onların ruhsuz ceset, özsüz kabuk hâline geldiklerine bir işarettir. Bunun için onlara layık olan, kendi hâllerine bırakılmaları ve karanlığa terk edilmeleridir.

فِي ظُلُمَاتٍ **“Karanlıklar içinde”**

Ayetteki فِي harf-i ceri her şeyin onlar nazarında adem olduğuna bir remizdir. Geriye sadece yokluğun unvanı olan karanlık kalmış, bu karanlık onlara bir zarf ve kabir olmuştur.

ظُلُمَاتٍ **“Karanlıklar”** Ayette karanlığın çoğul gelmesi şuna işaret eder: Gecenin karanlığı ve bulutların zulmeti; onların ruhunda ümitsizlik ve korku zulmetini, mekânlarında yalnızlık ve dehşet zulmetini, içinde bulundukları zamanda sükûn ve sükût zulmetini meydana getirdi. Böylece çeşit çeşit karanlıklar onları kuşattı.

Zulümatın (karanlığın) elif-lamsız gelişi ise, bu karanlıkların onlara meçhul olduğuna, daha önce böyle karanlıklara bir ülfetleri olmadığından, üzerlerindeki tesirinin çok daha şiddetli olduğuna bir imadır.

لَا يُبْصِرُونَ **“Bir şey görmezler.”**

Musibetlerin esasını bildirir. Çünkü görmeyen kişi, belâları daha çok görür. Görmeyi kaybetmekle, en gizli musibetleri de görür, hisseder.

Bu ifadenin geniş zaman sığasıyla gelmesi, hayal gözü önünde onların hâlini tasvir ve temsil etmektir. Ta ki muhatap onların dehşetini görsün, vicdanıyla da bundan etkilensin.

“**Görmezler”** derken mef’ulün terki tamim içindir. Yani,

–Onlar menfaatlerini görmezler, ta ki koruyabilsinler…

–Tehlikeleri görmezler, ta ki sakınabilsinler.

–Yol arkadaşları onlara görülmezler, ta ki ünsiyet edebilsinler. Onları görmeyince, her biri sanki tek başına bir ferttir.

Sonra صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ **“Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Artık bunlar dönemezler.”** cümlelerine bak, ta ki neler söylediğini duyabilesin! Çünkü bu dört özellik, münafıklar ve o sahrada ateş yakanlar arasında müşterek bir haddir, aralarında bir berzahtır, her iki tarafa da müteveccihtir, iki tarafın hâlinden de söz eder. Onlara bir aynadır, sana onların durumunu gösterir. Ve iki tarafın bir neticesidir, sana onların kıssasını işittirir.

Amma mümessel bihe (temsile) **bakan yönü**

Bil ki: Böyle bir musibete düşen kişi için, etraftan onu kurtarabilecek bir sesi duymakla kurtuluş ümidi olur. Ama gecenin dilsizliği, onun sağır olmasını netice verdi.

Sonra, yardım edecek birine seslenebilir. Ama gecenin sağırlığı onu dilsiz yaptı.

Sonra bir ateş veya ışık görerek yolunu bulabilir. Ama gecenin körlüğü onu kör hâle getirdi.

Sonra geldiği yere dönebilir. Ama bataklığa girip de çırpındıkça batan kimse misali, artık dönüş mümkün değildir, o kapı da kendisine kapalıdır.

Mümessele (münafıklara) **bakan yönüne gelince**

Bil ki: Onlar küfür ve nifak karanlıklarına düştüklerinde, birbirine terettüp eden dört yolla bu karanlıklardan kurtulmaları mümkün idi:

1-Başlarını kaldırıp hakka kulak vermeleri, Kur'ân'ın irşadını dinlemeleri gerekirdi. Lakin hevâ, kulaklarını doldurup, Kur'ân sadasının kulaklarına girmesine engel oldu. Heves, onları âdeta kulaklarından tutup Kur'ân yolundan alıkoydu. Kur'ân, **"onlar sağırdırlar"** diye ilan ederek bu kapının onlara kapandığına işaret etti. Sanki kulaklarının koparılıp yerlerinde çirkin delikler kaldığına veya o kulakların başların iki yanında sarkan et parçaları olduğuna remizde bulundu.

2-Onların başlarını eğip vicdanlarına danışmaları, hakkı ve doğru yolu sormaları gerekirdi. Lakin inat dillerinin ellerini tuttu, kin o dili arkadan içeriye çekti. Kur'ân bu kapının da yüzlerine kapanmasına işareten, **"onlar dilsizdirler"** diyerek onları susturdu. Ayrıca hakkı ikrardan sükût etmeleri sebebiyle, dili koparılıp da yüzü -içi boş bir mağara misali- çirkin bir hale gelen kimse gibi olduklarına remizde bulundu.

3-Onların ibret nazarlarını âleme çevirip afakî delilleri toplamaları gerekirdi. Lakin bu ayetlerden teğafül, (onlara karşı ilgisizlik) elini bunların gözlerine koydu, teami (onları görmezden gelmek) bu nazarları geriye çevirdi, yuvalarına kovdu. Kur'ân bu yoldan da fayda bulmadıklarına işareten **"onlar kördürler"** dedi. Teşbih edatını hazf ile ("Kör gibidirler" yerine "kördürler" demek suretiyle), başın nuru olan gözlerinin sanki yerlerinden sökülüp, yüzlerinde çirkin birer delik hâline geldiğine remzetti.

4-Çirkin hâllerinin çirkinliğini bilip nefret etmeleri, ardından pişman olmaları, ardından tevbe etmeleri ve ardından dönmeleri gerekirdi. Lakin günahlarda ısrar ile fıtratlarının bozulması, bir de hevâ ve şeytanın galebesiyle nefisleri bu çirkin hâlleri kendilerine güzel gösterdi. Kur'ân **"onlar**

dönmezler” diyerek son yolun da kendilerine kapandığına işaret etti. Bataklık denizine saplanmış kimse misali, dönüş için iradenin kalmadığı bir duruma kendi iradeleriyle düştüklerine remzetti.

1 **“Makûl”** kelimesi “akla hitap eden, akılla anlaşılan”, **“mahsus”** kelimesi ise “hisse hitap eden, gözle görülüp elle tutulan” demektir. Mesela “Allah’ın rahmeti” akla hitap eden bir manadır. Ama Allah’ın rahmetini yağmurla, bize ve diğer varlıklara ikramıyla anlatırsak, bu makûl mana göz ile görülür hâle gelir, hayalin önünde tecessüm eder.

2 Gerçi kendisi kendisinin münafık olduğunu bilmektedir, ama “iman ettim” diyerek bazı dünyevi çıkarlar elde eder. Bu da öyle demeyen kimselere göre bir nevi nur olur. Yani onların ulaşamadığı bazı menfaatlere ulaşır.

3 **Hızlan**, birisine yardım etmeyip, onu İlâhî hıfz ve rahmetten mahrum bırakmaktır.

4 Yüzlerce siyah saçlı insan arasında sarı saçlı birinin hemen dikkat çekmesi ve fark edilmesi misali, mesellerde de en belirgin özellik sıra dışılıktır.

5 **Hikmetü’l- avam:** Bilgi ve kültür seviyeleri fazla olmayan kimselere ait olan hikmet. Mesela, “el elden üstündür” ifadesi güzel bir düsturu ortaya koyar. Geniş halk kitleleri de bunu rahatlıkla kullanabilmektedir. **Felsefetü’l-umum** ise, “kitlelerin felsefesi” demektir.

6 Mesela, “falanın ilmi derya gibidir” demektense, “falan deryadır” demek daha etkilidir.

7 Ayet, Tevratı bildiği hâlde onu uygulamayan Yahudilerin halini anlatır. Evvelinde “Onların meseli” denilerek çoğul getirildiği halde devamında müfret getirilmiştir. Çünkü böylelerinin her biri tek tek o durumdadır. Türkçede de “öğretmenler geldiler” dediğimiz gibi “öğretmenler geldi” de diyebiliriz. Çünkü gelme fiilinde her biri müstakildir.

8 **Mukaddem** ve **tâli** Mantık ilminde birer ıstılahtır. **“Ateş, çevresinde olan şeyleri aydınlattığında, Allah onların nurunu giderdi.”** cümlesi iki kısımdan meydana gelmiştir. Burada **“Ateş, çevresinde olan şeyleri aydınlattığında”** kısmı **mukaddem,** **“Allah onların nurunu giderdi.”** ifadesi ise **tâli** olarak isimlendirilir. “Mukaddem” denilmesi, cümlenin ilk kısmı olması yönündendir. **Tâli** denilmesi ise, ilk cümleyi takip etmesi yönündendir. “Güneş varsa gündüzdür” dediğimizde sonuç kesin olduğu gibi, bu cümlede de **“Ateş, çevresinde olan şeyleri aydınlattığında, Allah onların nurunu giderdi”** denilmesiyle ateşin aydınlatmasının hemen akabinde nurlarının giderilmesi kaçınılmazdır.

9 Bu durumda olan biri, ateşin etrafını aydınlatması sebebiyle dört cihete ilave olarak alttan ve üstten gelebilecek tehlikeleri de görür, dehşet içinde kalır.

10 **Istıshab**, beraber olmayı ifade eder.

11 Hadid sûresi 12 -15. ayetlerde mü’minlerin ve münafıkların sırattaki hâlleri anlatılır. Mü’minler nurlar içinde iken münafıklar karanlıktadır. Münafıklar dünyada mü’minlerle beraber olduklarından orada da beraber olmak isteyecekler, ama kendilerine izin verilmeyecektir. Dillerindeki iman kelimesi -geçici de olsa- dünyada kendilerine bir menfaat sağlamış, ama ahirette bir işe yaramamıştır.

20. DERS: MÜNAFIKLARLA İLGİLİ İKİNCİ TEMSİL

اَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَٓاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌۚ

يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فٖٓى اٰذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِۜ وَاللّٰهُ مُحٖيطٌ بِالْكَافِرٖينَ{١٩}

يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْۜ كُلَّمَٓا اَضَٓاءَ لَهُمْ مَشَوْا فٖيهِۙ وَاِذَٓا اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُواۜ

وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ{٢٠}

“Yahut onların misali, semadan gelen sağanak yağmura tutulmuş kimselerin hâline benzer. Onda karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek var. Ölüm endişesiyle, yıldırımlara karşı parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar. Allah kâfirleri kuşatmıştır.

Şimşek neredeyse gözlerini kapıverecek. Her ne zaman şimşek onlara ışık verse ışığında yürüyorlar. Üzerlerine karanlık yaptığında ise, dikiliyorlar. Allah dilemiş olsaydı elbette işitmelerini de, gözlerini de alıverirdi. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.” (Bakara, 19-20)

Münafıklarla ilgili ikinci temsilin tahlili

Bil ki: Bu ayete de üç cihetle bakılacaktır:

-Öncesiyle nazmı.

-Cümleleri arasındaki nazmı.

-Her cümlenin kendi cüzleri içindeki nazmı.

Bunların birbiriyle irtibatı, saatin saatlerini, dakikalarını, saniyelerini sayan miller gibidir.

Bununla öncesi arasındaki nazım ciheti

Kur’an, münafıkların iki kısma ayrıldığına, dehşet ve şaşkınlık içindeki hâllerinin tasvire ihtiyaç duyduğuna bir işaret olarak onlarla ilgili yeni bir temsil getirdi ve itnabta bulundu.[1]

Birinci temsilin hülasası

Münafık, kendini vücut sahrasında arkadaşlarından kopuk, kâinat cemiyetinden kovulmuş, hakîkat güneşinin hükmünden hariç olarak görür.

Her şey nazarında madum olur. Bütün mahlûkatı birbirine yabancı, kendilerine yalnızlık ve hareketsizliğin hükmettiği cansız, sessiz varlıklar olarak görür.

İşte böyle biri nerede, imanın nuruyla bütün varlıkları dost gören, bütün kâinatla ünsiyet eden mü'minin hâli nerede?

İkinci temsilin hülasası

Münafık, âlemin bütün eczasını musibetleriyle ona haykırır, belâlarıyla onu tehdit eder, hadiseleriyle ona bağırır, felaketleri onu her taraftan kuşatır bir şekilde zanneder. Sanki bütün varlıklar ona düşmanlıkta ittifak etmiş, böylece faydalı şeyler de zararlıya dönüşmüştür.

Bu durum, -daha önce de geçtiği gibi- nokta-i istinad ve nokta-i istimdadın olmayışındandır. İşte, bunun hâli nerede, iman vasıtasıyla kâinatın tesbihlerini ve müjdelerini işiten mü'minin hâli nerede?

Temsilin tekrarı, münafıkların iki kısma ayrıldığına imadır. Onların bir kısmı birinci temsile münasip düşen aşağı, âmî tabakadır. Bir kısmı da ikinci temsile muvafık olan mütekebbir, mağrur tabakadır.

Muhataba nazaran temsilin bu makama münasebeti şudur: Çöl insanı olan Kur'ân'ın saff-ı evvel muhatapları, sahrayı bir yatak, semayı üzerlerine bir çadır yapıyorlardı. Onlardan her biri, ayette tasvir edilen durumu ya bizzât görmüş veya diğer insanlardan işitmişti. Öyle ki umumun hissi böyle bir tasvire yabancı değildi, böyle bir tasvir, darb-ı mesel gibi tesir ediyordu.

Bunun birinci temsille münasebeti gizli olmayacak derece açıktır. Pek çok ortak noktalara sahip olmanın yanında, ona bir tekmile ve tetimme gibidir.

Temsilin münafıklara bakan yönü beş cihetledir

1-Hem temsilde, hem münafıkların hâlinde bütün kurtuluş yollarının kapanması ve bütün kurtuluş sebeplerinin kaybolmasıyla **son derece şaşkınlık** vardır.

2-Temsilde durumu anlatılanlar ve bunların işaret ettiği münafıklar **aşırı derecede korku** içindedir. Her biri bütün varlıkları kendisine düşmanlıkta ittifak etmiş zanneder. Her dakika hayatının devamından emin değildir.

3- Temsilde durumu anlatılanlarda ve bunların işaret ettiği münafıklarda aklı devre dışı bırakacak, onu hiç bir şey anlamaz hâle getirecek tarzda **şiddetli dehşet** vardır. Bu, tıpkı:

-kılıç parıltılarını görüp, gözünü yumarak korunmaya çalışan veya kurşun seslerini duyup kulağını tıkayarak kurtulmak isteyen

-veya güneşin batmasını istemeyen birinin, felekleri çeviren çarkın dönmemesi için kendi saatinin çarkını durdurmasına benzer.

Ne kadar da akılsızlık yapıyorlar! Çünkü kulak tıkamakla yıldırıma engel olunamaz. Onlar gözlerini yummakla, yakıcı şimşek onlara acımaz…

Buradan, onların hiç tutunacak dalları kalmadığı görülür.

4-Güneş, yağmur, ziya ve su, çiçek ve bitkilerin hayat kaynağı olmakla beraber, onlardan ölü olanların ve pislik hâline gelenlerin kokuşmasına da sebep olurlar. Benzeri bir şekilde, rahmet ve nimet, kendilerine münasip, onların kıymetini bilen bir yer bulmadıklarında zahmet ve nikmete dönüşür.[2]

5-Parçalarına, ayrıntılarına dalmadan, bir bütün olarak bakıldığında münafıkların hâliyle temsilî istiare arasında bir tenasüp olduğu gibi, parçaları arasında da münasebetler vardır.

Mesela, yağmur bitkilerin hayatına sebeptir, İslâmiyet de ruhların hayatına…

Şimşek ve gök gürültüsü vaad ve vaîde (tehdide) işaret eder. Karanlıklar ise sana küfrün şüphelerini ve nifakın şeklerini gösterir.

İkinci temsilin cümleleri arasındaki nazm ciheti

أَوْ كَصَيِّبٍ مِنْ السَّمَاءِ **“Yahut onların misali, semadan gelen sağanak yağmura tutulmuş kimselerin hâline benzer.”**

Bil ki: Kur’an böyle diyerek münafıkların hâli, insana ürküntü veren bir sahrada, karanlık bir gecede, şiddetli yağmur altında sefere çıkmaya mecbur kalan kimselere benzediğine işaret etti. Yağmurun damlaları sanki birer musibet mermisi gibi her taraftan kendilerine doğru geliyor. Sema bunlarla dolu…

فِيهِ ظُلُمَاتٌ **“Onda karanlıklar var.”**

Muhatabın zihni uyanıp, aslında arzu edilen bir rahmet olan yağmurun dehşetli bir musibet olmasına şaşıp, bunun sebebinin açıklanmasını istedi. Kur’ân, yağmurun dehşetini tasvir için **“Onda karanlıklar var”** dedi.

Nasıl ki yağmur bulutun zulmetine ve kesafetine bir zarftır, aynı şekilde umumî ve çok olması, ayrıca her tarafı kuşatmasıyla, sanki katreleri

arasında siyah damlalar gönderen geceye de bir zarf olduğuna işarette bulundu.

وَرَعْدٌ **“Gök gürültüsü”**

Kur’ân’ın **“Onda karanlıklar var”** demesini duyan herkes “acaba gök gürültüsü de var mı?” diye bir açıklama beklerken sanki mütekellim muhatabın zihnindeki gök gürültüsü sadasını işitti, وَرَعْدٌ **“gök gürültüsü”** dedi. Bununla “sema, varlıkların komutanıdır, yağmura tutulan bu kimseleri helak etmeye azmetmiştir, gök gürültüsüyle onlara bağırmaktadır” şeklinde halin dehşetine ve çetinliğine işaret etti. Çünkü dehşet içindeki musibetzede, kendisine zarar vermek üzere birbiriyle ittifak eden kâinattan, sükûn perdesi altında can sıkıcı bir hareket, sükût perdesi altında dehşetli bir konuşma hayal eder. Gök gürültüsünü de duyunca, onu tehditle kendisine bağırıyor tevehhüm eder. zira korku sebebiyle her sayhayı aleyhinde zanneder.

وَبَرْقٌ **“Şimşek”**

Gök gürültüsünü duyan muhatabın zihninde, beraat-ı istihlal ile hemen onun daimi refiki olan şimşek çakar.

Bu kelimenin elif-lamsız gelişi garib, acib bir şey olduğuna işaret eder. Evet, o kendi zâtında aciptir. Onun doğmasıyla karanlık bir âlem ölür, dürülür ve yokluğa gönderilir. Birden ölmesiyle de karanlık bir âlem dirilir, her taraftan derlenir toparlanır. Sanki o bir ateştir, söndüğünde dünya dolusu bir duman bırakır.

Gök gürültüsüne muhatap olan kişiden İlâhî kudretin san’at incelikleri kendisine inkişaf etmesi için dikkatle ona nazar etmesi, ülfet ve alışkanlığa bina edilen sathi nazar ile bakıp geçmemesi beklenir.

Bu tasvirden sonra, sanki muhatabın zihni şöyle sorarak harekete geçti: “Bu durumda nasıl hareket ediyorlar? Neye teşebbüs ediyorlar?”

Kur’ân şöyle cevap verdi:

يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنْ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ **“Ölüm endişesiyle, yıldırımlara karşı parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar.”**

Yani, onlar için bir sığınak, bir melce, bir kurtuluş yok. Onlar boğulmakta olan adam gibi, tutunulmayacak şeye tutunmaya çalışıyorlar. Dehşetlerinden parmak uçları yerine parmaklarını kulaklarına sokuyorlar. Sanki dehşet ellerine vuruyor, onlar da acılarından parmaklarını kulaklarına

sokuyorlar. Akılsızlıklarından, yıldırımlar kendilerine isabet etmesin diye kulaklarını tıkıyorlar.

Sonra muhatabın zihni, “musibet umumi mi, yoksa kurtulmaya ümit verecek şekilde hususi mi?” diye sorup araştırıyor. Kur’ân şöyle cevap verdi:

وَ اللّٰهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ **“Allah kâfirleri kuşatmıştır.“**

Bu ifadede musibetin onların nankörlüklerine bir ceza olduğuna işaret vardır. Cumhura emanet edilen İlâhî kanundan sapmaları sebebiyle, Allah onları cezalandırmaktadır.

Sonra muhatap gök gürültüsünün şiddetini duyunca “(gök gürültüsünden bir faydaları olmaz ama) şimşek onlara yolu gösterip fayda vermiyor mu?” diye kendi kendine sorar.

Kur’ân şöyle dedi:

يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ **“Şimşek neredeyse gözlerini kapıverecek.”**

Yani, nasıl ki gök gürültüsü onlara düşmanlık eder, (gürültüden) bir şey duyamazlar. Onun gibi, şimşek dahi onlara hasım olur, parlak ışığıyla gözlerini kör eder, (bir şey göremezler).

Kâinatın o münafıklara düşmanlıkta birbirine cevap vermelerini işiten muhatabın zihni, “onların akıbeti ne? Ne ile meşgul oluyorlar?” diye seslenir.

Kur’ân şöyle dedi:

كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا **“Her ne zaman şimşek onlara ışık verse ışığında yürüyorlar. Üzerlerine karanlık yaptığında ise, dikiliyorlar.”**

Yani onlar müşevveş, mütereddit, şaşkın hâldedirler. En edna bir fırsatı ve yolu görmek için en edna bir rüyeti değerlendirmek isterler. Yol ne zaman kendilerine görülse, hareket ederler. Ama bu hareketleri, ruhlarındaki ızdırap sebebiyle boğazlanmış canlının hareketi gibidir. Faydası olmadığını bilmekle beraber, kısa adımlar atarlar. Karanlık birden kendilerini bürüdüğünde ise, yerlerinde donar kalırlar.

Sonra muhatabın zihni “niçin ölmüyorlar veya bütün bütün kör ve sağır olmuyorlar? Ta ki ızdıraptan kurtulsunlar” diye sormaya hazır iken, Kur’ân şöyle dedi:

وَلَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ **“Allah dilemiş olsaydı elbette işitmelerini de, gözlerini de alıverirdi.”**

Yani, onlar ızdıraptan kurtulmaya layık değillerdir. Bundan dolayı İlâhî meşiet onları hemen öldürmeye taalluk etmez. Şayet etse, göz ve kulaklarının gitmesine taalluk ederdi. Lakin Allah’ın kanunundan sapan ve âdeta Ona kafa tutan bu kimselere, İlâhî cezayı işitmek için kulaklarının varlığı ve azabı görmek için gözlerinin olması daha uygundur.

Sonra bu kıssa, ihtiva ettiği bazı noktalarla, istidradi olarak Allah’ın azamet ve kudreti, kâinatta tasarrufu gibi meselelere de işaret ediyor; muhatap tebei olarak kıssa içinde gök gürültüsü, şimşek ve bulutun hayret verici durumlarını tezekkür ediyor. Bunları duyan vicdanı uyanık kimse, “Sübhanallah! Bu kâinat heybetinin tezahürü ve şu musibetler gadabının tecellisi olan zâtın kudreti ne kadar da azametli!” diyor.

İşte bundan dolayı ayet şöyle dedi:

إِنَّ اللّٰهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ **“Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.”**

Temsildeki her cümlenin parçalarının nazmı

أَوْ **“Yahut”**

Bil ki: اَوْكَصَيِّبٍ deki أَوْ **“Yahut”** ifadesi münafıkların iki kısma ayrıldıklarına işarettir. Her iki temsil arasında ve bu temsillerle münafıkların hâlleri arasında münasebet olduğuna remizdir. Ayrıca, bu benzerliğin müsellem olduğuna bir imadır.

Keza burada أَوْ harfi, daha ilerisini gösteren بَلْ “hatta” manasını tazammun eder. Çünkü ikinci temsil, daha dehşet vericidir.

كَصَيِّبٍ **“Sağanak yağmuru gibi”**

Bu ifadenin doğrudan münafıklara tatbik edilmesi mutabık olmadığından bir lazımın takdirini (bazı mukadder cümleleri) gerektirir. Mukadder cümleleri söylememek, îcaz yani vecizlik içindir. Lafızda îcaz ise, manada itnab içindir.[3] Bu ise, söz hangi makamda söylenmişse ondan medet alarak muhatabın hayaline havale etmekle gerçekleşir. Binaenaleyh, mutabakatın olmamasıyla sanki şöyle der:

“Veya o münafıkların hâli şu kimselere benzer: Onlar ıssız bir sahrada, karanlık bir gecede yola çıktılar. Bardaktan boşanırcasına yağan bir yağmur sebebiyle, bir kısım musibetlere maruz kaldılar.”

Ayette, me’nus ve me’luf olan “matar” yani “yağmur” lafzı yerine “şiddetli yağmur” anlamında صَيِّبٍ denilmesi, bu yağmur damlalarının kasden onlara doğru atılan birer musibet gibi olmasına, kendilerini setredecek bir şey olmadığından onlara isabet ettiğine remizdir.

مِنَ السَّمَاءِ **“Semadan gelen”**

Yağmurun sema cihetinden geldiği gayet açık olmakla beraber, bunun bu şekilde ifade edilmesi, tahsis ile tamime, takyid ile ıtlaka bir imadır. Şu ayet, takyide bir misaldir:

وَمَا مِنْ دَٓابَّةٍ فِى ٱلاَرْضِ وَلاَ طَٓائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ **“Yeryüzünde ne kadar canlı ve iki kanadıyla uçan ne kadar kuş varsa…”** (En’am, 38)[4]

Yani, bu yağmur semanın afakını tutmuş, kuşatmıştır.

Bazı müfessirler bu ayetteki مِنَ السَّمَاءِ **“Semadan gelen”** ifadesinden ve وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَٓاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ **“Allah, gökten, oradaki dağlardan dolu indirir…”** (Nur, 43) ayetinden yola çıkarak yağmurun semanın cirminden geldiğini söylemişler, hatta bazıları semanın altında bir denizin varlığını tahayyül etmişlerdir. Ancak belâğat nazarı bu görüşün üzerinde hakîkat sikkesi görmez. Doğrusu mana, “sema cihetinden” demektir. Bunun kayıtlı ifade edilmesi, senin de bildiğin mana itibarıyladır.

Ayrıca şu da denilmiştir: Sema, senin üzerindeki her şeydir. Bu durumda bulut da, hava gibi semaya dâhil olur.

Makamın tahkiki

Allah’ın kudreti açısından bakarsan, cihetler eşittir. Yani hangi cihetten olursa olsun, mümkün olur. Allahın hikmet-i ilahiye açısınıdan ise yağmur, havada münteşir on ayrı maddeden biri olan ve derinlerinde yayılmış bulunan su buharının yoğunlaşmış şeklidir.[5] Zira hikmet-i ilahiye eşyada en güzel bir nizam tesis etmiştir. Bu nizam muvazene-i umumiyenin (genel dengenin) muhafazasını istilzam eder. Bu da en yakın vesileleri ve yolları tercih etmeyi gerektirir.

Bunun izahı

İrade-i ilahiye emrettiğinde, yağmur zerrelerinin her biri etraftan ve her derin vadiden yola çıkar, yağmur yüklü bulutlar şeklinde toplanırlar. Sonra amirlerinin iradesiyle bazılarının yoğunluğu artar, yağmur damlaları hâline gelirler. Kanunların mümessilleri ve nizamatın ma’kesi olan melekler, bunların birbirine zahmet vermemesi ve çarpmaması için elleriyle tutarlar, onları yere bırakırlar.

Atmosferdeki dengeyi korumak için yağmurla boşalanların yerlerinin dolması gerekir. Denizden ve karadan buharlaşmalarla bunların yerleri doldurulur.

Bazılarının gökte bir denizin varlığını tahayyül etmeleri, mecazı hakîkat sanmaktan ibarettir. Çünkü gökyüzü deniz rengini taşır, Büyük Okyanustan daha fazla suyu ihtiva eder. Dolayısıyla denize benzetilmesi akıldan uzak değildir.

"**Allah'ın semadaki dağlardan dolu indirmesine"** gelince, bil ki: Âyette istiare sanatı o derece bariz iken zahirî ibareye takılmak soğuk bir donukluk ve açık bir sönüklüktür. Çünkü mesela ayette قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ yani **"gümüşten billurlar"** (İnsan, 16) denilmesi bedîî bir istiaredir.[6] "Sema dağlarından dolu yağdırılması" da benzeri bir acib, tatlı, bedîî bir istiareyi ihtiva eder. Zira cennetin kapları camdan ve gümüşten değildir, cam şeffafiyetinde ve gümüş beyazlığındadır. Nevleri farklı olması hasebiyle cam mahiyeti gümüş mahiyetinden farklı olunca, مِنْ harfini ilaveyle istiareye işaret etmiş oldu. Benzeri şekilde **"sema dağlarından dolu indirilmesi"**, muhataba nazaran şairane bir hayal üzere kurulan iki istiareyi tazammun eder. Bu hayal ise, ulvî âlemin temessülüyle süflî âlemin teşekkülü arasında bir benzerlik mülahazasına mebnidir. Bu mülahaza ise, kudret elinden suret giyme hususunda arz ile atmosfer arasında bir yarış ve rekabet tasavvuruna bina edilmiştir. Sanki arz, kışta kar ve dolu ile bürünmüş beyaz elbiseli, baharda sarık sarmış dağlarla ortaya çıktı, yazda ise rengârenk bahçelerle süslendi, bu inkılâplarla hikmet nazarında kudret-i ilahiyenin mu'cizelerini gösterdi. Buna mukabil cevv-i sema yani atmosfer de, azamet-i ilahiyenin mu'cizelerini göstermek için arza benzeyerek ve onunla yarışarak mukabelede bulundu. Parça parça bulutlarla dağ, tepe ve vadi manzaralarıyla elbise giydi, arzın rengârenk bahçelerini hatırlatan görüntüleriyle ortaya çıktı, azamet-i ilahiyenin en açık ve en büyük delillerine işaret etti.

İşte Arap üslûbu, bu görünüş, birbirine benzemeklik ve hayalî tevehhüme binaen, bulutu, özellikle yaz bulutunu dağlara, gemilere, bahçelere, vadilere ve deve kafilelerine benzetmeyi istihsan etti, hoş karşıladı. Nitekim Arabın hitaplarında bunları duyarsın.

Belâğat nazarı ile bakıldığında hayale şöyle geliyor:

Yaz bulutunun parçaları atmosferde seyahat eder ve yüzerken, sanki gök gürültüsü bunları musikiyle sevkeden bir saik ve bir çobandır. Havadaki büyük okyanusda her ne zaman şimşek asasını bunların başına uzatsa, bu parçalar titrer, sarsılır, haşre rastlamış dağları hatırlatır. Veya kasırganın oynadığı gemiler gibi olurlar. Veya altından depremle sarsılan bahçelere benzerler. Veya eşkıyadan ürküp kaçan kafileler gibi olurlar.

Bununla beraber Halık'larının emriyle yola devam ederler, öyle ki bu buhar zerrelerinden her bir zerre, önce yerinde sessiz ve sakin gizlenir, Hâlık'ının emrini bekler. Askerin borazanı misali, gök gürültüsü bunlara "haydi içtimaa ve ittihada" diye nida ettiğinde, davete icabet ederler. Bulundukları yerlerden süratle çıkarlar, bulut şeklinde toplanırlar. Vazifeyi ifadan ve istirahat emrinden sonra, her biri kendi yuvasına uçar.

Bulutla dağ arasında komşuluk vardır. Çünkü dağ, rutubeti çektiği için, bulut onun üzerinde görülür ve şekillenir, onun elbisesini giyer. İşte bulutla dağ arasında bu hayali münasebete ve komşuluğa binaen,

-bulutun kar ve dolu beyazlığında renge sahip olması,

-kar ve dolunun rutubet ve soğukluğuyla keyfiyet kazanması,

-bulut ve dağ arasındaki kardeşliğin vücudu ve birbirinin sûret ve elbiselerini mübadele etmeleri,

-Tenzilin menzillerinde (Kur'ân'ın pek çok yerinde) birbirleriyle musafaha ettikleri gibi[7] âlem kitabının arz sayfasının satırlarında birbirleriyle konuşmaları ve kucaklaşmaları, mesela bulutu dağa konar görürsün; dağın, bulut gemileri için demir attıkları bir liman, bulutla bir meşveret yeri ve ona bir nev'i kuş yuvası olması gibi durumlarla belâğat nazarında komşuluk hükmüyle dağ ve bulutun mübadelede bulunmaları, birbirlerinden ödünç şeyler almaları sebebiyle, teşbihi göz ardı edip buluttan "dağ" diye bahsedilmesi gayet uygun olmuştur.[8]

Böylece işitmiş olduğun bu münasebetleri bildikten sonra, anlarsın ki **"semadaki dağlardan dolu indirilmesi"**, "sema cihetinden, dağ gibi bulutlardan dolu renginde, rutubetinde ve bürudetinde indirilmesini" ifade eder.

Ey muhatab! Belâğatın kabul ettiği böyle bir te'vil varken, her şeyi san'atça mükemmel yapan Allah'ın hikmetine aykırı bir şekilde, iki dakikada beş yüz senelik mesafeden yağmurun indiğine itikat etmeye seni zorlayan nedir?

فِيهِ ظُلُمَاتٌ **"Onda karanlıklar var."**

Onların dehşet içindeki vaziyetini ifade için sevk edilmiş olan bu cümlenin parçalarına gelince:

فِيهِ **"Onda"** ifadesinin öne alınması şuna işaret eder: Hem böyle dehşetli bir hâle düşen, hem de hayalen olayı yaşayan muhatap, sanki çok gecelerin karanlığının bu geceye tamamıyla boşaltıldığını tevehhüm eder.

Şiddetli yağmur, aslında o gecede mazruf iken karanlıklara zarf yapılması, bu musibetten dehşete kapılan kişinin âlem fezasını yağmur dolu bir havuz zannettiğine bir remizdir. Gece ise ancak onun eczası arasında parça parça bir mazruftur.

ظُلُمَاتٌ **“Karanlıklar”** ifadesinin çoğul gelmesi, karanlıkların çeşit çeşit olduğuna bir imadır.

-Simsiyah bulutların zulmeti,

-Bu bulutların yoğunluğu ve her tarafı kaplaması,

-Yağmur damlalarının ardarda ve yoğun bir şekilde gelmesi,

-Gecenin karanlığının kat kat olması (hepsi birer zulmettir).

“Zulümat” kelimesinin elif-lamsız gelişi bu karanlıkların bilinmeyişindendir ve muhatabın cehlinden dolayıdır. Böyle gelmesi, “karanlıklar” manasını te’kid eder.

وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ **“Gök gürültüsü ve şimşek var.”**

Bil ki: Bu temsilden maksad, onların şaşkınlık ve dehşetini tasvirdir. Böyle bir musibete maruz kalıp ne yapacağını bilmeyen şaşkın insan, en küçük bir olaya da bütün dikkat ve nazarını toplar. İşte nazarlarını yoğunlaştırmaları sebebiyle gök gürültüsü ve şimşekte bulunan hayret verici inkılâplar ve garip tahavvülleri anlamaya çalışırlar.

Zira bu musibete maruz kimseler; kâinatı kuşatan, varlıkları yutan, âdeta yokluğu hatırlatan bir karanlık gördüklerinde, şaşkınlıkları yalnızlık gamı ve ölüm sessizliğine dönüşür. Çünkü ulvî âlemin konuşması olan vücut delillerinin en zahirini görüyorlar, ardından perdenin açılmasıyla ortaya çıkışını müşahede ediyorlar.

Nazarları; dehşete kapılan, ne yapacağını bilmez, korkan kimsenin nazarına dönüşüyor. Çünkü onlar gayr-i mütenahi bir fezada hiçbir şekilde hiçbir ümit bırakmayan gayr-ı mahsur karanlıkları gördüklerinde, ümitsiz bir bakışla bakarlar. Benzeri bir şekilde, fezadan boşaltılan karanlığın birden yok olması ve onun yerine bir nur gelmesi, onların mutlak ümitsizliğini ümide çevirir.

Bil ki: Gök gürültüsü ve şimşek, gayb âlemi cihetinden gayet açık iki İlâhî ayettirler. Bunların dizginleri, bulut âleminin kanunlarını tanzime görevli meleklerin ellerindedir.

Sonra, hikmet-i ilâhiye neticeleri sebeplere bağlamıştır. Havada yayılmış su buharından bulut teşekkül ettiğinde, bunun bir kısmı eksi yüklü elektrik, diğeri de artı yüklü elektrik taşır. Bunlar birbirlerine yaklaştıklarında, birden çarpışırlar, böylece şimşek meydana gelir.

Sonra hücum etmesi ve birden bulunduğu yerden kaldırılması, uzayda boşluk olmadığından başkasının onun yerini doldurması sebebiyle, bulut tabakaları titrer ve dalgalanır, bundan gök gürültüsü meydana gelir. Bütün bu hâller, ra'd ve berk meleklerinin temsil ettiği nizam ve kanuna göre cereyan eder.

Gök gürültüsü ve şimşek buluttan çıktığı hâlde, yağmurun bunlara zarf olması, böyle korkunç bir hâli yaşayan ve o hâlin korkusuyla dehşete kapılan kişinin, yağmurun her taraftan kendisini kuşatması sebebiyle onu her şeyi kuşatıyor görmesindendir.

Ayette zulümat (karanlıklar) çoğul ifade edilmekle beraber gök gürültüsü ve şimşek müfret getirilmiştir. Çünkü bunlar masdarî bir manadır, kelam ve yed-i beyza değillerdir.[9] Bunda şöyle bir işaret vardır: Bu hâle maruz kalan kişinin dehşete kapılmasının menşei, semanın gürültü ile bağırarak konuşup tehdit ettiğini, ışık yakarak perdeyi kaldırdığını hayal etmesidir.

Keza gerek gök gürültüsü, gerekse şimşek her ne kadar fertleri çok olsa da birer nev'dir, bu da müfred getirilmeleri için yeterli bir sebeptir.

Ra'd ve berk'in tenvinli gelişi, sıfattan bedeldir. Yani, şiddetli bir gök gürültüsü ve gözü kamaştıran bir şimşek demektir.

Keza, onlarda olan hayret verici hâllere dikkatli bir nazarla bakılması sebebiyle, bunlara ülfet olmadığına delâlet eder.

Keza, temsilde buna muhatap kılınan kişilerin kulaklarını tıkayıp gözlerini kapamaları sebebiyle, bu gök gürültüsü ve şimşeği bilmediklerine bir imadır.

يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ **“Ölüm endişesiyle, yıldırımlara karşı parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar.”**

Bu cümlenin parçaları

Bil ki: Bu, mukadder bir suale cevaptır ve güzel bir istinaftır. Çünkü kıssayı dinleyen kimse, bu hisse hitap eden temsilî kıssaya yöneldiğinde, musibetin hâlini keşfetmeye içinde şiddetli bir meyelan meydana geldi. Sonra, tasvir tasviri tamamlayıp arzusuna ulaşınca, bu defa da bu hâle giriftar olanın hâlini keşfetmeye yöneldi. Sail, sanki şöyle soruyor: “Bu hâle düşenin durumu nedir? Kurtulmak için neye teşebbüs ediyor?”

Kur’ân, **“Ölüm endişesiyle, yıldırımlara karşı parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar”** diyerek buna cevap verdi.

Yani, “onlar için bir kurtuluş yok. Onlar, boğulmakta olan birinin tutunulmayacak şeye tutunması gibi, semadan gelen mancınıklara karşı kulak tıkayarak korunmaya çalışıyorlar. Böyle bir kurtuluş sebebi imkânsız olduğuna göre, kurtuluş sebebi kalmamış demektir.”

يُدْخِلُونَ “(Parmaklarını kulaklarına) sokuyorlar” yerine يَجْعَلُونَ kelimesinin kullanılması, onların kurtuluş sebeplerini araştırdıklarını, ancak sadece yapmacık ve zanni sebeplere rastlayabildiklerine bir imadır.

Bunun şu anda oluyor gibi geniş zaman sığasıyla ifade edilmesi, bu gibi hayreti heyecana getiren bir durumda, dinleyen kimsenin olayın zamanını ve hadisenin mekânını hayaline getirdiğine bir remzdir.

Ayrıca bu sığada, yenilenen bir devamlılık vardır. Bu devamlılıkta, buluttan ardarda gök gürlemesi geldiğine bir ima söz konusudur.

أَصَابِعَهُمْ **“Parmaklarını”**

Ayette “parmak uçları” ifadesi yerine **“parmaklarını”** denilmesi, parmak ucuna bedel parmaklarını kullanmakla şiddet-i hayretlerine (son derece şaşkınlıklarına) bir işarettir.

فِي آذَانِهِمْ **“Kulaklarına”**

Gök gürlemesinden son derece korktuklarına bir imadır. Hatta onlara öyle geliyor ki, şayet gök gürültüsü kulak penceresinden içeri girse, ağız kapılarından ruhlarını uçuracak!

Keza, onlar Hakkın nidasına ve nasihate kulaklarını açmadıkları için bu cihetten gök gürültüsü naralarıyla cezalandırıldıklarına latîf bir remiz vardır. O zaman kulaklarını tıkadıkları için, şimdi de böyle kapamaya mecbur kaldılar. Mesela, birisi çirkin bir söz söyler, ağzından çıkan bu söz için ağzına vurulur. O da ağzına yemin-i nedameti sokar, gözüne de yesar-ı hacaleti koyar.[10]

مِنْ الصَّوَاعِقِ **“Yıldırımlardan”**

Bu hâlde olan kimseye, gökgürültüsü ve şimşeğin zarar vermede ortak hareket ettiklerine bir işarettir. Çünkü yıldırım, kime rastlasa yere yıkan ve beraberinde yakıcı ateş olan şiddetli sestir.

حَذَرَ الْمَوْتِ **“Ölüm endişesiyle”**

Belânın son sınıra vardığına, hayat memat durumuna geldiğine, dolayısıyla onların tek derdinin ölüm kaygısı ve hayatı korumak olduğuna bir işarettir.

وَاللّٰهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ **“Allah kâfirleri kuşatmıştır.”**

Bil ki: وَ harfi münasebeti gerektirir. Münasebet ise, ancak bununla önceki mananın tâbii arasında olandır. Sanki bu وَ harfi onlara şunu okuyor: “Onlar şehir hayatından kaçtılar, medeniyetten ürktüler, gecenin bir istirahat vesilesi olması kanununa isyan ettiler, nasihat edenin sözünü dinlemediler, böylece kurtuluşun sahraya çıkmak olduğunu zannettiler, ama umduklarından mahrum kaldılar. Ve Allah’ın belâsı onları kuşattı.”

وَاللّٰهُ **“Allah”**

Allah lafzı, son ümitlerinin de kesildiğine bir remizdir. Çünkü musibetzede her şeyden önce ve sonra Allah’ın rahmetine sığınır, onunla teselli bulur. Onlar ise, Allahu Teâlâ’nın gadabına layık olduklarında, bu ümit onlar için söndü.

مُحِيطٌ **“Kuşatmıştır.”**

Bu lafız, bu kuşatıcı musibetlerin Allahu Teâlâ’nın gadab eserleri olduğuna bir imadır. Nasıl ki sema, bulut, şiddetli yağmur ve gece, altı cihetten onlara hücum ediyor, onun gibi Allah’ın gadabı ve belâları da onları kuşatmıştır.

Keza, Allah’ın ilmi ve kudreti kâinatın her şeyini kuşatmıştır, Onun emri bütün zerrelere şümullüdür, sanki مُحِيطٌ kelimesi onlara şunu okuyor: “Göklerin ve yerin sınırlarından çıkamazsınız.” فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ **“Nereye yönelirseniz Allah’ın vechi oradadır.”** (Bakara, 115)

ب (Ba) harfinin taalluku, kaçtıkları şeyin başlarına geldiğine, böylece oklara hedef olduklarına bir işarettir.

بِالْكَافِرِينَ **“Kâfirleri”**

Muhatabın zihni temsile takılıp da asıl maksadı unutmasın diye, münafıkların timsalinin temsil aynasında gösterilmesine bir işarettir.[11]

Keza, temsil ile münafıkların hâlinin o derece birbirine benzediğine ve aralarındaki mesafenin çok çok azaldığına, öyle ki beraber görüldüklerine, böylece hakîkatin hayalle imtizaç ettiğine bir remizdir.

Keza, kalplerinin zulmetine de bir imadır. Çünkü vicdanları da kusurları ve cinayetleri sebebiyle onları azaplandırmaktadır. Yaptığı cinayetin cezasını gören birinin vicdanı rahat değildir.[12]

يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ **“Şimşek neredeyse gözlerini kapıverecek.”**

Bu cümlenin parçaları

İstinaf olarak gelmesi, muhatabın “Kendilerine karanlık belâsını hafifleten şimşekten faydalanmıyorlar mı?” demesine işaret eder.

Buna şöyle cevap verilmiştir: “Bırakın faydalanmayı, zararından korkuyorlar.”

يَكَادُ **“Neredeyse”** denilmesi, -meşhur hassası itibarıyla-[13] aslında gözün görmez hâle gelmesi için sebebin var olduğunu, ama bir mani nedeniyle varlığını devam ettirdiğine işarettir.

يَخْطَفُ **“Kapıverecek.”**

Bu kelime, “gulyabani veya kartal kaptı, götürdü” gibi cümlelerde kullanılması cihetiyle, bunda zihne şimşek gibi çakan latîf bir belâğat vardır. Ayrıca işaret eder ki:

Göz şuaı, suretlerini almak için eşyaya daha varmadan şimşek onunla müsabakaya girer, onu geçip şuaını keser, göz kapağına vurup nurunu giderir. Sanki gözün nuru eşyaya ulaşıp onların sûretlerini almak için süratle evinden çıktığında, gece gözünün şuaı olan şimşek onunla yarışır ve göz daha o sureti yerine ulaştırmadan göz şuaının elinden alır. Yani, şimşek o sûreti, onun elinden kapar.

أَبْصَارَهُمْ **“Gözlerini”**

Göz kalbin aynası olmasına binaen, Kur’ân’ın kat’i delillerini görmezden gelen münafıkların basiret ameline bir remizdir.[14]

كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا **“Her ne zaman şimşek onlara ışık verse, ışığında yürüyorlar. Üzerlerine karanlık yaptığında ise, dikiliyorlar.”**

Bu cümlenin parçaları

Bu bir istinaf cümlesidir. Muhatap musibetin farklılığını ve değişmesini görünce, onların her iki durumda ne yaptıklarını sormasına bununla cevap verir.

Işık vermede كُلَّمَا **ve karanlık yapmada** إِذَاen edna bir ışığı ganimet telakki edecek şekilde onların ışığa son derece istekli olmalarına bir işarettir.

Keza, كُلَّمَا **“Her ne zaman”** kelimesi müstakim (düz) bir kıyas-ı istisnaiyi tazammun eder.[15]

أَضَاءَ لَهُمْ **“Onlara ışık verdi”**

Fayda bildiren lâm harfi şuna remzeder: Böyle dehşet içindeki bir musibetzede her şeyi sırf kendine bakan yönüyle değerlendirir. Hatta binler küllî hikmetler için kudret elinin neşrettiği ziyadan muradın sadece kendisi olduğunu ve kudret elinin ancak kendisinden dolayı onu gönderdiğini zanneder.

مَشَوْا **“Yürüdüler”**

Fırsat bulmuşken seri hareket etmeleri gerekirken sadece yürümeleri, musibetin onları oturttuğuna, seri hareketlerinin ancak yürümek ve dinlene dinlene gitmek olduğuna bir işarettir.

فِيهِ “**Onda** (onun ışığında)**”**

Onların hareket alanının, zamanın bir rengi olan ziya olduğuna bir işarettir. Böylece sanki ziya, mekânı onlara sınırlamaktadır.

وَإِذَا أَظْلَمَ **“Karanlık yaptığında”**

Burada وَ harfi, tesirin daha şiddetli olması için musibetin yenilenmesine bir remizdir. كُلَّمَا nin aksine إِذَا de olan ihmal ve cüz’iyet, onların şiddetli ürküntü ve körlüklerine bir işarettir. Onlar her ne zaman bir fırsat bulup sevinçle buna dalsalar, onları yakalamakta ve karanlıkta bırakmaktadır.

Karanlık yapmanın şimşeğe isnadı, ziyadan sonra zulmetin daha çekilmez olduğuna bir işarettir.

Ayrıca, şimşeğin zulmeti kovduğunu, ardından kaybolup onun yerine karanlığın doldunu gören musibetzedenin “şimşek söndü, yerine böyle kara bir duman bıraktı” şeklinde hayal ettiğine bir ima’dır.

عَلَيْهِمْ **“Üzerlerine”**

Bu ifade zararı çağrıştırmasıyla, böyle karanlık yapmanın tesadüfî olmadığına, bilakis yaptıklarına bir ceza olduğuna bir işarettir.

Keza, dehşet içindeki bu kimsenin, fezayı dolduran karanlığın bu kadar varlık içinde bu küçük-zelil insanı kastettiğini ve özellikle hücuma ve zarar vermeye onu hedef kıldığını hayal etmesine bir remizdir.

قَامُوا **“Dikiliyorlar.”**

“Duruyorlar” yerine **“dikiliyorlar”** denilmesi, bir işte çalışan ve yorulan kimselerde olduğu gibi bunların da bu musibet sebebiyle ve kurtulma çabasıyla rükûdaki kimseler misali belleri büküldüğüne bir işarettir.

وَلَوْ شَاءَ اللّٰهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ **“Allah dilemiş olsaydı elbette işitmelerini de, gözlerini de alıverirdi.”**

Bu cümlenin parçaları

وَ harfinin öncesiyle bir irtibat kurması sırrıyla, İlâhî kudret elinin sebepler perdesi altında tasarruf ettiğine telvihte bulunur.

لَوْ شَاءَ **“Dilemiş olsaydı”**

Bu, gayr-i müstakim bir kıyas-ı istisnai tazammun eder.[16] Yani, Allah'ın dilememesi onların kulak ve gözlerinin alınmamasına bir illettir. Nitekim bunların onlardan alınmaması da, alınmamasıyla ilgili İlâhî meşietin onları almayı dilemediğini bilmeye bir delildir.

Keza, sebebin nihayete ulaştığına bir remizdir.[17]

شَاءَ Şuna işaret eder: Sebeple netice arasındaki bağ, meşiet ve irade-i ilâhiyedir. Tesir, kudretindir. Sebepler ise, aklın zahiri nazarında kudret elinin hasis şeylerle mübaşeret etmemesi için izzet ve azamete bir perdedir.

اللّٰهُ **“Allah”**

Lafzatullahın sarih olarak ifadesi, insanları sebeplere bağlanıp kalmaktan, onlarda boğulmaktan sakındırmaya; keza, her sebebin arkasında kudret elini görmeye zihinleri davete işaret içindir.

Genel kural olarak شَاءَ fiilinin mef'ulünün zikri gerekir. Ancak kardeşleri hükmünde olan diğer kelimelerin karinesiyle hazfedilebilir.[18] İşte burada hazfedilmesi, beşer iradesinin eşyanın güzellik ve çirkinliğinden, büyüklük ve küçüklüğünden etkilenmesi gibi, meşiet ve irade-i ilâhiyenin kâinatın hâllerinden etkilenmediğine ve İlâhî sıfatlarda eşyanın tesiri olmadığına bir ima'dır.

لَذَهَبَ **“Alıverirdi.”**

Şuna işaret eder: Sebepler neticeler üzerine galip ve hâkim değildir. “Sebepler kalksa neticeler de yok olurdu, tesadüf eli onlarla oynardı, rastgele dağıtırdı” denilemez. Aksine kudret eli sebeplerin arkasında

hazırdır. Hararet suyu buharlaştırdığında, havada mündemiç olan nizam ile bu buhar belirli bir mecrada gider ve onun Sanii onu belli bir yere sevketmesi gibi, kudret eli eşyaya vücud verdiğinde, muvazene ve intizam kanunuyla İlâhî hikmet eli onları alır, diğer yerlere gönderir ve ihmal etmez.

Keza ذَهَبَ de şöyle bir remiz vardır: İnsanın zahiri beş duyusu tabiattan meydana gelmiş değildir, kulak ve göz oyuklarının bir lâzımı da değildir. Onlar ancak Allah'ın hediyeleri ve atıyyeleridir. Bunlardaki oyuklar ve sebepler ancak şerait-i âdiyedirler. [19]

ذَهَبَ fiilinin hemzeye bedel ب(ba) harfi ile müteaddi kılınması[20] şuna işaret eder: Kudret eli, eşyayı "istediğin yere git" şeklinde ipini sebeplerin boynuna dolayıp salıvermez, aksine onların dizginlerini nizamın eline verir.

İşitmenin tekil, gözlerin ise çoğul getirilmesi, işitilenin bir ve görülenin çeşit çeşit olduğuna işarettir. Çünkü bin adam aynı anda çok farklı şeyler görmekle beraber, aynı sesi işitirler.

إِنَّ اللّٰهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ **"Şüphesiz Allah her şeye kadirdir."**

Bu cümlenin parçaları

Bil ki: Ayetin bu kısmı, temsilde anlatılan ve münafıkların hâlinde görülen dehşetin tahkikine bir özettir. İşaret eder ki, münafıkların cüz'î hâllerini yansıtan temsillerde onların hâllerinin ince ayrıntıları ihmal edilmediği gibi, her zerrede kudret-i İlâhiyenin tasarrufu görülür.

إِنَّ "**Şüphesiz**"

(Allah'ın her şeye kadir olduğunu bildiren bu) hükmün, köklü hakîkatlerden olduğuna işaret eder. Ayrıca,

-Meselenin azametine, genişliğine ve dakikliğine,

-İnsanın bu kudret karşısında acz, zaaf ve idrakte kusurlu oluşu yüzünden (Allah'ı kendine kıyas ile), yakînî meselelerde bile tereddüdü netice veren evhama maruz kalabilmesine bir remizdir.

اللّٰه **"Allah"** lafzının sarahaten zikri, hükmün deliline bir imadır. Çünkü tam ve şamil bir kudret, ulûhiyetin lâzımıdır.

عَلَى

Bu, eşyayı yokluktan çıkaran bir kudretin, onları başıboş ve terkedilmiş bırakmayacağına, (İlâhi) hikmetin o eşyayı gözetmekte ve terbiye etmekte olduğuna bir imadır.

كُلِّ “**Her”** ifadesi, sebeplerle meydana gelen eserlerin ve masdardan (meyelandan) hasıl olan ihtiyari fiillerin de Allah’ın kudretiyle olduğuna bir işarettir.[21]

شَيْءٍ “**Şey”,** lafzı “İlâhî meşietin taalluk ettiği” manasına gelir. Bunda mevcûdatın vücuda geldikten sonra da Saniden müstağni olmadıklarına, aksine her an tekerrür-ü vücuttan ibaret olan bekâları için Saniin tesirine muhtaç olduklarına bir işaret vardır.

قَدِيرٌ “Kâdir” demek yerine bu şekilde gelmesi şuna remzeder: Kudret sadece yaratılmış olanlarla sınırlı değildir. O kudret zâtiyedir, onda değişme yoktur. Lâzımedir, ziyade ve noksanı kabul etmez. Zıddının ona arız olması mümkün olmadığı için şiddet ve noksan ona terettüb etmez.[22]

Ayrıca şöyle bir telvih vardır: Kudret; Rezzak, Ğaffar, Muhyi, Mümit ve diğer fiili sıfatlar için bir cins ve Sarf İlminde kelimelerin mizanı olan فَعَلَ gibidir.[23]

Bu işittiğini iyi bir tefekkür et!

1 **İtnab,** kelâmda ayrıntılara girmek, sözü uzatmaktır. Îcazın yani vecizliğin zıddıdır. Yerinde yapılan bir itnab, manayı takviye eder, zihne yerleşmesine vesile olur.

2 Mesela, yağmur rahmettir. Ama dere yatağına ev yapan biri hakkında gün gelir felakete dönüşür.

3 **Veciz** ifadeler, çok anlam ifade ederler. Bunlar gülsuyuna nisbetle gülyağı gibidir, az da olsa etkisi fazla olur. **İtnab** ise, konuşurken ayrıntılara girmek, sözü uzatmaktır. Îcazın zıddıdır. Yerine ve muhatabına göre bazen sözü uzatmak gerekebilir.

4 Üstteki ayette bulunan bu kayıtlar “bütün canlılar ve bütün kuşlar” manasını ifade ettiği gibi, bahsinde bulunduğumuz ayetteki “semadan yağmur” ifadesi, “semanın her tarafından” anlamına gelir. Yani, bu yağmur çölün bir bölgesine yağan bir yağmur olmayıp, gözün gördüğü her yeri kuşatmıştır.

5 Havanın % 78 i azot, % 21 i oksijendir. Geriye kalan % 1 ise Helyum, Argon, Neon, Kripton, Xeon, Karbondioksit ve su buharı gibi şeylerden meydana gelir.

6 Alışılmamış, sıradışı benzetmelere dayanan istiare türüne “**bediî istiare**” denilir.

7 Mesela Neml sûresi 88. ayette şöyle geçer: **“Sen dağları görürsün de, onları camid/ hareketsiz sanırsın. Hâlbuki onlar bulutun yürümesi gibi akıp giderler…”**

8 Türkçede de zaman zaman teşbih edatını kullanır, ama çoğu kere de ihmal ederiz. Cesur birine “aslan gibi” dediğimiz gibi “aslan” da deriz.

9 **Masdarî mana:** “Gelmek”, “gitmek” gibi sonu “mak-mek” ekiyle biten kelimeler. Yani, ayette nazara verilen durum, gök gürlemesi ve şimşek çakmasıdır. **Kelam ve yed-i beyza** denilmesi ise, gök gürültüsündeki sese ve şimşekteki parlak ışığa bakar. **Yed-i beyza** ifadesinde Hz. Musanın elinin meşale gibi ışık saçması olayına bir telmih vardır.

10 Yani pişmanlıkla “nasıl böyle yaptım” diyerek sağ eliyle ağzını kapatır, sol elini de utanç içerisinde gözünün üzerine koyar.

11 Burada “Allah onları kuşatmıştır” denilmesi yerine, temsilde kâfirler geçmemekle beraber **“Allah kâfirleri kuşatmıştır.”** denilmesi, temsile takılmayıp temsil aynasında gösterilen münafıkların durumunu göstermek içindir. Münafık yerine “kâfir” denilmesi ise, münafığın gerçekte kâfir olmasındandır.

12 Yani Allah Teâla dıştan bunları kuşatıp, temsilde anlatıldığı üzere cezalandırdığı gibi, içten de kuşatmıştır. Vicdanları daima bunlara azap çektirmektedir.

13 Mesela “neredeyse ölüyordum” dediğimizde, ölmek için sebebin olduğu, ama nasılsa ölmediği anlaşılır.

14 Yani, basarlarının görmez hale gelmesi, basiretsiz olmalarını anlatmaktadır. Çünkü asıl körlük, kalbin gerçekleri görmemesidir. Nice baş gözü kapalı olan insan vardır ki, bunların kalp gözleri açıktır. Münafık ise, basarı görse bile basiretini kaybetmiş kimsedir.

15 “Güneş varsa gündüzdür” misalinde olduğu gibi, düz kıyas-ı istisnaide cümlenin birinci kısmının müsbet oluşu, ikinci kısmının da müsbet olmasını netice verir. Buna göre, şimşek her ne zaman bunlara aydınlatsa, onun ışığında yürümeleri de gerçekleşmektedir.

16 Mesela “Güneş doğmuş ise, gündüzdür” cümlesinde, “gündüzdür, öyleyse güneş doğmuş demektir” sonucu müstakim bir kıyastır. “Gecedir, öyle ise güneş doğmamış demektir” sonucu ise müstakim olmayan bir kıyastır.

17 Yani neredeyse kulaklarını ve gözlerini alıverecekti.

18 Mesela “istesem yapardım” dediğimizde neyi istediğimiz belli değildir. Ama daha önce geçen ifadelerde bunun ne olduğuna karine varsa, yani işaret edilmişse, ne kastettiğimiz anlaşılır.

19 Yani, Allah bu organlarla insanın işitmesini ve görmesini bir âdet edinmiştir, ama bunların varlığı illa işitmek ve görmek anlamına gelmediği gibi, yokluğu da işitme ve görmenin imkânsız olacağı anlamına gelmez. Nitekim bazı insanlar kalp gözüyle çok farklı boyutta görebilmektedirler. Keza insan rüyada gözü kapalı görebilmektedir.

20 **Müteaddi:** Geçişli fiil. Lâzım fiilinin mukabili. Mesela, “geldi” fiili lâzım, “getirdi” fiili ise müteaddidir. Bunlardan birincisi sırf gelenle alâkalı iken, ikincisi başkasıyla da alâkalıdır.

21 Mesela, görünüşte meyve ağaçlarla gönderilir, insan kendi fiillerini meydana getirir. Gerçekte ise, Allah ağaçların dallarıyla meyve gönderir, insanın kesbi sonucu onun fiillerini yaratır. Ağaç da, meyve de yaratmada Allah’a şerik olamaz. Ayet şöyle der: **“Allah hem sizi ve hem de yaptıklarınızı yarattı.”** (Saffat, 96)

22 Mesela insanın kudreti kendi zâtından değildir, Allah’ın vermesiyledir. Ziyade ve noksanı kabul eder. Zayıf olarak dünyaya gelir, zamanla kuvvetlenir, ama hastalık gibi durumlarla kuvveti azalır. Ölümle de bütün kuvvetini kaybeder.

23 Mesela, “Ali” ve “insan” kelimelerine bakalım. Bunlardan birincisi şahsın ismi iken diğeri bu şahsın cinsini gösterir. Ne kadar insan ismi yazarsak yazalım, bütün bunlar o cinsin fertleri olur. Benzeri bir şekilde Allah’ın rızık vermesi, affetmesi, hayatı ve ölümü yaratması gibi unvanları, O’nun kudretiyle alâkalıdır. Yani O, rızık vermeye, affetmeye, hayatı ve ölümü yaratmaya kadirdir, bütün bunları kudretiyle yapar. Arapça gramer ilmi olan Sarfta bütün kelimelerin ölçüsü فَعَلَ ile gösterilir. Benzeri bir şekilde Allah’ın kudreti, bütün tasarruflarının menbaı ve masdarıdır.

İbadet hakkında

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذ۪ى خَلَقَكُمْ وَالَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَۙ{٢١}

اَلَّذ۪ى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءًۖ وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً

فَاَخْرَجَ بِه۪ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْۚ فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ{٢٢}

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabb’inize ibadet edin, olur ki takvaya erişirsiniz.

O ki, yeri sizin için bir döşek, semayı da bir tavan yaptı. Semadan bir su indirdi de, onunla size rızık olarak çeşitli mahsuller çıkardı. Öyleyse siz de, bile bile Allah’a emsal kılmayın.” (Bakara, 21-22)

21. DERS: İBADET HAKKINDA

Mukaddime

Bil ki: Akaidi köklü kılarak hâl ve meleke yapan, ancak ibadettir.[1] Çünkü eğer emirlere uymak ve yasaklardan kaçınmaktan ibaret olan ibadet, vicdanî ve aklî meseleleri beslemez ve terbiye etmezse, eserleri ve tesirleri zayıf kalır. İslâm âleminin şimdiki hâli buna şahittir.

Yine bil ki, ibadet:

-Saadet-i dareyne (dünya ve ahiret mutluluğuna) sebeptir.

-Dünya ve ahiret işlerini tanzime vesiledir.

-Şahsî ve nev'î kemâle vasıtadır.

-Abd ile Hâlık arasında gayet kıymetli ve şerefli bir nisbettir.

İbadetin, ahirete tarla olan dünya saadetine sebep olması

-İnsan, latîf, acip bir mizaçla bütün canlılardan farklı olarak mümtaz ve müstesna bir şekilde yaratıldı. Bu mizaç onda seçmeyi, en güzeline tâlip olmayı, zînet meyillerini ve insaniyete layık bir maişet ve kemâl ile geçinmeye ve yaşamaya fıtrî bir meyelanı netice verdi.

Sonra, bu meyillerden dolayı insan; yeme, giyme ve mesken gibi ihtiyaçlarını güzel ve mükemmel bir şekilde karşılayabilmek için, tamamına tek başına güç yetiremeyeceği pek çok san'atlara muhtaç oldu. Bunun için, müşterek hareket edip yardımlaşmak ve sonra da çalışmalarının neticelerini birbirleriyle mübadele etmek için ebnay-ı cinsiyle teşrik-i mesaiye ihtiyaç duydu.

Lakin kuvveleri bir had altına alınan diğer canlılara muhalif olarak, Sani-i Hakîm cüz'î iradelerinin zembereğiyle terakkilerini temin için insanın şehvet, gadap ve akıl kuvvelerini, fıtrî bir had altına almadığından, bir kısım inhimak ve haddi tecavüzler meydana geldi.

Tahdit edilmemesi sebebiyle meydana gelen bu inhimak ve tecavüzlerden dolayı, insan toplulukları çalışmalarının meyvelerini mübadelede adalete ihtiyaç duyar.

Sonra, her insanın aklı adaleti anlamada yeterli olmadığından, insanlar umumun aklının istifade edeceği **küllî bir akla** muhtaçtır. Böyle bir akıl ise ancak küllî bir kanun şeklinde olur. Bu ise ancak şeriattır.

Sonra, bu şeriatın tesirini muhafaza ve icrası için bir kanun koyucu, bir sahip, bir tebliğci, bir merci gerekir. Bu ise ancak peygamberdir (asm).[2]

Sonra peygamber, hâkimiyetini zahir ve batında, akıllarda ve tabiatlarda devam ettirmek için manen ve maddeten, sîreten ve sûreten, hilkaten ve ahlâken bir imtiyaz ve üstünlüğe ihtiyaç duyar.[3]

Keza peygamber, kendisiyle sahib-i âlem olan mülkün maliki arasında kuvvetli bir münasebete, bir delile muhtaçtır. Bu delil, ancak mu'cizelerdir.

Sonra, emirlere itaatin tesisi ve yasaklardan kaçmanın temini için, Sani ve mülkün sahibi olan Allahın azametinin zihinlerde tasavvurunun devamına ihtiyaç olur. Bu ise, ancak akaidin tecellisi ile gerçekleşir.

Sonra, bu tasavvurun devamı ve akaidin kökleşmesi için tekerrür eden bir uyarıcıya ve teceddüt eden bir amele ihtiyaç duyar. Bu sürekli uyarıcı, ancak ibadettir.

-İbadet, fikirleri Sani-i Hakîme tevcih etmek içindir. Kulun O'na teveccühü, inkıyadı tesis eder. Bu inkıyad, intizam-ı ekmele ulaşmak ve onunla irtibat hâlinde olmak içindir. Nizama tabi olmak da, sırr-ı hikmeti gerçekleştirmek içindir. Hikmet ise, kâinattaki itkan-ı san'at ona şehadet eder.

-İnsan, kendisine pek çok muhabere aletlerinin bağlandığı bir santral hükmündedir. Yaratılışın temel nizamları başına sarılmış, fıtratın kanunları kendisine uzanmış, kâinattaki İlâhî nevamisin şuaları odaklanarak kendisine yansımıştır. Dolayısıyla, beşerin bu kanunlarla uyum içinde ve irtibat hâlinde olması, onlara intisap etmesi, cereyan-ı umumiyi temin için onların eteklerine tutunması gerekir. Ta ki ayağı kaymasın, tardedilmesin, bu tabakalardaki hareket hâlindeki dolapların sırtından aşağı atılmasın. Bu ise, ancak emirleri yapmak ve yasaklardan kaçınmaktan ibaret olan ibadetle mümkündür.

-Emirleri yerine getirmek ve yasaklardan kaçınmak sayesinde, insan için heyet-i içtimaiyede pek çok mertebelere nice nisbetler meydana gelir. Böylece şahıs, bir nev' gibi olur. Çünkü İlâhî emirler ve özellikle bunlardan şeaire ve umumi maslahata teması olanlar, nice haysiyetlerin kendisine dizildiği, nice hakların tanzim edildiği birer ip gibidir. Şayet bu ibadet ipi olmasa, o haysiyetler parçalanır, o haklar uçar gider.[4]

-Bir Müslümanın bütün Müslümanlarla sabit münasebetleri ve kuvvetli bir irtibatı vardır. Bu münasebetler ve irtibat, imanî akideler ve İslâmî melekeler sebebiyle kuvvetli bir uhuvvete ve gerçek bir muhabbete sebeptir. Bu imanî akidelerin sebeb-i zuhuru olan, onları tesir ettiren ve köklü birer meleke hâline getiren, ancak ibadettir.

İbadetin şahsî kemâle sebep olması

Bil ki: İnsan, cismen küçük, zayıf, aciz ve sıradan bir canlı olmakla beraber, çok kıymetli bir ruha sahiptir, mükemmel kabiliyetleri vardır, sayısız meyiller taşır, nihayetsiz emeller sahibidir, gayr-ı mahsur fikirleri, gayr-ı mahdut kuvveleri vardır. Acib bir fıtratı olmakla beraber sanki o, bütün nev'ilerin ve âlemlerin bir fihristesi gibidir.

İşte, onun ruhunu inbisat ettiren ve kıymetini ortaya çıkaran **sebep**, ibadettir.

Kabiliyetlerini geliştiren ve saadet-i ebediyeye uygun hâle getiren **illet**, ibadettir.

Meyillerini süslendiren ve nezih kılan **aracı**, ibadettir.

Emellerini gerçekleştiren, bereketli ve meyvedar yapan **vesile**, ibadettir.

Fikirlerini nizama sokan ve o fikirleri birbirine rabteden **vasıta**, ibadettir.

Kuvvelerini belli bir had altına alan ve dizginleyen **sebep**, ibadettir.

Şeffafiyet peyda ettiğinde, her biri kendine has bir âleme ve nev'e pencere olabilen insanın maddi ve manevi azalarının her biri üzerindeki tabiat paslarını ortadan kaldıran **saykal**, ibadettir.

Vicdan, akıl, kalp ve beden ittifakıyla yapıldığında, beşeri layık olduğu şerefe ve mukadder kemâline **isal ettiren**, ibadettir.

Abd ile mabud arasında yüksek, latîf bir **nisbet** ve kıymetli, şerefli bir **münasebet**, ibadettir. İşte, bu nisbet beşer kemâlinin zirve mertebeleridir.

İbadette ihlâs ise, o ibadeti emredildiği için yapmandır. Gerçi her emir pek çok hikmetler taşır, bu hikmetlerin her biri onu yapmak için bir sebep olabilir. Ancak ihlâs, bunu yapmanın illetinin İlâhî emir olmasını iktiza eder. Eğer hikmet, illetin yerini alırsa o ibadet batıl olur. Şayet tercih ettirici durumda kalırsa, caizdir.[5]

Kur'ân'ın, **"Ey insanlar! Rabbinize ibadet edin"** emrini duyan kimseler, "hikmeti nedir? Niçin? Yapmak zorunlu mu? Hangi şey için?" diye lisan-ı hâlle sordular.

İbadetin hikmetine gelince, bunu mukaddimede işittin.

İbadetin illetine gelince, Kur'ân **"O sizin Rabbinizdir, sizi ve sizden öncekileri yaratmıştır…"** diyerek Sanii ve Onun birliğini isbat ile ve bundan sonraki ayette de **"Eğer kulumuza indirdiğimizden bir şüphe içinde iseniz, haydi onun mislinden bir sûre getirin…"** diyerek nübüvveti isbat ile ibadetin illetini göstererek cevap vermiştir.

Tevhid delilleri

Bu ayetin nükteleri hakkında bir mukaddime

Bil ki, burhan ya limmidir, bu müessirden esere istidlalde bulunmaktır. (Burhan-ı limmî) Veya innîdir, eserden müessire delil getirmektir. (Burhan-ı innî) Bu, daha selâmetlidir.[6]

İnnî burhan ise, ya imkân veya hudus şeklinde olur.

İmkân, müreccih için bir şeyin iki tarafının (varlığı ve yokluğunun) eşit olmasıdır.

Hudus ise, tahavvül ve tebeddülü nazara vererek, o şeyi icad edene istidlalde bulunmaktır.

İmkân ve hudusun her biri, eşyanın zâtları veya sıfatları itibariyle söz konusudur.

Eşyanın zâtları ve sıfatları, hem vücud vermek, hem de vücudu devam ettirmek yönüyledir.

Vücud ve bunun devamı, ya ihtiraî delil veya inayet delilidir.

Bu ayet-i kerîme, bütün bu delil çeşitlerine bir işarettir. Burada bunları kısaca beyan edeceğiz. Başka bir kitabımızda ayrıntılarıyla ele almış idik.[7]

İnayet delili

Bu ayetin işaret ettiği Saniin isbatına dair **inayet delili**ne gelince:

İnayet delili, kâinatta mündemiç olan nizamdır. Çünkü nizam, hikmetlerin ve maslahatların kendisine bağlandığı bir iptir. Eşyanın menfaatlerini sayan ve

hikmetlerini zikreden bütün Kur'ân ayetleri, bu delili nesceder, bu burhanın tecellilerine birer mazhar olurlar. Çünkü kendisiyle hikmetlerin ve maslahatların gözetildiği nizam, Nazzamın varlığını isbat ettiği gibi, Saniin kast ve hikmetine de delâlet eder, kör tesadüf vehmini açıkça ortadan kaldırır.

Ey muhatap! Senin nazarın hikmet nakışlarıyla müzeyyen bu âli nizamı kuşatmaya yetmiyor ve tek tek bütün eşyayı inceleyemiyorsa, topyekûn insanlığın fikri hükmündeki fikirlerin birbirine eklenmesi ve ilâve edilmesiyle meydana gelen ve senin nev'inin havassı hükmünde olan fenlerin casuslarıyla bak! Ta ki akılların hayrette kaldığı bu nizamı göresin; kaidelerinin küllî oluşu ile, kâinat fenlerinden her bir fennin daha mükemmeli düşünülemez bir ittisak ve intizamın keşşafı olduğunu anlayasın.

Çünkü kâinatın her bir nev'iyle ilgili bir fen ya teşekkül etmiştir veya teşekkül etmeye kabiliyeti vardır. Fen ise, küllî kaidelerden ibarettir. Kaidenin küllî oluşu, hüsn-i nizama delâlet eder. Zira bir şeyde nizam yoksa onda külliyet söz konusu olamaz. Mesela "her âlimin başında beyaz bir sarık vardır" dediğimizde, bu nevde bir intizam varsa külli olur. Bu durum şu sonuca götürür:

Kevnî fenlerden her bir fen, kaidelerinin küllî oluşu sebebiyle tam bir istikra ile mükemmel ve her şeye şümulü olan bir nizamı netice verir. Keza, her bir fen, mevcûdat silsilelerinin halkalarında salkımlar gibi sarkan maslahat ve meyvelere, hâlden hâle dönüşümlerin bağlantılarında gizlenen hikmet ve faidelere işaret eden parlak bir burhandır.

Böylece fenler, Saniin kast ve hikmetini gösteren şehadet bayraklarını her tarafta dalgalandırır. Sanki her bir fen, vehim şeytanlarını tardeden bir necm-i sakıptır.[8]

Eğer istersen, hepsinden kat-ı nazarla şu misale bak!

Vasıta (mikroskop âleti) olmadan çıplak gözle görülmeyen mikroskobik bir canlının küçücük bedeninde harika, ilâhî, dakik bir makine vardır. Zât ve sıfatlarında imkân dairesinde olan bu makine, bizzarure ve bilbedahe bir illet olmadan kendini icat etmiş değildir. Çünkü onun zât, sıfat ve hâlleri imkân dairesindedir, yani zorunlu değildir. İmkân dairesinde olan bir şey ise, terazinin iki kefesi gibi iki tarafı, yani varlığı ve yokluğu eşittir. Tereccuh olacak olsa bile, bu ademi tarafında olur. Öyleyse, akıl sahiplerinin ittifakıyla, böyle şeylerde tercih edici bir sebebin olması zaruridir. Bu tercih edici illetin tabiî sebepler olması ise, imkânsızdır. Çünkü kendisinde dakik bir nizam olan şey, tam bir ilim ve kâmil bir şuur gerektirir. Her ne kadar bazı insanlar bunlarla kendilerini aldatsalar da, sebeplerde tam bir ilim ve kâmil bir şuur tasavvuru mümkün değildir.

Kaldı ki bunlar basit, az, cansız sebeplerdir, mecraları belirlenmemiştir, hareket alanları bir had altına alınmamıştır, şöyle veya böyle yapmaları için hiç bir gerekçe olmayan binler imkânlar ve ihtimaller içindedirler. Bu durumda olanlar, nasıl olur da belli bir mecrada akar, mahdut bir yolda hareket eder? Bazı imkân ve ihtimal cihetleri üstün gelip, inceliklerinde akılların hayrette kaldığı bu muntazam, acip, insanı hayran bırakan makine nasıl ortaya çıkar?

Bu canlı makinenin cansız şeylerden meydana gelmesini, ancak her zerreye Eflatunun şuurunu, Calinosun hikmetini vermekle[9] ve bu zerreler arasında genel bir haberleşme olduğuna inanmakla nefsin kanaat getirir ve mutmain olursun. Böyle bir kabul ise, sofestainin bile kendisinden utandığı çirkin bir safsatadır. Ayrıca bunda maddi sebeplerin temeli olan cazibe ve dafia kuvvesinin, bölünmeyen en küçük parçada ve cevherde beraberce varlığını kabul etmek vardır. [10] Bu ise, iki zıddın içtimaı gibi bir durumdur.[11]

Evet, cazibe ve dafia, yani çekme ve itme kanunları ve benzerleri, âdetullah kanunlarına ve Allah'ın tabiat denilen fıtrî şeriatına birer isimdirler. Bu kanunlar

-kaidelikten tabiata intikal etmemek,

-zihnîlikten haricî vücuda çıkmamak,

-itibarîlikten hakîkate dönüşmemek

-ve âlet olmaktan müessir derecesine yükselmemek şartıyla makbuldürler.[12]

Bu misalde gösterileni anlayıp, küçüklüğüyle beraber azametini, darlığıyla birlikte genişliğini gördüğünde başını kaldır, kâinata bak, kâinatın genişliği derecesinde inayet delilinin vuzuh ve zuhurunu göreceksin.

Eşyadaki nimetleri sayan ve onlardaki faydaları hatırlatan bütün Kur'ân ayetleri, bu delilin birer mazharıdır. Kur'ân, tefekkürü emrettiği her yerde, umuma hitap ederek bu istidlalin metoduna işaret etmiştir.

فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ **"Haydi, çevir gözünü, bir kusur görebilir misin?"** (Mülk, 3)

Konumuz olan ayetin şu kısmı, bu delile işaret eder:

اَلَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءً

وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ

“O Rabbiniz ki, yeri sizin için bir döşek, semayı da bir tavan yaptı. Semadan bir su indirdi de, onunla size rızık olarak çeşitli mahsuller çıkardı.” (Bakara, 22)

İhtira’ (yaratma) **delili**

Ayette işaret edilen **ihtira’ delili** ise, اَلَّذِى خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ “...**sizi ve sizden öncekileri yarattı.”** kısmıdır. (Bakara, 21) Şöyle ki:

Allah Teâla, her ferde ve her nev’e, o vücudla ilgili eserlerin menşei ve ona layık kemâlâtın menbaı olmak üzere özel bir vücut verdi. Çünkü ezele doğru teselsül ile giden bir nev’ yoktur, imkân buna izin vermez. Teselsül ise bâtıldır.[13]

Ayrıca, âlemdeki bu tagayyür, bazı varlıkların hudusunu, yani sonradan yaratıldıklarını bilmüşahede, diğerlerini de aklî zorunlulukla isbat eder.

Sonra, bitki ve hayvanlarla ilgili Botanik ve Zooloji ilimlerinde, (başlıca) bitki ve hayvan türlerinin ikiyüzbinden fazla olduğu sabittir[14] ve bunların her biri için bir Âdem ve ilk ata vardır. Hudus ve imkân sırrıyla, bu Âdem ve ataların vasıtasız bir şekilde kudret-i ilâhiye elinden suduru bizzarure sabit olur. Bunlarda, silsilede tevehhüm edilen durum tevehhüm edilmez.[15] Türlerin birbirinden çıkması ise batıldır. Çünkü orta tür, genelde tenasül yoluyla nesli devam etmediğinden bir silsile başı olamaz. Başlangıç ve asıl böyle olunca, silsilenin cüzleri daha evleviyetle aynı şekildedir.[16]

Evet, akılların hayran kaldığı bu silsileleri icada ve her biri hayret verici bir kudret mu’cizesi olan fertleri yaratma kabiliyetine, şuur ve iradesi olmayan cansız, basit, tabiî sebeplerin sahip olduğu nasıl tasavvur edilebilir?

Demek ki her bir fert, yaratıcının (celle celaluh) vücub-u vücuduna silsilesiyle beraber hudus ve imkân lisanıyla kat’î şehadet eder.

Tabiat ve kanunlar

Eğer desen: Bu kat’î şehadetle beraber, insan maddenin ezeliyeti ve hareketi gibi batıl fikirlere nasıl inanabiliyor?[17]

El-cevap: Tebeî nazar, -kirpiğinin beyaz kılını gökteki hilal zanneden kişi misali-, bazen muhali mümkün görür. Çünkü âli cevheri ve mükerrem mahiyetiyle insan, ancak hak ve hakîkatin etrafında döner. Batıl ve dalâlet iradesi dışında, davetsiz ve araştırmasız, hatta sathî, tebeî nazarıyla onun eline gelir, kabule mecbur kalır. Çünkü hikmetlerin kendisiyle bağlandığı ip hükmünde olan nizamdan gaflet ettiğinde ve hareket ve maddenin ezeliyete zıt olmasını görmezden geldiğinde, bu hârika nakış ve bu acip san’atın kör

tesadüfe ve şaşı raslantıya isnadı muhtemel görülür. Hüseyin-i Cisrinin[18] medeniyet eserlerini içine alan bir saraya giren kimse hakkında dediği gibi, “o sarayın sahibini görmeyince, bir sahibi olmadığına hükmeder, sarayın zînetlerini ve eşyalarını tesadüfe, “tabiî seçim kanunu”na isnada mecbur kalır.”[19]

Keza, nizam-ı âlemdeki bütün hikmet ve faidelerin tam bir irade, şümullü bir ilim ve kâmil bir kudrete şehadetinden gaflet edip görmezden gelen kimsenin tebeî nazarında, bu cansız sebeplere hakiki bir tesiri vermek muhtemel görülür.

Ey muhatap! Onun (celle celaluh) san’at inceliklerinden kat-ı nazar, ülfet perdesini parçalamak şartı ile, tabiattaki en zâhir eserler içinde irtisam denilen aynalarda meydana gelen görüntüye dikkatle bak! Nasıl olur da semanın yüzünü açıp, onun yüksekliğini ve nakşını yıldızlarıyla beraber içine almasında bu küçücük aynanın camını müessir bir illet görürsün? Nefsin buna nasıl kanaat getirir, aklın bunu nasıl kabul eder?

Gerçekte bir vehimden ibaret olan “genel çekim kanunu”nu, mancınığın ipi gibi dünyayı ve yıldızları tutmada, onları hareket ettirmede ve mükemmel bir intizamla döndürmede, nasıl olur da aklın bunu müessir bir illet olarak görür ve buna kanaat eder?[20]

Elhasıl: İnsan bâtıl, muhal bir şeye sathî ve tebeî bir nazarla bakıp gerçek illeti görmediğinde, onun sıhhatini muhtemel görür. Ancak ona kasten ve bizzât baksa, müşteri nazarıyla araştırsa, felsefede ileri geri konuştukları bu meselelerden hiçbirini kabul etmez. Ancak, o atomlarda hükemanın aklı[21] ve siyasilerin hikmetini farz edecek kadar ahmaklaşmışsa, o ayrı meseledir.

Eğer desen: Bu bahsettikleri ve kendileriyle teselli buldukları tabiat, nevamis ve kuvvetler nedir?

El-cevap: Tabiat mistardır, masdar değildir.[22] Tab’ eden değil, matbaadır. Kanunlardır, kuvvet değildir. Nasıl ki şeriat, insanların iradî fiillerinin kaidelerinin özeti ve hülâsasıdır; devletin nizamı, temel siyasî dûsturların mecmuudur. Onun gibi, tabiat kanunları da şehâdet âleminin azalarının fiilleri arasında bir nizam meydana getiren ilâhî ve fıtrî bir şeriattır. Nasıl ki şeriat ve nizam, aklî iki emr-i itibaridir, tabiat kanunları da yaratılışta câri olan âdetullah için mülahhas bir emr-i itibaridir.

Tabiat kanunlarının harici vücudu olduğunu tevehhüm etmek ise, intizamla hareket eden bir fırka askeri gören vahşi bir kimsenin onları bağlayan harici bir bağ olduğunu tevehhüm etmesine benzer. Vicdanı vahşi olan kimse de,

devamlılık sebebiyle tabiat kanunlarını harici vücut sahibi bir müessir olarak hayal eder.

Elhasıl: Tabiat Allah Teâlanın san'atıdır ve fıtrî şerîatıdır. Nevamis (kanunlar) ise onun meseleleridir. Ondaki kuvvetler ise, bu meselelerin hükümleridir.[23]

Tevhid delili

Ayette İbnu Abbas'ın tefsirine nazaran, "birleyiniz (tek Allah'a ibadet ediniz)" demek olan أُعْبُدُوا kısmının işaret ettiği **tevhid deliline** gelince:[24]

Bil ki: Kur'ân-ı Mu'cizü'l- Beyan tevhid delillerinden hiçbirini terk etmemiştir.

لَوْ كَانَ فِيهِمَا اٰلِهَةٌ اِلاَّ اللّٰهُ لَفَسَدَتَا **"Göklerde ve yerde Allahtan başka ilâhlar olsaydı, gökler ve yer bozulurdu"** (Enbiya, 22) ayetinin tazammun ettiği **"burhan-ı temanü",**[25] istiklalin ulûhiyet için zâti bir özellik ve zaruri bir lâzım olduğuna kâfi bir delildir, parlak bir meş'aledir.[26]

Sonra bu ayette, tevhide dair latîf bir delile remiz vardır. Şöyle ki:

-Nev-i beşer ve cins-i hayvanın maişeti için mahsullerin meydana gelmesinde arz ve semanın birbiriyle yardımlaşmaları ve birbirleriyle münasebetleri,

-Âlemin eserlerinin birbirine benzemeleri,

-Âlemin etrafının birbiriyle kucaklaşmaları,

-Birbirlerinin intizamını sağlayarak kêmale ermelerinde birbirlerinin ellerinden tutmaları,

-Her taraftan birbirlerine cevap vermeleri, birbirlerinin ihtiyaçlarına "lebbeyk" demeleri,

-Her birinin aynı noktaya bakmaları,

-Her birinin tek nizama tabi olarak intizamla hareketleri, vahdeti bulunan bu makinenin Saniinin bir olduğuna işaret eder, hatta açıktan ilan eder.

Her biri şu şiirin manasını tilâvet eder:

وَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ   تَدُلُّ عَلى اَنَّهُ وَاحِدٌ

"Her şeyde O'na bir alâmet var.

O’nun bir olduğuna delâlet eder.”[27]

Sonra bil ki: Sani’ nasıl ki vacibu’l-vücud ve vahiddir, aynı zamanda bütün kemâl sıfatlarıyla muttasıftır. Çünkü masnudaki feyz-i kemâl, Saniinin kemâlinin tecellisinin gölgesinden alınmıştır. Öyleyse, Sani’de (celle celaluh) olan celâl, cemâl, kemâl ve hüsün, bütün kâinatta olan hüsün, kemâl ve cemâlden sonsuz derece daha yüksektir. Çünkü ihsan, muhsinin servetinden bir bölümdür ve ona delâlet eder. İcâd, mucidin vücuduna, icab mucibin vücubuna, güzelleştirmek güzelleştirenin ona münasip hüsnüne delil olur.

Ayrıca, Sani’ bütün noksanlardan münezzehtir. Çünkü noksanlar maddiyat mahiyetlerinin kabiliyetsizliğinden neş’et eder. Allah ise, maddiyattan mücerreddir.

Keza, Allahu Teâla, kâinat mahiyetlerinin mümkün oluşundan neşet eden levazım ve evsaftan mukaddestir.[28] O, vacibu’l- vücuddur, **“O’nun benzeri hiçbir şey yoktur.”** (Şûra, 11) (Celle celaluh).

Bu iki hakîkate, ayetin فَلاَ تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا **“Allah’a emsal koşmayın.”** kısmı işâret eder. (Bakara, 22)

İmkân delili

وَاللّٰهُ الْغَنِيُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ **“Allah ganidir, sizler ise fakirlersiniz”**[29] (Muhammed, 38) ayetiyle işaret olunan **imkân delili**ne gelince:

Bil ki: Zâtı itibariyle kâinatın her bir zerresi, fert fert bunların sıfatları, birer birer bunların hâlleri, cihet cihet bunların vecihleri; hem zât, hem sıfat, hem hâller, hem cihetler yönünden sonsuz imkân ve ihtimaller arasında mütereddit iken, görürsün ki birden canlanıp ayağa kalkar, sonsuz ihtimaller arasında muayyen bir yola sülûk eder, özel bir sıfat giyer, muntazam bir hâl ile bir keyfiyet kazanır, sağlam bir kanunla terkip edilir ve muayyen bir maksada yönelir. Sonunda da ancak bu muayyen tarz ile olabilecek bir hikmet ve maslahatı netice verir.

İşte bu durum, kendine has bir dil ile Saniin kasd ve hikmetini ilan edip, sarahaten söylemiyor mu?

Her bir zerre tek başına bizzât delil olduğu gibi, her biri iç içe terkip hâlinde olmalarıyla gittikçe artan bir vuzuhla delâletleri ziyadeleşir. Çünkü her zerrenin her terkipte bir makamı vardır. Her makamda bir nisbeti olur. Her nisbette bir vazifesi söz konusudur. Her vazifede bir kısım maslahatları netice verir. Her bir mertebede kendine has dil ile Saniinin vücub-u vücud

delillerini tilavet eder. Onun hâli; takımında, taburunda, fırkasında… görevleri olan asker gibidir.

Şimdi bu ayetin bir bütün olarak öncesiyle nazmı, sonra cümlelerinin birbirleriyle nazmı, sonra her bir cümlenin parçalarının nazmını açıklamaya başlıyoruz:

İbadet ayetinin nazmı

Ayetin bir bütün olarak öncesiyle nazmı

Bil ki: Kur'ân,

-Müttaki mü'minler,

-İnatçı kâfirler,

-Şaşkın münafıklar şeklinde beşerin kısımlarını ve mükelleflerin nev'ilerini beyan edince, umumuna birden **"Ey insanlar! Rabbinize ibadet ediniz"** diye hitaba yöneldi. Binanın hendeseye, amelle ilgili emir ve nehyin ilim kanununa, kazanın kadere, inşa ve icadın kıssa ve hikâyeye terettübü tarzında beyanını sürdürdü.[30]

Çünkü üç fırkanın durumlarını ve bu grupların her birinin özelliğini ve akıbetini zikredince, yer müsait hâle geldi, muhatap uyandı, Kur'ân da bu hitap ile onlara iltifat etti.[31]

Sonra, bu iltifatta, yani önce onları gıyabî olarak anlatıp, sonra da burada onlara hitapta bulunmakta beyan uslûbu açısından umumî bir nükte vardır. Şöyle ki:

Bir şahsın güzel hâlleri veya çirkin durumları peyderpey zikredilince ikaz ve tehyiç hükmüyle beğenme meyelanı veya nefret meyli gittikçe artar. Bu meyil peyderpey kuvvetlenir, sahibini kendisinden bahsedilen şahısla doğrudan konuşma noktasına getirir.

Makama nazaran ise, mütekellim bir şahsı anlatırken, onun vasıflarını dinleyenlerin meyilleri, mütekellimin bu şahsı onların huzuruna çekip, doğrudan hitap ile ona seslenmesini iktiza eder.[32]

Buradaki hususî nükte ise, hitap lezzetiyle mükellefiyet yükünü hafifletmektir. Ayrıca, ibadette abd ile Hâlık arasında vasıta olmadığına bir işaret vardır.

Cümlelerin nazmı

يَاأَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا **“Ey insanlar! İbadet ediniz.”**

Üç zamandaki üç fırka insana ve bu fırkaların tabakalarına bir hitaptır. Yani,

“Ey kâmil mü’minler! Sebat ve devam özelliğiyle ibadetinizi yapınız!”

“Ey orta hâlli mü’minler! Daha da artırarak ibadet ediniz.”

“Ey kâfirler! İman ve tevhid şartıyla beraber ibadetinizi yapınız.”

“Ey münafıklar! İhlâsla ibadetinizi ifa ediniz.”

Bu durumda ayetteki “ibadet” lafzı, müşterek-i manevi gibidir, dikkat et![33]

رَبَّكُمْ **“Rabbinize”**

Yani, “O’na ibadet ediniz. Çünkü sizi terbiye eden O’dur. Sizin de O’na itaatkâr kullar olmanız gerekir.”

Kısa bir hatırlatma

“**Rabbinize”** ifadesinde zâtların imkânı deliline,[34]

اَلَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ اْلاَرْضَ فِرَاشًا **“O ki, arzı size bir döşek kıldı”** ifadesinde sıfatların imkânı deliline,[35]

خَلَقَكُمْ وَالَّذٖينَ مِنْ قَبْلِكُمْ **“Sizi ve sizden öncekileri yarattı”** ifadesinde zât ve sıfatların hudusu deliline, dakik bir remiz vardır.[36]

Şu ayetler de zâtların imkânı deliline işaret eder.

وَاللّٰهُ الْغَنِىُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَٓاءُ **“Allah ganidir, sizler ise fakirlersiniz.”** (Muhammed, 38)

وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى **“Hiç şüphesiz münteha, Rabbinedir.”** (Necm, 42)[37]

فَاِنَّهُمْ عَدُوٌّ لٖى اِلاَّ رَبَّ الْعَالَمٖينَ **“Âlemlerin Rabbi dışında, onlar benim düşmanlarımdır.”** (Şuara, 77)[38]

قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فٖى خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ **“Sen ‘Allah’ de, sonra bırak onları daldıkları batıllarında oynaya dursunlar.”** (En’am, 91)

فَفِرُّوا اِلَى اللّٰهِ **“Öyleyse Allah’a firar edin.”** (Zâriyat, 50)

“**Dikkat edin, kalpler ancak Allah’ı anmakla mutmain olur.”** (Ra’d, 28)

Diğerlerini kıyas et ve dikkatle teemmülde bulun!

الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ **“O ki, sizi ve sizden öncekileri yarattı.”**

Bil ki: Allah Teâlâ’nın ibadeti emretmesi

-Mabudun varlığı,

-Mabudun birliği

-ve Mabudun ibadete layık olması şeklinde üç şeyi iktiza edince Kur’ân, bu mukadder suallere üç delile işaretle cevap verdi:

Vücud delilleri afakî ve enfüsi olmak üzere iki kısımdır. Enfüsi olan ise, nefsî ve usûlî olmak üzere iki çeşittir. İşte Kur’ân, en yakın ve en açık olan nefsî delile اَلَّذِى خَلَقَكُمْ **“O ki, sizi yarattı”** ifadesiyle, usûlî olana da وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ “**sizden öncekileri de”** ifadesiyle işaret etti.

لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ **“Olur ki takvaya erişirsiniz”** kısmının nazmına gelince:

Bil ki: Kur’ân, ibadetin illetini onların ve ecdadının yaratılışına bağladı. Böyle olunca, ibadetin beşer yaratılışına iki noktadan terettüp ettirilmesi lüzumu ortaya çıktı:

1-Onların yaratılışlarının ibadete uygun ve tabiatlarının takva kabiliyeti üzere olması. Nitekim pençeyi gören kimse parçalamayı bekler, insanda bu kabiliyeti gören de ondan ibadeti ümit eder.

2-Onların yaratılışından, kendilerine emrolunan vazifeden ve müteveccih oldukları kemâlden maksadın, ibadetin kemâlini ifade eden takva olması.

لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ **“Olur ki takvaya erişirsiniz”** şunu bildirir:

“Yaratılış maksadınız, kemâliniz ve istidadınızın müheyya kılındığı şey, ancak takvadır.”

اَلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا

“**O ki arzı size bir döşek kıldı”** cümlesi, Allahu Teâlâ’nın varlık delillerinden en yakın bir afakî delile işarettir. Bu cümlede, şirkin bir nev’ine menşe olan sebeplerin hakîki tesiri olmadığına bir remiz vardır. Yani, arzın bir beşik gibi sizin için hazırlanması Allah’ın tasarrufu iledir, tabiatla değildir.

وَالسَّمَاءَ بِنَاءً

“Semayı da bir tavan yaptı.”

Bu cümle, arzın komşusu olan semanın zikriyle, her yere yayılmış afakî delillerin en âlisine bir işarettir.

وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً **“Semadan bir su indirdi”** ifadesiyle, mürekkebat ve mevalîdin (terkip hâlinde olanların ve canlıların) Saniin vücuduna delâlet cihetine işaret etmiştir.

Ayrıca, önceki cümlelerin her biri Allah’ın varlığına delâlet ettiği gibi, tamamı vahdete de işaret eder.[39]

رِزْقًا لَكُمْ **“Size bir rızık olarak”** ifadesinin delâletiyle, nimetlere telvihte bulunan nizama işaret eden tertibin sureti, Allahu Teâlâ’nın ibadete istihkakını isbat eder. Çünkü nimetleri verene şükretmek vaciptir.

“**Size bir rızık olarak”** ifadesi şu manaya işaret eder: “Arz ve arzdan meydana gelen terkipler sana hizmet ettiği gibi, senin de bunları emrine verene hizmet etmen lâzımdır.”

فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ أَنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ **“Öyleyse siz de bile bile Allah’a emsal kılmayın.”** ifadesinin nazmına gelince: Bil ki: Ayetin bu kısmından,

“**Ey insanlar! Rabbinize ibadet ediniz”,**

“**O ki sizi yarattı.”,**

“**O ki yeri sizin için bir döşek, semayı da bir tavan yaptı.”**

“**Semadan bir su indirdi…”** ifadelerine çizgiler uzanmıştır. Şöyle ki:

“Rabbinize ibadet ettiğinizde O’na hiçbir şeyi şerik kılmayın.

-Çünkü Rab O’dur.

-Çünkü sizi ve nev’inizi yaratan O’dur. Öyleyse bazınız bazısını Allah’ın madûnunda Rabler edinmesin.[40]

-Çünkü arzı yaratan ve seren, size bir beşik hâline getiren O’dur.

– Çünkü semayı yaratan ve binanıza bir tavan kılan O’dur, öyleyse putperestliğin menşei olan tabiî sebeplere gerçek bir tesir vermeyiniz.

– Çünkü rızkınız ve maişetiniz için arza yağmuru gönderen O'dur. Hiçbir nimet yoktur ki O'ndan olmasın. Öyleyse şükür ve ibadet de ancak O'nadır."

İbadet ayetinin tahlili

Her bir cümlenin keyfiyet ve parçalarının nazmı

يَاأَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا **"Ey insanlar! İbadet ediniz."**

يَاأَيُّهَا **"Ey…"**

"**Ey insanlar! İbadet ediniz."** ifadesinde yer alan bu kelime, bir hitaptır. Kur'ân bu kelimeyi dakîk nükteler ve ince latîfeler için çokça zikretmiştir. Çünkü bu hitap, üç cihetle te'kit edilmiştir:

يَا da bulunan ikaz, أَيُّ deki tevessüm (dikkatle inceleme), هَا da bulunan tenbih.

Buradaki hitap, üç faydaya remzeder:

-Teklif meşakkatine hitap lezzetiyle mukabelede bulunmak.

-İnsanın gaybet çukurundan huzur makamına yükselmesi ancak ibadet vasıtasıyladır.[41]

-İbadette abd ile Hâlık arasında vasıta yoktur.

Keza bu hitap, insanın üç cihetle mükellef olduğuna bir işarettir:

-Kalbiyle teslim ve inkıyada,

-Aklıyla iman ve tevhide,

-Bedeniyle amel ve ibadete mükelleftir.

Keza, muhatapların mü'min, kâfir ve münafık şeklinde üç fırka olduklarına bir imadır.

Ayrıca, havas, orta hâlli ve avam şeklinde insan tabakalarına bir telvihtir.

Hem, me'luf bir tarz ve me'nus bir hitap şekline telmihtir. Şöyle ki:

Kişi, birine önce nida eder, onu durdurur. Sonra ona işaret eder, kendine çevirtir. Ardından seslenip istihdam eder.

İşte bu nüktelere binaen, hitaptaki te'kitler bu cihetler üzere bina edilir.

يَا daki nida, muhtelif tabakalara ayrılan bütün insanlaradır. Gafil, ğaip, sakin, cahil, meşgul, yüz çeviren, seven, talip olan, kâmil olan…

Bu nida; tenbih, ihzar, tahrik, tarif, tefriğ, tevcih, tehyiç, teşvik, izdiyad, ilgisini harekete geçirmek için olabilir.[42]

Makam yakınlık makamı iken, يَا daki uzaklığa gelince, teklif emanetinin celâlet ve azametine bir işarettir.

Keza, ubudiyet derecesinin ulûhiyet mertebesinden uzaklığına bir imadır.

Hem, mükellef olan asırların, hitabın zuhur yeri ve zamanından uzak olmalarına bir remizdir.

Ayrıca, beşerin ne derece gafil olduğuna bir telvihtir.

Umum arasından bazılarına işaret için olan أَيُّ ye gelince, hitabın umum kâinata (bütün varlıklara) olduğuna bir remizdir. Ancak onlar arasından insan, farz-ı kifaye yoluyla emaneti yüklenerek hususiyet kazanmıştır. Öyleyse, insanın kusuru, bütün kâinatın hakkına bir tecavüzdür.

Sonra أَيُّ de icmalden sonra tafsil cezaleti vardır.[43]

هَا ise, muzafun ileyhten bedel olmakla beraber, يَا ile hazır olanın tenbihine işaret eder.

اَلنَّاسُ "**İnsanlar**"

"Nas" kelimesi, asli vasfının telmihiyle kınamaya işarettir.[44] Yani, "ey insanlar! Misak-ı ezeliyi nasıl unutursunuz?"[45]

Keza, özre de bir işarettir. Yani "ey insanlar! Kusurunuz hata ve unutmaktan olabilir, fakat kasden ve cidden yapmamalısınız!"

أُعْبُدُوا "**İbadet ediniz.**"

Üstte işaret edilen insan tabakalarına yapılan genel nidaya cevap olması hükmüyle, itaate delâlet, ihlâsa işaret, devama remiz ve tevhide telvih eder. Yani, "itaat edin..! Amelinizi ihlâsla yapın..! İbadette sebat gösterin..! Daha ziyade ibadette bulunun..! Sadece Allah'a ibadet edin..!"

رَبَّكُمْ "**Rabbinize**"

İbadete rağbet gösterilmesi gerektiğine bir işarettir. Çünkü o, şerefli bir nisbet ve yüksek bir münasebettir. Ayrıca, ibadeti talep etmek gerekir. Çünkü ibadet, sizi terbiye eden ve sizin de daima kendisine muhtaç olduğunuz Zâta bir şükürdür ve bir hizmettir.

اَلَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ **“O ki, hem sizi ve hem de sizden öncekileri yarattı.”**

اَلَّذِي **“O ki”**

Bil ki: Ayetteki bilinme ciheti sılası olan اَلَّذِي, marifetullahın (Allah’ın bilinmesinin) ancak fiilleri ve eserleriyle olup, künhüyle olmadığına işaret eder.[46]

خَلَقَكُمْ **“Sizi yarattı.”**

Belirli, düzgün bir yaratılışı ifade etmekle icad ve inşadan ayrılan **“yarattı”** anlamındaki bu kelime, beşerin kabiliyetinin teklife müsait olduğuna bir işarettir. Ayrıca, ibadetin vazife olduğuna bir remizdir. Çünkü ibadet, yaratılışın bir neticesi ve karşılığıdır. Sevap ise, tamamen Allah’ın bir lütfudur.

وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ “**Sizden öncekileri de”**

Burada kullanılan اَلَّذِينَ , mübhem oluşuyla “sizden öncekilerin bu dünyayla alâkaları kalmadı, öldüler, göçüp gittiler. Onlarla ilgili malumiyet ciheti, sadece sizden önce yaratılmaları oldu. Artık siz de kabir çukurunun kenarındasınız. Öyleyse ibret alınız, dünyaya aldanmayınız. Saadet-i ebediyeye vesile olan ibadetin eteklerine yapışınız.” manasına ima eder.

لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ **“Olur ki takvaya erişirsiniz.”**

Bil ki: لَعَلَّ ummak ifade eder. Rağbet duyulan şeylerde itma’ “tama uyandırmak” (yani “ola ki yapasınız”) manası, sakındırılan şeylerde ise işfak (yani “ola ki sakınasınız”) anlamı taşır. Bu durumda ayette لَعَلَّ Allah hakkında gerçek anlamıyla muhaldir.[47] Öyleyse, burada bu kelimenin kullanılması

-Ya mecazen Allah hakkındadır.

-Ya muhatap itibariyledir.

-Veya muhatapları gören ve işiten üçüncü şahıslar itibariyledir.

Mütekellim olan Allah itibariyle olması, temsili bir istiaredir. Şöyle ki: Nasıl ki birini hizmet edecek şekilde teçhiz eden kişi, âdeten ondan bu hizmeti

bekler. Onun gibi, Allah beşeri mükemmel bir istidad, mükellefiyet kabiliyeti ve irade cihazıyla donattı. Bu istiarede, beşerin yaratılış hikmetinin takva olduğuna bir işaret vardır.

Keza, ibadetin neticesinin takva mertebesi olduğuna bir remiz vardır.

Hem, takvanın en büyük mertebe olduğuna bir ima vardır.

Keza, kat'î verilecek şeylerde hükümdarların ümitlendirme ve remz üslubu tarzına bir telmih vardır.[48]

Muhatap itibariyle sanki şunu der: "Ey insanlar, takvayı ümit ederek ve beyne'l- havf ve'r- reca (korku- ümit arası) bir hâlde ibadetinizi yapınız."

Bu itibarda, insanın ibadetine itimat etmemesi gerektiğine bir işaret vardır.

Ayrıca, bulunduğu hâlle yetinmeyip "sana hareket yaraşır, durmak değil" sözünü doğrular bir şekilde, bulunduğu her mertebede daha ileriye bakması gerektiğine bir imadır.

Muhatapları gören ve işiten üçüncü şahıslar itibariyle, şunu bildirir: Bir hayvanın pençe ve keskin dişlerini gören kimsenin, ondan parçalamayı beklemesi gibi, beşeri bu şekilde kabiliyetlerle donatılmış gören kişi, ondan ibadeti ümit eder.

Hem de, ibadetin fıtratın bir gereği olduğuna işarettir.

تَتَّقُونَ **"Takvaya erişirsiniz."**

Bu lafız, bahsi geçen insan tabakalarının ibadetine terettübü hükmüyle, **takvanın mertebeleri**ne işaret eder. Takva mertebeleri ise:

-Şirkten korunmakla takva.

-Sonra kebairden korunmakla takva.[49]

-Sonra kalbi masivadan korumakla takva.[50]

-Keza cezadan kaçınmak sûretiyle takva ve gadaptan sakınmak sûretiyle takva.

Keza, ibadetin ancak ihlâsla ibadet olduğuna bir remizdir.[51]

Ayrıca, ibadetin vesile-i mahza olmayıp maksud-u bizzât olduğuna bir imadır.

Hem, ibadetin sevap ummak veya cezadan kaçmak için olmaması gerektiğine bir remizdir.

اَلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً

“**O ki, arzı size bir döşek ve semayı bir tavan yaptı.”**

Bil ki: Bu, Saniin kudretinin azametini beyan ile ibadete karşı heyecan uyandırmaya, minnet hissettirerek ibadete teşvike bir işarettir. Sanki şöyle demektedir:

“Ey insan! Arz ve semayı sana musahhar kılan zât, O’na abd olmana layıktır.”

Keza, beşerin faziletine, yüksek kıymetine ve Allah nezdinde mükerrem oluşuna bir îmadır. Sanki şöyle demektedir:

“Ulvî ve süfli cirimleri azametiyle beraber istifadenize müheyya kılan zâtın size itibar etmesine layık olduğunuzu, O’na ibadet ile göstermeniz gerekir.”

Ayrıca, tesadüf, raslantı ve tabiatın tesirinin reddine bir telmihtir. Yani, “bu sıfatlarla gördüğünüz bütün bu şeyler, hikmeti yüce bir mutasarrıfın tasarrufuyla, bir kasıdın kasdıyla, bir muhassısın tahsisiyle, bir nazzamın nazmıyladır.”

Hem, tabiatçıların ve putperestliği tevlid eden Sabi’lerin mezhebinin reddine bir telvihtir.[52]

Ayrıca, -imkân dairesinde olmaları sebebiyle- cisimlerin sıfatlarının, Sanie delâlet ettiğine bir tembihtir. Çünkü cisimlerin zerreleri, umumî hâl ve keyfiyetleri kabulde eşittirler.[53] İmkân dairesindeki her bir sıfat, pek çok ihtimaller arasında mütereddittir. Her bir cisim, bütün sıfatları ve keyfiyetleri itibarıyla bir tahsis edicinin kast, hikmet ve tahsisine ihtiyaç duyar.

لَكُمْ “**Sizin için**” manasına gelen bu kelimesinin öne alınması, arzın tefrişinin insan sebebiyle olduğuna bir işarettir. Yoksa bu tefrişi yapan ve bundan istifade eden sadece insan değildir ki, insana faydası olmayanlar abes sayılsın. Buna dikkat et!

فِرَاشًا “**Döşek**” anlamındaki bu kelime, garabet noktası olan bir belâğat nüktesine işarettir. Yani, arz suda kaybolup gitmek tabiatında iken, insana bir döşek kılınmıştır. Ve onun tefrişinin kendi tabiatı hilafına Allahın tasarrufuyla olduğuna bir ima vardır. Çünkü küre-i arzın tabiatının gereği, suyun onu istila etmesi ve kuşatması iken, Sani-i Hakim hikmet ve

merhametiyle onun bir kısmını su üstünde bıraktı, tefriş etti ve üzerine nimetler sofrasını serdi.

Hem, إِذَا ثَبَتَ الشَّيْءُ ثَبَتَ بِلَوَازِمِهِ “bir şey sabit olduğunda levazımıyla sabit olur” kaidesince, arzın bir ev sathı gibi döşenmiş olduğuna, ondaki bitki ve hayvan türlerinin ise, ancak bir evin eşyası gibi kast ve hikmetle yerleştirildiğine bir tenbihtir.

Keza, arzın bir kast ve hikmetle sıvı ile katı arasında orta hâlde olduğuna bir imadır. Sıvı olsa üzerinde yürünmezdi, şiddetli katı olsaydı istifade edilemez ve ziraat yapılamazdı, velev tümüyle altın da olsa abes olurdu. Orta hâlde olması, bu hâlin bir hakîmin tahsisi, tasarrufu ve kastıyla olduğuna bir işarettir.

وَالسَّمَاءَ بِنَاءً **“Semayı bir tavan yaptı.”**

Allahu Teâlâ semayı sizin için bir tavan kılınca, semanın yıldızları da sizin için kandiller oldu. Dolayısıyla yere rastgele saçılmış mücevherlerin vaziyetinde bir tesadüf tevehhümü gibi bu kandillerin bu şekilde birbirinden farklı kılınmaları ve yayılmasında, bir tesadüf tevehhüm edilemez.

Bil ki, bu ayette acip, dakik, kıymetli bir sırra işaret, remiz ve ima vardır. Şöyle ki:

Eğer desen: “İnsan, arza nisbeten bir zerre, arz da kâinata nisbeten bir zerre gibidir. Keza, insanın bir ferdi insan nev’ine nisbetle ve nev’i de bu beyt-i âlide istifadede müşterek olduğu varlıklara nisbetle bir zerredir. Keza, bu beytin faydaları ve gayelerine nisbetle beşerin istifade ciheti bir zerredir. Akılların hissettiği gayeler Allah’ın hikmet-i ezeliyesi ve ilm-i ilâhisindeki faidelere nisbetle bir zerredir. Öyleyse, âlem nasıl beşer için yaratıldı ve onun istifadesi ille-i gaiye oldu?”

El-cevap: Evet öyle… Lakin bütün bu geçen ifadelerle beraber insan;

-Ruhunun vüsati,

-Aklının açılması,

-İstidadının inbisatı,

-Kâinattan istifadesinin çok ve yaygın oluşu,

-Küllî, müzaheme ve tecezzi olmadan tamamıyla cüziyatında mevcut olduğu cihetle, küllînin cüz’îlerine nisbeti gibi, istifade cihetinde müzaheme, tecezzi ve birbirine engel durumu olmaması…[54]

İşte, bütün bunlardan dolayı Kur'ân sema ve arzın milyonlar gayelerinden tek bir gaye olan beşerin istifadesini ille-i gaiye hükmünde kıldı, onları insana nazaran illet gibi ifade etti. Yani insan, evine arsa olarak o koca arzdan, bir tavan olarak semadan, kandiller olarak yıldızlardan, azık olarak bitkilerden istifade eder. Her bir insan, "benim güneşim, benim semam, benim arzım" diyebilir. Aklını da yanına alarak buna teemmül et, dikkatle bak.

وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ

"Semadan bir su indirdi de, onunla size rızık olarak çeşitli mahsuller çıkardı."

أَنْزَلَ **"İndirdi"**

Bil ki: Yağmurun inişinin Allah'a nisbeti işaret eder ki, o yağmur damlaları ancak kasdi bir ölçü ile indirilir, hikmetle gönderilir. Öyle ki, her bir damla özel bir nizamla kuşatılmıştır. Havanın onlarla oynamasına rağmen, o uzun mesafede kardeşleriyle çarpışmaması buna bir emâredir. Bu durum bildirir ki, onların ipleri kendi ellerinde değil, her birinin dizgini, nizamın mümessili ve ma'kesi olan bir meleğin elindedir.

مِنَ السَّمَاءِ **"Semadan"**

(Yağmurun nüzulünü ifade ederken, daha önce "sema" kelimesi geçtiği hâlde) zamir göndermeyip **"semadan bir su indirdi"** demesi, bu semadan maksadın semanın cirm-i mahsusu değil, sema ciheti olduğuna bir işarettir.

مَاءً **"Bir su"**

Semadan indirilen kar, yağmur ve dolu olabildiği hâlde, **"su indirdi"** denilmesi istifade için yakın menşee bir işarettir. وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ **"Her canlı şeyi sudan kıldık."** (Enbiya, 30) Suyu ifade eden kelimenin elif-lâmsız gelmesi şu manaya bir işarettir: "O suyun hâli acip, nizamı garip, kimyevi bileşimleri size meçhuldür."

فَأَخْرَجَ **"Çıkardı"**

Yağmurun inişiyle mahsullerin çıkışı arasında mühlet varken, bir şeyin mühletsiz ve hemen oluşunu ifade eden ف harfinin kullanılması, "arz bu yağmurla harekete geçti, kabardı.. yeşillendi.. her güzel çiftten bitirdi, derken mahsuller çıkardı" manasına bir telvihtir. **"Mahsuller çıkardı"** derken bu çıkışın Allah'a nisbeti, mahsullerin çıkışının sadece bir tevellüd ve terekküp olmayıp Sani-i Hakîmin onların maddesinde

bulunmayan bir kısım sıfatlar ve özelliklerle onları inşa ve terkip ettiğine bir işarettir

بِهِ “**Onunla”** yani “o su ile” derken ba harf-i cerrindeki sebebiyetin hakiki mana olan ilsakı, yani yapışık olma, beraber olma manasını teşerrübüyle mahsullerin tazelik ve letafetine bir remizdir. Su, tabiatının aksine kılcal damarlar aracılığıyla o mahsullere yükselir, onlara yapışık olarak o mahsullerin kadehlerini doldurur.

مِنَ الثَّمَرَاتِ **“Mahsullerden”** derken, مِنْ harfi Sibeveyh’e göre başlangıç manasından hâli olmadığından muhatabın fehmine göre değişebilen mef’ule işaret eder. Yani, “bu semerelerden iştiha duyduğunuz şeyler çıkardı.”

رِزْقًا “**Bir rızık”** derken elif lamsız gelişi, o rızkın husûlünün size meçhul olduğuna bir işarettir. Dolayısıyla rızık umulmadık yerden çıkıp gelmektedir.

لَكُمْ “**Sizin için.**” (Bu rızkın insanlar için çıkarıldığını ifade etmek), imtinan manasını te’kide bir işarettir.

Ayrıca, “rızık sizin içindir, ama sizden başkasının tebei olarak istifadesinde bir beis yoktur” manasına bir imadır.

Keza, “Allah nimetlerini size has kıldığı gibi, siz de şükrü O’na has kılınız” manasına bir remizdir.

فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ أَنْدَادًا **“Öyleyse Allah’a emsal kılmayın.”**

فَ Ayette takibiyye manasını ifade eden bu harf, dört kısma da bakar.[55] Yani,

“Mabud ancak O’dur, öyleyse O’na şerik koşmayın!

-Kadir-i mutlak O’dur, arz ve sema O’nun tasarrufu altındadır. Öyleyse O’na bir şerik itikad etmeyin!

-Nimetleri veren ancak O’dur. Öyleyse O’nun şükründe şerikler edinmeyin!

-Sizi yaratan ancak O’dur. Öyleyse O’na bir şerik tahayyül etmeyin!”

“Allah’a ortaklar itikad etmeyin” demek yerine, “**Allah’a şerikler kılmayın”** demesi, اِنْ هِىَ اِلاَّ اَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا اَنْتُمْ وَاٰبَاؤُكُمْ **“Onlar ancak sizin ve atalarınızın uydurduğu bir kısım isimlerden ibarettir.”** (Necm, 23) manasına bir işarettir. Yani, “o şerikler, manası olmayan bir kısım isimlerdir. Gerçekte bir varlıkları olmadığı hâlde, sizler öyle hayal ediyorsunuz.”

“**Allah’a ortaklar kılmayın”** derken Allah isminin önce zikri, nehyin menşeinin şeriklerin Allah için olmasıdır.[56]

أَنْدَادًا “**Şerikler”** “Nid” lafzı, “misil” anlamındadır. Allah’ın misli ise, O’nun tamamen zıddı olur. Bu ikisi arasında ise tezad vardır. Bunda ise, niddin zâtında batıl olduğuna latîf bir ima bulunmaktadır.

“Nid” kelimesinin çoğul gelmesi, müşriklerin son derece cahil olduklarına bir işarettir ve onlarla tehekküme bir imadır. Yani, “hiçbir şekilde benzeri olmayan Allah’a nasıl oluyor da bu kadar misiller ve zıdlar kılıyorsunuz?”

Ayrıca, şirkin bütün nev’ilerini redde bir remizdir. Yani, “ne zâtında, ne sıfatlarında, ne fiillerinde asla şeriki yoktur.”

Esbaba tesir-i hakiki veren putperestler, Sabi’ler, ehl-i teslis[57] ve ehl-i tabiat gibi bütün müşrik tabakalarını redde bir telvih vardır.

Kısa bir zeyl

Putperestliğin ve putların menşei, ya yıldızları ilâhlaştırmak, ya hulûl tahayyül etmek[58] veya cismiyet tevehhümüdür.[59]

وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ “**Bildiğiniz hâlde…”**

Bu ve emsali ayet sonları, İslâm’ın menşeinin ilim ve esasının akıl olduğuna bir işarettir. Dolayısıyla, hakîkati kabul etmek ve evham safsatalarını reddetmek İslâmın şanındandır.

Sonra, mef’ulü terk şeklinde bir îcaz ile itnabta bulunmuştur. Yani, “biliyorsunuz ki, O’ndan başka hakiki mabud, yaratıcı, kudret sahibi ve nimet veren yoktur. Keza, yine biliyorsunuz ki, ilâhlar ve putlar bir şey değildir, hiçbir şeye güçleri yetmez, onlar sizin hayallerinizde yer alan mahlûk ve uydurma şeylerdir.”[60]

Bu manaya dikkat et!

1 **Akaid**, imana ait meseleleri ele alır. İbadet, bir yönüyle teoriğin pratiğe dönüşmesi olayıdır. İman bir iddiadır, ibadet ise amel ile bu iddianın isbatıdır.

2 İslâmda kanun koyucu Allah’tır, haram ve helalleri O beyan eder. Bu cihetle Allah’a **“Şari-i hakiki”** denilir. Ama Peygamber Efendimize de bazı hükümleri belirleme yetkisi verilmiştir. Kur’ân’da peygambere itaati emreden ayetler bunu isbat eder. Kur’ân’ın birinci dereceden tefsiri olan hadislerde, Kur’ân’da olmayan nice hükümlerin yer aldığı açıkça görülmektedir.

3 **Sîreten:** Ahlâk yönüyle. Bir kimsenin içi, hâli, hareketi, ahlâkı.

4 Mesela din yardımlaşmayı emreder. Dine mensup insanlar bu emri yerine getirmek için kendi aralarında nice vakıflar, dernekler, fonlar kurarlar. Bu sayede insanların birbirine muhabbeti artar, birbirleriyle diyalogları kuvvetlenir. İnsan, fert olarak yaşamaktan kurtulur, hayatı paylaşmanın zevkini tadar. Bu sayede dengeli ve kuvvetli bir cemiyet meydana gelir.

5 Fıkıh Usûlünde şöyle denilir: “Hükümler, hikmetlere değil, illetlere bağlıdır.” Mesela namaz, insana bedenen de bazı faydalar sağlar, oruç, perhiz görevi görür. Ama ibadet kasdı olmaksızın bedene fayda versin diye namaz kılmak, perhiz niyetiyle oruç tutmak, bunları ibadet olmaktan çıkarır.

6 **Burhan-ı limmî**, ateşten dumana, **burhan-ı innî** ise dumandan ateşe istidlalde bulunmaya benzer. “Allah var, öyleyse âlem var” ve “âlem var, öyleyse Allah var” deriz. Âlemden Allaha istidlal daha kolaydır.

7 Müellifin bu eserden daha önce telif ettiği Muhakemat’ın “Unsuru’l- akide” kısmında bunlar ele alınmıştır.

8 **Necm-i sakıp:** Tarık sûresinin üçüncü ayetinde geçen bu tabir, “karanlığı delerek geçen parlak yıldız” demektir. Mecazen Kur’ân ayetleri için de kullanılır. Çünkü Kur’ân ayetleri, manevi karanlıkları delip geçmekte ve insanlığı aydınlatmaktadır.

9 **Eflatun:** (Plâton) (M.Ö. 429 – 347) Aristo’nun üstadı, Sokrat’ın talebesi, eski Yunan filozofu. Atina’da Akademi’nin kurucusudur. Bütün dünyada olduğu gibi, İslâm dünyasında da derin etkileri olmuştur. Tek Allah’a inanıyordu.

Calinos: (Galen) Günümüzden yaklaşık iki bin yıl önce yaşayan meşhur Yunan hekimi. Tıp dünyasına yapmış olduğu katkılarla ve kazandırdığı değerlerle bütün zamanların en meşhur hekimlerinden biri oldu. Yunan tıbbını düzenlemiş ve sonra bunu Romalılara hediye etmiştir. Dört Roma imparatorunun özel hekimliğini yapmıştır. Yalnızca bir tıp bilgini değil, herkesin tanıdığı bir filozof, bir düşünür, aynı zamanda da bir din bilimcisiydi.

10 **Sofestai:** Müsbet veya menfi hiç bir hükme varmayan, daima şüphe içinde kalmayı esas alan felsefi bir doktrinin (Septisizm) mensubu. Septik. Sofistler ve Septik felsefe mensupları her şeye şüpheyle bakmışlar, eşya hakkında hüküm vermekten kaçınmışlardır. Şüphenin de ilimde belli bir yeri olduğu muhakkak olmakla beraber, bedihi şeylerde bile şüphe edilmesi, çok aşırı bir tutumdur.

11 Mantıkta “birbirine zıd iki şey, bir arada bulunmazlar” kuralı vardır. Mesela bir şey hem var hem yok olamaz. Hem siyah hem de beyaz olamaz…

12 Tabiat kanunlarını, bir devletin kanunlarına benzetebiliriz. Devlet, hem kanunları koyar, hem de uygular. Onun gibi, Yüce Allah, tabiattaki kanunların hem koyucusu, hem de uygulayıcısıdır. Yaratan O olduğu gibi, yöneten de O’dur.

13 **Teselsül:** Silsile teşkil etme. Zincirleme. Birbirine bağlı olarak bir silsile meydana getirme. Teselsülün batıl oluşu, kelâm ilminde Allah’ın varlığını ispat konusunda başvurulan yollardan biridir.

14 Günümüzde, bitki ve hayvan türlerinin bir milyonu aştığı ifade edilir.

15 Mesela bir tren düşünelim. Vagonlarının başında bir lokomotif olur ve bunları çeker. Onu da çeken bir lokomotif olması gerekmez. Benzeri şekilde, bütün türlerin bir Âdem babası vardır. Ona da ayrıca bir Âdem baba aramaya lüzûm yoktur. Kaldı ki ilâhî tasarrufta fertlerin birbirini zincirleme yaratması düşünülemez. Allah her ferdi müstakil olarak yaratmaktadır.

16 Yani, başlangıçta yer alan her türün ilk ferdinin yaratılmış olduğu anlaşıldığında, bunlar vasıtasıyla meydana gelen fertlerin de yaratılmış oldukları kolayca anlaşılır.

17 Milattan önce yaşayan Demokritos isimli eski Yunan filozofu, her şeyin atomlardan meydana geldiğini ve bu atomların hareketiyle eşyadaki bu farklılıkların oluştuğunu söyler. Ona göre, atomlar ezelidir, dolayısıyla yaratılmamışlardır. Hâlbuki Allah hem bu atomların yaratıcısıdır, hem de onları hareket ettirerek eşyayı şekillendirendir. Eşyayı sadece atomlarla izah etmek, mükemmel bir kitabı, yazarını göz ardı ederek sadece mürekkebin varlığıyla izah etmeye benzer.

18 **Hüseyin-i Cisri:** 1845 – 1909 tarihleri arasında yaşadı. Câmi-ül Ezher'de tahsil görmüş ve zamanının dinî, edebî ve felsefî ilimleriyle iştigal etmiştir. "Risale-i Hamidiye" en meşhur eseridir. Devrin padişahı olan Sultan Abdülhamide ithafen eserine bu ismi vermiştir.

19 Burada, "natural selection" (doğal seçim) şeklinde ifade edilen ve evrim teorisinin temelini oluşturan batıl bir fikre işaret edilmektedir.

20 Mesela gezegenler arası çekim kanunu, gezegenlerin şu hâlleriyle beraberliklerinden meydana gelir. Hayalen bu gezegenleri bir araya toplasak böyle bir kanundan artık söz edemeyiz. Demek ki bu kanunlar vehmî ve itibarîdirler, gerçekte sabit bir varlıkları yoktur.

21 **Hükema:** Hikmet sahibi bilge insanlar. "Filozoflar" anlamında da kullanılır. Ama her filozofun hikmet sahibi olmadığı unutulmamalıdır.

22 **Mistar:** Cetvele ve sıvacıların bir âletine verilen isimdir. Cetvel, bir alettir ama bizzât işi yapan değildir.

23 Mesela "yerçekimi kanunu" ve "suyun kaldırma kuvveti" gibi tabiatta nice kanunlar ve kuvvetler vardır. Bunlar, ilâhî tasarrufların unvanı olmuşlardır.

24 Kur'anın ilk muhatapları genelde müşrikti. Putlara tapıyor, bu şekilde Allaha ibadet ettiklerini sanıyorlardı. İbnu Abbasın ayeti bu şekilde değerlendirmesi, müşriklerin "biz zaten Rabbimize ibadet ediyoruz" demelerini engellemeye yönelik bir açıklamadır.

25 **Burhan-ı temanü':** Kelâm ilminde, birden fazla ilâhın varlığını reddeden delil. Âlemde birbirine her bakımdan eşit iki ilâh bulunsaydı, bunlardan biri bir şeyin hareketini, diğeri de durmasını irade edebilirdi. Çünkü ilâh, hür iradeye ve tam kudrete sahiptir. Bu durumda ortaya şu üç ihtimal çıkardı:

1- Her ikisinin dediği olurdu. Bu ihtimal batıldır. Çünkü biri bir varlığın hareketini, diğeri ise durmasını irade ettiklerinde bu iki zıd şeyin birlikte meydana gelmeleri imkânsızdır.

2- Her ikisinin de dediği olmazdı. Bu ihtimal de batıldır. Çünkü iradesi gerçekleşmeyenler acizdirler; acizler ise ilâh olamazlar.

3- Onlardan birinin iradesi gerçekleşir, diğerininki gerçekleşmezdi. Bu da batıl bir ihtimaldir. Çünkü iradesi gerçekleşmeyen acizdir, aciz olan ilâh olamaz.

26 Yani, müstakil olmak ve başkasına ihtiyacı olmamak, ulûhiyetin "olmazsa olmaz" bir esasıdır.

27 Şiir, Ebu'l- Atahiye'ye aittir. Hz. Ali'ye nisbet edenler de vardır.

28 **Mümkün**, "varlığı da yokluğu da imkân dâhilinde olan" demektir. Yaratılan her bir varlık, yaratılmış olması itibariyle yaratıcıyı gösterir. Mümkün olan bir şey, "sonradan olmak, yaratılmak, muhtaç olmak, fani olmak…" gibi nice noksan sıfatlarla ve özelliklerle doludur. Allah ise, böyle noksan sıfatlardan münezzehtir, zira O vacibu'l-vücuddur.

29 Kimsenin elinde aslında bir şey yok iken, herkese O veriyor. Kimde ne varsa, hepsi O'ndandır.

30 Önce alt yapı tesis edilir, ardından asıl yapılacaklar yapılır. Mesela, bina yapılmazdan önce plan ve projesi vardır, yaratılanlar henüz daha vücuda gelmeden kader proğramı vardır. Önce menkıbe anlatılır, ardından bundan hükümler çıkarılır. Onun gibi, Kur'ân-ı Kerim önce insan gruplarını ana hatlarıyla anlatmış, ardından hepsine birden **"Ey insanlar! Rabbinize ibadet ediniz"** diye hitaba yönelmiştir.

31 **İltifat**, hitabın yönünü değiştirme, sözü gaybtan muhataba, muhatabtan gayba döndürme san'atıdır. Evvelinde üçüncü şahısların durumu nazara verilirken, burada **"ey insanlar!"** denilerek muhatap sığasıyla insanlara seslenildi.

32 Mesela, tarihteki bir kahraman etkili bir şekilde anlatıldığında anlatanda ve dinleyenlerde "helal olsun sana!" manası öne çıkar ve bunu telaffuz ederler.

33 Mesela, "yüz" kelimesi, cümle içinde kullanımına göre farklı manalar ifade eder. Bu gibi kelimelere "lafz-ı müşterek" denilir. Onun gibi, **"İbadet ediniz"** emri, üstte nazara verildiği üzere muhatapların durumuna göre farklı manaları ifade ettiğinden, manevi bir müşterekliği bildirir.

34 **Zâtların imkânı:** Şu âlemde gördüğümüz eşyanın asıl cevherleri elementlerdir. Bunların her birinin farklı farklı özellikleri vardır. Keza bunlardan meydana gelen şeyler değişik özellikler taşır. Bunlar şu anda bilinen özelliklerden çok da farklı olabilirlerdi. Mevcûd hâliyle tercih edilmeleri, elbette bir Müreccihin tercihi iledir.

35 **Sıfatların imkânı:** Eşyanın zâtı olduğu gibi, bu zâta ait çok sıfatları da vardır. Mesela elma gibi bir meyve, renk, koku, tat, şekil, gıda değeri gibi sıfatları itibariyle

düşünülürse, şimdiki hâlinden çok farklı da olabilirdi. O kadar ihtimaller arasından bu vasıflarda yaratılması yüce Yaratıcının iradesini gösterir.

36 **Zât ve sıfatların hudusu:** Eşyanın hem kendilerinin, hem kendilerine ait sıfat ve özelliklerinin sonradan yaratılmış olması. Mesela, bir zamanlar demir diye bir element yoktu. Demirin renk, sertlik, şekil gibi özellikleri de yoktu. Allah hem eşyayı yoktan yarattı, hem de onların özelliklerini yarattı.

37 Yani, her şeyde nihaî hüküm Allah'a aittir. Gerçek merci O'dur.

38 Bu ifade, Kur'ân'da Hz. İbrahimin kavmine karşı tebliğinde geçer. Ayette "onlar" ifadesi, putlar gibi batıl mabudlara işaret eder.

39 **Vahdet:** Birlik demektir; zıddı kesrettir. Bununla Allahın bir olması kastedilir.

40 **"Allah'ın madûnunda"** ifadesi "Allah'ın dışında" anlamını ifade ettiği gibi, Allah'ı kabulle beraber başka ilâhlar edinilmesini de şümulüne alır. Mesela Hristiyanlar Allah'a inanırlar, ama Hz. İsayı da ilâh kabul ederler.

41 İnsan, doğrudan Allah'a muhatap olamaz. Ama ibadet vasıtasıyla O'na yönelir, O'na seslenir. Böylece hitap makamına yükselir.

42 Bunlar hitabın başlıca gayeleridir. Birisine seslendiğimizde bunlardan birini veya bazılarını hedefleriz. **Tenbih** uyarmak, **ihzar** huzura getirmek, **tahrik** harekete geçirmek, **tarif** tanıtmak- belirli
kılmak, **tefriğ** boşaltma, **tevcih** yönlendirmek, **tehyiç** heyecanlandırma
ve **teşvik** şevklendirme, **izdiyad** artış anlamına gelir.

Üstteki tertibe mukabil değerlendirildiğinde şu mana ortaya çıkar:
Hitap, **gafili** uyarmak, **ğaibi** huzura getirmek, **sakini** harekete geçirmek, **cahili** belirli kılmak, **meşgul olanı** boşa çıkarmak, **yüz
çevireni** yönlendirmek, **seveni** heyecanlandırmak, **talip olanı** şevklendirmek, **kâmil olanı** kemalce artırmak içindir.

43 أَيُّ kelimesi mücmel ve mübhemdir, devamındaki "nas" ifadesi ise bu mücmellik ve mübhemliği ortadan kaldırır. Bir şeyi önce mübhem söyleyip sonra tafsil etmek önemli bir belağat kuralıdır. Mesela "pişman olacaklar!" deyip söze başlasak, muhatap kitle "kim pişman olacak, niçin pişman olacak?" diyerek merak eder. Bu merakı sağlamak, önemli bir kazanımdır. Zira muhatap sözünüzün devamını dinleyecek demektir.

44 "İnsan" kelimesinin kökü hakkında başlıca iki görüş vardır:

1-Bu kelime "üns" kelimesinden gelir. İnsan yalnızken sıkılır, başkalarıyla olunca onlara ünsiyet eder.

2-"Nisyan" yani "unutmak" kelimesinden gelir. Unutkanlık, ilk insanda da kendini açıkça gösterir. Cenab-ı Hakk, Hz. Âdem'in unutmasını şöyle bildirir: **"Doğrusu daha önce Âdem'den söz almıştık da, unuttu…"** (Taha, 115)

45 **Misak-ı ezeli:** Cenâb-ı Hakk'ın **'Ben sizin Rabbiniz değil miyim?'** sorusuna, ruhların **'evet, sen bizim Rabbimizsin'** diye cevap vermeleridir. (A'raf, 172)

46 اَلَّذِي **"O ki"** anlamındaki bu ifade, açıklama sadedinde gelir. **"Rabbiniz"** dedikten sonra bunun gelmesi, Allah'ın bilinmesinin eserleriyle olduğunu gösterir.

47 Çünkü Allah ummaz, kimin ne yapacağını zaten bilir.

48 Hükümdar, probleminin çözümü için müracaat eden bir raiyetine "ola ki hâllederiz" dediğinde, aslında kat'i bir sonuç vaat etmiş olur. Çünkü ümitlendirip ortada bırakmak bir hükümdarın şanına yakışmaz.

49 **Kebair:** Büyük günahlar. Bediüzzaman şöyle der: "Kebair çoktur, fakat ekber-ül kebair ve mubikat-ı seb'a tabir edilen günahlar yedidir: "Katl, zina, şarab, ukuk-u vâlideyn (yani kat'-ı sıla-yı rahm), kumar, yalancı şehadetlik, dine zarar verecek bid'alara tarafdar olmak"tır." Barla Lahikası, s. 334

50 **Masiva**, "Allah dışındakiler" anlamında kullanılır. Mesela masivayı sevmek kalbin afetlerinden olabilir. Gerçi onları Allah namına sevmekte bir problem yoktur. Ama zâtları için sevdiğimizde ölçüleri kaçırmış oluruz.

51 Allah için yapılmayan ibadet, kişiye bir sevap kazandırmaz. Mesela münafıklar zahirde namaz kılarlar. Ama bu, onların cehennemin en alt derekesine düşmelerine mani değildir.

52 **Sabi'ler**, Kur'ân-ı Kerim'de, Yahudi ve Hristiyanlarla birlikte zikredilen bir topluluktur. **"Şüphesiz iman edenler, Yahudiler, Hristiyanlar ve Sabiîler'den Allah'a, ahiret gününe iman edenler ve salih amel işleyenlerin Rableri katında mükâfatları vardır…"** (Bakara. 62) Evvelinde hak bir dinin mensupları iken, zamanla yıldızlara tapan bir topluluk hâline gelmişlerdir.

53 Önümüzdeki mürekkeple her türlü farklı şeyler yazabildiğimiz gibi, Allah da elementlerle dilediğini yapar, onlarla dilediği şeyleri meydana getirir. Tabiatta yer alan yüz küsur element, âdeta ilâhî alfabenin harfleri gibidir.

54 Yani küllî, her bir cüz'îde tamamıyla mevcûd olduğundan o cüz'îler arasında birbirini sıkıştırma, bölünme ve birbirini kabul etmeme gibi durumlar söz konusu olamaz. Mesela, "hayvan" kelimesi küllî bir kavramdır. Buna bütün hayvan fertleri birer birer girer, biri diğerine engel olmaz.

55 **Takibiyye:** Bir şeyin peşinden oluşu ifade etmek. Arapçada "fe" harfi böyle bir mana için de kullanılır.

56 Yoksa insanlar ticari faaliyetlerinde çok ortaklar edinebilirler.

57 **Teslis:** Üçleme. Hristiyanların Cenab-ı Hakkı "baba- oğul ve ruhu'l- Kudüs" şeklinde üç unsur olarak tevehhüm etmeleri. Buna **"Ekanim-i selâse"** de denir.

58 **Hulûl:** Dâhil olma, girme, nüfuz etme. Allah’ı âlemde veya bazı varlıkların içinde tasavvur etmek hem bazı dinlerde, hem de bazı felsefi ekollerde görülür. Mesela Panteizm, Allah’ı maddenin içinde tasavvur eder, Hristiyanlıkta bazı mezhepler, Allah’ın Hz. İsa’ya hulûl ettiğini kabul eder. Hâlbuki her bir eser ustasını gösterir ama ustayı o eserin içinde aramamak lâzımdır.

59 Mesela, Hz. İbrahimin kavmi gök cisimlerini ilâh kabul etmişti. Bazı dalâlet ehli de Allah’ı bir cisim zanneder.

60 Şöyle diyebiliriz: Allah insanı yarattı, insan da tanrıları… Yani, gerçekte tanrılar diye bir şey yoktur, hak mabud olan Allah vardır. Ama insanlar tarih boyu put ve emsali tanrılar uydurmaktan geri durmamışlardır.

Nübüvvet hakkında

وَاِنْ كُنْتُمْ فٖى رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهٖۖ

وَادْعُوا شُهَدَاءَ كُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ{٢٣}

فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتٖى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُۚ

أُعِدَّتْ لِلْكَافِرٖينَ{٢٤}

“**Eğer kulumuza indirdiğimizden bir şüphe içinde iseniz, haydi onun mislinden bir sûre getirin. Allah’tan başka bütün şahitlerinizi de çağırın, eğer sadık kimseler iseniz.”**

Eğer yapamadıysanız -ki asla yapamayacaksınız-, o hâlde yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının. O ateş, kâfirler için hazırlanmıştır.” (Bakara, 23-24)

22. DERS: NÜBÜVVETİN TAHKİKİNDE BİR MUKADDİME

Bil ki: Önceki ayet Kur’ân’ın esas maksatlarının birincisi olan tevhidi isbat ettiği gibi, bu ayet de dört maksadın ikincisi olan Hz. Muhammed’in (asm) nübüvvetini, mu’cizelerinin en mükemmeli olan Kur’ân’ın i’câzıyla tahaddi, yani meydan okuma ile isbat ediyor.

O’nun nübüvvet delillerini başka bir kitapta tafsilen ele aldığımızdan,[1] burada altı mesele şeklinde hulâsa edeceğiz.[2]

Birinci mesele

Bil ki: Kıyas-ı hafi denilen muttarid intizamla beraber, Peygamberlerin hâlleri hakkında yapılan tam bir istikra, şunu netice verir: Onların nübüvvetine medar ve esas olan hâller, keza -zaman ve mekânla alâkalı özel durumlar müstesna- onların ümmetleriyle olan muameleleri, beşerin kemâl yaşında üstad-ı beşer olan Hz. Muhammed'de (asm) en mükemmel şekilde bulunmaktadır. Bu durum tarîk-ı evlâ ve kıyas-ı evlevî ile O'nun da Allah rasulü olmasını netice verir.[3] Böylece bütün peygamberler, mu'cizelerinin dilleriyle, Saniin varlığına ve birliğine en parlak delil olan Hz. Muhammed'in (asm) sıdkına birer şahit olurlar.

Buna teemmül ile dikkat et.

İkinci mesele

Bil ki: Hz. Peygamberin her bir hâli ve her bir hareketi her ne kadar hârika olmasa da, mebde itibariyle sıdkına, netice olarak da hakkaniyetine telvihte bulunur. Hicretteki mağara olayında olduğu gibi, âdeten kurtuluş ümidi kalmadığı hâllerdeki tavrını görmez misin? Tam bir güven, itminan ve ciddiyetle diyor: لاَتَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا "**Üzülme, Allah bizimle beraber!**"[4]

Nasıl ki hiçbir muarıza aldırmadan, tam bir itminanla, korkmadan ve tereddüt göstermeden davasını tebliğe başlaması sıdk üzere olduğuna delâlet eder, öyle de, harekâtının sonunda saadet-i dareynin (dünya ve ahiret saadetinin) esası olan kaideleri tesis etmesi, hakka isabeti ve hakîkate ulaşması O'nun hakkaniyetine bir delildir. Hareketleri tek tek incelenirse, bu böyledir. Ama O'nun hareket ve hâllerine bir bütün olarak bakarsan, ışık saçan şimşek misali, gözüne O'nun burhan-ı nübüvveti tecelli eder. Öyleyse görmeye çalış!

Üçüncü mesele

Bil ki: Onun **zâtı** nübüvvetine delil olduğu gibi, **geçmiş zaman** ve **yaşadığı zaman**, yani asr-ı saadet ve ayrıca **gelecek zaman** O'nun nübüvvetini tasdik hususunda ittifak etmiştir. Bu dört sayfayı mütalaa edeceğiz:

Önce teberrüken **O'nun zâtını** (asm) mütalaa ile söze başlayacağız.

Evvela dört nükteyi nazara almak gerekir:

1.Nükte: لَيْسَ الْكَحْلُ كَالتَّكَحُّلِ "Sun'î karagözlülük, fıtrî olan gibi değildir." Yani, sun'î ve yapmacık olan şeyler, en mükemmel şekilde de olsa, tabiî ve fıtrî

olanların mertebesine ulaşamaz, onun yerine geçemezler. Sun'î hareketin sürçmeleri ve yapmacık hâlleri onun sahte oluşunu îma eder.

2.Nükte: Ahlâk-ı âliyeyi hakîkat toprağıyla buluşturan ciddiyettir. O ahlâkın hayatını devam ettirmek ve tamamını intizam altına almak ancak sıdk iledir. Şayet sıdk onların arasından çekilse, rüzgârların savurduğu saman gibi olur.

3.Nükte: Birbirine uygun şeylerde karşılıklı meyil ve çekme olduğu gibi, zıd şeylerde de birbirinden uzaklaşma ve birbirini itme olur.

4.Nükte: Tek tek ipler zayıf olmasına rağmen, bunlardan meydana gelen halatın kuvvetli olması gibi, لِلْكُلِّ حُكْمٌ لَيْسَ لِكُلٍّ "Cüzde olmayan küllde bulunur."

Bu nükteleri anladığında bil ki: Hz. Muhammedin (asm) eserleri, siyeri ve tarihçe-i hayatı -düşmanlarının da kabul ettiği üzere- kendisinin yüce ahlâk üzere olduğuna, bütün âli hasletlerin O'nda içtima ettiklerine şehâdet eder. Bu ahlâkın imtizacının, basit şeylere tenezzüle izin vermeyen izzet-i nefs, haysiyet, şeref ve vakarı meydana getirmesi şanındandır.

Nasıl ki meleklerin yüceliği, şeytanların aralarına karışmasına izin vermiyor, öyle de böyle yüksek ahlâkın bir şahısta toplanması, onların aralarına hile ve yalanın müdahalesine asla izin vermez. Görmez misin, sadece şecaatle şöhret bulan bir kişi bile, kolay kolay yalana tenezzül etmez. Bütün güzel huylar bir kişide toplansa, nasıl olacağını sen düşün!

Buradan anlaşıldı ki, Hz. Peygamberin zâtı, güneş gibi kendine bir delildir.

Keza O'nun dört yaşından kırk yaşına kadar olan hâline dikkat ettiğinde -gençlik zamanı ve insanın o ateşli dönemi, gizli şeylerin ortaya çıkması, tabiatında bulunan hileli durumları açığa vurma vakti iken,- Hz. Peygamberin o dönemde tam bir istikamet ve metanet, gayet iffet, ıttırad ve intizamla yıllarını geçirdiğini görürsün. O inatçı, zeki muhatapları karşısında, hileyi ima eden hiçbir hâli olmamıştır.

Sonra kırk yaşında iken O'nu görürsün. Bu yaş, insanın hâllerinin melekeye, âdetlerinin karşı konulmaz ikinci bir tabiata dönüştüğü zamandır. Bakarsın ki, Peygamber (asm) hârika bir şahıs olarak zuhur etti, âlemde büyük, acip bir inkılâp gerçekleştirdi. Bu ise ancak ve ancak Allah'tandır.

Dördüncü mesele

Bil ki: Kur'ân'da O'nun lisanı üzere zikrolunan peygamber kıssalarını müştemil **geçmiş zamanın sayfası** O'nun nübüvvetine bir delildir. Bu meselede şu dört nükteyi nazara almak gerekir:

1.Nükte: Bir kimse bir fennin esaslarını alsa, ondaki ukde-i hayatiyeleri bilip onları yerli yerinde güzelce kullansa, sonra da iddiasını bunlara bina etse, onun bu hali o fende mahir ve uzman olduğuna delalet eder.

2.Nükte: Beşer tabiatına arif isen şunu görürsün: Bir insan, küçük de olsa bir cemaat karşısında, hakir de olsa bir davada, zayıf da olsa az bir haysiyetle, tereddüt göstermeden ve aldırış etmeden kolay bir şekilde küçük bir muhalefete ve yalana cesaret edemez.

Şimdi bak, gayet büyük bir haysiyet sahibi, gayet büyük bir davada, gayet kalabalık bir topluluk karşısında, kendisi okuması olmayan bir ümmî olmakla beraber, gayet şiddetli bir inada karşı, aklın tek başına halledemeyeceği konulara giriyor ve tam bir ciddiyetle bunları ortaya koyuyor, herkesin gözü önünde ilan ediyor. İşte bu durum, O'nun sıdkına ve bu hâlin kendisinden değil Allah'tan olduğuna delâlet etmez mi?

3.Nükte: Âdetlerin ve hâllerin talimi, olayların ve fiillerin telkiniyle medeni insanlar nezdinde bilinen nice ilimler vardır ki, bedeviler yanında meçhul ve nazaridir. Buna binaen, bedevilerin ve özellikle eski zamanda yaşayanların hâllerini değerlendiren, araştıran kimsenin, kendini o ıssız çöllerde farzetmesi gerekir.

4.Nükte: Ümmî bir zât, velev gramer gibi bir ilimde, bir fennin âlimleriyle münazaraya girse, sonra ittifaklı yerlerde onları tasdik ederek, ihtilaflı meselelerde düzelterek görüşlerini bildirse, bu durum onun üstünlüğü ve ilminin vehbi olduğu hususunda sana delil olmaz mı?

Bu nükteleri anladığında bil ki: Muhammed-i Arabî (asm) ümmî olmakla beraber, bize Kur'ân'ın lisanıyla önceki insanların ve peygamberlerin kıssalarını sanki onlarla beraber yaşamış, olanları görmüş gibi anlattı, onların hâllerini açıkladı, sırlarını şerhetti. Hem de herkesin içinde, zeki insanların dikkatini çekecek büyük bir dava ile kimseye aldırmadan anlattı. O kıssaların ukde-i hayatiyelerini (hayat düğümlerini), hassas noktalarını aldı, kendi davasına esaslar yaptı. Önceki semavî kitapların ittifak ettikleri meselelerde tasdik etti, ihtilaf ettikleri yerde doğrusunu gösterdi. Sanki İlâhî vahyin ma'kesi olan cevval ruhuyla tayy-ı zaman ve mekân eyledi, geçmiş zamanın derinliklerine daldı, olayları görüyormuş gibi beyan etti.[5]

Buradan anlaşılır ki, O'nun bu hâli, nübüvvetine bir delildir ve mu'cizelerinden biridir. Böylece, peygamberlerin nübüvvet delillerinin mecmuu, O'na manevî bir delil hükmündedir. Enbiyanın bütün mu'cizeleri de O'na manevî bir mu'cize hükmündedir.

Beşinci mesele

Asr-ı saadet ve özellikle Ceziretül-Arap sahifesini beyan hakkındadır

Burada da dört nükte vardır:

1. Nükte: Âleme dikkat ettiğinde, büyük de olsa bir hükümdara, büyük bir gayretle, çok büyük bir zahmetle uzun bir zaman zarfında velev küçük bir kavimden küçük de olsa bir âdeti veya velev zelil bir taifeden zayıf da olsa bir hasleti kaldırmasının çok zor ve müşkil olduğunu görürsün.

Şimdi bak, Hz. Peygamber hükümdar olmadığı hâlde, az bir zamanda, yapılan işin büyüklüğüne nisbetle az bir himmetle teşebbüste bulundu, nice âdetleri kökünden söktü, uzun zamandan beri devam edegelen, dem ve damarlara işlemiş nice kötü ahlâkı ortadan kaldırdı. Onların yerlerine, alışmış oldukları hallere son derece mutaassıp olan sayıca çok bir kavmin kalplerine defaten tekemmül eden güzel âdetleri ve ahlâkı yerleştirdi. Bunu son derece hârikulâde görmüyor musun?

2. Nükte: Devlet bir şahs-ı manevidir, teşekkülü bir çocuğun gelişmesi gibi tedricidir. Yeni kurulan bir devletin, hükümleri o millet için ikinci bir tabiat hâline gelmiş eski devlete galebe çalması zaman alır.

İşte, Hz. Peygamberin (asm),

-son derece ilerlemeye müheyya,

-âli, ebedi esasları mutazammın,

-birden büyük devletlere galip gelen,

-hâkimiyetini sadece dış görünüşte değil, zahiren ve batınen, maddeten ve manen devam ettiren çok büyük bir hükümet teşkil etmesi teşekkül-i devlet âdetine aykırı değil midir?

3. Nükte: Kahır ve cebr ile zâhiri bir tahakküm, sathî bir tasallut mümkündür. Lâkin fikirlere galip gelmek, ruhlar üzerinde hoş bir tesir bırakmak, daima vicdanlarda hâkimiyetini kurmakla beraber, insan tabiatına hükmetmek elbette hârikulâde durumlardandır, ancak ve ancak nübüvvetin mümtaz bir hassasıdır.

4. Nükte: Terhib ve terğible, korku ve mükellef kılma yollarıyla efkâr-ı âmmeyi (kamuoyunu) bir yere yönlendirmek ve irşad etmek mümkün olabilir. Ancak tesiri cüz'î, sathi ve geçici olur, bir zaman aklî muhakeme yolunu kapayabilir (ama daimi kapayamaz).

Hz. Peygamber ise,

-irşadı ile kalplerin en derin köşelerine nüfuz etti,

-en ince hisleri heyecana getirdi,

-kabiliyet goncalarını açtırdı,

-ahlâkı uyandırdı,

-gizli kalmış güzel hasletleri ortaya çıkardı,

-muhataplarındaki insaniyet cevherini feveran ettirdi

-ve onlardaki konuşma cevherini ortaya çıkardı. Elbette bu durum, hakîkatin şuaından alınmıştır ve hârikulâde hâllerdendir.

(İslâm öncesi) bir şahıs kız çocuğunu diri diri toprağa gömerken bir elem duymaz, müteessir olmaz iken, İslâma girince kısa zaman içinde karıncayı incitemez, bir hayvanın elemiyle elem duyar hâle geldi. Allah için söyle! Gözler önündeki böyle bir inkılâp, bir kanuna uyuyor mu?

Bu nükteleri anladınsa, şu noktalara dikkat et. Şöyle ki:

1. Nokta: İnsanlık tarihi şehadet eder ki, ferid bir dâhi, umumî bir kabiliyeti canlandırmaya, umumî bir hasleti uyandırmaya, umumî bir hissi ortaya çıkarmaya sebep olan kimsedir. Uykuda olan her hangi bir hissi uyandıramamışsa, zâtında büyük de olsa, çalışması boşa gider, tesiri geçici olur.

Yine tarih bize gösteriyor ki, en büyük insanlar hamiyet-i milliye,[6] uhuvvet, muhabbet, hürriyet gibi umumî hislerden bir, iki veya üçünü uyandırmaya muvaffak olabilmişlerdir.

Bu durumda Hz. Peygamberin örtülü kalmış binlerce ulvî hisleri uyandırması, Ceziretül- Arabın geniş sahrasında dağılmış bedevi bir kavimde bu hisleri açığa çıkarması, feveran ettirmesi hârika değil midir? Evet, bu durum, hakîkat güneşinin ziyasındandır.

Ey muhatap! Kim bu noktayı aklına sokmazsa, Ceziretül – Arabı gözüne sokarız. Aradan on üç asır geçmiş[7] ve insanlık medeniyet merdiveninde hayli ilerlemiş iken, İşte Ceziretül-Arab! Ey muanid! Haydi, en güvendiğin filozoflardan yüz tane seç. Bunlar yüz sene çalışsınlar. Acaba Hz. Muhammed'in (asm) kendi zamanına nisbetle yaptığının yüzden birini yapabilirler mi?

Madem yapamazlar ve asla yapamayacaklar. Öyleyse inadın akıbetinden kork!

Evet, bu hârikulâde durum, ancak ve ancak O'nun (asm) mu'cizelerinden bir mu'cizedir.

2. Nokta: Ayrıca şunu da bil: Muvaffak olmak isteyen kişi, Allah'ın "âdetullah" denilen kanunlarına karşı dürüst olması, fıtrat kanunlarıyla tanışması ve heyet-i içtimaiye ile münasebet hâlinde bulunması gerekir.[8] Yoksa fıtrat, onu başarısız kılmakla susturacaktır.

3. Nokta: Keza, heyet-i içtimaiye ile ilgili bir meslekte hareket eden kimsenin, cereyan-ı umumiyeye muhalefet etmemesi gerekir, yoksa bu dolap onu sırtından atar, elinde olanları da kaybettirir. Öyleyse, Muhammed (asm) gibi bu ilahi cereyanda muvaffak olan birinin, hakka tutunduğu sabit olur.

Bunu anladığında, büyük çatışmalar ve acip inkılâplarla beraber uzun zaman dilimi içinde şeriatın hakîkatlerine dikkat et![9] Göreceksin ki o hakikatler, dakikliği yüzünden akıllara hemen görülmeyen fıtrat kanunlarının muvazenesini ve içtimai hayatın rabıtalarını tam bir münasebet ve itina ile muhafaza etmiştir. Öyle ki, zaman ilerledikçe dinin hükümlerinin fıtrat kanunlarıyla uygunluğu daha net ortaya çıkmıştır.

Bu durum gösteriyor ki, İslâmiyet nev-i beşerin fıtrî dinidir ve haktır. Dolayısıyla, bazen incelse de kopmaz. Görmez misin, İslâmiyet'in binler meselelerinden sadece hurmet-i riba ve vücub-u zekât (faizin haramlığı ve zekâtın farz olması) heyet-i içtimaiyeyi öldüren zehirler için şifa verici birer tiryak hükmündedir.[10]

Bu üç noktayla beraber bu dört nükteyi anladıktan sonra bil ki:

Muhammed-i Haşimi (asm) ümmidir, okumamış ve yazmamıştır. Görünüşte bir kuvveti yoktur. Kendisi de ecdadı da hükümdarlık yapmadı. Tahakküm ve saltanata meyli olmamakla beraber kalben tam bir güven içinde, gayet tehlikeli bir mevkide, gayet mühim bir makamda büyük işlere teşebbüs etti ve fikirlere galebe çaldı, ruhlara kendini sevdirdi, insan tabiatına hâkim oldu. Onların kalplerinin derinlerindeki köklü, vahşi ve uzun süredir devam eden pek çok âdet ve kötü ahlâklarını söktü. Sonra onların yerine gayet sağlam ve kuvvetli bir şekilde, sanki dem ve damarlarına işlemiş bir tarzda yüce ahlâk ve güzel âdetleri ekti. Vahşet köşelerinde sönmüş bir topluluğun kalplerindeki katılığı, ince hislerle değiştirdi, onlardaki insanlık cevherini ortaya koydu. Sonra onları vahşet köşelerinden çıkardı, medeniyetin zirvesine yükseltti ve kendi âlemlerine muallim yaptı. Onlara bir devlet kurdu. Bu devlet asa-yı Musa'nın yılanları birer birer yutması misali, diğer

devletleri yuttu. Galip geldiğinde cevvâl bir şule ve parlak bir nur oldu, zulüm ve fesat rabıtalarını yaktı. Kısa bir zamanda bu yeni devleti şark ve garba hâkim eyledi.

Bu durum, O'nun mesleğinin hak olduğuna ve davasında sadık olduğuna delâlet etmiyor mu?

Altıncı mesele

Müstakbel sahifesi ve özellikle de şeriat meselesi hakkındadır

Bu meselede dört nükteyi nazara almak lâzımdır:

1. Nükte: Bir şahıs ne kadar hârika da olsa, ancak dört-beş fende ihtisaslaşır, meleke sahibi olabilir.

2. Nükte: Bir kelâm, farklı iki kişiden sadır olduğunda mütefavit olabilir. Söz aynı iken, nasıl ki birinin sathiliğine ve cehline delâlet eder, öyle de diğerinin maharet ve uzmanlığına delil olur. Çünkü biri, mebde ve müntehaya dikkat etmiş, siyak-sibakı nazara almış,[11] diğer kelâmlarla münasebetini düşünmüş, uygun bir yerde güzelce kullanmış, verimli bir arazi taharri edip oraya ekmiştir. Bu hâl, bu kelam sahibinin harikalığını ve meleke sahibi olduğunu ortaya koyar.

Kur'ânın fenlerle ilgili fezlekeleri ve mültekatatı ancak bu kabildendir.

3. Nükte: Günümüzde mebadi ve vasıtaların gelişmesiyle, çocukların bile oynar hâle geldiği nice sıradan şeyler vardır ki, şayet bundan iki asır önce olsalardı, harikalardan sayılırdı. Bu durumda, İslâmın bu kadar uzun asırlarda şebabetini, taravetini ve garabetini (gençliğini, tazeliğini ve farklılığını) devam ettirmesi elbette hârikulâde hâllerdendir.

4. Nükte: İrşad, ancak ve ancak cumhur-u ekserin fikirlerinin kabiliyeti derecesinde olursa faydalı olur. Cumhur ise, genelde avamdır. Avam ise hakîkati çıplak olarak görmeye güçleri yetmez, ancak hayallerine yabancı gelmeyecek bir elbise ile görürlerse alabilirler. Bu nükteden dolayı, Kur'ân bu hakîkatleri müteşabihatla, temsillerle, istiarelerle anlatmış ve tam tekemmül etmemiş cumhuru yanlış telakkilere düşmekten kurtarmıştır. Ekseriyetin zâhiri hisle gerçeğe aykırı olarak inandığı meselelerde ise müphem ve mühmel bırakmıştır. Lakin buralara bazı emareler koyarak hakikate imada bulunmuştur.[12]

Bu nükteleri anladınsa bil ki:

Aklî delil üzere tesis edilen İslâm dini ve şeriatı; ruh terbiyesi, kalbin riyazeti ilmi, vicdan terbiyesi ilmi, beden idaresi fenni, ev işleri ilmi, medeni siyaset fenni, nizam-ı âlem ilmi, hukuk fenni, muamelat ilmi, içtimaî âdâb fenni.. gibi bütün esas ilimlerin ukde-i hayatiyelerini tazammun eden ulûm ve fününun bir hülasasıdır.

Bununla beraber şeriat, gereken mevkilerde ve ihtiyaç duyulan yerlerde açıklama ve izahda bulunmuş, gerekmeyen veya zihinlerin almaya müsait olmadığı veya zamanın müsaade etmediği yerlerde ise bir özet ile kısaca ifade etmiş, bir esas ortaya koyup ondan hüküm çıkarmayı, meselelerin ayrıntılarını ve neşv ü nemasını akılların yapacağı meşverete bırakmıştır.

Aradan on üç asır geçmiş,[13] fikirlerin birbirine eklenmesi ve neticelerinin genişlemesi ile fikirler zenginleşmiş iken, bütün bu fenler, hatta bunların üçte biri, medeni milletlerde, zeki kimseler arasında bile bir şahısta bulunmaz.

Vicdanını insaf ile süsleyen kişi, bu şerîatın hakîkatinin, daima ve özellikle o zamanda beşer takatının dışında olmasını tasdik eder ve ayette bildirilen **"…Eğer yapamadınızsa -ki asla yapamayacaksınız- …"** manasına can-ı gönülden inanır.

وَالْفَضْلُ مَا شَهِدَتْ بِهِ الْأَعْدَاءُ "Fazilet odur ki, düşmanlar da ona şehadet ede."

İşte, Amerikalı filozof Carlayl, meşhur Alman edibi Geothe'den naklediyor.[14] Kur'ân hakîkatlerine dikkatle nazar ettikten sonra soruyor: "Acaba medenî dünyanın İslâm dairesinde tekemmülü mümkün müdür?" Ve kendisi şu cevabı veriyor: "Evet, hatta şimdi de araştırmacılar bir cihetle İslâm dairesinden istifade etmektedirler."

Sonra, bunu nakleden Carlayl şöyle diyor:

"Kur'ânın hakîkatleri cevval bir ateş gibi doğdu ve diğer dinleri yuttu. Bu, onun hakkıdır. Çünkü Hıristiyanların safsatalarından ve Yahudilerin hurafelerinden bir şey çıkmaz."

İşte bu filozof **"…haydi onun mislinden bir sûre getirin… Eğer yapamadıysanız -ki asla yapamayacaksınız-, o hâlde yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının…"** (Bakara, 23-24) manasını tasdik etmektedir.

Eğer desen: Kur'ân ve O'nun müfessiri olan hadisler, her fenden bir fezleke aldı. Böyle çok fezlekeleri bir şahsın ihata etmesi mümkündür.

El-cevap: -İkinci nüktede işaret ettiğimiz gibi-, fezlekenin uygun yerde tam bir isabetle zikredilmesi ve -remizde bulunulan duyulmamış bazı şeylerle beraber- verimli bir arazide kullanılması gayet net ve şeffaf bir şekilde bu fende tam bir melekeyi ve bu ilimde tam bir bilgiyi gösterir. Böyle bir fezleke, o konuda ilim hükmüne geçer. Bir şahsın bunları yapabilmesi ise, mümkün değildir.

Bil ki: Bu değerlendirmelerin neticesi, öncelik olarak şu gelecek kaideleri göz önüne almandır:

-Bir şahıs çok fenlerde mütehassıs olamaz.

-Aynı kelâm iki şahsa nisbetle farklı neticeler verir. Birinden sudur ettiğinde altın, diğerinden ise kömür olur.

-Fenler telahuk-u efkârın (fikirlerin birbirine eklenmesi ve ilâve edilmesinin) bir neticesidir ve zamanla kemâlini bulur

-Geçmişte nazarî olan nice şey, şimdi bedihi hâle gelmiştir.[15]

-Geçmiş zamanı bu zamana kıyas etmek, kıyas-ı maal-farıktır.[16]

-Sahra ehlinin safvet ve sadeliği, medeniyet perdesi altına gizlenebilen hile ve desiseleri setretmez.[17]

-İlimlerin birçoğu, âdetlerin ve olayların telkiniyle ve zaman ve muhitin yardım edip bazı hâllerin insan tabiatına ders vermesi sonucu meydana gelir.[18]

-Beşerin nur-u nazarı geleceğe nüfuz edemez, özel keyfiyetleri göremez.

-Beşer hayatı için bir gün bitecek tabiî bir ömür olduğu gibi, yaptığı kanunlar için de elbette tabiî bir ömür vardır.

– Nefislerin hâlleri üzerinde zaman ve mekân çevresinin büyük bir tesiri vardır.

-Geçmişte hârika sayılan nice şeyler, alt yapının tekemmülüyle zamanla sıradan hâle gelirler.

-Bir zekâ -velev hârika da olsa-, bir fennin icadına ve birden tekmiline muktedir olamaz. O fen, çocuk gibi tedricen büyür.

Bu meseleleri mukaddime olarak göz önüne aldınsa, şimdi zamana ait hayallerden sıyrıl ve muhite ait vehimlerden soyun. Sonra bu asrın

sahilinden zaman denizine dal, alttan geçerek Ceziretü'l-Araba nâzır asr-ı saadet ceziresine çık. Ardından başını kaldır, o zamanın fikirlerinin sana diktiği elbiseyi giy. Sonra bu geniş sahraya nazar et! Gözüne ilk tecelli eden şu olacaktır: İşte görüyorsun, tek başına bir insan. Ne yardımcısı var, ne saltanatı… Ama tek başına dünyaya meydan okuyor, umuma hücum ediyor.[19] Omuzuna küre-i arzdan daha büyük bir hakîkati yüklendi. Eline bütün insanların saadetini sağlayacak bir şeriat aldı. Bu şeriat, sanki bütün İlâhî ilimlerin ve hakîki fenlerin zübde ve hülasasıdır. Bu şeriat elbise gibi değil, bir cilt gibi hayattardır, insanın istidadının gelişmesi nisbetinde o da genişliyor,[20] dünya ve ahiret saadetini netice veriyor. Bütün insanların hâllerini bir meclisteki insanların işlerini tanzim etmek kolaylığında nizama sokuyor. O şeriatın kanunlarının nereden gelip nereye gittiği sorulsa, i'cazının diliyle şöyle diyecek:

"Biz kelâm-ı ezeliden geliyoruz, beşer fikrine ebede kadar refakat edeceğiz. Bu dünya hayatının bitmesinden sonra, teklif cihetiyle sûreten ayrılacağız. Lakin maneviyat ve esrârımızla daima onlara refakat edeceğiz, ruhlarını gıdalandıracak ve onlara rehberlik yapacağız."

Ey muhatap! Bütün bu müşahede ettiklerin, sana **"haydi onun mislinden bir sûre getirin! Eğer yapamadıysanız -ki asla yapamayacaksınız- …"** ayetindeki insanın aczini ortaya koyan tahaddi emrini okumuyor mu?[21]

Kur'ân hakkında bazı şüpheleri

Sonra bil ki: وَاِنْ كُنْتُمْ فٖى رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا… **"Eğer kulumuza indirdiğimizden bir şüphe içinde iseniz…"** ayeti, bir kısım insanların Kur'ân hakkında şek ve şüphelere düştüklerine işaret ediyor. Şari'in cumhuru irşadındaki maksadından gafil olmaları ve irşadın fikirlerin kabiliyeti nisbetinde olması gerektiğini bilmemelerinden dolayı şek ve şüpheye düştüler.[22] Bu şek ve şüphelerinin kaynağı üçtür:

1- Diyorlar ki: Kur'ân'ın i'câzı, beyanın açık olması ve ifadenin netliğine bina edilen belâğatindedir. Bu durumda Kur'ân'da müteşabihat ve müşkilât olması O'nun i'câzına aykırıdır.

2- Diyorlar ki: Kur'ân, yaratılışla ilgili gerçeklerde ve kâinat fenlerinde mutlak ve mübhem bıraktı. Bu ise, talim ve irşad mesleğine aykırıdır.

3- Diyorlar ki: Kur'ânın bazı ifadeleri zahirde aklî delile aykırı görülüyor. Dolayısıyla gerçeğe aykırı olma ihtimali ortaya çıkıyor. Bu ise O'nun sıdkına aykırıdır.

El-cevap: Allah’ın tevfikiyle derim ki: Ey şek içinde olanlar! Biliniz, sizin noksanlık sebebi tasavvur ettiğiniz şeyler, Kur’ân’ın sırr-ı i’câzına sadık şahitlerdir.

Birinci şüpheleri: Kur’ân’da müteşabihat ve müşkilat olması

Bil ki: Kur’ân’ın irşadı bütün insanlaradır. İnsanların ise çoğu avamdır. İrşad nazarında, azınlık çoğunluğa tabi olur. Avama yönelik bir hitaptan havas da istifade eder ve ondan hisselerini alırlar. Ama tersi olsa, avam mahrum kalır. Avamın çoğu alıştıkları ve hayal ettikleri şeylerden zihinlerini tecrit edemezler. Dolayısıyla mücerred hakîkatleri ve sırf akla bakan şeyleri anlayamazlar.[23] Bunlara, ancak hayallerinin dürbünüyle ve hayallerinin o gerçekleri alıştıkları şeyler tarzında tasvir etmesiyle bakarlar. Lakin nazarlarının şekilde takılıp kalmaması ve hakîkatlere ulaşması gerekir, yoksa muhal bir şeye inanabilir veya cisim ve cihet gibi yanlış inançlara sapabilirler.[24]

Mesela, ekser insanlar Allah’ın kâinattaki tasarrufunun hakîkatini ancak saltanat tahtına oturmuş bir sultanın tasarrufu şeklinde tasavvur ederler. Bundan dolayı Kur’ân, kinaye yoluyla اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى “**Rahman arşa istiva etti”** demiştir. (Taha, 5)[25]

Cumhurun hisleri bu merkezde olunca, belâğat metodunun gerektirdiği ve irşad yolunun lüzûmlu kıldığı şey:

-İnsanların fehimlerini nazara almak ve hislerine hürmet etmek,

-Akıllarına göre konuşmak ve fikirlerini gözetmektir. Nitekim çocukla konuşan kişi, onun anlayabilmesi ve ünsiyet edebilmesi için kelâmında bir nev’i çocuklaşır.

Cumhurun durumlarının gözetildiği böyle yerlerdeki Kur’ânî üslûba “beşer akıllarına tenezzülat-ı İlâhîye” denilir.[26] Bu tenezzül, onların zihinlerine ünsiyet vermek içindir. Bunun için müteşabihat, cumhurun nazarına bir dürbün olarak verilmiştir.

Görmez misin, beliğ insanlar dakik manaları tasavvur veya parça parça manaları tasvir için çokça istiareler kullanmışlardır. Bu müteşabihat da, anlaşılması dikkat gerektiren istiarelerdendir. Çünkü o müteşabih ayetler, kapalı hakîkatlerin sûretleridirler.

İbarenin müşkil olmasına gelince:

-Bu, ya mananın dakik ve derin, üslûbun veciz ve ulvî oluşundandır. Kur’ân’daki müşkilat bu türdendir.

-Veya belâğata aykırı bir şekilde lafzın kapalı olması ve ibarenin anlaşılmazlığındandır. Kur’ân, bundan müberradır.

Ey şüphe eden muhatap! Böyle cumhurun fikirlerinden uzak, derin hakîkatleri onların anlayışlarına kolay bir yolla yaklaştırmak belâğatın ta kendisi değil midir? Çünkü belâğat muktezay-ı hâle mutabakattan ibarettir. Dikkat et!

İkinci şüpheleri: Kur’ânın -şimdiki fenlerden farklı olarak- hilkatin teşekkülü bahsini mübhem bırakması

Bil ki: Âlem ağacında kemâle doğru bir meyil vardır. İnsanda da bunun bir dalı olarak terakki meyli bulunur. Terakki meyli çekirdek gibidir, neşv ü neması çok tecrübeler vasıtasıyla olur, fikirlerin neticelerinin birbirine katılması vasıtasıyla teşekkül eder ve genişler, yeni yeni fenleri meyve verir. Bu fenlerden sonrakinin varlığı, öncekine bağlıdır. Önceki ilim ise, sonraki bir ilme, ancak ulûm-u mütearife hâline geldikten (yani işin ehli olanlarca genel kabul gördükten) sonra öncülük yapabilir.

İşte bu sırra binaen, şayet bundan on asır önce biri çıkıp, ancak çok tecrübelerle ortaya çıkacak bir fenni öğretmek veya bir ilmi fehmettirmek istese, insanları buna çağırsa, ancak cumhurun zihinlerini bulandırır, insanları safsataya düşürür ve yanıltırdı.

Mesela Kur’ân, “Ey insanlar! Güneşin sükûnuna[27], arzın hareketine ve bir damla suda bir milyon canlının toplanmasına bakınız, ta ki Saniin azametini tasavvur edebilesiniz” deseydi cumhuru ya yalanlamaya ya da kendi nefisleriyle muğalataya ve mükabereye sevketmiş olurdu.[28] Çünkü onların zahiri hissi veya galat-ı hissi (algı yanılması), arzın düz olmasını ve güneşin dönmesini gözle görülen bedihiyattan görüyor. Günümüzde insanların bazılarını memnun etmek için on asır boyunca zihinleri bulandırmak ise, irşad metoduna ve belâğatın ruhuna aykırıdır.

Ey insan! Kur’ân’ın ahiret hâlleriyle ilgili verdiği haberleri gelecekteki fenlerle ilgili üslûbuna sakın kıyas etme! Çünkü ahiretle ilgili meselelere insanın zahiri hissi taalluk etmediğinden, bunlar imkân derecesinde kalmışlardır, bunlara inanmak ve tam bir kanaate ulaşmak mümkündür, dolayısıyla bunların sarih hakkı açıktan anlatılmaktır.[29]

Ancak, konumuz olan fenlerle ilgili durum ise, galat-ı hiss (algı yanılması) hükmüyle, onların nazarında imkân ve ihtimal derecesinden bedahet derecesine çıktığından, bunun belâğat nazarında hakkı mübhem ve mutlak bırakılmasıdır, ta ki onların hislerine hürmet edilsin, zihinleri karışıklıktan korunsun.[30]

Bununla beraber Kur’ân bir kısım emare ve karineler koymak sûretiyle hakîkate işaret, remiz ve telvihte bulunmuş, fikirlere kapı açmış, o kapıdan girmeye çağırmıştır.[31]

Ey muhatap! Eğer insaf sahiplerinden isen,

– كَلِّمِ النَّاسَ عَلٰى قَدَرِ عُقُولِهِمْ “insanlara akılları seviyesinden konuş” düsturuna dikkat ettiğinde

-ve zaman ve muhitin uygun olmayışı sebebiyle ancak telahuk-u efkâr ile ortaya çıkan böyle şeyleri ekser insanların fikirleri kaldırmaz ve hazmedemez olduğunu gördüğünde Kur’ân’ın ihtiyar ettiği “böyle meselelerde mutlak ve mübhem bırakmanın” tam bir belâğat ve O’nun i’câz delillerinden olduğunu anlarsın.

Üçüncü şüpheleri: Bazı Kur’ân ayetlerinin zahirleri, aklî delillere ve fennin keşiflerine aykırı görülmesi

Bil ki: Kur’ân’ın maksad-ı aslisi, cumhuru şu dört esasa irşaddır:

-Sani-i vahidin isbatı,

-Nübüvvet,

-Haşir,

-Adalet.

Böyle olunca, Kur’ânda kâinattan bahsedilmesi, tebei ve istidradî olarak delil getirmek içindir.[32] Çünkü Kur’ân, Coğrafya ve Astronomi dersi vermek için inmemiştir. Kur’ân’ın kâinattan bahsi, ancak san’at-ı İlâhiye ve nizam-ı bedi’ ile, Nazzâma-ı Hakikiye (celle celaluh) istidlal içindir.

San’at, kast ve nizam ise her şeyde görülür. Kâinatın teşekkülü nasıl olursa olsun, bizi o kadar ilgilendirmez. Çünkü asıl maksatla bir alâkası yoktur.

-Madem Kur’ân kâinattan istidlal için bahsediyor..

-Madem delil getirilen şeyin müddeadan önce malûm olması gerekir..

-Madem delilin açık olması müstahsen olur.. Öyleyse irşad ve belâğat onların hissî inançlarına ters düşmeyecek şeylere ve edebî bilgilerine mümaşatı nasıl gerektirmez?[33] Bundan dolayı Kur’ân, bazı ayetlerin zahirlerini, delâlet etmek için değil, bilakis kinayeler ve müstetbeatu’t-

terakip kabilinden ifade etmiştir. Bunu yaparken de ehl-i tahkîk olanlar için hakîkate işaret eden bazı karineler ve emareler koymuştur.

Mesela Kur'ân delil getirirken, "ey insanlar! Güneşin şeklen hareketiyle beraber sükûnuna ve zahirde hareketsiz görülmekle beraber, arzın günlük ve senelik hareketlerine bakınız! Yıldızlar arasındaki genel çekim kanununun hayret verici hâllerine dikkat ediniz! Elektriğin acaibine, yetmiş elementin[34] sayısız imtizaçlarına (reaksiyonlarına), bir damla suda milyonlarca canlının bir araya gelmesine bakınız, ta ki Allah'ın her şeye kâdir olduğunu bilesiniz" deseydi, o zaman delil iddiadan pek çok derece daha gizli, daha kapalı ve daha müşkil olurdu. Bu ise istidlâl kaidesine aykırıdır.

Sonra, Kur'ân'ın bu tarz ifadeleri kinaye kabilinden olduğu için, onların zahiri manaları sıdk ve kizbe medar olamaz.[35] Görmez misin, قَالَ deki ا (elif harfi) hafiflik içindir. Bunun aslı ister و (vav) ister ق (Kaf) isterse de ك (kef) olsun fark etmez.

Elhasıl: Kur'ân, bütün asırlardaki bütün insanlar için nazil olduğundan, bu üç nokta O'nun i'câz delilleri olur.

Kur'ân-ı mu'cizi (insanları i'câzıyla acze düşüren Kur'ân'ı) öğretene yemin ederim ki, Beşîr-Nezîr'in (insanları cennetle müjdeleyip azap ile uyaran Hz. Peygamberin) nazarı ve O'nun her şeyi mihenge vurup değerlendiren basîreti, hakîkatin kendisine hayal şeklinde görülmesinden, bunları birbirine karıştırmaktan son derece dakik, büyük, açık ve nafizdir. Ve O'nun hak olan mesleği, insanlara bunları karıştırmaktan veya onları kendileriyle muğalataya sevk etmekten son derece uzak, yüce, münezzeh ve yüksektir.

Hissi mucizeler

Yedinci mesele

Bil ki: Siyer ve tarih kitapları Hz. Peygamberin cumhur nezdinde bilinen pek çok hissî mu'cizelerini ve hârika hâllerini zikrettiler.[36] Muhakkik zâtlar da bunları tefsir ettiler. Malûmu i'lâm, (bilineni bildirmeye çalışmak) boşa vakit kaybetmek olduğundan tafsilatı onların kitaplarına havale edip, burada o mu'cizelerin çeşitlerini kısaca beyan edeceğiz.

Bil ki: Hz. Peygamberde görülen hârika hâllerin her biri her ne kadar haber-i vahid olup mütevatir değilse de, cins olarak ve nev'ilerin ekserisi itibariyle manen mütevatirdir.[37]

O hârika hâllerin nev'ileri üçtür:

1- İrhasat olayları

Mecusilerin ateşinin sönmesi, Sava gölünün suyunun çekilmesi, Kisra[38] sarayının eyvanının yarılması, hatiflerin (gayptan duyulan seslerin) O'nun geleceğini müjdelemesi gibi çeşitli irhasat olayları.[39]

İnsanın hayaline öyle geliyor ki, güya Peygamberin (asm) doğduğu asır, keramet sahibi hassas bir hâle geldi ve hiss-i kable'l- vuku', (önsezi) nev'inden daha o gelmeden geleceğini müjdeledi.

2- Gaybî haberler

Kisra ve Kayserin hazinelerinin ele geçirilmesi, Rumların (İran'a) galebesi, Mekkenin fethi ve bunlara benzer pek çok gaybî haberler.

Sanki zamandan sıyrılan O'nun tayyar ruhu, muayyen bir zaman ve müşahhas bir mekân kaydını parçaladı, istikbâl caniplerinde cevelan etti ve gördüklerini bize söyledi.

3- Hissî hârikalar

İslâma davet ettiği ve onu kabul etmeyenlere meydan okuduğu zamanlarda görülen taşın konuşması, ağacın hareketi, ayın bölünmesi, parmaklarından suyun çıkması gibi hissî hârikalar.

Zemahşeri şöyle demiştir: Bu tür mu'cizeler bine ulaşmıştır. Bu nev'i mu'cizelerin sınıfları manen mütevatirdir. Hatta Kur'ân-ı Kerimi inkâr eden kimseler, وانْشَقَّ الْقَمَرُ **"Ay yarıldı"** (Kamer, 1) ayetinin manasında bir tasarrufta bulunamamışlardır.

Eğer desen: **Ayın bölünmesi gibi bir olay, âlemde şöhret bulması ve bilinmesi gerekirdi!**

El-cevap:

-İhtilaf-ı metali,[40]

-Bulutların olması,

-O zamanda, günümüzdeki gibi semanın rasat edilmemesi,

-Gaflet zamanında gerçekleşmesi,

-Gecede meydana gelmesi,

-Bölünmenin âni olması gibi sebeplerden dolayı bütün insanların veya ekserisinin onu görmesi lâzım değildir. Ancak o vakitte aynı matla’da yer alan pek çok kafilenin gördüğü, rivayetlerde sabittir.

Sonra, bu mu’cizelerin reisi, -bu ayette işaret edildiği gibi-, mu’cizeliği yedi cihetle müdellel olan Kur’ân-ı Mübindir.[41]

Kur’anın mu’cizeliği

Bu meseleleri anladınsa, şimdi üç cihetle ayetin nazmıyla ilgili gelen ifadelere kulak ver:

Ayetin tamamının öncesiyle nazmı.

Cümlelerin kendi aralarında nazmı.

Her cümlenin kısımlarının ve kayıtlarının nazmı.

Amma birinci nazm, iki cihetledir:

Kur’ân, -İbnu Abbasın tefsirine göre- önce tevhidi isbat için يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ **“Ey insanlar, Rabbinize ibadet ediniz”** dedi.[42] Bu ayetle de tevhidin en zahir delillerinden olan Hz. Muhammedin (asm) nübüvvetini isbat etti.

Nübüvvetin isbatı mu’cizelerledir. Mu’cizelerin en büyüğü ise Kur’ân’dır. Kur’ân’ın i’câz cihetlerinin en dakik olanı ise, nazmındaki belâğattır.

Ehl-i İslam Kur’ân’ın mu’cize olduğuna ittifak hâlinde olmakla beraber, muhakkikler i’câz yollarında ihtilaf ettiler. Lakin bu yollar arasında müzaheme (birbirine engel olmak ve münakaşa) yoktur. Her biri o cihetlerden bir ciheti tercih etmiştir.

Bazısına göre O’nun i’câzı, gaybdan haber vermesidir.

Bazısına göre, hakîkatleri ve ilimleri cem etmesidir.

Bazısına göre, tehalüf ve tenakuzdan selametidir.[43]

Bazısına göre, üslûbundaki farklılık, ayet ve sûrelerin başlangıç ve sonlarındaki harikalıktır.

Bazısına göre, okuma- yazması olmayan bir ümmiden zuhurudur.

Bazısına göre, nazmındaki belâğatın beşerin varamayacağı dereceye ulaşmış olmasıdır… ila âhir.

Sonra bil ki: İ'cazın bu nev'ini tafsilen bilmek, ancak bu gibi tefsirleri mütalaa ile elde edilir. Mücmel olarak ise, belâğatın şeyhi Abdülkâhir Cürcani, Zemahşeri, Sekkâkî ve Cahız'ın tahkik ettiği gibi, üç yol ile bilinir:

Birinci yol

Arap kavmi bedevi ve ümmî bir kavim idi. Kendilerine münasip acip bir muhitleri vardı. Âlemdeki büyük inkılâplarla intibaha gelmişlerdi. Divanları şiir ve ilimleri belâğattı. Ukaz panayırı gibi yerlerde fesahat konusunda yarışırlardı.[44] Diğer kavimlerden daha zeki idiler. Dolayısıyla zihnin cevelanına daha ziyade ihtiyaçları vardı. Zihinlerinin bahar mevsimi gelmişti.

İşte böyle bir durumda Kur'ân haşmetli belâğatıyla onlara tulu' etti. Belâğatlerinin medar-ı iftiharları olarak Ka'benin duvarına altın yaldızıyla yazılan muallakat-ı sebâ eserlerini sildi,[45] onları şaşkınlık içinde bıraktı. Belâğatın ümerası, fesahatin hâkimleri olan bu beliğ ve fasih insanlar, Kur'ân'a muaraza edemediler, karşısında ağızlarını açamadılar. Hâlbuki Peygamber (asm) şiddetle onlara meydan okuyor, kınıyor, başlarına vuruyor, akıllarını tahkir ediyor, uzun zamandır damarlarına dokunduruyor ve onları rezil ediyordu. Kibirlerinden yere göğe sığmayan edipler aralarında bulunan bu kimseler şayet bunu yapmayı isteyip kendilerini denemese ve aczlerini hissetmeselerdi elbette muaraza konusunda sükût etmezlerdi. İşte, onların aczi, i'câz-ı Kur'ân'ın delilidir.

İkinci yol

Kelâmın özelliklerini, meziyetlerini ve inceliklerini bilen ehl-i ilim ve tedkik, ayrıca ehl-i tenkid sûre sûre, aşir aşir, ayet ayet, kelime kelime Kur'ân'ı incelediler ve Onun insan kelâmında toplanması mümkün olmayan nice meziyetleri, incelikleri ve hakîkatleri içine aldığına şehadet ettiler. İşte, bu şahitler milyonlardır. Kur'ân'ın insanlık âleminde büyük bir değişiklik meydana getirmesi, geniş bir dindarlık tesis etmesi, zaman ilerledikçe içinde bulunan ilimleri devam ettirmesi, onların bu şehadetlerinin doğruluğuna delâlet eder. Evet, zaman ihtiyarladıkça Kur'ân gençleşiyor, tekrar be tekrar okundukça halâveti artıyor. Öyleyse:

إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَى **"O** (Kur'ân)**, ancak O'na** (peygambere) **bildirilen bir vahiydir."** (Necm, 4)

Üçüncü yol[46]

Cahız'ın[47] tahkiken dediği gibi, (Kur'ân'ın karşısında yer alan) fasih ve beliğ insanlar Peygamberin (asm) davasını ibtale son derece muhtaç idiler. O'na şiddetle kin besledikleri ve karşısında inat ettikleri hâlde, daha selâmetli, daha yakın ve daha kolay olan harflerle muaraza yolunu terk ettiler; daha zor, daha uzun, akıbeti şüpheli, tehlikeleri çok olan kılıçla çarpışma yoluna başvurdular. Onlar bu derece siyasî bir zekâya sahip iken, bu iki yol arasındaki farklılığın kendilerine gizli kalması düşünülemez. Öyleyse, Peygamberin davasını daha ziyade ibtal edebilecek birinci yol şayet mümkün olsaydı, bunu terk edip, malını ve canını tehlikelere atan yolu seçen kimse,

-ya akılsızdır -ki hidayete erdikten sonra âlemi siyasetleriyle idare edenler için bu söylenemez-,

-veya birinci yolda gidilemeyeceğini nefsinde hissetmiş ve ikinci yolu seçmeye mecbur kalmıştır.

Eğer desen: Muarazanın mümkün olması imkân dâhilindedir.

El-cevap: Şayet mümkün olsaydı, kendilerini tahrik edici durum sebebiyle elbette bir kısım insanlar buna arzu duyarlardı.

Şayet arzu duysalar, şiddetli ihtiyaçları için yaparlardı.

Şayet muaraza etseler, rağbet ve ortaya çıkmasına çok sebepler olduğundan elbette ortaya çıkardı.

Şayet ortaya çıksa, özellikle o zamanda buna taraftar olan ve savunan birileri çıkar, "muaraza edildi" derdi.

Şayet -velev taassup yoluyla da olsa-, muarazanın mültezimleri ve savunucuları olsaydı, mühim bir mesele olduğundan elbette şöhret bulurdu.

Şayet şöhret bulsa, Müseylimenin şu hezeyanlarını naklettikleri gibi, tarihler elbette naklederlerdi.

اَلْفِيلُ مَا الْفِيلُ، وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْفِيلُ،

صَاحِبُ ذَنَبٍ قَصِيرٍ، وَخُرطُومٍ طَوِيلٍ

"Fil, nedir fil? Bildin mi nedir o fil?

Onun kısa bir kuyruğu var, ama hortumu tavîl."[48]

Eğer desen: Müseylime füsehadandı. Nasıl oldu da kelâmı insanlar arasında böyle maskara ve gülünç oldu?

El-cevap: Çünkü o, kendinden çok dereceler yüksek olan bir şeyle karşı karşıya geldi. Görmez misin, velev güzel de olsa Hz. Yusufla karşı karşıya getirilen biri, yakışıklı bile olsa Onun yanında çirkin kalır.

Buradan, muarazanın mümkün olmadığı sabit oldu. Öyleyse Kur'ân mu'cizedir.

Eğer desen: Şüphe içinde olanların Taha sûresi 63, Maide sûresi 69 ve Bakara sûresi 17 ayetlerinde olduğu gibi, Kur'ân'ın terkip ve kelimeleri hakkında gramer yönünden çok itirazları ve tereddütleri var.[49]

El-cevap: Sana Sekkâkinin Miftah kitabının son kısmını tavsiye ederim. Çünkü o, şöyle diyerek bunlara gerekli cevabı vermiş, susturmuştur:[50]

"Neden anlamıyorlar ki, bilittifak fasih bir zât olan Hz. Peygamber, hem de o kadar uzun bir zaman dilimi içinde Kur'ân'ı tekrar be tekrar okuduğu hâlde, nasıl oluyor da bu ahmaklara görülen yanlışları(!) farketmiyor?"

Ayetin nazmı için ikinci cihet

Bil ki: Önceki ayet ibadeti emredince, muhatabın zihni "ne keyfiyette ibadet edeceğiz?" diye sordu. Sanki Kur'ân şöyle cevap verdi: "Kur'ân'ın size öğrettiği gibi."

Muhatap sormaya devam etti: "Onun Allah kelâmı olduğunu nasıl bileceğiz?"

Kur'ân şu ayetle cevaplandırdı:

وَإِنْ كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ **"Eğer kulumuza indirdiğimizden bir şüphe içinde iseniz, haydi onun mislinden bir sûre getirin…"**

Cümlelerin birbiriyle nazmı'na gelince:

وَإِنْ كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا **"Eğer kulumuza indirdiğimizden bir şüphe içinde iseniz…"**

Bu cümle buraya gayet uygun düşmüştür. Çünkü Kur'ân ibadeti emrettiğinde sanki şöyle sorulmuştur: "Onun Allah'ın emri olduğunu nasıl bileceğiz, ta ki itaat vâcip olsun?"

Cevaben şöyle denilmiş oldu: “Eğer şüphe edersen kendini dene bakalım, ta ki onun Allah’ın emri olduğunu yakînen anlayasın.”

Nazm cihetlerinden biri de şudur:

Kur’ân, ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ **“İşte şu, o kâmil Kitap. Onda hiç bir şüphe yok. Müttakiler için bir hidayettir”** (Bakara, 1-2) cümlesiyle kendini sena etti. Kendi medhinden sonra mü’minlerin medhini getirdi. Mü’minlerin medhini kâfirlerin ve münafıkların zemmi takip etti. Akabinde ibadet ve tevhidi emretti… Ardından başa dönüp, لَا رَيْبَ فِيهِ **“onda hiç bir şüphe yok”** manasına baktırdı. Yani “Kur’ân, şek ve şüphe kabul etmez. Sizin şüpheleriniz ancak kalplerinizin marazından ve tabiatınızın bozulmasındandır. Şairin dediği gibi:

قَدْ يُنْكَرُ ضَوْءُ الشَّمْسِ مِنْ رَمَدٍ   وَيُنْفَرُ طَعْمُ الْماءِ مِنْ سَقَمٍ

“Kâh olur, gözdeki marazdan güneşin ziyası inkâr edilir.

Kâh olur, hastalıktan dolayı tatlı suya ‘acı’ denir .”[51]

فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ **“O’nun mislinden bir sûre getirin.”**

Ayetin bu kısmının nazmına gelince, bil ki:

Bu cümle, cezaü’ş- şarttır.[52] Cezaü’ş- şartın, şart fiilinin bir lâzımı olması gerekir. Ve ayetteki emir tacizî olduğundan[53], “teşebbüs edin” takdirini gerekli kılar. Hâlbuki emir cümlesi inşa’dır ve inşa cümlesi de lâzım olamaz. Bundan dolayı emrin lâzımının cezaü’ş- şart olması gerekir. O da emrin asıl manalarından olan vücub’tur.[54] Sonra, şüpheden dolayı hemen teşebbüsün vücubu zahir olmadığından, ayetin vecizliği altından bazı matvî (tayyedilmiş, hazfedilmiş) cümlelerin takdiri gerekir. Takdir ise şöyledir:

“Onun Allah kelâmı olduğunda bir şüphe içinde iseniz, O’nun mu’cizeliğini öğrenmeniz gerekir. Çünkü mu’ciz olan bir söz, beşer kelâmı olamaz. Muhammed (asm) ise bir beşerdir. Eğer Kur’ân’ın mu’cizeliğini anlamak istiyorsanız, haydi kendinizi deneyin, ta ki acziniz ortaya çıksın. Öyleyse Onun mislinden bir sûre getirmeye teşebbüs etmeniz lâzımdır.”

Allah için Tenzil (Kur’an) ne kadar da harika! Sözü nasıl veciz söyledi, nasıl onları aciz bıraktı!

وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ **“Allah’tan başka bütün şahitlerinizi çağırın.”**

Ayetin bu kısmının nazmı, üç cihetledir:

1-Onlar, “bizim aczimiz, beşerin aczini gerektirmez” derler. Buna mukabil, “haydi büyüklerinizi ve reislerinizi de çağırın” denilip kendilerine susturucu cevap verildi.

2-Onlar, “şayet Kur’ân’la muaraza etsek, kim bize katılacak, bizi savunacak?” diye iddia ediyorlar. Kur’ân bu ifadesiyle onları susturmuştur. “Her mesleğin taraftarları vardır. Şayet muaraza etseniz, size de taraftarlar çıkar, sizi savunurlar.”

3- Kur’ân sanki şöyle diyor: “Hz. Peygamber şahit istediğinde Allah O’nu tasdik etti ve davasına i’câz sikkesi koymak sûretiyle O’na şahit oldu. Eğer ilâhlarınız ve şahitlerinizden size bir fayda varsa, haydi onları çağırın.”

Bu üslûp, onlara karşı tehekkümün nihayetidir, inceden inceye bir alaydır.

فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا **“Eğer yapamadınızsa.”**

Bunun nazmı açıktır. Çünkü bunun takdiri şöyledir: “Eğer denerseniz bir bakın. Eğer güç yetiremeseniz acziniz ortaya çıkar ve yapamamış olursunuz.”

وَلَنْ تَفْعَلُوا **“-Ki asla yapamayacaksınız-.”**

Sanki “eğer yapamadınızsa” dediğinde, onlar canibinden, “geçmişte bizim yapamayışımız gelecekte beşerin aczini gerektirmez” denildi. Bunun üzerine Kur’ân “gelecekte de yapamayacaksınız” dedi, üç cihetle Kur’ân’ın i’câzına remizde bulundu:

1-Gelecekten haber verdi, haber verdiği gibi gerçekleşti. Milyonlarca Arabî kitapları görmez misin? Şayet araştırsan (dostlarında) Tenzilin (Kur’ân’ın) üslûbunu taklid meyli ve düşmanlarında benzerini getirme hırsı olmasına rağmen hiçbiri O’na benzer bir kelâm ortaya koyamadı, Kur’ân “nev’i şahsına münhasır” kaldı. Bu durumda Kur’ân, ya bütün bu kitapların altındadır, bu ise ittifakla batıldır. Öyleyse hepsinin fevkindedir.

2-Bu müşkil makamda ve bu büyük davada onların başına vurarak ve damarlarına basarak çok net ve kat’i bir ifadeyle yapamayacaklarını söylemek, Onun malında ve sözünde son derece emin ve mutmain olduğuna sadık bir alâmettir.

3- Kur’ân sanki şöyle diyor: “Sizler fesahatin önderleri ve buna en ziyade muhtaç kimseler iken Kur’ân’ın mislini getiremediniz. Öyleyse diğer insanlar da getiremeyecektir.”

Keza, şuna da bir işaret vardır: Geçmiş zaman, Kur'ân'ın neticesi olan İslâma nazire yapamadığı gibi, gelecek zaman da onun mislini yapmaktan âciz kalacaktır.[55]

فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ

"**O hâlde yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının"**

Bil ki: "Eğer yapamadınızsa" denildikten sonra **"sakının"** denilmesi belâğat zevkinde şunu iktiza eder:

"Eğer yapamadınızsa ve yapamayacak iseniz, Kur'ân'ın mu'cize olduğu ortaya çıkar. Öyleyse O, Allah kelâmıdır. Bu durumda Ona inanmanız ve emirlerine uymanız gerekir. Onun emirlerinden biri de şudur: **"Ey insanlar,** (cehennem ateşinden sakınmak için**) Rabbinize ibadet ediniz."** Öyleyse o ateşten sakının."

İşte Kur'ân böyle veciz bir ifadeyle mu'cizeliğini ortaya koydu.

Bil ki: فَاتَّقُوا **"O hâlde sakının"** ifadesinden maksat, terhibtir, (Kur'ân'a muhalefetten korkutmaktır). Terhib manası ise, dehşetini ortaya koyarak ve cezanın şiddetini nazara vererek daha etkili olur. İşte ayet, وَقُودُهَا النَّاسُ **"yakıtı insanlar"** diyerek dehşetini ortaya koydu. Çünkü odunu insan olan bir ateş son derece korkutucu ve dehşet vericidir. Ardından bu ateşte taşlar da olduğunu bildirerek cezanın şiddetini gösterdi. Çünkü taşları da yakan bir ateş, tesirce çok daha şiddetlidir.

Sonra putlara ibadetten sakındırmaya işaret etti. Yani "Allah'ın emrine uymaz da taşlardan yapılan putlara taparsanız, hem tapanları hem de mabutlarını yiyen bir ateşte atılırsınız."

أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ **"Kâfirler için hazırlanmıştır."**

Bu cümlenin nazmına gelince. Bu ifade, şart fiili için gereken cezaü'ş- şartın lüzûmunun açıklaması ve takriridir.[56]

Yani, bu musibet sadece zâlimlere has gelmeyip ebrar ve ahyarı da içine alan tufan ve benzeri dünyadaki musibetler gibi değildir, ancak canilere hasdır. Küfür, insanları oraya çeker götürür. Kurtuluş için Kur'ân'a uymaktan başka bir yol yoktur.

Sonra bil ki: Ayette cehennemin hazırlandığının geçmiş zaman sığasıyla ifade edilmesi, Mu'tezilenin iddia ettiği ("sonradan yaratılacak" demeleri) gibi olmayıp, onun şimdi mahlûk ve mevcut olduğuna bir işarettir.

Cehennemin yeri

Sonra, cehennemin ebedi oluşuna sana delalette bulunan ve sana sür'at-i intikal kazandıran durumlardan biri şudur: Hikmet nazarıyla âlemi tefekkür ettiğinde, ateşi; pek çok yerde bulunan, istila edici, galebe çalan büyük bir unsur olarak görürsün. Sanki o, ulvî ve süflî âlemlerde esas bir unsurdur. Buradan, ebede doğru sarkan büyük bir baş ve acip bir semereyi anlarsın. Toprağın altında bitki damarı gören birisi, bunun başında mesela karpuz gibi bir netice olduğunu hemen anlar. Benzeri bir şekilde âlemdeki ateşin durumunu gören, bunun nihayetinde **cehennem hanzalesi** olduğuna intikal eder.[57]

Keza, nimetleri, güzellikleri, lezzetleri gören kimse de, bunların akıp gittiği, özünün toplandığı ve bahçesinin bulunduğu bir cennet olduğunu hadsen anlar.

Eğer desen: Cehennem şimdi mevcutsa, yeri neresidir?

El-cevap: Biz ehl-i sünnet ve'l-cemaat şimdi var olduğuna itikad ediyoruz, ama yerini tayin etmiyoruz.

Eğer desen: Hadislerin zahiri, cehennemin yerin altında olduğuna delalet eder.[58] Hem bir hadiste cehennem ateşinin dünya ateşinden iki yüz defa daha şiddetli olduğu ve güneşin de cehenneme gireceği ifade edilmiş.

El-cevap: Yerin altı, onun merkezinden ibarettir. Çünkü kürenin altı, onun merkezi olur. Hikmet nazariyelerinde sabit olduğu gibi, dünyanın merkezindeki sıcaklık ikiyüz bin dereceye varmaktadır.[59] Çünkü her otuzüç metre derinliğe inildiğinde, sıcaklık bir derece artar. Bu durumda merkezdeki sıcaklık yaklaşık ikiyüzbin derece olur.

İşte bu nazariye, cehennem ateşinin dünya ateşinden ikiyüz defa daha şiddetli olduğunu bildiren hadisin manasına mutabıktır.

Keza hadîste, cehennem ateşinin bir kısmı zemherir olup soğuğu ile yaktığı ifade edilmiştir.[60] Bu hadîs dahi, üstteki nazariyeye mutabıktır. Çünkü arzın merkezinde olan ateş, satıhtaki ateşe doğru ateşin bütün mertebelerini içine alır. Hikmet-i tabiiyyede bilindiği üzere, ateşin bir mertebesi vardır ki, çevresindeki bütün sıcaklığı defaten kendine çekip soğuğu ile yakar, suyu buz hâline getirir.

Eğer desen: Arzın içindeki ve mazrufundaki ateş az bir şeydir. Nasıl olur da gökler ve yer genişliğinde olan cehennemi içine alır?

El-cevap: Evet, mülk cihetiyle ve matvî (dürülü) olması itibariyle öyledir, arzın içinde bulunmaktadır. Ancak ahiret âlemi itibariyle, bu arz gibi binlercesini içine alacak derecededir. Hatta şu maddi âlem, bu ateşin diğer dallarıyla irtibatına engel bir perde gibidir. Arzın içinde olan ateş, bunun merkezidir, sırrıdır veya ifritlerine kalb hükmündedir.[61]

Keza, "cehennem yerin altındadır" ifadesi, onun arza bitişik olmasını gerektirmez. Çünkü şecere-i hilkatin dalları güneş, ay, yıldızlar, arzımız ve diğer arzları meyve vermiştir. "Meyvenin altı" dediğimizde o ağacın bütün dallarını içine alır. Allah'ın mülkü çok geniştir. Ve yaratılış ağacı her tarafa dal-budak salmıştır. Cehennem nereye giderse reddedilmez.

Hadiste "cehennem matvidir, yani dürülüdür" denilmesi şöyle anlaşılabilir:

Cehennem, uzay kuşu olan dünyamızın bir yumurtası gibidir. Kıyamette şu âlemin perdesi yırtılınca bu yumurta yarılır, isyan edenler için dişlerini bilemiş ve öfkeli bir şekilde ortaya çıkar.

Ehl-i itizali engelleyen ve onları "Cehennemin şimdi olmadığı" yanlışına düşürenin bu matviyet olması muhtemeldir.

Ayetin parçalarının ve kayıtlarının nazmı

وَإِنْ كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا **"Eğer kulumuza indirdiğimizden bir şüphe içinde iseniz…"**

وَ Bil ki: Bu atıf harfi, birbirine atfedilen iki taraf arasında münasebeti gerektirmesiyle şu mananın takdirine ima eder: "Kur'ân'ın size öğrettiği gibi."[62]

إِنْ **"Eğer"**

Onların şüpheleri kat'i iken, ayette kat'iyet bildiren إِذَا yerine "eğer" anlamında tereddüt durumunu ifade eden bu harfin kullanılması şuna işarettir: Şüphenin ortadan kalkması için sebepler açık olduğundan, böyle bir şüphenin vücudu şüpheli olmalı, hatta farz-ı muhal olarak bakılmalıdır.[63]

"**Eğer"** ifadesinde bulunan şek (tereddüt) üslûba nazarandır, yoksa Allah Teâla'ya kıyas yönüyle değildir.[64]

كُنتُمْ فِي رَيْبٍ "**Şüphe içinde iseniz"**

Daha kısa olan "eğer şüphelendinizse" yerine bu ifadenin seçilmesi, şüphenin kaynağının onların hasta tabiatları ve kendi mahiyetleri olduğuna bir işarettir.

Şüphe, aslında kalplerinin mazrufu iken, **“şüphe içinde iseniz”** denilerek zarf yapılması şunu ima eder: Şüphe karanlığı kalpten yayılıp bedeni de kapladı, böylece onlara yolları karanlık yaptı.[65]

رَيْبٍ **“Şüphe”** Ayetteki “rayb” kelimesinin elif-lâmsız gelişi tamim içindir. Yani, “şüpheleriniz hangi çeşit olursa olsun cevap birdir.” Şöyle ki:

“Bu Kur’ân mu’cizedir ve haktır. Sathi bakışınızla onu hatalı görmeniz bir hatadır. Her şüphe için özel bir cevap gerekmez. Görmez misin, bir su menbaını görüp tadına bakan kimse, onu hoş ve tatlı bulduğunda, ondan teşaub eden su arklarına tek tek bakması gerekmez.”

مِمَّا نَزَّلْنَا “**İndirdiğimizden”**

Ayetteki مِنْ ifadesi, “indirdiğimiz her hangi bir şeyden” lafzıını takdire bir ima’dır.

نَزَّلْنَا ifadesi, onların şüphelerinin kaynağının nüzul sıfatı olduğuna işaret eder. Bu durumda kat’i cevap, nüzulün isbatıdır.

Tedricen nüzülü ifade eden **tenzil**in bir defada indirmeyi ifade eden **inzal**‘e tercihi, onların “Kur’ân bir defada indirilseydi ya” demelerine işarettir. Hâlbuki Kur’ân, olaylara cevap olarak parça parça, kısım kısım, necim necim, sûre sûre indirilmiştir.

عَلَى عَبْدِنَا “**Kulumuza”**

Ayette “Peygambere” veya “Muhammede” demek yerine **“kulumuza”** denilmesi, Hz. Peygamberin tazimine (büyüklüğüne) bir işarettir ve ibadet vasfının yüceliğine bir imadır.

Ayrıca **“ibadet ediniz”** emrini te’kiddir ve “Hz Peygamber insanların en çok ibadet edeni ve en ziyade Kur’ân-ı Kerimi okuyanı idi” manasını ifade etmek sûretiyle, bir kısım vehimleri defetmeye bir remizdir. Bunu iyi bir düşün![66]

فَأْتُوا “**Onun mislinden bir sûre getirin”** deki **“getirin”** emri, taciz için, yani onların aczini ortaya koymak içindir. Bunda, onların aczlerinin ortaya çıkması için meydan okuma, başlarına vurma, muarazaya çağırma ve benzerini getirmeyi denemelerine bir davet etme vardır.

بِسُورَةٍ “**Bir sûre”** denilmesi onları son derece susturucu, küçük düşürücü ve ilzam edicidir.

Çünkü Kur’ân’ın benzerinin getirilmesi ile ilgili meydan okuma, çeşitli tabakalarda olabilir:

1-Bütün hakîkatleri, ilimleri, gaybtan haberleri, yüksek nazmıyla beraber ümmî bir şahıstan Kur'ânın tamamı gibi bir kelâm getirin!

2-Eğer yapamadınızsa, uydurma şeyler de olsa, beliğ bir nazmla onun mislini getirin!

3-Tamamını yapamadınızsa, on sûresinin benzerini getirin!

4-Onu da yapamadınızsa, uzunca bir sûrenin mislini getirin.

5-Bu da size müyesser olmadıysa, Kevser sûresi gibi en kısa bir sûrenin, Onun gibi ümmî bir şahıstan mislini getirin.

6-Eğer ümmî birinden getiremiyorsanız, mahir bir âlimden ve hazık bir kâtipten getirin.

7-Bu da size zor geldiyse, mislini getirmek hususunda birbirinize yardım ediniz.

8-Bunu da yapamadınızsa, bütün ins ve cinni yardıma çağırınız. Hz. Âdemden kıyamet kopuncaya kadar bunların telahuk-u efkârlarının bütün neticelerinden yararlanınız. Önünüzde taklid şevki ve muaraza inadıyla yazılmış Arap üslûbu üzere nice kitaplar var. Ama -biraz önce geçtiği gibi-bırakın tahkik ehli olanlar, cahil bile olsa azıcık bilen biri onları incelediğinde şöyle diyecektir: "Bunlar içinde Kur'ân gibisi yok. Öyleyse Kur'ân, ya hepsinin altındadır, bu ise bilittifak batıldır veya -matlup olduğu üzere-hepsinin fevkindedir."

Evet, on üç asır boyunca Kur'ân'a muaraza edilemedi.[67] Zaman böyle geçti, kıyamete kadar da böyle geçecektir.

9-"Bize şahitlik eden yok, siz de bize şahitlik etmiyorsunuz, demeyin. Haydi, yardımcılarınızı ve mutaassıp taraftarlarınızı çağırın, vicdanlarına müracaat etsinler. Acaba muaraza davasında sizi tasdike cesaret edebilirler mi?"

Bu meydan okuma tabakalarını anladığında, Kur'ân'a bak, nasıl da veciz bir şekilde mu'cizeliğini ortaya koydu ve bu mertebelere işaret etti, onları susturdu, dizginlerini serbest bıraktı.

Sonra bil ki: Beşerin en kısa sûreye muaraza etmekten aciz kalmasının inniyyeti gayet açık ve gözler önündedir. Bunun limmiyetine gelince, (bu konuda farklı açıklamalar vardır):[68]

Bazıları "Allah, insanlardaki kuvveleri muarazadan alıkoydu" dediler.[69] En sahih görüş ise, Abdülkahir Cürcani, Zemahşeri, Sekkâkî gibi zâtların,

“Beşerin kudreti, Kur’ân’ın o yüce nazmının derecesine ulaşamaz.” şeklindeki görüştür.

Sekkâkî, ayrıca şu değerlendirmede bulundu: “İ’caz, zevki bir meseledir, tabir edilemez, açıklanamaz, sadece zevkedilir.”

Delail-ü İ’caz sahibi (Cürcani) ise, ifade edilebileceğini söyledi. Bu beyanda biz de O’nunla aynı görüşteyiz.

Ayette “necm, taife veya nevbet” denilmeyip[70] **“sûre”** kelimesinin tercihi onların “Kur’ân Ona bir defada indirilseydi ya” şeklindeki şüphelerine bir işarettir ve bu ifadeyle onları susturmaktır. Yani, “haydi, velev tek bir defada inenin mislini getirin!”

Ayrıca, Zemahşerinin beyan ettiği gibi, “sûre” ifadesi Tenzilin (Kur’ân’ın) sûre sûre olmasının pek çok faideleri ihtiva ettiğine;[71] keza bu garib üslûbun pek çok letaifi tazammun ettiğine bir imadır.

مِنْ مِثْلِهِ **“Mislinden”**

Bu ifade, hem nazil olan Kur’âna, hem de Kur’ân’ın nazil olduğu zâta bakabilir.

Bil ki: Normalde ibarenin hakkı “Kur’ân’ın sûrelerinden birini” denilmesi iken, ikinci ihtimali mülahazaya bir ima olması için **“onun mislinden”** denilmiştir. Yani, “sizin muarazanız, ancak adem-i taallümde O’nun gibi olan birinden gelirse O’nun davasını iptal edici olur.”

Ayrıca, şuna bir işarettir: Yapılan muaraza, ancak mislin mecmuundan olursa Kur’ân’ın mu’cizelik davasını ibtal eder.

Keza bu ifadede, insanların zihinlerini nüzul noktasında Kur’ân’ın emsali olan semavî kitaplara çevirtmek vardır. Ta ki muhatabın zihni, onlarla Kur’ân’ı karşılaştırsın ve Onun (Kur’ân’ın) ulviyetini iyice anlasın.[72]

وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ **“Allah’tan başka bütün şahitlerinizi de çağırın”**

وَادْعُوا **“Çağırın”**

“Onlardan yardım isteyin, onlardan medet arayın”
yerine **“çağırın”** denilmesi şuna ima eder: Onlara icabet edecek, savunacak kişiler uzakta değil, hemen yanlarındadır. Çağırmak dışında başka bir şeye muhtaç değillerdir.

شُهَدَاءَكُمْ **“Şahitlerinizi”**

“**Şahitlerinizi”** kelimesi üç manayı cem eder:

1-Fesahatta büyükleriniz.

2-Size şehadet edecek olanlar.

3-İlahlarınız.

Birinciye nazaran onları ilzam eder, “mislini getiremeyişimiz büyüklerimizin de getiremeyeceği anlamına gelmez” şeklindeki mazeretlerini kesip atar.

İkinciye nazaran, “bize şehadet edecek kimse yok” tarzındaki mazeretlerini ortadan kaldırır, onları susturur. Çünkü her mesleğin savunucuları ve taraftarları vardır.

Üçüncüye nazaran, onları susturmak ve inceden inceye alaya almak vardır. Yani, “kendilerinden menfaati celb ve zararı def’ umduğunuz ilâhlar, sıkıntıya düştüğünüz bu meselede neden size yardım etmiyorlar?”

“Şüheda” kelimesine bitişen ve ihtisas ifade eden كُمْ **“sizin”** edatı,

Birinci mananın gücünü şöyle takviye eder: “Büyükler yanınızdadır ve siz birbiriniz içinsiniz. Yapabilseler, elbette size yardım ederlerdi.”

İkinci manaya ise şöyle destek olur: “Size taraftar olan, size destek çıkanların şehadetini kabul ederiz. Ama onlar da, batıl olduğu gayet açık olan bir meseleye şâhitliğe cesaret edemezler.”

Üçüncü mananın kolundan tutup şu şekilde onların ağızlarının payını verir: “Mabud edindiğiniz ilâhlar nasıl oluyor da size destek olmuyorlar?”

مِنْ دُونِ اللّٰهِ **“Allah dışında.”**

Bu ifade, **birinciye nazaran** tamime bir işarettir. Yani, “Allah’ın dışında, dünyadaki bütün fasihlerden yardım alınız.”

Keza, Kur’ân’ın i’câzının ancak onun Allah’tan gelmesinden dolayı olduğuna bir işarettir.

İkinciye nazaran “Allah şahittir, Allah biliyor ki bizim buna gücümüz yeter…” şeklinde kullandıkları ifadelerde aczlerine ve ne yapacaklarını bilememelerine işarettir. Çünkü tartışmalı bir meselede acze düşen, delilsiz kalan kimse Allah’a yemin eder, delil getiremediği şeye O’nu şahit tutar.

Üçüncüye nazaran, onların peygambere olan muarazasının tevhide karşı şirk ile, göklerin ve yerin yaratıcısına karşı cansız şeylerle mukabeleden başka bir şey olmadığına bir işarettir.

إِنْ كُنتُمْ صَادِقِينَ **"Eğer sadık iseniz"**

Bu kısım, onların "istesek biz de böyle sözler söyleriz" demelerine işarettir.

Keza, "sizler sadık kimseler değilsiniz, hayallerle avunuyorsunuz, hatta safsata ehlindensiniz. Hakkı talep ederken şüpheye düşmediniz, aksine doğrudan şüpheyi istediniz ve içine düştünüz." şeklinde onlara bir tarizdir.

إِنْ كُنتُمْ صَادِقِينَ **"Eğer sadık iseniz"** şeklindeki şart cümlesinin karşılığı, makablinin (öncesinin) neticesi olan "öyleyse yapınız" manasıdır.

فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا **"Eğer yapamadıysanız -ki asla yapamayacaksınız."**

Bil ki: **"Eğer sadık iseniz"** ifadesinde, Kur'ân'ın onlara karşı kıyas-ı istisnaî ile delil getirmesi vardır. Mukaddemin nakizini netice vermesi için tâlinin nakizini istisna etmiştir.[73]

Bunun kısa bir açıklaması:

"Eğer sadık iseniz muaraza yapar ve bir sûrenin mislini getirirsiniz. Lakin yapmıyorsunuz ve asla yapamayacaksınız. Bu da şunu netice veriyor: Öyleyse sadık değilsiniz. Bu durumda hasmınız olan Muhammed (asm) sadıktır. Öyleyse Kur'ân mu'cizedir. Öyleyse azaptan kurtulmanız için O'na inanmanız gerekir."

İşte bak, Kur'ân sözü veciz söylemekle nasıl i'câzını ortaya koydu, onları aciz bıraktı!

Sonra Kur'ân, tâli'nin nakîzi olan "lakin yapamazsınız" yerine **"Eğer yapamadıysanız"** lafzını zikretti. **"Eğer"** ifadesindeki teşkîk (tereddüte sevk) ile onların zanlarına göre konuştu, şartıyet ile de tâli'nin nakîzinin mukaddemin nakîzini sonuç vermesine işarette bulundu. Sonra, terhib ve tehdidi daha etkili yapmak için, mukaddemin nakîzi olan "öyleyse sadık değilsiniz" şeklindeki netice yerine, lâzımının lâzımının lâzımı olan **"o hâlde yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının"** ifadesini illet olarak zikretti.[74]

فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا **"Eğer yapamadıysanız"**

Bu ifadede geçen لَمْ edatı, إِنْ edatına kıyasla manayı onların mazisine çevirmesi itibariyle, sanki onlara şöyle der:

“Zînetli hitabelerinize ve altın yaldızla yazılmış muallakat şiirlerinize bakın. Hiç bunlar Kur’ân’a denk veya O’na yakın olabilirler mi, hatta yanına yaklaşabilirler mi?”

Ayette, “eğer getiremedinizse” yerine **“eğer yapamadınızsa”** denilmesi iki nükte içindir:

1-İ’cazın kaynağının onların aczi olduğuna bir imadır. Aczin menşei ise fiildir, eser değildir.

2- Vecizlik için tercih edilmiştir. Nasıl ki فَعَلَ Sarf ilminde (gramerde) fiillerin ve bunların cinslerinin bir mizanıdır. Onun gibi, üslûblarda da amellerin masdarı, kıssaların hülasasıdır. Sanki o, cümlelerden kinaye olarak onların zamiridir.[75]

وَلَنْ تَفْعَلُوا **“-Ki asla yapamayacaksınız.-”**

Bil ki: Ayette geçen لَنْ edatı, te’kid ve te’bid (daimilik) ifade etmesiyle hükmün kat’iyetine bir imadır. Bu katiyet, bu hükmü verenin neticeden emin, ciddi, hükümden şüphesi olmadığına bir işarettir. Bu ise, onlar için bir çözüm yolu kalmadığına bir remizdir.

فَاتَّقُوا **“Öyleyse sakının”**

Ayette تَجَنَّبُوا “uzak durun” yerine (vikaye/sakınma kökünden gelen) ittika’nın gelmesi, cezanın naibi olan “iman edin ve cehenneme girme sebebi olan şirkten sakının” manasına bir imadır.[76]

اَلنَّارَ **“Ateş”**

Ayette “ateş” anlamındaki “nar” kelimesinin elif- lâmlı gelmesi, bu ateşin Hz. Âdemden günümüze kadar peygamberlerden işitile işitile insanların zihinlerinde malûm hâle gelip yerleşmiş cehennem ateşi olmasını bildirir.

الَّتِي Bu ateşin bu sıla ile vasfedilmesi, önceden onların ateşi bu vasıfla bilmelerini gerektirir. نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ (Tahrim, 6) ayetinin bu ayetten önce nüzulü sebebiyle, onlar bunu duymuşlardı, bundan dolayı burada sıla ile gelmesi uygun olmuştur.

وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ **“Onun yakacağı, insanlar ve taşlardır.”**

Bundan maksat -daha önce de geçtiği gibi- terhibdir, (korkutmak ve sakındırmaktır.) Terhib ise, tehvil ve teşdit ile tekid edilir. O ateşin insanları yakacağını ifade ile hem başlarına çaldı, hem de onları korkuttu. Taşları da söyleyerek hem onunla kınamada bulundu, hem de ateşin şiddetini ifade

etti. Yani, “kendilerinden fayda ve kurtuluş umduğunuz putlar, o ateşte size azap vermek için alet hükmüne geçiyor.”

أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ **“Kâfirler için hazırlanmıştır.”**

Bil ki: Mahal, “Sizin için hazırlanmıştır” denilecek bir yer iken **“Kâfirler için hazırlanmıştır”** denilmesi şundandır:

Kur’ân çoğu kere ayet sonlarında özetler ve küllî kaideler zikreder. Bununla hükmün delilinin kübra’sına işaret eder.[77] Çünkü kelâmın aslı şudur:

“Eğer küfre düşerseniz, sizin için hazırlanmış olur. Çünkü kâfirler için hazırlanmıştır.”

İşte bundan dolayı mazhar, muzmer yerine ikame edilmiştir.

Ateşin hazırlanmasının geçmiş zaman kipiyle ifadesi, -daha önce geçtiği gibi-, cehennemin şimdi mevcut olduğuna bir işarettir.

1 Muhakemat’ın “Unsuru’l-Akide” bölümünün bir kısmı Peygamber Efendimizle alâkalıdır. Ayrıca müellifin sonradan yazdığı 19. Söz ve 19. Mektub gibi eserlerde Peygamber Efendimizle alâkalı çok kıymetli değerlendirmeler bulunmaktadır.

2 Burada altı mesele ele alınmakta, devamında da “yedinci mesele” olarak Hz. Peygamberin mu’cizelerine dikkat çekilmektedir.

3 **Tarîk-ı evlâ**, evleviyetle sabit olan şeydir. Mesela, “Ehliyet almaya müracaat için en az ilkokul diploması şarttır” denildiğinde “benim lise diplomam var, acaba olur mu?” diye sormaya lüzûm yoktur. İlkokul diploması oluyorsa, lise diploması hayli hayli olur.

Kıyas-ı evlevî: Bir şeyin evleviyetle sabit olması. Mesela, Kur’ân’da ana-babaya öf bile demek yasaklanmıştır. (İsrâ, 22) Buna kıyasen, anne ve babayı dövmek öncelikle yasaklanmış demektir. İşte, peygamberlerin hâllerine baktığımızda onlardaki hâllerin daha mükemmelini Peygamber Efendimizde görmek, bize O’nun nübüvveti hususunda tam bir kanaat verir.

4 Kur’ân-ı Kerim, bu tarihî olaya ayetlerinde yer verir. Bkz. (Tevbe, 40)

5 **Tayy-ı zaman:** Zamanı dürmek. Çok uzun bir zamanı pek kısa olarak görmek ve yaşamak. Meselâ: Kur’ân-ı Kerimde beyan edildiği üzere, “Ashab-ı Kehf” mağarada 300 sene kaldıkları hâlde, bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldıklarını söylemişlerdir.

Tayy-ı mekân: Mekânı ortadan kaldırmak. Bir şahsın bir anda başka yerlerde görünmesi.

6 **Hamiyet-i milliye:** Milli duygularla gayrete gelmek.

7 Buradaki “on üç asır” ifadesi eserin telif tarihi itibariyledir.

8 **Fıtrat kanunları:** Yaratılış kanunları. Tabiattaki ve insan mahiyetindeki kanunlar. Mesela, bütün insanları eşit yapmaya çalışmak, insandaki tekâmül kanununa zıddır.

9 İslâmın getirdiği hakîkatler, cahiliye toplumunun değer ölçülerine muhalif şeylerdi. Mesela, cahiliye toplumu kabileciliği esas alırken, İslâm din kardeşliğini getirdi. Cahiliye toplumu gayr-i meşru kadın- erkek beraberliğini benimserken İslâm dini aile sistemini getirdi. Cahiliye toplumu içkiyi marifet zannederken, İslâm dini içkiyi **“şeytanın bir pisliği”** olarak niteledi…

10 Zekât, İslâm’ın bir köprüsüdür. Toplumdaki zengin ve fakir insanlar arasındaki uçurum, bu köprü ile aşılır. Zekât olarak malının kırkta birini veren zengin, bununla malını temizlemiş olur. Muhtaç durumda olan kimseler, yardımlarını gördükleri zengin zümreye kin ve düşmanlık hisleri yerine, hürmet ve muhabbet duyguları beslerler, onlara duacı olurlar.

11 **Siyak – sibak:** Sözün evveline güzel bir netice, sonrasına iyi bir başlangıç olması.

12 Mesela Kur’an **“Güneş akıp gider…”** (Yasin, 38) derken hem zahire göre güneşin dünya etrafında dönmesi anlaşılabilir, hem de güneşin gerçekte kendi yörüngesinde hareketi anlaşılabilir.

13 Buradaki “on üç asır” ifadesi eserin telif tarihi itibariyledir.

14 Meşhur bir araştırmacı olan **Carlayl**, 1795 tarihinde İskoçyada doğdu, 1881 yılında Londra’da öldü. **Goethe**, 1749 yılında Frankfurt’ta doğdu. Teslis akidesini reddedip İslâm’ın tevhid inancına gönül bağladı. 1832 de vefat etti.

15 Mesela, “acaba insan havada uçabilir mi?” sorusu eski zamanın insanlarına teorik idi. Ama günümüz insanları için gayet açık bir meseledir.

16 **Kıyas-ı maal-farık**, birbirine benzemeyen şeyler arasında yapılan yanlış mukayesedir. Mesela, alt yapısı müsait olmayan birinin “bu kitabı ben anlamıyorum, öyleyse başkası da anlayamaz” demesi bu türden bir kıyastır.

17 Medeni denilen insanların çoğu, duygularını ve görüşlerini gizleyebilirler. Ama bedevi insanların içinde ne varsa dışlarına o yansır, rol yapmazlar ve yapamazlar. Dilleri, kalplerine şeffaf bir tercümandır.

18 Mesela, savaş ve salgın hastalık, birer hâldir. Savaş hâlinde silah, haberleşme ve savunma sanayii; salgın hastalık hâlinde ise ilaç sanayii gelişir.

19 Bu ifadeyi şöyle anlayabiliriz: Peygamber Efendimizin getirdiği dinin esasları, o zamanın bütün dinlerine ve görüşlerine aykırı esaslarla dolu idi. Hem zamanla aslını kaybetmiş Hristiyanlık ve Yahudiliği reddediyor, hem puta tapanları yerin dibine geçiriyor, hem felsefî esasları çürütüyor idi.

20 Bilindiği gibi, insan büyüdükçe elbisesi dar gelir ve daha geniş yeni bir elbiseye ihtiyaç duyar. Ama bu büyüme esnasında cildi de onunla beraber büyüyüp geliştiğinden, insan hariçten yeni bir cilde ihtiyaç duymaz. İşte, insanların kanunları o elbise gibidir, zamanla dar gelir ve yenilenir. Ama Allah'ın hükümleri cild misali daima tazeliğini korur, gelişmesini sürdürür. İslâm hukukunda bulunan "içtihad müessesesi" yeni şartların gerektirdiği açılımları temin eder. Mesela, yeni yeni içki türleri ortaya çıktığında, "sarhoşluk veren her şey haramdır" prensibiyle bunların da haram olduklarına hükmedilir.

21 **Tahaddi:** Meydan okumak. Kur'ân'ın "eğer Kur'ân'dan bir şüpheniz varsa, haydi Onun bir benzerini getirin" diye meydan okuması.

22 **Şari':** Şeriatı meydana koyan, teşri eden, hüküm koyan Allah. Allah Şari'-i hakikidir. Peygamber Efendimize de mecazen Şari' denilir.

23 **Mücerred hakîkatler:** Soyut gerçekler. Mesela ruhun mahiyeti, zamanın hakîkati, Allah'ın mekândan münezzeh oluşu… bunlardan bazılarıdır.

24 Bazıları Allah'ı maddi bir cisim gibi tevehhüm etmişler. Bunlara "**mücessime**" adı verilir. **Cihet** ise, Allah'ı maddî mekâna mahkûm görme yanlışıdır. Hâlbuki Onun misli yoktur, kendi ölçülerimizle Ona bakamayız. İki boyutlu bir düzlem, sözgelimi üç boyutlu kürevî bir cismi içine alamaz, ancak iki boyutla muhatap olabilir. Mahlûk olan insanın yüce Yaratıcıyı tam idrak edebilmesi düşünülemez.

25 **Mücessime mezhebi**, Arş'ı cismani bir taht ve Rahman'ın Arş'a istivasını maddi bir oturuş olarak anlamak istemişlerse de, ilgili ayetlerin bu tarz yorumu Kur'ân'ın esaslarına, muhkematına aykırıdır, aklen ve şer'an büyük bir cehalettir. Keza, Hamele-i Arş'tan bahseden ayetlerden hareketle, İlâhî Arşı meleklerin omuzuna yükleme gayreti, haktan inhiraftır. Arş, genelde müfessirler tarafından ilâhî saltanattan kinaye olarak değerlendirilmiştir.

26 **Tenezzülat-ı ilâhîye:** Cenab-ı Hakkın kelâmiyle, insanların anlayış seviyelerine göre konuşması ve derin hakîkatleri, anlayabilecekleri ifadelerle beyan etmesidir.

27 وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا **"Güneş bir müstekarr için akıp gider"** (Yasin, 38) ayetiyle ilgili, hasta iken uyku ve uyanıklık arasında kalbime şöyle geldi: Güneşin kendi yörüngesindeki bu hareketi, güneş sistemindeki gezegenlerin istikrar bulmaları içindir. Yani, (onun bu hareketi) güneş sistemini nizama sokan çekim kuvvetinin meydana gelmesi içindir. Şayet hareket etmeyip dursa, sistemdeki gezegenler dağılıp giderlerdi. (Müellif)

28 Mesela Kur'ân açıktan "dünya yuvarlaktır ve dönmektedir" deseydi, eski muhatapları "gözüme mi inanayım, yoksa Kur'ân'da bildirilene mi" şeklinde tereddütler yaşarlardı. **Mükabere**: Delil göstermeden bir iddiayı reddetmek veya çürütmek gayretine denir.

29 Bu parağraf, şöyle mukadder bir sualin cevabı gibidir: İstikbalde bilinecek meseleleri üstü kapalı ifade etmek belâğatin gereği iken, Kur'anda niçin ahiretle ilgili konularda buna riayet edilmemiş ve bunlar ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır?

30 Mesela, yakın zamana kadar insanlar dünyanın hareketsiz olmasından ve güneşin ise dünya etrafında dönmesinden asla şüphe etmiyorlardı. Bunun sebebi, üstte işaret edildiği gibi, algı yanılmasıydı. Kur'ân'ın asıl maksadı ise, dünyanın, güneşin ve her şeyin Rabbini tanıtıp insanları Ona ibadete sevk etmektir. Bundan dolayı Kur'ân, zamanla anlaşılacak ilmî gerçeklere sadece işarette bulundu. Ama insanların aklen ulaşamayacakları ahiret meselelerini ise ayrıntılı olarak anlattı.

31 **Karine:** Bilinmeyen bir şeyin anlaşılmasına yarayan ipucu. İşaret. Yerin üstüne sızan azıcık su, altta su kaynağı olduğuna bir işarettir. Dağların rengi, içlerinde bulunan madenlere bir karinedir. Bunlar gibi, söylenen bir sözden veya yazılan bir cümleden de maksadın ne olduğunu gösteren alâmet ve işaretler olur. Bu karineleri anlayanlar, maksada daha kolay ulaşırlar. "Bir arslan gördüm." dediğimizde bu cümle hem hakîkat ve hem de mecaz olarak anlaşılabilir. Ama "Camide bir arslan gördüm." dediğimizde "cami" kelimesi bu sözün mecaz olduğunu gösteren bir karinedir.

32 **İstidradî:** Asıl konuya dâhil olmayan. İkinci derecede ele alınan. Mesela Fizik kitaplarında yer yer Matematik işlemleri de vardır. Ama bu, Matematik dersi vermek için değildir.

33 **Mümaşat**, yürüyüşünü başkasına benzetmek, onunla beraber yürümeye çalışmaktır.

34 Buradaki yetmiş rakamı, o zamanda bilinen element sayısıdır, günümüzde ise yüz küsur elementten söz edilir.

35 Mesela, kibirli insan hakkında "burnu büyük" deriz. Bu ifadenin sadık olması için illa burnunun büyük olması gerekmez. Veya gerçekte burnu büyük olan biri, çok mütevazı da olabilir.

36 Peygamber Efendimizin parmaklarından bir orduya yetecek şekilde suyun akması, bir parmağının işaretiyle ayın ikiye bölünmesi, çağırmasıyla ağacın yanına gelmesi gibi mu'cizelerine "**hissî mu'cize**" denilir.

37 **Haber-i vahid:** Tek kişiden gelen rivayete denir. Tek kişiden gelen rivayet normal şartlarda zayıf telakki edilir. Ama bunu teyid eden başka rivayetler varsa, kuvvetlenir.

38 **Kisra,** eski İran hükümdarlarına verilen isimdir.

39 **İrhasat,** Peygamberlerde nübüvvet öncesi görülen hârikulâde hâllerdir.

40 **İhtilaf-ı metali:** Güneş, ay gibi gök cisimlerinin doğdukları zaman ve mekânın farklı oluşu.

41 **Kur'ân-ı Mübin:** Hak ve hakîkati açık seçik beyan eden Kur'ân.

42 İbnu Abbas, ayetteki **"ibadet ediniz"** ifadesini "tevhide geliniz" şeklinde açıklar. Çünkü Kur'ân'ın ilk muhatabı olan Araplar Allah'ı inkâr etmemekle beraber, ibadette putları O'na ortak koşuyorlardı. Bu emir geldiğinde "biz zaten ibadet ediyoruz" diyebilirlerdi.

43 Yani içinde birbirine ters ve çelişkili şeyler olmamasıdır.

44 **Ukaz panayırı:** Ukaz, Mekke-i Mükerreme yakınındaki bir pazar adıdır. Burada İslâm öncesi edebiyat şölenleri de düzenlenirdi.

45 **Muallakat-ı sebâ:** Kur'ân nâzil olmadan önce, câhiliye devrinde meşhur Arap şâirlerinin en beğenilmiş şiirlerinden, Kâbe'nin duvarına astıkları yedi meşhur şiir.

46 Bu üçüncü yol, kati bir hüccettir. (Müellif)

47 Cahız, 777 yılında Basra'da doğdu. Kelâm ilminde ve Arap edebiyatında meşhurdur. 869 yılında vefat etmiştir.

48 **Müseylime-i Kezzab**, Yemenlidir. Önce Hz. Peygambere gelip iman etmişken, daha sonra Yemende nübüvvet iddiasında bulunmuştur. Yemame harbinde Vahşi tarafından öldürülmüştür. Müseylime bu şiirini Karia sûresine nazire yapmak için söylemiştir.

49 Bunlar gibi ayetlerde, ilk bakışta gramer kurallarına aykırılık var zannedilebilir. Ama dikkat edildiğinde, kusur var zannedilen bu yerlerin, nice belâğat nükteleri taşıdığı görülür. Mesela, Bakara 17. ayet, münafıklarla ilgili bir temsildir. Ayet, çoğul olarak başlayıp tekil misalle devam etmekte, sonunda yine çoğul olarak bitmektedir. Sathî bakışla bakan biri, bunu bir anlatım bozukluğu zanneder. Hâlbuki bu eserde ilgili ayette açıklandığı gibi, böyle ifade edilmesi belâğatin ta kendisidir.

50 Tanınmış Arap dili ve belâğatçisi olan Sekkâkî, 1131'de Harezm'de doğdu, 1229 yılında vefat etti.

51 Şiir, Busayrî'nin Kasidetü'l- Bürde, 104. beytinden iktibas edilmiştir.

52 "Eğer, şayet" gibi ifadelerle başlayan şartlı cümlelerde, cümlenin ikinci kısmına "cezaü'ş- şart" denilir. Mesela "Eğer ilim öğrenmek istersen, kitap oku" cümlesinde "kitap oku" kısmı, "cezaü'ş- şart"tır.

53 Emir cümlesi, farklı manalarda getirilir. Bunlardan biri de muhatabın acizliğini izhar etmektir. **"O'nun mislinden bir sûre getirin"** denilmesi, gerçekten getirmeleri için olmayıp, onların acizliklerini ortaya koymak içindir.

54 Emir cümlesi, -her zaman değilse bile- genelde vücub ifade eder. Yani, verilen emrin gereğinin yapılması istenir. Bazen ise muhayyerlik bildirir.

55 Mesela insanlar İslâm'ın emrettiği aile sisteminden daha iyi bir sistem bulamadılar ve bulamazlar. Ebedi hayat arkadaşlığı yerine ikame edilmek istenen zevke dayalı geçici beraberlikler, insanları sefil ve perişan yaptı, bu tür beraberlikler sonucu meydana gelen çocuklar topluma problem oldu.

56 Ayetin **"Eğer yapamadınızsa"** kısmı şart fiilidir. **"O hâlde… sakının"** kısmı ise, cezaü'ş- şarttır.

57 **Cehennem hanzalesi,** cehennemin acı meyvelerini ifade eder. Hanzale, “ebu cehil karpuzu” da denilen bir cins acı meyvenin adıdır. Cennette her şey en güzel bir şekilde iken, cehennemde her şey en nahoş bir şekilde olacaktır.

58 Aclûnî, Keşfü’l- Hafa, I, 281

59 **Nazariye**, “teori” demektir. İlim, teorilerle yola çıkar, âlemin sırlarına ulaşmaya çalışır. Pratik olarak mağmanın hararetini ölçmek mümkün olmamakla beraber, ilmî esaslardan yola çıkarak bir sonuca ulaşmak mümkündür.

60 Bir rivayette şöyle bildirilir: “Cehennem Rabbine şikâyette bulunarak, ‘Ya Rabbi, kısımlarım birbirini yedi!’ dedi Bunun üzerine Allah iki nefes üflemesi için ona izin verdi. İşte kışın maruz kaldığınız şiddetli soğuk Cehennem’in zemherir’inden; yazın maruz kaldığınız yakıcı sıcak da onun semum’undandır.” Buhari, Bed’ül- Halk, 10.

61 Kalp, insanda bir merkezdir. Onun gibi, büyük cehennemin esaslarını taşıyan yerin içindeki ateş, o büyük cehenneme bir kalp gibidir. İnsanın kalbinde dolaşan öfke, gadap, düşmanlık gibi menfi duygular misali, yerin altındaki bu küçük cehennem, ifrit gibi ateşten yaratılan varlıklara bir mekândır. Topraktan yaratılan insan toprakta yaşar. Ateşten yaratılan bu varlıklar da ateşte yaşarlar. Keza, bir buz dağının üçte biri su üzerinde iken üçte ikisi suyun altında olması gibi, insan mahiyetinde “sır” denilen bir derinlik boyutu vardır. Üstteki ifadelerden arzın dahi bu tarz bir derinlik boyutuna sahip olduğu anlaşılıyor. İnsanı sadece et ve kemikten ibaret görmek hata olduğu gibi, arzı dahi taş ve kayadan, mağma ve ateşten ibaret görmek hata olur.

62 Önceki ayette ibadet emredilmişti.

63 **Farz-ı muhal**, olmayacak bir şeyi olmuş gibi farz etmektir. **“Göklerde ve yerde Bir’den başka ilâhlar olsaydı, gökler ve yer bozulurdu”** (Enbiya, 22) ayeti böyle bir farz-ı muhal örneğidir.

64 Yani, Allah onların şüphe içinde olup olmadıklarını elbette bilmektedir.

65 Mazruf, zarfın içinde olana denilir. Ayetin üslûbundan, şüphenin onları âdeta yuttuğu hayale gelmektedir.

66 Bazıları belli bir makamdan sonra ibadete lüzûm olmadığını tevehhüm edebilir. Hâlbuki en büyük insan olan Peygamber Efendimiz son anına kadar ibadete azami dikkat etmiştir. Bu noktada, Hristiyanların Hz. İsayı “kul” makamından -hâşâ- ulûhiyet makamına çıkarmaları da hatırlanabilir. Hâlbuki O da Allah’ın bir kulu idi, kul olarak yaşadı, kul olarak semaya yükseltildi.

67 Buradaki “on üç asır” ifadesi eserin telif tarihi itibariyledir.

68 **İnniyyet** ve **limmiyet**, “inne” ve “lime” kelimelerinden gelen birer masdardır. Birincisi bunun mutlaka böyle olduğunu, ikincisi ise bunun niçinini anlatır.

69 İlgili kelimeden hareketle buna **“sarfe mezhebi”** denilir.

70 **Necm**, Kur'ân-ı Kerim'in bir defada indirilen kısmına denir. **Taife**, "kısım" anlamında kullanılır. **Nevbet** ise, "sıra ile görülen iş" demektir. Sûrenin başı ve sonu bellidir, kendi içinde bir bütünlüğe sahiptir. Diğer üçünde ise bu özellik yoktur.

71 Sûre, sur ile aynı kökten gelir. Şehrin etrafını çeviren ve o şehre bambaşka bir güzellik katan surlar misali, Kur'an bu surlu sûreler ile çevrilidir.

72 Yani, o kitaplar da Allah'ın kelâmı olmakla beraber, Kur'ân derecesinde değillerdir. Kur'ân bütün semavî kitapların esaslarını tazammun eder.

73 **Mukaddem** ve **tâli** Mantık ilminde birer ıstılahtır. Mesela "güneş doğarsa, yıldızlar gizlenir" önermesine bakalım. Bu önerme iki kısımdan meydana gelmiştir. Burada "güneş doğarsa" kısmı **mukaddem** olarak "yıldızlar gizlenir" ifadesi ise **tâli** olarak isimlendirilir. "Mukaddem" denilmesi, cümlenin ilk kısmı olması yönündendir. **Tâli** denilmesi ise, ilk cümleyi takip etmesi yönündendir. Tefsiri yapılan ayette "Eğer iddianızda doğru iseniz Kur'ân'ın mislini getirirsiniz" manası vardır. Buradan da mantıkî bir sonuç olarak, "getirmediğinize göre, iddianızda sadık değilsiniz" manası kendini göstermektedir.

74 Yani, "eğer iddianızda sadık olsaydınız, Kur'ân'ın en azından bir suresinin mislini getirirdiniz. Ama getiremediniz. Öyleyse sadık değilsiniz. Davanızda yalancı olmanız sizi cehennem ateşine ehil kılar. Öyleyse **"yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının."**

75 "Yapmak" anlamındaki bu fiil, Arapçada diğer fiillerin bir mizanı olarak kullanılır. Kullanım olarak da diğer fiiller bununla ifade edilebilir. Sözgelimi "bina etti" fiili, "bina yaptı" şeklinde, "medihte bulundu" fiili "medih yaptı" şeklinde söylenebilir.

Birinden bahsederken mesela "o" zamirini ilgili şahsın ismi yerine kullanmamız gibi, "yapmak" fiili de çok fiilleri ifade için kullanılır.

Bir insanın pek çok fiilleri anlatıldıktan sonra "bütün bu yaptıkları bize şunu gösteriyor" dediğimizde, bu yapmak fiiliyle bütün o fiilleri ayrı ayrı kastetmiş oluruz.

76 **İttika** kelimesi, imanlı bir sakınmayı çağrıştırır. **Tecennüb** kelimesinde ise sadece bir sakınma vardır. Böyle olunca, cehennem ateşinden sakınmanın yolu takvadan geçmektedir.

77 Mantıkta "suğra" ve "kübra" kavramları vardır. Mesela şu cümlelere bakalım:

-Her sarhoşluk veren şey haramdır **(Suğra)**.

-Bira sarhoşluk vericidir. (**Kübra)**

-O hâlde bira haramdır. **(Netice)**

Başka bir misal: Yalan söyleyen birine "yalan söylediğin için seni sevmiyorum" demek yerine "ben yalan söyleyenleri sevmem" dememiz daha etkili olabilir. Bu cümlenin içinde, "şayet yalan söylersen seni de sevmem" manası zâten bulunmaktadır.

23. DERS: CENNET

Bil ki: Bu ayetin nazmı da, diğer kardeşleri gibi üç cihetledir:

-Ayetin tamamının öncesiyle nazmı.

-Cümlelerin kendi aralarında nazmı.

-Her cümledeki kelimelerin nazmı.

Ayetin öncesiyle nazmı

Bil ki: Ayetin bildirdiği mananın önceki ayetlerle farklı irtibatları, onlara uzanmış çeşitli çizgileri vardır. Şöyle ki:

Görmez misin Kur'ân, bu sûrenin başında kendini medhetti, peşinden iman eden ve salih amel işleyen mü'minleri övdü, bu ayetle de imanın neticesi ve salih amelin meyvesine nasıl işaret etti.

Keza, önceki ayetlerde kâfirleri zemmedip münafıkların kötülüğünü ortaya koydu, onların ebedi azabı netice veren yollarını beyan etti, bu ayetle de ebedi saadet nuruna telvihte bulunup onlara gösterdi, ta ki bu büyük nimeti kaybetmekle pişmanlıkları kat kat olsun.

Sonra, **"ey insanlar! Rabbinize ibadet ediniz"** diye insanları mükellef kıldı. Mükellefiyette ise meşakkat, külfet ve bazı dünyevî hazır lezzetlerin terki vardır. İşte bu ayetle de, nefislerini hoşnut etmek ve kendilerine güven vermek için ilerde kavuşacakları nimetlerin kapılarını açıp onlara gösterdi.

Sonra, mükellefiyetin esası olan iman rükünlerinin en birincisi olan tevhidi öncesinde isbat etti, bu ayetle de,

-Tevhidin meyvesi,

-Rahmetin unvanı,

-Allah'ın rızasının mukaddimesi olan cenneti ve ebedi saadeti göstermek suretiyle sarih olarak beyan etti.

Sonra, **"Eğer kulumuza indirdiğimizden şüphe içinde iseniz…"** ayetiyle Kur'ân'ın mu'cize olduğunu göstererek iman rükünlerinin ikincisi olan nübüvveti isbat etti. Bununla ve matvi bir şekilde önceki ayetle de nübüvvet vazifesine ve "Kur'ân lisanıyla uyarmak ve müjdelemek" şeklinde Peygamberin mükellefiyetine işaret etti.

Tezad da bir münasebet olduğu sırrıyla, hemen yakınındaki ayette uyardı, korkuttu, sakındırdı. Bu ayette de vaadde bulundu, teşvik etti, müjdeledi.

Nefsi boyun eğdiren, itaati devam ettiren ve vicdanı aklın hükmüne muti kılan şey, terğib ve terhibi cem' ederek korku ve şevk hislerinin heyecana getirilmesidir. Çünkü aklın hükmü ve emri geçicidir, bundan dolayı vicdanda daimi bir muharrikin ve âmirin bulunması gerekir.

Ayrıca, önceki ayette ahiretin iki kısmından birine işaret etti, bu ayetle de ebedi saadetin menbaı olan diğer kısmı tamamladı.

Keza, orada ateş ile cehenneme telvihte bulundu, burada ise açıktan cenneti beyan etti.

Sonra bil ki: **Cennet ve cehennem**,

-hilkat şeceresinden (yaratılış ağacından) ebede doğru uzanıp giden bir dalın iki meyvesidir.

-Kâinat silsilesinin iki neticesidir.

-Kâinat mahsullerinin iki mahzenidir.

-Ebede doğru akıp giden kâinatın iki havuzudur.

Evet, kâinat çalkalanır, şiddetli bir hareketle birbirine karışır. Ardından cennet ve cehennem ortaya çıkar, her biri kendine münasip sakinlerle dolar.

Bunun izahı:

Allah (celle celaluh), akılların anlamaktan aciz kaldıkları pek çok hikmetlerle, ibtila ve imtihan için bir âlem yaratmayı murat etti ve nice hikmetler için bu âlemin tağyir ve tahavvülünü istedi. Şerri hayırla mezcetti, faydanın içine zarar kattı, güzelliğin içine çirkinlik bıraktı. Bunları (şerri, zararı ve çirkinliği) cehenneme ulaştırdı; hayrı, faydayı ve güzelliği cennette tecelli edecek şekilde sevketti.

Hem beşeri denemek, onları müsabakaya sevk etmek ve bu imtihan meydanında o beşerde farklılıklar ve değişikliklerin vücudunu murat etti, kötüleri iyilerle karıştırdı. Ardından tecrübe vakti tamamlanıp irade-i İlâhiye onların ebediliğine taalluk edince, eşrarı (kötü insanları), وَامْتَازُوا الْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ **"Ey mücrimler, bugün ayrılın!"** hitabına hedef kıldı. (Yasin, 59) Ebrarı (iyi kimseleri) ise, فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ **"Ebedî kalmak üzere girin cennete"** hitabıyla taltif ve teşrif etti. (Zümer, 73)

Bu iki farklı insan grubu birbirlerinden ayrılınca kâinat tasaffi etti. Zarar ve şer maddesi; fayda, hayır ve kemâl unsurundan ayrılıp bir tarafa çekildi.

Elhasıl: Kâinata dikkatle bakılsa onda iki esas unsur ve uzanmış iki damar görülür. Bunlar ayrılıp ebedilik kazanınca, cennet ve cehennem olurlar.

Mukaddime

Bu ayet, öncesiyle beraber kıyamet ve haşre işarettir. Bu meselede medar-ı nazar dört noktadır:

1-Âlemin harabının imkânı ve ölmesi

2-Bunun vukuu

3-İmar ve ihyası

4-Bunun vukuu

1- Kâinatın ölümünün imkânı

Bil ki: Tekâmül kanunu altına giren şeyde neşv ü nema vardır. Neşv ü neması olanın tabiî bir ömrü vardır. Tabiî ömrü olanın fıtrî bir eceli olur, ölümün hükmünden kurtulamaz. İstikra (tüme varım) yoluyla ekser nev'ilerin fertlerinin ölümleri buna delildir.[1] Nasıl ki insan küçük bir âlemdir, harabiyetten kurtulamaz. Öyle de âlem dahi büyük bir insandır, elbette o da ölümden kurtulamaz. Nasıl ki ağaç kâinattan bir nüshadır, tahribe ve çözülmeye maruzdur; onun gibi şecere-i hilkatten gelen silsile-i kâinat, tamir için tahribe maruz kalacaktır. Şayet fıtrî ömründen önce irade-i ezeliye ile bir fırtına veya harici bir maraz ona arız olmazsa ve onun Sanii daha önce onu harap etmezse, bizzarure ve alâ külli hâl, hatta fennî bir hesapla bir gün gelecek, o günde,

اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْۙ "**Güneş dürüldüğünde…**"

وَاِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْۙ **"Yıldızlar saçılıp döküldüğünde…"** (Tekvîr, 1-2)

اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْۙ "**Sema yarıldığında**" (İnşikak, 1) manaları görülecek, fezada acip bir hırıltı ve dehşetli bir sesle büyük insanın sekeratı tezahür edecek.

2-Bunun vukuu,

-Bütün semavi dinlerin icmaı,

-Her bir selim fıtratın şehadeti,

-Kâinatın tağayyür, tebeddül ve tahavvülünün işareti ile sabittir.

Şayet âlemin sekeratını ve can çekişmesini tasavvur etmek istersen, bil ki:

Kâinat dakik, ulvî bir nizamla birbirine bağlanmış ve hayret verici bağlarla birbiriyle bütünleşmiş hâldedir. Gökteki yıldızlardan biri "kün" emri veya "mihverinden çık!" hitabına mazhar olunca, âlemin can çekişmeye başladığını görürsün. Bakarsın ki sonsuz fezada yıldızlar çarpışıyor, gök cisimleri birbirine vuruyor, bunun sonucu olarak gök gürler gibi dehşetli sesler yükseliyor, birbirinin yüzüne çarpıyor, yıldızlar bu arzımız büyüklüğünde, belki daha büyük kıvılcımlar atıyorlar. En küçük kurşunu

arzımızdan daha büyük milyonlar top güllesinin patlamasının sonucunda meydana gelen bir ölüm hırıltısını hayal edebilirsen et…!

İşte bu ölümle hilkat çalkalanır, kâinat birbirinden ayrılır, cehennem kendi aşiretini ve maddesini alarak bir tarafa çekilir; cennet, taifesini toplayıp kendini meydana getiren unsurlardan medet alarak tecelli eder.

Eğer desen: Kâinat niçin değişken, geçici, tahribe müheyya, ardından da kıyamet günü ebedi, muhkem, sabit olacak şekilde yaratıldı?

El-cevap: Hikmet ve inayet-i ezeliye, tecrübe ve ibtilayı, istidatlardaki neşv ü nemayı, kabiliyetlerin zuhurunu, ahirette hakiki gerçekler olacak nisbî hakîkatlerin ortaya çıkmasını, nisbi mertebelerin vücudunu ve akılların idrak edemeyeceği çok hikmetleri iktiza etti.[2] Sani (celle celaluh), farklı tabiatları birbirine kattı, zararları menfaatlerle mezcetti, şerleri hayırlar arasına yerleştirdi, çirkinlikleri güzelliklerle bir araya cem' etti. Kudret eli zıtları hamur gibi yoğurdu ve kâinatı tebeddül, tağayyür, tahavvül ve tekâmül kanununa tabi kıldı. Ne zaman ki imtihan meydanı kapandı, ibtila zamanı sona erdi, hasad vakti geldi, Sani (celle celaluh) birbirine karışmış zıt şeylerin bir daha değişmemek üzere tasfiyesini, tağayyür sebeplerinin temyizini, ihtilaf meydana getiren maddelerin ayrılmasını inayetiyle murat etti.

"Birbirine uygunluk intizamın şartıdır, nizam ise devamın sebebidir" sırrı ile, cehennem, zevali olmayan muhkem bir cisimle, وَامْتَازُوا اَلْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ "**Ey mücrimler, bugün ayrılın!"** hitabına mazhar oldu. (Yasin, 59) Cennet, esasatıyla beraber müebbet, müşeyyet bir cisimle tecelli etti.

Sonra Allah Teâla kâmil kudretiyle bu iki ebedi diyarın sakinlerine asla bozulup dağılmayacak muhkem bir vücut verdi. Bu dünyada çökmeye sebep olan değişme, bünyeye giren ve çıkan maddelerin farklı nisbette olmasındandır. Ahirette ise, nisbetler istikrarlı olduğu için çözülmeye ve dağılmaya yol açmayan bir tağayyür söz konusu olabilir.

3-4- Bozulan âlemin imar ve haşrinin imkân dâhilinde olması ve vukuu

Bil ki: Tevhid ve nübüvvetin, sadece naklî delille isbatı sahih olmaz.[3] Zira bu, devri gerektiren bir durumdur.[4] Buna binaen Kur'ân onlarla ilgili aklî delillere de işaret etmiştir.

Haşre gelince, onun isbatı hem akılla, hem de nakille yapılabilir.

Aklî delil ise, **"onlar ahirete yakînen inanırlar"** ayetinin tefsirinde elden geldiğince beyan ettik, ona müracaat et.

Özü şudur: Nizamı nizam, rahmeti rahmet ve nimeti nimet eden ancak haşrin gelmesidir…

Naklî delil ise, Kur'ân -ı Mu'cizül- Beyan ile beraber, bütün peygamberlerin vukuuna dair beyanlarıdır.

Aklî delile de remzeden naklî delil ise: Fahreddin Razinin bu ayeti tefsirindeki açıklamalarına müracaat et. Çünkü O, haşri isbat eden ayetleri birer birer saymıştır.

Elhasıl: Nev'ilerin pek çoğunda haşrin nazirelerine, benzerlerine ve emsallerine dikkat eden herkes, çeşitli emarelerden hareketle cismanî haşrin ve ebedi saadetin vücuduna süratle intikal eder.

Cümlelerin birbiriyle nazmına gelince:

Bil ki: Bu ayetin cevher misal cümlelerinin ve silsilesinin kendisine dizilmiş olduğu ip şudur:

Saadet-i ebediye iki kısımdır.

Birincisi ve en önemlisi: Allah'ın rızası, taltifi, tecellisi ve kurbiyeti.

İkincisi: Cismanî saadet. Bu da mesken, yiyecek ve aile hayatıyla olur. Bu nimetleri tamamlayan ve mükemmel kılan şey ise, devam ve süreklilik tir.

Birincisinin kısımları, tafsilden müstağnidir veya tafsili gayr-ı kabildir.

İkincisinin kısımları ise:

Bunlardan **meskenin en latîfi**, nebatatı arasında suların aktığı meskenlerdir. Görmez misin, şiire ilham veren, kalplerde aşkı coşturan ancak köşklerinin altında ve bostanları arasında suyun şırıltı ve şıpıltıları olması ve nehirlerin ıslık çalarak akmalarıdır.

Yiyecekten murat rızktır. Rızkın lezzetinin kemâli, **kût olması yönüyle** kendisine ülfet ve ünsiyet olmasında; **meyve olması yönüyle** ise lezzetinin kemâli, bir cihette yenilenmesindedir. Çünkü ülfet edilmiş olması hükmüyle, nimetin yüksek derecesi ve emsallerine üstünlüğü bilinir.

Keza, lezzeti tamamlayan hususlardan biri de, onun kendi amelinin karşılığı olduğunu bilmektir.

Bir başka husus ise, itminan lezzetinin meydana gelmesi için o nimetin menba ve mahzeninin göz önünde hazır olmasıdır.

Aile hayatına gelince: Bil ki, insanın en şiddetli ihtiyaçlarından biri, müdavele-i muhabbet ve mübadele-i aşkta bulunmak, birbirine ünsiyet etmek, lezzette ortak olmak, hatta hayret ve tefekkür gibi durumlarda birbirine yardımcı olmak için kalbine mukabil bir kalbin bulunmasıdır. Görmez misin, hayrette kaldığı bir şeyi gören veya acip bir şeyde tefekküre dalan kişi, velev zihnen de olsa hayretini paylaşmada kendisine ortak olacak birini arar. Sonra, kalplerin en latîfi, en şefkatlisi ve en hararetli olanı kısm-ı sani, yani kadın kalbidir.

Sonra, ruhî imtizacı tamamlayan, kalbî ünsiyeti tekmil eden ve surî beraberliği safileştiren, kısm-ı saninin kötü huylardan ve nefret ettirici arızalardan uzak ve tertemiz olmasıdır.

Eğer desen: Yemek, şahsın hayatının devamı içindir. Çünkü bununla vücuttan ayrılan şeylerin tamiri gerçekleşir. Aile hayatı ise, insan neslinin devamı içindir. Hâlbuki ahirette şahıslar ebedidirler, onlarda tahvil ve çözülme söz konusu olamaz. Keza, ahirette tenasül de yoktur?

El-cevap: Ekl ve nikâhın (yemenin ve aile hayatının) faydaları, hayatın ve neslin devamına münhasır değildir. Hatta elemlerle dolu bu âlemde bile onlarda büyük bir lezzet varken, saadet ve lezzet âlemi olan cennette, bu ikisinde yüce ve nezih lezzetler nasıl olmaz?

Eğer desen: Burada lezzet, elemin def'inden ibarettir?[5]

El-cevap: Elemin defi lezzet sebeplerinden sadece bir tanesidir…[6]

Keza, ebedi âlemi bu âleme kıyas etmek, kıyas-ı maal- fârıktır. Hatta bu Horhor bahçesiyle o yüksek cennet arasındaki nisbet, ahiret lezzetleriyle onların şu dünyadaki benzerleri arasındaki aynı nisbettir.[7] O cennet bu bahçeden sonsuz derece üstün olması gibi, ikisinin lezzetleri de o derece farklıdır. Bu büyük farklılığa İbni Abbas (r.a) şöyle işaret eder: "Cennette, dünya nimetlerinin sadece isimleri vardır."

Cennette ebedilik ve lezzetin devamına gelince:

Bil ki: Lezzeti hakîkî lezzet yapan, ona zevalin ârız olmamasıdır. Çünkü nasıl ki elemin def'i lezzettir veya ona bir sebeptir, aynı şekilde lezzetin zevâli elemdir, hatta lezzetin zevâlinin tasavvuru da elemdir. Mecazi âşıkların şiirlerinin tamamı, bu elemden bir enin ve feryad u figandır. Hakiki aşka ulaşamayan her aşıkın divanı, ancak mahbubun zevalini tasavvurundan neşet eden bu elemden bir ağlama ve gözyaşıdır.

Evet, geçici lezzetlerin çoğu, bittiğinde daimî elemleri netice verir. Kişi ne zaman bunların zevalini hatırlarsa, bu ruhanî eleme tercüman olan "eyvah, vâ esefa" sözleri ağzından feveran eder.

Elemlerin çoğu ise sona erdiğinde daimî lezzetler kazandırır. Kişi bunları hatırladıkça, bunlardan kurtulduğu için manevî bir nimete işaret eden "oh, elhamdülillah" der.

Evet, insan ebed için yaratılmıştır. Onun hakiki lezzeti, ancak marifetullah, muhabbetullah, kemâl, ilim gibi ebedi şeylerde husule gelir.

Elhasıl: Lezzet ve nimet, ancak ve ancak daimi olduklarında lezzet ve nimet olurlar.

Bu dizilişi gördükten sonra, şimdi ayetin cümlelerini onda yerleştirebilirsin.

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ **"İman eden ve salih amel işleyenleri müjdele!"**

Bil ki: Allah Teâla insanları mükellef kıldı, nübüvveti isbat etti, peygamberi müjde ile ilgili emrini tebliğe mükellef yaptı, ta ki teklifin imtisalini sağlasın. Çünkü teklifte bir derece meşakkat ve dünyevî lezzetlerin terki vardır. Böylece Peygamber, Allah'ın azabını hatırlatmakla me'mur olduğu gibi, Allah'ın rızası, taltîfi ve kurbiyetini ve ebedi saadeti müjdelemekle de me'murdur.

أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ **"Onlar için altlarından nehirler akan cennetler var."**

Bil ki: Daha önce geçtiği gibi, -cismanî bir varlık olması hasebiyle- insanın zaruri ihtiyaçlarının birincisi, mekân ve meskendir. Mekânın en güzeli, içinde bitkiler ve ağaçlar olanıdır. Bunun en latîfi, yeşillikleri arasında suyun aktığı yerlerdir. Bunun da en mükemmeli, ağaçların arasından ve köşklerin altından kesretle nehirlerin aktığı mekânlardır. Bundan dolayı ayette, **"altlarından nehirler akar"** denilmiştir.

Az önce işittiğin gibi, mekândan sonra insanın en şiddetli ihtiyacı ve cismanî lezzetlerin en mükemmeli yeme ve içmedir. Ayette "cennet ve nehir" kelimeleriyle bu ikisine işaret edilmiştir.

Rızkın en mükemmeli, benzerlerine üstünlük derecesinin bilinmesi için, me'luf ve me'nus olan, yani kendisine ülfet ve ünsiyet edilendir. Meyvenin en lezizi, daima yenilenmesidir. Lezzetin en safisi, elde edildiği yerin malûm ve yakın olmasıdır. Bunların en lezzetlisi, kendi amelinin karşılığı olduğunun bilinmesidir. Bundan dolayı ayette كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ "**Her ne zaman o cennetlerden bir meyve ile rızıklandırılsalar, 'bu daha önce de rızıklandığımız şeydir' derler"** denilmiştir.

Yani "dünyada bunlarla rızıklandırılmıştık veya şimdikinden daha önce benzeri rızıklar bize verilmişti."

وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا "**Rızıkları onlara benzer olarak verilir."**

Bil ki: Hadiste "cennet nimetlerinin şeklen dünyadakilere benzeyeceği, ama tatlarının farklı olacağı" ifade edilmiştir. İşte bu ayet, meyvedeki teceddüt lezzetine işaret eder. Lezzetin kemâli, şahsa hizmet edilmesi ve nimetlerin kendisine sunulmasıdır.

وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ "**Onlar için orada tertemiz eşler vardır."**

Bil ki: Daha önce gördüğün gibi, insan kendisiyle sükûnete ereceği, birbirlerinin gözleriyle bakacağı, rahmetin en latîf lem'alarından olan muhabbetten istifade edeceği bir yakına, bir hayat arkadaşına muhtaçtır. Görmez misin, bu dünyada tam bir ünsiyet onlarladır.

وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ "**Onlar orada ebedidirler."**

Bil ki: İnsan bir nimete rastlasa veya bir lezzete ulaşsa, zihnine ilk gelen şey "acaba bu devam edecek mi, yoksa zeval ile bizi elem içinde mi bırakacak" sorusudur. İşte bundan dolayı Kur'ân, **"Onlar orada ebedidirler."** diyerek nimetin tekmiline işaret etmiştir. Bununla cennetin daimiliğini, onların ve eşlerinin orada devam etmelerini, lezzetlerin devamını ve istifadenin sürekli oluşunu anlatmıştır.

Her bir cümlenin kelimelerinin nazmı

وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ **"İman eden ve salih amel işleyenleri müjdele!"**

وَ Bu atıf harfi, atfedilen iki şey arasında münasebet bulunması sırrıyla, önceki ayetin burnundan takattur eden "uyar" manasına bir işarettir.[8]

بَشِّرْ **"Müjdele"**

Bu ifade, remzeder ki:

-Cennet Allah'ın lütfu olup O'na vâcib değildir.[9]

-Yapılan amel, cennet için yapılmamalıdır.

"**Müjdele"** ifadesindeki emir şekli ise, "müjdeleyerek tebliğ et" manasına bir îmadır. Çünkü peygamber, tebliğ ile mükelleftir.

اَلَّذِينَ آمَنُوا **"İman edenleri"**

"Mü'minleri" demesi daha kısa iken bu ifadenin tercihi, sûrenin başında اَلَّذِينَ ile anlatılan mü'minlerin özelliklerine bir telvihtir. Bu, orada tafsilatıyla anlatılanın burada mücmel olanı beyan etmesi içindir. Burada onların iman etmeleri ve salih amel işlemeleri, اٰمَنُوا وَعَمِلُوا şeklinde geçmiş zaman sığasıyla ifade edilmiş, sûrenin başında ise يُؤْمِنُونَ **"iman ederler"** ve يُنْفِقُونَ **"infak ederler"** şeklinde geniş zaman sığasıyla anlatılmıştır. Bu, medih ve hizmete teşvik makamının şanının geniş zaman sığası olduğuna işarettir. Ama mükâfat ve karşılık verme makamına uygun olan, geçmiş zaman sığasıdır. Çünkü ücret, hizmetten sonradır.

وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ **"Ve salih amel işleyenleri"**

Buradaki وَ harfi "mugayeret" sırrıyla Mu'tezilenin dediğinden farklı olarak, amelin imana dâhil olmadığına ve amelsiz imanın da yetmediğine bir işarettir.[10]

Ayetteki "amel" lafzı, müjdelenen şeyin ücret gibi olduğuna bir remizdir.[11]

اَلصَّالِحَاتِ **"Salih ameller"** ifadesi mübhem ve mücmeldir. Mısırlı Şeyh Muhammed Abduh,[12] "salih amellerin burada belirlenmeyip mutlak bırakılması, insanlar arasında malûm ve meşhur olmalarındandır" der. Ben de derim: "Bu mana ile beraber, sûrenin başına itimaden burada mutlak bırakılmıştır."

أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ **"Onlar için altlarından nehirler akan cennetler var."**

Bil ki: Burada ele alınacak olanlar:

– أَنَّ deki tahkik,

–ل (lâm) daki tahsis,

– لَهُمْ deki takdim,

– جَنَّاتٍ cennet kelimesinin çoğul ve elif lâmsız gelmesi,

– تَجْرِي cereyanın zikri

– مِنْ harfinin تَحْتِ ile beraber gelmesi.

– اَلْأَنْهَارُ "nehir" kelimesinin tahsisen kullanılması ve elif-lâmlı gelmesi.

Bütün bunlar, nemli, suyu çeken toprağın merkezî bir havuzu suyla beslemesi misali, ayetin sevkinden esas maksat olan "sürur ve mükâfatın lezzeti" manasına yardım eder, destek verirler.

أَنَّ **"Gerçekten"**

Tahkîk için olan bu harfin gelmesi, bu derece azametli bir müjdede akıl tereddüt ettiğinden te'kide ihtiyaç olduğuna; ayrıca sürur makamının vehimlerden uzak olması gerektiğine bir işarettir. Çünkü (böyle bir makamda arız olabilecek) küçük bir vehim hayali kırar, sürûru uçurur.

Keza, bunun sırf bir vaat olmayıp hakaiktan bir hakîkat olduğuna bir imadır.

لَهُمْ **"Onlar için"**

ل (Lâm) **"İçin"** anlamındaki bu harf, cennetin onlar için olmasına, onların buna malik olmalarına ve bir lütuf olarak buna liyakatlarına işaret eder. Bu ise, lezzeti tekmil ve sürûru artırmak içindir. Yoksa çoğu kere bir hükümdar, bir zavallıyı misafir edebilir.[13]

لَهُمْ ün öne alınması, insanlar arasında cennetin onlara has kılındığına bir işarettir. Çünkü cehennem ehlinin hâlini düşünmek, cennet lezzetinin kıymetinin zuhuruna bir sebeptir.

جَنَّاتٍ **"Cennetler"**

"Cennet" kelimesinin çoğul gelmesi, cennetlerin birden fazla olduğuna, ayrıca amellerin mertebelerinin farklılığı nisbetinde mertebelerinin çeşit çeşit olduklarına bir işarettir.

Keza, cennetin her bir cüz'ünün yine bir cennet olduğuna bir remizdir.

Ayrıca, her bir insana cennetten düşen hissenin, cennetin genişliği sebebiyle cennetin tamamı gibi olduğuna, yoksa cemaat hâlinde bir yere sevk edilmeyeceklerine bir îmadır.[14]

Cennet kelimesinin elif-lâmsız gelişi, muhatabın zihnine "o cennette öyle şeyler var ki, ne göz görmüş, ne kulak işitmiş, ne de insan kalbine gelmiştir" manasını okur.[15]

Hem, cenneti muhatapların zihinlerine havale eder, ta ki her biri beğendiği, hoşlandığı tarz üzere hayâl etsin.

Keza, elif-lâmsız oluşu, sanki وَفِيهَا مَاتَشْتَهِيهِ اْلاَنْفُسُ وَتَلَذُّ اْلاَعْيُنُۚ **“orada nefislerin hoşuna giden ve gözlerin lezzet aldığı her şey vardır”** (Zuhruf, 71) ayetinden bedel gibidir.

تَجْرِي **“Akar”**

Bil ki: Bahçelerin en güzeli kendisinde su olandır. Bunların en güzeli, suları akandır. Bunların da en güzeli, akışı devamlı olandır. Bu lafızla, cennet nehirlerinin devamlı aktığına işaret etti.

مِنْ تَحْتِهَا **“Altlarından”**

Bil ki: Yeşillikler içinde akan suyun en güzeli, bu bahçeden safi olarak çıkması ve köşklerin altından şırıl şırıl akması ve ağaçların arasında münteşir olarak seyelanıdır. **“Altlarından”** diyerek bu üçüne işaret etti.

اَلْأَنْهَارُ **“Nehirler”**

Bil ki: Bahçelerde akan suyun en güzeli, çok olmasıdır. Sonra bunun da en güzeli, su arklarından benzeri suların peş peşe gelmesidir. Çünkü birbirine benzeyen şeylerin tenazur (birbirine bakma) durumlarıyla, parçaların kıymetinden çok daha ziyade güzellikler husûle gelir. Bunun da en güzeli, suyun tatlı, hoş leziz olmasıdır. مِنْ مَٓاءٍ غَيْرِ اٰسِنٍۚ **“bozulmayan temiz sudan nehirler”** (Muhammed, 15) ayeti buna dikkat çeker.[16]

İşte Kur’ân “nehir” lafzını kullanarak, bunu çoğul olarak ifade ederek ve elif-lâmlı kılarak bütün bunlara işaret etmiştir.

كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا قَالُوا هٰذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ **“Her ne zaman o cennetlerden bir meyve ile rızıklandırılsalar, ‘bu daha önce de rızıklandığımız şeydir’ derler.”**

Bil ki: Ayetin bu kısmının parçaları pek çok zımnî cümleler tazammun eder.

İstinaf cümlesi olması, mukadder bir suale cevap olduğundandır. Bu sual ise, müteselsil sekiz sualden memzuçtur. Şöyle ki:

Kur’ân’ın muhatapları böyle âli bir meskenle müjdelenince, muhatabın zihnine şu sorular gelir:

-Acaba orada rızık var mı, yoksa yok mu?

-Rızık varsa nereden geliyor ve ortaya çıkıyor?

-Bu cennetin kendisinden çıkıyorsa, ondaki hangi şeydendir?

-Cennet meyvelerinden ise, acaba bunlar dünya meyvelerine benziyorlar mı?

-Şayet benziyorlarsa, acaba birbirlerine de benziyorlar mı?

-Aralarında benzerlik varsa, acaba tatları farklı mı?

-Tatları farklı ise, acaba meyve koparıldığında yeri boş mu kalıyor, yoksa dolduruluyor mu?

-Yerine başkası geliyorsa, acaba ondan yenilmesi devam ediyor mu?

-Devam ediyorsa, acaba yiyenlerin hâli nasıldır? Sevinmiyorlar mı?

-Seviniyorlarsa, acaba ne diyorlar?

Bu soruları anladınsa şimdi bak, Kur'ân bu müteselsil sorulara bu cümlenin parçalarıyla nasıl cevap verdi:

كُلَّمَا **"Her ne zaman"**

Bu lafız devam ve tahkîke bir işarettir.

رُزِقُوا "**Rızıklandırıldılar"**

Bunun geçmiş zaman sığasıyla gelişi, vukuunun muhakkak olduğuna işarettir.

Keza, onların zihnine bu rızkın dünyadaki benzerini hatırlatmaya bir îmadır.

Meçhul sığa ile olması, meşakkatin olmayışına ve rızkın onlara getirilmesiyle hizmet edilen kimseler olduklarına işarettir.

مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ "**Oradan herhangi bir meyve ile"**

مِنْ ثَمَرَاتِهَا Yani "onun meyvelerinden" demek yerine tercihen böyle ifade edilmesi, mezkûr suallerdeki iki soruya cevap olması içindir.[17]

ثَمَرَةٍ **"Meyve"**

Bu kelimenin tamim ifade eden elif-lâmsız gelişi, hangi meyve olursa olsun rızık olduğuna bir işarettir.

رِزْقًا "**Rızık olarak"**

Bu kelimenin elif-lâmsız gelişi, bunun sizin bildiğiniz türden açlığı gidermek için yenilen bir rızık olmadığına bir işarettir.

قَالُوا "**Dediler"**

Bu lafız, hükmün bir lâzımı olarak onların kendi aralarında sevinçle ve hayretle konuştuklarına bir imadır.

هٰذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ **“Bu daha önce rızıklandırıldığımız şey.”**

Bil ki: Burada ıtlak, dört manayı tazammun eder:

1-“Bu, dünyada rızıklandırıldığımız salih ameldir.”

Amel ve amelin karşılığı arasındaki şiddetli irtibat sebebiyle, sanki amel ahirette sevap olarak tecessüm etti.

Sevinmeleri bundandır.

2-“Bu, tatları arasında büyük farklılık olmakla beraber dünyada rızıklandırıldığımız yiyeceklerdir.”

Hayretleri bundandır.

3-“Bu, biraz önce yediğimizin misli. Ülfet ve teceddüd lezzetini cem’ etmek için, şeklen benzerlik var, ama lezzeti farklı.”

Mutlulukları bundandır.

4-“Şu ağacın dalları üzerindeki meyve, aslında biraz önce yediğimiz meyve iken, ona bedel birden orda meydana geliyor. Sanki, o oluyor.”

Buradan da cennet meyvelerinin eksilmeyeceği anlaşılır.

وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا **“Rızıkları müteşabih olarak getirilir.”**

Bil ki: Bu cümle, önceki hükmü tasdik ve talîl için bir fezleke, bir tezyîl ve itiraziyedir.[18]

أُتُوا **“Getirilir.”**

Meçhul sığa ile rızıklarının getirildiğinin söylenmesi, onlar için cennette hizmetçiler olduğuna bir işarettir.

مُتَشَابِهًا **“Müteşabih olarak”**

Müteşabih kelimesi ise, biraz önceki işarette bahsedilen iki lezzetin cem’ine işarettir.[19]

وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ **“Onlar için orada tertemiz eşler vardır.”**

وَ Atıf münasebeti sırrıyla “onlar cisimleri için meskene ihtiyaçları olduğu gibi, ruhları için de sükûnete muhtaçtırlar” manasına işarettir.

لَهُمْ **“Onlar için”**

Bu zevcelerin onlar için ve onlara ait olduğuna bir işarettir. Tahsis ve hasra bir remizdir. Ayrıca, dünya kadınlarından başka kendileri için yaratılmış huriler olduğuna bir îmadır.

أَزْوَاجٌ فِيهَا **“Orada eşler var”**

Bu zevcelerin bu cennete layık olduklarına işarettir. Derecelerinin yüksekliği nisbetinde, onların da güzellikleri artar. Ayrıca bunda cennetin bunlarla süslendiğine, güzelleştiğine gizli bir ima vardır.

مُطَهَّرَةٌ **“Tertemiz”**

Bu kelime, bir Mutahhir'in onları tertemiz kıldığına bir işarettir. Kudret elinin tertemiz kıldığı ve kusurlardan uzak hâle getirdiği zevceleri nasıl olurlar sanıyorsun?

Keza, müteaddi, yani geçişli fiilden olmasıyla, dünya kadınlarının temizleme ve arındırmadan sonra, doğrudan temiz olarak yaratılan huriler gibi güzel hâle geldiklerine bir îmâdır.

وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ **“Ve onlar orada ebedidirler.”**

Hem onlar, hem eşleri, hem cennetin lezzetleri, keza cennetin tamamı ebedi olduğuna bir işarettir.

1 **İstikra** (Tüme varım)**:** Fertlerden yola çıkarak genel bir sonuca ulaşmak. Çevremizdeki insanların birer birer ölümlerini görünce, “Bütün insanlar ölümlüdür.” sonucuna varmak gibi…

2 **Nisbî hakîkatler:** Sabit olmayan, başkalarına göre değişebilen gerçekler. Mesela, aynı su, yeni su içmiş birisiyle, susuzluktan ölme derecesine gelen bir kimse için farklı kıymetler taşır. Keza, yüz lira gibi bir para, zengin ve fakir için farklı şeyler ifade eder. Koyun, karıncaya göre büyük, file göre ise küçüktür. Orta seviyede bir âlim, kendisinden alt düzeyde olanlara göre “büyük âlim” kabul edilir. Ama kendisinden üst düzeyde olanların yanında “küçük” kalır. İlme; ibadet, zenginlik, cömertlik, cesaret gibi diğer değerleri kıyas edebiliriz. Kâinat ve insanlık âlemi, bu nisbi gerçeklerle renklenir, anlam kazanır. Bir de sabit gerçeklerin şahıslar tarafından farklı algılanmaları vardır.

3 **Naklî delil:** Kur'ân ve hadis-i şeriften getirilen delil. Herhangi bir mesele hakkında ayet veya hadis varsa, mü'min bir kimse buna böyle inanmakla mükelleftir. Mesela melekleri görmedik ama Kur'ân onların varlığını bize anlatıyor, Peygamber Efendimiz (asm), onları gören biri olarak onlardan söz ediyor. Dinin her meselesinde aklî delil aranmayabilir. Gerçi İslâm'ın meseleleri makûldür, akıl onları kabulde zorlanmaz. Ama -sayıları az da olsa- bazı meseleler aklı aşabilir. Şu var ki, “aklın fevkinde olmak”, akıl dışı olmak demek değildir.

4 Mesela, “Allah vardır, çünkü peygamber haber vermiştir.” “O peygamberdir, çünkü Allah O'nu göndermiştir” dediğimizde her iki hüküm de birbirine dayandırıldığı için devr-i batıl “kısır döngü” olur ve böyle bir delillendirme muteber sayılmaz.

5 Mesela, açlık bir elemdir, yemekle bu elem giderilir. İnsan tok iken yemek istemez.

6 Mesela, insanın hiçbir sıkıntısı olmasa da, bağ ve bahçede dolaşmak, tenezzühte bulunmak o insana lezzet verir.

7 **Horhor**, müellifin Vandaki medresesinin bulunduğu bahçenin adıdır.

8 Önceki ayette kâfirler için cehennem hazırlandığı bildirilmişti. Bunun haber verilmesi, “inanmadıkları takdirde onları böyle bir cehennemle uyar” manasını tazammun eder. Peygamberimiz hem beşir, hem de nezir olarak gönderilmiştir. Yani hem cennetle müjdeler, hem de cehennemle uyarır. “Burnundan” denilmesi istiare yoluyladır.

9 Yani kimsenin Allahtan bir cennet alacağı yoktur, ama O bir lütuf olarak cenneti ihsan edecektir.

10 Âlimlerin çoğunun değerlendirmesine göre iman ve amel ayrı ayrı şeylerdir. Amel, imandan bir cüz değil, onun kemâlinden bir cüzdür. Yani bir insan iman ettiğinde salih amelle bunu destekliyorsa, bu onun imanının kalitesini gösterir. İman bir ağacın köklerine, amel de onun meyvelerine benzetilebilir. Kökler zayıfsa meyveler az ve cılız olur. Onun gibi, amelde noksanlık imanın zayıf olmasına delâlet eder.

11 Bilindiği gibi, memurlar önce ücret alırlar, sonra ay boyunca bunu hak etmek için çalışırlar. İşçiler ise önce çalışır, sonra ücret alırlar. Cenab-ı Hak insanlara peşin olarak ücretlerini vermiş olmakla beraber, salih amel yapan mü’minlere, sanki daha önce bir ücret vermemiş gibi ücret verecektir. Bu, O’nun lütuf ve ihsanının bir tezahürüdür.

12 **Muhammed Abduh: Mısır’ın meşhur âlimlerindendir. 1845 yılında doğdu. 1872 yılında Cemaleddin Afganî ile tanışması hayatında** âdeta **bir dönüm noktası oldu. Afganî’nin etkisinde kalmanın ötesinde, en önemli talebesi olarak tanındı. 1905 yılında vefat etti.**

13 O misafir, orası kendine ait olmadığından tam lezzet alamaz.

14 Dünyada toplu konut bir ihtiyaçtan kaynaklanmıştır, ama cennette her bir ehl-i cennetin cenneti müstakil bir cennet gibi olacaktır.

15 Tırnak içindeki ifade bir hadis-i kudsîdir. Müslim, Cennet, 2.

16 Ayetin tamamı: **“Müttakilere vaad edilen cennetin hâli şöyledir: Orada bozulmayan temiz sudan nehirler, tadı değişmeyen sütten nehirler, içenlere lezzet veren içecekten nehirler ve süzme baldan nehirler vardır. Onlar için cennette her çeşit meyve ve Rablerinden bir bağışlanma vardır.”**

17 Bundan murat, şu iki sualdir: 1-Rızkı varsa nereden geliyor, ortaya çıkıyor? 2-Cennetten çıkıyorsa, ondaki hangi şeydendir?

18 Daha öncesinde **“Bu daha önce rızıklandırıldığımız şey”** denilmişti. Bu ifade ise, hem o manayı tasdik etmekte, hem bunun sebebini anlatmakta, hem onu biraz daha açmaktadır. Burada cümle içinde ara cümle olarak yer almıştır.

19 Yani, hem dünya nimetlerine benzer, hem de tat olarak çok farklıdır.

Sivrisinek Gibi Varlıklarla Getirilen Temsillerdeki Sırlar

اِنَّ اللّٰهَ لاَيَسْتَحْيٖٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلاً مَابَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَاۜ

فَاَمَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْۚ

وَاَمَّا الَّذٖينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلاًۘ

يُضِلُّ بِهٖ كَثٖيرًا وَيَهْدٖى بِهٖ كَثٖيرًاۜ وَمَايُضِلُّ بِهٖٓ اِلاَّ الْفَاسِقٖينَۙ{٢٦}

اَلَّذٖينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مٖيثَاقِهٖۖ وَيَقْطَعُونَ مَٓا اَمَرَ اللّٰهُ بِهٖٓ اَنْ يُوصَلَ

وَيُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِۜ اُو۫لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ{٢٧}

“Şüphesiz Allah bir sivrisinekle, hatta daha fevkinde olanla herhangi bir mesel getirmekten çekinmez.

İman edenler onun Rabb’lerinden hak olduğunu bilirler. İnkâr edenler ise, ‘Allah böyle bir misal ile ne demek istedi?’ derler.

(Allah) **onunla birçoklarını saptırır, birçoklarına da hidayet verir. Onunla saptırdıkları, fasıklardan başkası değildir.**

Onlar ki, söz verip andlaştıktan sonra Allah’a verdikleri sözü bozarlar. Allah’ın emrettiği sıla-i rahmi keserler ve yeryüzünde fesad çıkarırlar. İşte onlar hüsranda olanların ta kendileridir.” (Bakara, 26-27)

24. DERS: KÜÇÜK CANLILAR

Bil ki: Bu ayette de aynı şekilde üç nazm ciheti vardır. Ayetin manası bütün olarak öncesine, sonrasına ve Kur’ân’ın tamamına bakar.

Sonrasına bakan yönüyle nazmı

Bil ki: Kur’ân sinekle ve örümcekle temsil getirip karıncadan, arıdan bahsedince Yahudilere, ehl-i nifak ve şirke itiraz için bir fırsat doğdu, ahmaklıklarını gösterip şöyle dediler:

“Kâmil insanların bahsinden hayâ duydukları böyle kıymetsiz şeylerden bahsetmeye Allahu Teâla azametiyle beraber nasıl tenezzül eder?”

İşte Kur’ân, bu ayetle onların ağızlarına şiddetli bir darbe vurdu.

Önceki ayetlere bakan yönüyle nazmı

Bil ki: Kur'ân, nübüvveti Kur'ân'ın mu'cize olmasıyla, mu'cizeliği onlara meydan okumayla, meydan okumayı da onların susmasıyla isbat etti. Aynı şekilde sûrenin başında Kur'ân'ın hiçbir kelâmda bulunmayan yüce sıfatlara, kâmil meziyetlere sahip olduğunu isbat etti. Kur'ân'ın muarızları, onun meydan okuması karşısında sükût ettiler, kimsenin asabiye damarı harekete geçmedi. Lâkin O'nun kemâli noktasında itiraz ettiler, muğalata yapıp şöyle dediler: [1]

"O münafıkların misali şu kişinin hâline benzer ki, bir ateş yakmak istedi…" ve **"Yahut onların misali, semadan gelen sağanak yağmura tutulmuş kimselerin hâline benzer…"** (Bakara, 17-20) gibi ayetlerde yer alan sıradan durumlarla ilgili temsiller, kelamın kıymetini düşürmeye sebeptir, insanlar arasındaki sıradan konuşmalara benziyor."

İşte Kur'ân, bu ayetle onların ağızlarını kapadı, onları ilzam etti.

Bunun izahı:

Onların zayıf bazı şüpheleri var. Bu şüphelerin kaynağı, mugalâtaya dayanan müteselsil (zincirleme) vehimlerdir:

Birinci safsataları

Yanlış kıyasta bulunuyorlar. Bunun menşei ise şudur: Onlar her şeye alıştıkları şeylerin aynasıyla bakıyorlar. Görüyorlar ki, insanın zihni cüzî, fikri cüzî, konuşması cüzî, işitmesi cüzî… Bunların hiçbiri bizzât iki şeye aynı anda taalluk etmiyor. Ve himmetin ölçüsünü, meşgul olunan ve önem verilen şeyle orantılı biliyorlar. Kıymet ve büyüklüğün meşgul olunan iş nisbetinde olduğunu zannedip hakîr, düşük bir işi yüce, büyük bir şahsa isnat etmiyorlar.

Büyük bir insanın böyle bir şeyle meşgul olmaya tenezzül etmeyeceğini, böyle sıradan bir işin onun âli himmetine uygun düşmeyeceğini sanıyorlar. Bu (gerçeği anlamaktan) geri bırakan bakış ile Vacib Teâlâ'ya bakıyorlar ve şöyle diyorlar:

"Allah azamet ve celâliyle beraber, insanların kendi aralarında muhaveresi gibi konuşmaya, bu cüzî ve özellikle hakîr şeylerden bahse nasıl tenezzül eder?"

Bu sefih (kıt akıllı) insanlar hiç akıl etmiyorlar mı ki,

-Allah'ın iradesi, ilmi ve kudreti umumîdir, şümullüdür, her şeyi muhîttir.

-Azametinin ölçüsü, bütün eserleridir.

-Tecellilerinin mizanı bütün kelimeleridir ki, bunları yazmak için denizler mürekkep olsa, o kelimeler yine de bitmez

وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ الْأَعْلٰى[2] mesela güneşi irade sahibi ve akıllı farz etsek, bu güneş kirli bir zerreye ziyasını gönderse, "güneş azametiyle beraber böyle bir zerreyle meşgul olmaya ve ihtimam göstermeye nasıl tenezzül etti" denilir mi?

Evet, Allah Teâlâ âlemi yaratıp, san'atça onu mükemmel kıldığı ve ona önem verdiği gibi, aynı şekilde atomu da yarattı ve onu da mükemmel kıldı. Kudret nazarında atomlar yıldızlar gibidir. Çünkü O'nun kudreti, ilmi, iradesi ve kelâmı, zâtının lâzımıdır ve zâtındandır. Bu sebeple onda teceddüt yoktur, ziyade ve noksanı kabul etmez, müteğayyir de değildir, ona mertebeler giremez. Çünkü acz bu sıfatlara zıddır, onlar arasına girmesi mümkün değildir. Bu durumda zerre ile güneş arasında bir fark yoktur. İmkân dairesinde olan bir şey, iki kefeli terazinin dengede olması gibi, varlık ve yokluk arasında dengededir. Bir kefeyi yükseltip diğerini indiren kuvvetin kullanımında iki kefede iki güneş veya iki zerre olması arasında bir fark yoktur. Allah'ın zâtından gelen ve zâtının lâzımı olan kudretine nisbetle, vücut sahasına çıkan mahlûkâtın nisbeti böyledir.

Ama mümkinatın arızî, müteğayyir, acz ile âlude kuvvetine nisbetle ise, aralarında bir muvazene olmaz.

Elhasıl: Atomlar ve hasis şeyler Allah'ın mahlûkâtı olup, zaruri olarak O'nun ilmindedirler. Dolayısıyla onlardan bahsetmesinde bilbedahe itiraza mahal bir durum yoktur. Bu sırra binaen şöyle buyurdu:

أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ **"Yaratan bilmez mi? O, Latîf- Habîrdir."** (Her şeye nüfuz eden ilmi vardır, her şeyden haberdardır.) (Mülk, 14)

Onları bilen, Aziz – Hakîm olan Allah, nasıl olur da onlardan bahsetmez, onlarla ilgili konuşmaz?

İkinci safsataları

Onlar Kur'ân'ın üslûbunda mütekellimin arkasında bir insan timsali gördüklerini iddia ediyorlar. Buna delil olarak da, böyle hakir şeylerden ve âdi işlerden bahsetmenin insan konuşması gibi olduğunu söylüyorlar.

Tecahülde bulunan bu kimseler tezekkür etmiyorlar mı ki, kelâm bir cihetten söyleyene bakarsa da, çok cihetlerle muhataba bakar. Çünkü Belâğat İlmindeki muhatabın hâline uygun söz söyleme lüzumunu tatbik bunu gerektirir. Muhatap beşer; bahis onun hâlleri ve maksat ona bir şeyleri

fehmettirmek olunca, Kur’ân o insanın hisleriyle karışık beşer üslûbu giydi. Ünsiyet etmeleri için böyle anlatıma “beşerin akıllarına tenezzülat-ı İlâhiye” denilir. Görmez misin, sen de bir çocukla konuşsan, ona karşı çocuklaşırsın.

Eğer desen: Eşyanın hakirliği ve kıymetsizliği, kudretin azametine ve kelâmın nezahetine aykırıdır?

El-cevap: Hakirlik, hasislik, çirkinlik ve benzeri durumlar ancak eşyanın mülk cihetiyle ve bize bakan yönüyle ve bizim sathî nazarımıza göredir. Zahiri sebepler bu cihette azametin tenzihi için vasıta olarak vaz edilmişlerdir. Ama eşyanın melekûtiyetine nazaran her şey şeffaftır, yüksektir. Bu cihet, kudretin taalluk yeridir, bu taalluktan hariç kalan bir şey yoktur. İlâhî azamet, zahirde sebeplerin konulmasını iktiza ettiği gibi, vahdet ve izzet de kudretin her şeye şümulünü ve kelâmın her şeye ihatasını gerektirir.

Bir atom üzerine esir maddesiyle yazılan bir Kur’ân, sema sayfasına yıldızlar mürekkebiyle yazılan Kur’ân’dan daha az cezaletli değildir. Sineğin yaratılışı, san’atça filin yaratılışından daha az san’atlı değildir.

İşte, kelâm dahi kudret gibidir.

Eğer desen: Bu temsillerdeki zahiri hakirlik neye aittir?

El-cevap: Bu, temsili getirenle ilgili değil, sadece temsil getirilen şeyle alâkalıdır. Böylece, temsil getirilen şeye uygunluğu ne kadar güzelse, kelâmın derecesi daha âlâ ve belâğatın nizamı daha yüksek olur. Görmez misin bir sultan, çobanına ona uygun bir elbise verse ve köpeğe de hoşuna gidecek bir kemik atsa “kötü bir şey yaptı” denilmez, aksine “her şeyi yerli yerine koymakla güzel yaptı” denilir. Öyleyse, temsil getirilen hakir olursa, misali de hakir olur, büyükse büyük olur.

Putlar en aşağı şeyler olduğundan Allah sineği putların başlarına musallat etti. Onlara ibadet en faydasız şey olduğundan, Allah örümceğin ağını onlara unvan yaptı.[3]

Üçüncü safsataları

“Hakîkatı izhardan acizlik iması veren bu gibi temsillere ne ihtiyaç var?” diyorlar.

El-cevap: Tenzilin (Kur’ân’ın) indirilmesinden maksat, cumhurun irşadıdır. Cumhur ise avamdır. Avam ise hakaik-ı mahza ve mücerredat-ı sırfeyi hayallerinden çıplak olarak göremezler.[4] Bunun için, -müteşabihatın sırrı

meselesinde bildiğin gibi- Allah Teâla lütuf ve ihsanıyla bu gerçeklere onların me'lufu olan şeylerin libaslarını giydirdi, ta ki güzelce ülfet etsinler. [5]

Cümlelerin birbiriyle nazmı

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا **"Şüphesiz Allah bir sivrisinekle, hatta daha fevkinde olanla herhangi bir mesel getirmekten çekinmez."**

Ayetin bu kısmı, müteselsil itirazları reddeder ve tardeder.

Sanki onlar şöyle diyorlar:

"Allah'ın beşerle konuşmasında, onları kınamasında ve onlardan şikâyet etmesinde hangi hikmet var?

-Çünkü böyle bir konuşma, insanın da âlemde tasarruf sahibi olduğuna bir alâmettir.

-Hem insanlar arasında cereyan eden konuşmalar gibi olması, onun beşer kelâmı olduğuna alâmettir.

-Özellikle kelâmın arkasında bir insan timsali görülüyor.

-Özellikle bu konuşmanın tasvirler ve temsillerle olması, hakîkati izhardan (gerçeği ortaya koymaktan) acizliğe alâmettir.

-Özellikle temsillerin sıradan şeyler olması, mütekellimin zihninin inhisar altında olmasına alâmettir.

-Özellikle hakir şeylerle misaller vermek mütekellimin hafifliğine alâmettir.

-Özellikle bunlara bir zorunluluk yoksa ve bunları terk etmek daha evlâ ise…

-Özelikle bu gibi anlatımların bir kısmı, izzetli insanların kendisinden bahsetmeye hayâ ettiği meseleler ise…

-Özellikle bahseden zât, azamet ve celâl sahibi ise, böyle şeyler anlatmaz."

İşte Kur'ân, bu bakış silsilesini baştan sona bir tek darbeyle yıkacak şekilde cevap verdi ve şöyle dedi:

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا **"Şüphesiz Allah bir sivrisinekle, hatta daha fevkinde olanla herhangi bir mesel getirmekten çekinmez."**

Çünkü melekûtiyet ciheti, azamet ve celâle aykırı olmadığından, Allah böyle misaller getirmeyi terk etmez ve ihmal etmez. Zira ulûhiyet böyle gerektirir. Öyleyse hakir manalar için hakir şeylerle misaller verir.

Zira -belâğat sırrıyla beraber- O'nun hikmeti, böyle iktiza eder.

Bu durumda terbiye ve irşada uygun olduğu için, sıradan temsiller zikreder.

Öyleyse hakîkatleri temsiller ile tasvir eder, İlâhî tenezzülatla beraber inayet böyle ister.[6]

Öyleyse insanların birbiriyle konuşma üslûbunu seçer, terbiye ile beraber rububiyet bunu iktiza eder.

Öyleyse insanlarla konuşur, nizamla beraber hikmet bunu icap ettirir.

Elhasıl: Allahu Teâla insana bir cüz-i ihtiyari verdi ve onu fiiller âlemine masdar kıldı, o âlemi tanzim için de kelâmını gönderdi.

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ "**İman edenler onun Rablerinden hak olduğunu bilirler.**"

Ayetin önceki kısmında onların iddialarını zikretti, bununla da o iddiaya delil yoluna işaret etti.

Keza, vehimleri def' cihetine remiz ve imada bulundu. Yani, her kim Allah'ın hikmet, inayet ve rububiyetini göz önüne alarak meseleye iman nuruyla, Allah canibinden ve O'nun kudreti cihetiyle bakarsa, bu tarz misal getirmenin hak ve belâğat olduğunu bilir. Ama her kim alçak nefsi ve mümkinat cihetinden bakarsa, evhamın büyüleyip onu kendine çekmesi kaçınılmazdır.

Onların bu hâli, yukarı ve aşağı doğru giden ve su arkları gören iki şahsa benzer. Yukarıya doğru giden suyun başını görür, tadına bakar ve bütün suyun tatlı olduğunu bilir. Bu insan her ne zaman bu su kaynağından dağılan su arkına rast gelse- zayıf bir emare ile de olsa- oradaki suyun tatlı olduğunu anlar, -velev kuvvetli de olsa- vehimler onu aldatamaz.

Diğerine gelince, aşağı doğru gider, suyun menbaını görmediğinden o suyun kolları canibinden bakar, bundan dolayı her su parçasının tatlılığını bilmek için katî delile muhtaç olur. Böyle olunca, en küçük bir vehim onu şüphe içinde bırakır.

Veya onların misali şöyle iki şahsa benzer: Aralarında bir ayna var, biri şeffaf tarafına bakıyor, diğeri ise renkli yöne…

Elhasıl: Allah'ın san'atına, -O'nun inayet ve rububiyetini mülahaza ile beraber- Onun canibinden bakmak gerekir. Bu bakış ise, ancak iman nuruyla gerçekleşir. Bu bakışla bakan kimse için, – kuvvetli de olsa- böyle vehimler örümcek ağından daha zayıf olur.

Şayet Allah'ın san'atına müşteri nazarıyla ve cüzî fikriyle mümkinat cihetinden baksa, göze gelen sivrisinek kanadının koskoca Cûdi Dağını görmeye engel olması gibi, zayıf vehimler gözünde büyür ve gerçekler ondan gizlenir.

وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا **"İnkâr edenler ise, 'Allah böyle bir misal ile ne demek istedi?' derler."**

Kur'ân, önceki ayette temsillerdeki üslûbun hikmetini anlama yolunu gösterdi: O da, iman nuruyla Vacibu'l-vücud canibinden bakmaktır. Burada da, evham ve hasta bakışların menşei olan mukabil yolu beyan etti. O da, hasta bir kalple, her şeyi karanlık gösteren küfür zulmetiyle nefis tarafından bakmaktır. Bu bakışta, en hafif vehme bile mağlup olmak vardır. Bu bakışla bakan kişi, hak yoldan sapar, sonra tereddüt içinde kalır, sonra sorular sormaya başlar, ardından inkâr eder.

(Önceki ayette **"İman edenler onun Rablerinden bir hak olduğunu bilirler"** denilmişti.) İşte Kur'ân, zahirde öncesine mutabık olan "onlar ise bilmezler" yerine istifham-ı inkarîlerine bir işaret olarak, veciz ve kinayeli bir şekilde, **"Allah böyle bir misal ile ne demek istedi?"** sözlerini nakletti.[7]

يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا "(Allah) **onunla birçoklarını saptırır, birçoklarına da hidayet verir."**

Bu, onların sorusuna bir cevaptır. Son derece vecizlik için, işin varacağı sonuç ve akıbet ille-i gaiye yerine konuldu. Sanki onlar soruyorlar ve şöyle diyorlar: "Hangi şeyden dolayı bu böyle oldu? Niye Kur'ân'ın i'câzı bedihi değil? Niye Kur'ân'ın Allah kelâmı olması zaruri değil? Niye böyle temsiller getirerek evhama kapı araladı?"

İşte, Kur'ân bunlara şöyle diyerek cevap verdi: **"(Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarına da hidayet verir."**

Yani, bu temsilleri nur-u imanla düşünenlerin nuru artar. Zulmet-i küfür ve tenkid ile düşünenlerin ise, zulmetleri ziyadeleşir.

Bunun böyle olması, Kur'ân'ın i'cazının bedihi değil, nazarî olmasındandır.[8] Bu da sâfi-ulvî ruhları, kirli-süflî ruhlardan ayırmak içindir. Bu da, âli istidadları neşv ü nema ile habis istidadlardan temyiz içindir. Bu da; -tekemmül, mücahede ve içtihadla- sahih fıtratı, bozulmuş fıtrattan

ayırmak içindir. Bu da beşerin imtihanının bir gereğidir. Bu da ibtilanın bir iktizasıdır. Bu da beşerin kemâle ermesi ve saadeti için sırr-ı teklifin bir lâzımıdır.

İşte Kur'ân, bütün bunlara işaret eden gayet veciz bir cevap vermiştir.

Eğer desen: Teklifin (mükellef kılınmanın) **saadet-i beşeri temin için olduğunu söyledin. Hâlbuki teklif sebebiyle ekser insanlar şekavete düşüyor. Şayet teklif olmasa, insanlar içinde bu derece farklılık da olmazdı?**

El-cevap: Nasıl ki Allah Teâla insanın cüz-i ihtiyarisini kesb yoluyla ihtiyarî fiiller âlemini teşkil etmekle mükellef kıldı, aynı şekilde teklifi de ruh-u beşere bırakılan sayısız kabiliyet tohumlarını sulamaya ve büyütmeye bir sebep yaptı. Şayet mükellefiyet olmasa, o tohumlar kurur ve gelişmezdi.

Nafiz bir nazarla insanların hâllerine bakarsan, akılları hayrette bırakır bir şekilde

-Ruhun bütün manevi terakkilerinin,

-Vicdanın bütün İlâhî tekemmüllerinin,

-Aklın tekâmüllerinin,

-Fikrin semeredar terakkilerinin hepsinin ancak ve ancak teklif ile vücuda geldiklerini, peygamberlerin gönderilmesiyle uyandıklarını, şeriatlarla aşılandıklarını, dinlerden ilham ile beslendiklerini görürsün.

Şayet bunlar olmasa, insan hayvan olarak kalırdı, bu vicdanî kemâlat ve ahlâk güzellikleri ortaya çıkmazdı.

İnsanların az bir kısmı kendi iradeleriyle teklifi kabul ettiler, şahsî saadeti kazandılar ve insan nev'inin saadetine de sebep oldular.

Sayıca çok olan diğer kısım ise, her ne kadar kalpleri ile ve hür bırakıldıkları şeylerde küfür ve küfranı seçtilerse de, kâfirin her hâlinin ve her sıfatının kâfir olması gerekmediğinden[9]

-Peygamberlerin bildirdiği esasların vicdanî hisleri uyarması,

-Nübüvvetin ahlâkî seciyeleri tenbihi,

-Şeriatlerden duydukları şeyler ve onlardan kalan eserleri bilmeleri sonucu, onlar da teklifin çok çeşitlerini ızdıraren kabul ettiler.[10]

Eğer desen: Ekseriyetin şekavetiyle beraber, nasıl olur da ekalliyetin saadeti insan nev’inin saadeti olarak görülür, ta ki şeriat rahmet olsun? Hâlbuki nev’in saadeti, ya herkesi veya ekser insanları içine almakla gerçekleşir.

El-cevap: Senin yüz yumurtan olsa, bunları bir kuşun altına kuluçkaya koysan, yirmisi yavru hâline gelse, sekseni bozulsa “bu kuş nev’i gelişti” demez misin? Çünkü yirmi yumurtanın hayat bulması, bin yumurtaya bedeldir.

Veya yüz hurma çekirdeğin olsa, bunları dikip sulasan, yirmisi koca hurma ağacı hâline gelse, sekseni ise çürüse, “su, bu nev’e saadettir” demez misin?

Veya senin madenin olsa, buna ateşi musallat kılsan, ateş beşte birini altın olarak süzse, geriye kalanları kömür ve kül hâline getirse, bu ateş o madenin kemâl ve saadet sebebi olmaz mı? Daha buna kıyas et…

Demek ki, yüksek hislerin ve ahlâkın neşv ü neması ancak mücahede iledir. Eşyanın tekemmülü ancak zıtların mukabelesi ve müzahemesi iledir. Görmez misin, bir hükümet mücahede ettiğinde kendisinde cesaret gelişir, mücahedeyi terk ettiğinde ise cesareti söner. Buna dikkatle teemmül et!

وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ **“Onunla saptırdıkları, fasıklardan başkası değildir.”**

Ayetin öncesinde mübhem bırakarak يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا “(Allah) **onunla birçoklarını saptırır”** denilince muhatabın zihni intibaha geldi ve korktu. Bunun üzerine, ”kim bu dalâlette olanlar? Sebep ne? Nur-u Kur’ândan nasıl zulmet gelir?” diye sormaya başladı. Kur’ân bunu şöyle cevapladı:

“O dalâlette olanlar fasık kimselerdir. Allah’ın onları saptırması fısklarına bir cezadır. Fısk sebebi ile, fasık hakkında nur ateşe, ziya ise zulmete döner. Görmez misin, güneşin ziyası pis maddeleri kokuşturur.”

اَلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ۪ۖ وَيَقْطَعُونَ مَٓا اَمَرَ اللّٰهُ بِهٖٓ اَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِؕ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ **“Onlar ki, söz verip andlaştıktan sonra Allah’a verdikleri sözü bozarlar. Allah’ın emrettiği sıla-i rahmi keserler ve yeryüzünde fesad çıkarırlar. İşte onlar, hüsranda olanların ta kendileridir.”**

Ayetin tavsif ciheti, fıskın şerhi ve ortaya konulmasıdır. Çünkü fısk, hakdan udul, haddi tecavüz ve muhkem kışırdan çıkmaktır.[11]

Fısk, akıl-gadap ve şehvet kuvvelerinin ifrat veya tefritte kullanılması ile husûle gelir. İfrat ve tefrit ise, fıtratta İlâhî ahidler (sözleşmeler) hükmünde

olan deliller karşısında isyana sebeptir. Keza, nefsî hayatın hastalanmasına vesiledir.[12]

Buna, fasıkların birinci sıfatı olan **“Onlar ki, söz verip andlaştıktan sonra Allah’a verdikleri sözü bozarlar”** kısmıyla işaret edilmiştir.

Ayrıca, bu kuvvelerin ifrat ve tefritte kullanımı, toplum hayatı karşısında isyana, içtimaî rabıtaların ve kanunların parçalanmasına birer muharriktir. Buna, ayetin **“Allah’ın emrettiği sıla-i rahmi keserler”** kısmıyla işaret edilmiştir.

Hem, bu ifrat ve tefrit, âlemin nizamını bozmaya yol açan fesat ve ihtilale sebeptir. Buna, ayetin **“ve onlar yeryüzünde fesat çıkarırlar”** kısmıyla işaret edilmiştir.

Evet, fasık kişi akıl kuvvesinin itidalden çıkmasıyla iman rabıtalarını keser, muhkem kışrı yani ebedi hayatını parçalar, mahveder.

Gadap kuvvesinin tecavüzüyle, hayat-ı içtimaiyenin kışrını (kabuğunu) parçalar.

Hayvani şehvet kuvvesinin tecavüzüyle ve hevâya uymakla kalbinden şefkat-i cinsiyeyi izale eder, ortalığı karıştırır, kendi düştüğü çukura insanları da düşürmek ister, böylece insan nev’inin zararına ve nizam-ı âlemin fesadına bir sebep olur.

أُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ **“İşte onlar, hüsranda olanların ta kendileridir.”**

Kur’ân, fasıkın cinayetlerini zikredip bunlarla onu korkuttu. Korkutmanın tesirli olması için tehdidin neticesi ve cezasıyla te’kid etti ve şöyle dedi:

“İşte onlar, ahireti verip dünyayı almakla ve hüdayı hevâya tebdil etmekle hüsrana düşmüş kimselerdir.”

Şimdi, her cümlenin parçalarının nazmına başlıyoruz.

Bil ki ayetler, ayetlerin cümleleri ve cümlelerin heyetleri saniye, dakika ve saatleri sayan saatin milleri gibidir. Biri bir şeyi isbat ettiğinde, diğeri derecesi kadar onu teyid eder, bir başkası kendi nisbeti ölçüsünde ona meded verir.

Keza, biri bir şey murat ettiğinde diğeri ona yardım eder, bir başkası muavenet elini uzatır. Öyle ki, her biri şairin dediği şu manayı hatıra getirir:

عِبَارَاتُنَا شَتّٰى وَحُسْنُكَ وَاحِدٌ وَكُلٌّ اِلَى ذَاكَ الْجَمَالِ يُشِيرُ

“**Senin hüsnün bir ama, farklı farklı ibarelerimiz.**

Her birimiz o aynı cemale işaret ederiz.”

Bu sırdandır ki, Kur’ân’daki selaset, makamındaki yükseklik ve nakışlarındaki incelik i’câz mertebesine ulaştı.

Her bir cümlenin kelimelerinin nazmı

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا **“Şüphesiz Allah bir sivrisinekle, hatta daha fevkinde olanla herhangi bir mesel getirmekten çekinmez.”**

إِنَّ **“Şüphesiz”**

Bil ki: Bu edat, tahkik için, tereddüt ve inkârı red içindir. Bu ise, zikredilen müteselsil (zincirleme) tereddütlere bir işarettir.

اَللّٰهَ **“Allah”**

“Allah” lafzı, mezkûr kıyastaki hataya zihni uyarmak içindir.

لَا يَسْتَحْيِي **“Çekinmez** (haya etmez)**.”**

“Allah misal vermeyi terk etmez” demek yerine “Allah böyle misal vermekten hayâ etmez” denilmesi şayan-ı dikkattir. Çünkü hayâ “sıkılmak” anlamındadır ve Allah hakkında muhaldir ve muhali nefyetmekte bir fayda yoktur.

Bununla beraber, bu ifadenin tercihi şuna işarettir: Hikmet, belâğat ve benzeri sebepler temsil ile anlatmanın güzelliğini gerektirir. Bu durumda temsili terke hayâdan başka engel kalmaz. Hayâ ise Allah hakkında muhal olduğundan, böyle temsilleri terke bir sebep kalmamış olur. İşte Kur’ân bu ifadeyle, en şiddetli ve en latîf bir tarzda onları ilzam etti.

Keza, “Muhammedin Rabbi böyle hakir şeylerle temsil getirmekten hayâ etmez mi?” şeklindeki ahmakça sözlerine, sohbette müşakele yoluyla remizde bulundu.

أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا **“Mesel getirmekten”**

Onların itirazına cevap olarak “Allah hakir temsil getirmekten çekinmez” denilmesi daha uygun gibi düşünülse de, “her hangi bir mesel getirmekten çekinmez” denilmesi latîf bir üslûba işarettir. Çünkü temsil, bir şeyi mühürlemek tarzında tasdik ve isbat için veya sikke basımı gibi kıymet ve

itibar içindir. Bu işarette vehimleri ortadan kaldırmak için temsilin güzelliğine bir remiz vardır.

Ayrıca temsilin meşhur ve müstahsen bir metot olduğuna işaret vardır. Çünkü darb-ı meseller, bilinen kaidelerdendir.

Daha kısa olan “darb ” yerine أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا şeklinde getirmesi, onların itirazının hakir-kıymetsiz şeylerle misal getirilmesine olduğuna bir imadır. Çünkü bu tarz ifade sanki latîftir, müstakil bir varlığı yoktur, kastedilen manayı mef’ule ulaştırır. “Darb” denildiğinde ise müstakil varlığı olmakla sanki kesiftir, kastedilen manayı orada durdurur.

مَثَلًا Temsilin, makûlu mahsus, mevhûmu muhakkak yapmak, gözden ırak olanı gözle görülür hâle getirmek hasiyetine bir imadır.[13] Buradan, vehmin reddine bir ima vardır.

Mesel kelimesinin elif- lamsız gelmesi, medar-ı nazarın temsilin zâtı olduğuna, temsilin sıfatlarının ise, makamın tabiatına ve hakkında temsil getirilenin hâline havale edildiğine bir remizdir.

مَا kelimesindeki tamim, kaidenin tamimine bir işarettir. Ta ki verilen cevap itiraz ettiklerine has kalmasın. Öyleyse, hakkında temsil getirilen şey hangi şekilde bir temsil gerektirirse, belâğat onu istihsan eder, güzel görür.

بَعُوضَةً **“Sivrisinek”**

Ayette sivrisineğin tahsisen zikri, beliğ insanların temsil için onu sıkça kullanmalarına bir işarettir. Mesela şöyle derler:

-“Sivrisinekten daha zayıf.”

-“Sivrisinekten daha inatçı.”

-“Sivrisineğin beynini getirmekle beni mükellef kıldın.”[14]

-“Sivrisineğin beyninden daha kıymetli!”

-“Sivrisinek hurma ağacına dedi: Sıkı dur, ben uçuyorum…”[15]

-“Dünyanın Allah katında bir sivrisineğin kanadı kadar kıymeti yoktur”[16] ve bunlara kıyas et.

Bu işarette, onların vehminin zaafına remiz vardır.

فَمَا فَوْقَهَا **“Onun fevkinde olanla da”**

İki manaya muhtemeldir. Yani hem ondan daha küçüğüyle veya belâğat yönüyle daha üstün olanla veya daha küçük olanla da misal verir.[17]

Bu ifadede, küçük şeyle misal getirmenin belâğatçe daha dikkat çekici ve küçük şeylerin hilkatçe daha hayret verici olduğuna bir işaret vardır.

Bil ki, bunlar gibi cümleyi meydana getiren unsurlar ipek ipler gibi olup, bir araya gelmelerinden güzel bir nakış ortaya çıkar.

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ **"İman edenler onun Rabb'lerinden hak olduğunu bilirler."**

فَ Bil ki: Fe harfi burada tefri'; yani taksim içindir. Tefri' ise, iki kısımdan müteşekkil şu cümleyi netice veren zımnî bir delile işarettir:

"Allah temsili terk etmez. Çünkü belâğat onu gerektirir. Dolayısıyla kim insafla baksa O'nun beliğ, hak ve kelâmullah olduğunu bilir. İnatla bakan ise, hikmeti bilmez, önce tereddütte kalır, sonra sorar, ardından inkâr eder ve hakir görür. Öyleyse netice veriyor ki, mü'min insaflı olduğundan onun kelâmullah olduğunu tasdik eder. Kâfir ise inatçı olduğundan 'onda ne fayda var?' der."

أَمَّا Bu kelime şart ve lüzûm ifade etmesiyle, haberin mübteda için lâzım ve zaruri olduğuna bir işarettir. Yani, bu haber mübtedanın gereğidir.

الَّذِينَ آمَنُوا "**İman edenler"**

Ayette "mü'minler" yerine **"iman edenler"** denilmesi, bunun hak oluşunu bilmenin sebebi iman olduğuna ve hak olduğunu bilmenin de iman olduğuna bir işarettir.

فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ "**Onun hak olduğunu bilirler."**

Makama daha münasip görülen "beliğ olduğunu bilirler" demek yerine, "hak" olarak bilmelerinin söylenmesi, itirazlarının nihai maksadına işarettir. Çünkü onların maksadı, bunun Allah kelâmı olduğunu inkârdır.

أَنَّهُ الْحَقُّ **"O haktır"** derken bir hasr vardır. Bu, onların iddialarının aksine, Kur'ân'daki güzelliğin kendisinde ayıp olmayan güzellik olduğuna bir işarettir. Çünkü ayıpsız olmak, kemâli isbat etmez.[18]

مِنْ رَبِّهِمْ "**Rabb'lerinden"**

Bu ifade, o fasıkların asıl maksatlarının nüzulün inkârı olduğuna bir işarettir.

وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا **“Amma o inkâr edenler”**

Buradaki **“amma”** kelimesi; te’kid, tahkik ve tafsil içindir.

Daha kısa olan “kâfirler” demek yerine **“o inkâr edenler”** şeklinde gelmesi, -daha önce geçtiği gibi- onların inkârlarının küfürden gelip küfre gittiğine bir imadır.

فَيَقُولُونَ **“Derler”**

(İman edenler için **“onun Rabb’lerinden bir hak olduğunu bilirler”** denildiğinden, küfre düşenler için de “onlar bilmezler” denilebilirdi.) Daha zahir olan “Onlar bilmezler” yerine “onlar şöyle derler” ifadesinin tercih edilmesi, -daha önce geçtiği gibi- vecizlik için kinaye yolunu seçmektir. Yani, küfre düşen hakîkati bilmez, bu da onu tereddüte sevk eder. Bu da inkâra götürür. Bu da (verilen misali) istifham suretiyle hakir görmeyi netice verir.

Keza, **“Onlar derler”** ifadesinde şöyle bir remiz vardır: Onlar, dâll oldukları gibi aynı zamanda konuşmalarıyla da mudildirler.[19]

يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا

“(Allah) **onunla birçoklarını saptırır, birçoklarına da hidayet verir.”**

Cümlenin parçaları

Bil ki: Tertip, cümlenin ikinci kısmı olan **“onunla birçoklarına hidayet verir”** kısmını öne almayı iktiza eder. Lakin maksat istifhamda bulunan, inkâr eden ve Allah’ın kelâmında kusur bulmak isteyen mütereddit kimsenin itirazını red olduğundan, **“onunla birçoklarını saptırır”** şeklinde dalâletini ön plana çıkarmak daha önemli oldu.

يُضِلُّ بِهِ “**Allah onunla saptırır**”

Ayette suale münasip olarak “dalâlet ve hidayet” şeklinde masdar getirilmesi yerine, geniş zaman sığasıyla ifade edilmesi, mü’minin imanı, nüzulün derecelerine göre nur üstüne nur olarak arttığı gibi, nüzulün tezayüdü nisbetinde onların küfrünün yenilenerek zulmet üstüne zulmet olarak yoğunluk kazandığına bir işarettir.

Keza, bu şekilde fiil olarak gelmesinde, -cevap olarak gelmesine binaen- her iki fırkanın hâlini beyana ve sebebi beyana bir remiz vardır.

كَثِيرًا **“Birçoklarını”**

(**“Allah onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da yola getirir.”** derken her iki taraf için de “çoğunu” ifadesi kullanılmıştır.) Bu, kâfirler için kemiyet ve adet, mü’minler için ise keyfiyet ve kıymet itibariyledir.[20]

Evet, “şerefli insanlar sayıları az da olsa çok sayılırlar.”

Mü’minlerin çok olduğunu ifade etmekte, Kur’ân’ın beşere rahmet olma sırrına bir remiz vardır, buna dikkat et!

وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ

“Onunla saptırdıkları, fasıklardan başkası değildir.”

Bil ki: Kur’ân, pek çoğunun dalâlete düştüğünü ifade edince, dalâlette olanların kimler olduğunu beyan etmek sûretiyle (bununla meydana gelebilecek) vesvese, korku, tereddüt ve Kur’ân’da noksanlık ithamını ortadan kaldırdı. Şöyle ki:

Dalâletin menşei, onların fıskıdır. Onun ise sebebi, onların kendi kesbleridir. Dolayısıyla kusur Kur’ân’dan değil, onlardandır. Dalâletin yaratılması onların fiillerine bir cezadır.

Sonra bil ki: Bu cümlelerin her biri, öncekilerin manasını açtığı gibi, sonra gelenlerce de kendisi açıklanır. Böylece, sanki öncekinin delili, sonrakinin neticesi olur.

Bunun izahı:

Bu cümlelerde iki silsile var:

Birinci silsile şu şekildedir:

(Allah) böyle temsil getirmekten sıkılmaz… Çünkü terk etmez… Çünkü beliğdir… Çünkü haktır… Çünkü kelâmullahtır… Çünkü mü’min onu bilir.

İkinci silsile ise şu şekildedir:

Allah, münkirin dediği üzere böyle temsil getirmekten sıkılmaz. Onlar ise “terki gerekir” diyorlar… Çünkü onlar, onun hikmetini bilmiyorlar. Çünkü onlar “onda ne faide var?” diyorlar… Çünkü onlar onu inkâr ediyorlar… Çünkü onlar onu hakir görüyorlar… Çünkü onlar onu duymakla dalâlete düşüyorlar… Çünkü Kur’ân onları dalâlete atıyor… Çünkü onlar fıska düşen ve kışrından (kabuğundan) çıkan kimselerdir. Çünkü onlar Allah’ın ahdini bozdular… Çünkü onlar tekvin ve teşride uymaları gereken kuralları parça parça ettiler…[21] Çünkü onlar arzdaki İlâhî nizamı bozuyorlar…

Öyleyse onlar, dünyada vicdan ızdırabı, kalp sıkıntısı ve ruh yalnızlığıyla, ahirette de ebedi azap ve Allah’ın gadabına maruz kalmakla hüsrana düşenlerin ta kendileridir.

İşte her iki silsilenin selasetine teemmül et!

اَلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللّٰهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولٰۤئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ **“Onlar ki, söz verip andlaştıktan sonra Allah’a verdikleri sözü bozarlar. Allah’ın emrettiği sıla-i rahmi keserler ve yeryüzünde fesad çıkarırlar. İşte onlar hüsranda olanların ta kendileridir.”**

Bu cümlenin kısımları

Bil ki: Kur’ân’ın i’câzında ve nazmında tereddüt uyandırmaya çalışan fasıkların bu makamda bu vasıflarla tavsifi, ancak latîf, âli bir münasebet içindir. Sanki Kur’ân şöyle diyor:

“Kur’ân-ı ekber olan kâinatın nizamında i’caz-ı kudreti görmeyen fasıkların Kur’ân’ın nazmındaki i’câzda tereddüt etmeleri ve onu bilmemeleri hiç de uzak değildir. Çünkü onlar, kâinatın nizamını tesadüfî zannediyorlar ve semeredar tahavvülleri rastgele ve abes görüyorlar.[22] Böylece, ruhlarının fesadı sebebiyle kâinattaki hikmetler kendilerinden gizleniyor. Bunun gibi, hasta fıtratları ve fasid hevesleriyle Kur’ân’ın mu’cize nazmını müşevveş, O’nun mukaddimelerini sonuçsuz ve meyvelerini de acı görüyorlar.”

اَلَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ **“Onlar ki, söz verip andlaştıktan sonra Allah’a verdikleri sözü bozarlar.”**

Ahdi bozduklarını ifade eden “nakz” kelimesi luğat olarak bükülü ipi çözmek ve parçalamak manasına gelir. Bunda âli bir üslûba işaret vardır. Şöyle ki:

Sanki Allahu Teâlâ’nın ahdi; hikmet, inayet ve meşietle bükülmüş, ezelden uzanıp ebede birleşen nuranî bir ip gibidir. Bu ahd, kâinatta nizam-ı umumî şeklinde tecelli etmiş ve bu nizam, silsilelerini her nev’e göndermiş, uçları nev’-i beşere uzanmış, insan ruhunda istidad ve kabiliyet tohumlarını miras bırakmış ve meyve vermiştir. Bu tohumlar, teşriî emirler, yani naklî deliller vasıtasıyla istikameti elde eden cüz-i ihtiyarî ile sulanır ve çiçek açar.[23]

Bu durumda **ahde vefa**, kabiliyetleri yaratılış gayesine uygun yerde sarfetmektir. **Ahdi bozmak ise** bunun tersidir ve bazı enbiyaya inanıp bazısını yalanlamak, bazı hükümleri kabul edip bazısını reddetmek, bazı ayetleri beğenmek, bazısından hoşlanmamak şeklinde bir ayırıma gitmektir. Böyle bir durum ise nizamı, nazmı ve intizamı ihlal eder.

وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللّٰهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ **“Allah’ın emrettiği sıla-i rahmi keserler.”**

Bil ki: Âyette geçen emir, hem teşriî emirleri, hem de fıtrattaki kanunlarda ve âdetullahda mündemiç tekvinî emirleri içine alır.[24]

-Akrabalarla bağları kesmek,

-Mü'minlerin kalplerinin birbirinden kopuk olması gibi durumlar, teşriî emirle yapılması istenen şeylerden bazılarını kesmektir ve hakeza…

Öte yandan,

– ameli ilimden ayırmak,

– ilmi zekâdan ayırmak,

– zekâyı istidaddan ayırmak,[25]

– marifetullahı akıldan ayırmak,

– çalışmayı kuvvetten ayırmak,

– cihadı cesaretten ayırmak gibi durumlar tekvinî emirle yapılması istenen şeylerden bazılarını ayırmaktır. Çünkü kuvvetin verilmesi çalışmaya manevî ve tekvinî bir emirdir. Zekânın verilmesi, ilim için manevi bir emirdir ve hakeza…

وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ **"Ve yeryüzünde fesat çıkarırlar."**

Bil ki: Bozulup günah bataklığına düşen kişi, "belâ genel olduğunda, ağır gelmez" sırrıyla, durumun dehşetini kendinden hafifletmek için, oraya düşmüş arkadaşlar arar.

Keza, birinin kalbi bozulduğunda kalbindeki kemâlat harap olur, yüksek hisler sukut etmeye başlar. Bunun sonucu olarak onda tahrip meyli meydana gelir. Ardından tahripten lezzet almaya başlar ve artık lezzetini ifsad ve kargaşada arar.

Eğer desen: Ayette **"onlar yeryüzünde fesat çıkarırlar"** denilmiş. Bir fasıkın ifsadı umum yeryüzünü nasıl etkiler?

El-cevap: Bir şeyde nizam varsa onda denge de vardır. Öyle ki, nizam denge üzere kurulur. Faraza makinenin çarkları arasına küçük bir şey girse, hissedilmese bile o bundan etkilenir. İki kefesinde iki dağ dengede bulunan terazinin bir kefesine bir ceviz konulsa, denge bozulur.

أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ

“**İşte onlar hüsrana düşenlerin ta kendileridir.”**

Bil ki: İbarenin hakkı “onlar Kur’ân’la hidayet hususunda hüsrana düştüler” denilmesiydi. Burada,

أُولٰٓئِكَ – lafzı,

هُمْ– lafzı,

–Hüsrana düşenlerin elif-lâmlı ifade edilmeleri,

–Hangi hususta hüsrana düştüklerinin mutlak bırakılması bazı nükteler içindir.

أُولٰٓئِكَ “**İşte onlar”**

Bu ifade duyulara hitap edeni ihzar için olmasıyla, bundan müstefad olan ihzar şu manaya işarettir:

Muhatap, fasıkların çirkin hâllerini işitince kendisinde onlara karşı bir hiddet ve kendilerinden bir nefret hâsıl olması beklenir. Nefretini tatmin ve hiddetini dindirmek için, vahim akıbetleri anlatıldığı vakitte hayal gözüyle onları görmek ister.

أُولٰٓئِكَ de gözle görülme manası, onların rezil vasıflarının, kendilerini nefret nazarı önünde gözle görülür hâle getirecek derecede arttığına bir işarettir. Bu işaretten, onların hüsranıyla ilgili hükmün illetine bir ima vardır.

أُولٰٓئِكَ de uzaklık manası da vardır. Bu da onların hak yoldan artık dönemeyecek şekilde uzaklaştıklarına işarettir. Dolayısıyla pişmanlık alanında ve dönecek mesafede olanların hilafına, kınama ve ayıplanmaya müstahaktırlar.

هُمْ “**Onlar”** zamiri, hasaretin onlara münhasır olmasına bir işarettir. Hatta, mü’minlerin bazı dünyevî lezzetlerde zararları, gerçekte bir zarar değildir.

Keza, dünya ehlinin ticaretlerindeki zararları, onların hasaretlerine nisbetle hasaret değildir.

اَلْخَاسِرُونَ “**Hüsrana düşenlerdir”**

Kelimenin elif-lâmlı gelmesi, hakîkatin tasvirine işarettir. Yani, “hüsrana düşenlerin hakîkatini görmek isteyen, onlara baksın!”

Keza, onların mesleğinin bütünüyle hasaret olduğuna bir imadır. Çünkü diğer bazı hasaretlerde her ne kadar zarar ciheti daha fazla ise de, bazı faydalar da bulunabilir.

Çünkü kelimenin elif-lâmlı olması ya kemâl, ya bedahet veya hakîkatin tasviri içindir.[26]

Hasaretin mutlak bırakılması ise, hitab makamının da desteği ile, hasaretin bütün nev'ilerine işarettir. Yani,

-Onlar ahde vefa konusunda ahdi bozmakla,

-Sıla-i rahimde bulunmaları gerekirken bunu yapmamakla,

-Islah etmeleri gerekirken ifsad etmekle,

-İman yerine küfre sahip çıkmakla,

-Ebedi saadeti kazanabilecek iken ebedi azabı kazanmakla hasarete düştüler.

1 **Muğalâta** "galat" kelimesinden gelir. Karşısındakini yanıltmak için söz söylemek. Doğruya benzer yanlış sözler. Safsata. Hatalı ve yanlış söz. Demagoji. Mantıkta ise, vehimlerden meydana getirilen kıyastır.

2 **En yüce sıfatlar Allah'a aittir" a**nlamı taşıyan bu Kur'anî ifade, risalelerde Cenab-ı Hakla ilgili misallerde sıkça geçer. (Nahl, 60) Yüce Allah ile ilgili misal verirken sıradan değil, ulvî misaller vermek gerekir. Sözgelimi "bir muhtar köyü nasıl idare ederse, Allah da âlemi idare eder" desek bu sırra riayet etmemiş oluruz. Bir padişahın bir ülkeyi idare etmesi daha azametli bir durum olduğundan, onunla misal vermek daha uygun olur. Fakat bunun da sadece bir temsil olduğu, Allah'ın icraatının bunlarla ölçülemeyeceği hatırdan uzak tutulmamalıdır.

3 Burada iki ayrı ayete telmih vardır: Hacc sûresi 73. ayette şöyle bildirilir: **"Ey insanlar! Bir misal verilmektedir, şimdi ona iyi kulak verin: Sizin Allah'ı bırakıp taptıklarınız bir araya gelseler, bir sinek bile yaratamazlar. Sinek onlardan bir şey kapsa onu kurtaramazlar. İsteyen de âciz, istenen de. "**

Ankebut sûresi 41. ayette ise şöyle denilir: **"Allah'tan başkalarını dostlar edinenlerin durumu, kendine bir ev edinen örümceğe ağına sığınmaya benzer. Hâlbuki evlerin en gevşeği, şüphesiz örümceğin evidir…"**

4 **Hakaik-ı mahza**, her hangi bir açıklama veya temsil olmadan gerçekleri anlatmaktır. **Mücerredat-ı sırfe** ise, tamamen soyut olarak anlatılan meselelerdir.

5 Mesela, Azerbaycan Türkçesinde "inmek" yerine "düşmek" kelimesi kullanılır. Arabadan inmek isteyen biri, "beni indir" demek yerine "beni düşür" der. Azeri biriyle

konuştuğumuz zaman biz de o ifadeyle anlatırsak doğrusunu yapmış oluruz. Çünkü kelâmdan maksad, meramımızı ifade etmektir.

6 **İlahî tenezzülat:** Allah'ın insanlar seviyesinden hitapta bulunması.

7 **İstifham-ı inkarî:** Öğrenmek amacıyla değil, ikrar ettirmek için soru sormak. Mesela ayette **"Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında bir şüphe mi var?"** denilir. (İbrahim, 10) Bundan murat, bir şüphe olup olmadığını sormak değil, şüphe olmaması gerektiğini bildirmektir.

8 Kur'ân'ın mu'cize olduğu gayet açık olsaydı imtihan olmazdı, herkes mecburen kabul ederdi.

9 Müslümanda hile ve aldatmak gibi Müslümana yakışmayan bazı özellikler görülebildiği gibi, kâfirde de iş ahlâkı ve dürüstlük gibi küfürle alâkası olmayan bazı özelliklere rastlanabilir.

10 Mesela İslâmda faiz haramdır. İslâmî bir kaygısı olmaksızın bugün nice ekonomi uzmanı, en ideal ekonomik sistemin faizsiz sistem olduğunu kabul etmektedir. Kapitalist Batı ülkelerinin çoğunda faiz oranları ülkemizden daha düşüktür.

11 "Kışır", kabuk anlamındadır. Meyvenin kabuğu soyulsa veya insanın derisi çıkarılsa bozulması gibi, fasık kimse de dinin esaslarını terk ile taatten çıkar, manen çürümeye ve bozulmaya mahkûm olur.

12 **Nefsî hayat**, bir açıdan psikolojik durum olarak değerlendirilebilir. Fasıkın psikolojisi bozuktur. Zira o, kalp ve ruhunu günahlarla kirletmiş ve manevi sıhhatini kaybetmiştir.

13 Temsil, temessüle vesiledir. Kur'ân-ı Kerimde Hz. Meryem'e görülen ruh (Cibril) için **"O'na düzgün bir beşer hâlinde temessül etti"** (Meryem, 17) denilmesinden mülhem olarak şöyle diyebiliriz: Göze görülmeyen o ruh, bu şekilde temessül ile gözle görülür hâle geldiği gibi, akla hitap eden manalar dahi temsil vasıtasıyla temessül eder. Mesela, cennet gibi henüz gözle görülmeyen bir yer, temsille anlatıldığında âdeta gözle görülür hâle gelir.

14 Yani, olmayacak bir şeyi benden istedin.

15 Hurma ağacı da demiş ki: Üzerime konduğunda seni fark etmedim ki, uçtuğunda fark edeyim.

16 Tirmizi, Zühd, 13. Bu ifade, ahirete nisbetle dünyanın çok da kıymetli olmadığını anlatır. Çünkü fanidir, geçicidir. Rüyada sultan olmak insanı gerçekte sultan yapmadığı gibi, bir rüya gibi olan şu dünya hayatı, ahirete nisbetle bir kıymet ifade etmez.

17 **"Sivrisineğin fevkinde olan"** ifadesi, sivrisinek küçüklükte mesel olması itibarıyla hem ondan daha küçüğü, hem de daha büyüğü içine alır. Gerçi bir virüs çok daha

küçüktür, ama herkes ve özellikle de Kur’anın nüzulü zamanında yaşayanlar bunu bilmediğinden, temsil sivrisinekten getirilmiştir.

18 Bazı şeyler güzeldir, ama mükemmel değildir. Kur’ân’ın ifadelerindeki güzellik ise zirvededir. Bunun sonucu olarak, onda yer alan her hüküm tam yerindedir ve haktır. Sivrisinekle misal getirme örneğinde olduğu gibi, bazılarınca tenkid edilen meseleleri de hak ve hakîkatin ta kendisidir. Ona muhalif olanlar ise, hak ve hakîkatten sapmış olurlar.

19 Kendileri dalâlette olmakla beraber, aldatıcı konuşmalarıyla başkalarını da yoldan çıkarırlar.

20 **Kemiyet ve keyfiyet** birbirinin karşıtı olarak kullanılan iki kavramdır. **Kemiyet**, sayıca çokluk, **keyfiyet** ise kalite anlamındadır. Mesela, binlerce demir para sayıca çoktur; fakat bu çokluk küçük bir elmasa mukabil gelmez.

21 Onların tekvin ve teşride uymaları gereken kurallar, âlemin ve insanların hayatını tanzim için Allah’ın koymuş olduğu kanunlardır. Mesela, âlemde tam bir iktisad hâkimdir, israfta bulunmak buna zıddır. Öte yandan yardımlaşmak, dinin esaslarındandır. İşte fasıklar, hem âlemden kopuk, hem de dinden uzak kimselerdir.

22 **Semeredar tahavvüller:** Âlemi meydana getiren atomlar, ilahî mürekkep hükmündedir. Gördüğümüz her şey bu atomlardan yazılır. Bu atomların hâlden hâle geçmeleri, akılları hayrette bırakan bir hikmet ve nizam iledir.

23 İnsan, kendi tercihine kalsa yanlış ve zararlı şeyleri seçebilir. Ama dinin ölçülerini esas aldığında istikametli bir hayat yaşar. Mesela, insan fıtraten bencildir. Dine uyduğunda ise, başkalarının derdini de kendine dert edinir, hatta onların menfaati için kendi menfaatini terk eder bir duruma yükselir.

24 **Teşriî emirler**, Kur’ân’da ve hadiste bildirilen emirlerdir. **Tekvinî emirler** ise, kainatta ve insan fıtratında yerleştirilmiş kanunlardır. Akrabalara vermeyi ve ellerinden tutmayı emreden Kur’ânî hükümler olduğu gibi, insan tabiatında yer alan şefkat, merhamet gibi fıtrî ve tekvinî emirler de vardır.

25 Yani ilim varsa amel de olmalı, zekâ varsa ilim elde edilmelidir. İnsanda var olan istidat, (mevcut potansiyel) değerlendirilmeli ve zekâ işlerlik kazanmalıdır. Öyle görülüyor ki, insana verilen istidatlar madenlere benzer, işletilirse kıymet kazanırlar.

26 Bir şeyi elif-lamlı olarak ifade etmek, bu tür manalar taşır. Yani hüsranın kemali onlardadır. Onların hüsranda olduğu son derece açıktır ve gözler önündedir.

Hayat ve ölüm

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْۚ ثُمَّ يُمٖيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيٖيكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ

“Nasıl Allah’ı inkâr edersiniz ki, siz ölü idiniz de, O size hayat verdi. Sonra sizi öldürecek, sonra tekrar hayat verecek, sonra O’na döndürüleceksiniz.” (Bakara, 28)

25. DERS: HAYAT VE ÖLÜM

Bil ki: Bu ayet için de üç nazm ciheti vardır:

Öncesiyle olan nazmı

Bil ki: Allah Teâla insanları kendisine ibadete ve itikada davet etti, akaid ve ahkâm usûlünü, (iman ve ibadet esaslarını) delillerine icmali bir işaret ederek zikretti. Bu ve bundan sonraki üç ayetle, imanla alâkalı delilleri, bu delilleri tazammun eden nimetleri saymak sûretiyle sıralamaya döndü.

Sonra, nimetlerin en büyüğü, bu ayetle işaret edilen hayattır.

Sonra, hayatın devamıdır. Yani, bundan sonraki ayetle işaret edilen, göklerin ve yerin tanzimiyle hayatın kemâl bulmasıdır. (Bakara, 29)

Sonra, üçüncü ayetle belirtilen, insanın kâinata üstün kılınması, diğer varlıklardan daha şerefli yaratılmasıdır. (Bakara, 30)

Sonra, dördüncü ayetle bildirilen, ona ilim öğretilmesidir. (Bakara, 31)

Bu nimetler, nimet sureti itibariyle inayet ve gaye delilidir. Ayrıca, ibadetin de delilidir. Çünkü nimetleri verene şükretmek vaciptir[1] ve nimetlere nankörlük yapmak, akıllar nezdinde de haramdır.

Serdedilen bu nimetler, hakîkate nazaran ise mebde ve meâde, yani Sani’ ve haşre ihtiraî birer delildir.

Keza bu ayet önceki ayete baktığı gibi, daha önceki kâfirler ve münafıklar bahsine de bakar ve bu teaccübî istifham-ı inkârî ile onların başına vurmak, şenaatlerini göstermek, tehdit etmek ve korkutmak manalarına işaret eder.[2]

Cümlelerin nazmı

Bil ki: Burada gaybetten hitaba bir iltifat var. Çünkü belâğatte malûm bir nükte için önce onların hâlini hikâye etti, ardından onlara seslendi. Şöyle ki:

Bir şahsın kötülükleri peyder pey zikredildiğinde, ona olan hiddet gittikçe artar, -şayet bir insan ise- mütekellimi onunla konuşmağa ve ona hitap etmeye zorlar. Keza, birinin iyilikleri derece derece anıldığında onunla konuşmak meyli gittikçe kuvvetlenir, mütekellimi ona yönelmeye ve hitap etmeye sevk eder. İşte Kur'ânın üslûb-u Arap üzere nüzulü sebebiyle, bu ayette gaybetten hitaba geçti ve onlara seslenerek şöyle dedi:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ **"Nasıl Allah'ı inkâr edersiniz?"**

Sonra bil ki: Burada maksad, iman ve ibadet gibi önceki esaslara deliller serdetmek, küfrü red ve nimetlere nankörlüğü menetmektir.

Sonra delillerin en açık olanı ise, beşerin tavırdan tavıra geçirdiği hâller silsilesinden anlaşılan delildir. Nimetlerin en mükemmeli ise, bu silsilenin dallarından sarkan ve ukdelerinde yer alan nimetlerdir. Dallarından nimet salkımları sarkan beş ukdeli (düğümlü) ve birbiriyle bağlantılı bu hayret verici silsileye işareten Kur'ân şöyle dedi:

وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ **"Siz ölü idiniz de, O size hayat verdi. Sonra sizi öldürecek, sonra tekrar hayat verecek, sonra O'na döndürüleceksiniz."**

Şimdi bu ukdelerin halli için beş mesele zikredeceğiz:

Birinci mesele

وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا **"Siz ölü idiniz."**

Bil ki: İnsan, cesedi itibarıyla bir zamanlar âlemde dağılmış cansız zerreler iken, o zerrelerin mahsus bir kanun ve muayyen bir nizamla intizam altına girdiklerini görürsün.

Sonra onları unsurlar âleminde gözden ırak ve sessiz görürken, bir de bakarsın kasd ve hikmete ima eden muayyen bir düstur ve intizamla âlem-i mevalide (canlılar âlemine) intikal ederler.

Sonra, o zerreleri bu âlemde dağınık ve hareketsiz görürken, bir de bakarsın acip bir tarzda bir araya gelip, önce nutfe, sonra ardarda inkılâplarla alaka, mudğa, derken et ve kemik.. hâline geldiklerini

görürsün.[3] Bunların her biri her ne kadar önceki hâline nisbetle daha mükemmel ise de, ölüdür, meyyittir.

Eğer desen: Ölüm, hayatın olmamasıdır ve sona ermesidir. O zerrelerde hayat yoktu ki hayatları sona ersin?

El-cevap: Kur'ân üçüncü ve dördüncü düğümleri kabule zihni hazırlamak için mecazı tercih etmiştir.

İkinci mesele

فَأَحْيَاكُمْ **"Size hayat verdi."**

Bil ki, kudret mu'cizelerinin en acibi ve en dakiki hayattır. Keza hayat, nimetlerin en büyüğüdür, mebde ve meade (Sani'e ve haşre, ilk yaratılışa ve yeniden dirilişe) en açık delildir.

Hayatın dakik olması ve bilinmezlik ciheti

Hayatın en alt mertebesi, bitki hayatıdır. Bunun da ilk dereceleri, tohumdaki ukde-i hayatiyenin (hayat düğümünün) uyanmasıdır. Bu uyanış o derece gözler önünde, umumî ve Hz. Âdemden zamanımıza kadar meluf olmakla beraber, insanların ilminden gizli kalmıştır.

Hayatın en büyük nimet olması

Kendisinde hayat olmayan bir cisim, ancak bulunduğu mekânla ve iç içe olduğu şeylerle münasebettardır, dağ da olsa yetimdir ve tek başınadır. Lakin mesela arı gibi küçük bir cismi görsen, ona hayat girdiğinde birden bütün kâinatla münasebetleri ve değişik nev'ilerle alış- verişi olur. Hatta şöyle diyebilir: "Mekânım olan kâinat, benim mülküm gibidir."

Çünkü hayvan hayatına intikal ettiğinde, duyularıyla cevelan ettiğini, onlar vasıtasıyla kâinatın etrafında tasarrufta bulunduğunu, bunun sonucu olarak kendisiyle kâinatın envaı arasında bir alâka, karşılıklı bir alışveriş ve muhabbet meydana geldiğini görürsün.

Bilhassa insan tabakasına yükseldiğinde, onun akıl nuruyla âlemlerde cevelân ettiğini görürsün. Cismanî âlemde tasarruf ettiği gibi, ruhanî âlemde de cevelân eder, misal âleminde dolaşır. Kendisi, bu âlemlere misafir olduğu gibi, o âlemler de kendi ruh aynasında temessül ile ona misafir gelirler. Hatta şöyle diyebilir: "Âlem, Allah'ın lütfuyla benim için yaratıldı."

Böylece, insanın hayatı tenevvü eder, her birinin çok tabakaları bulunan maddi ve manevi, cismanî ve ruhanî hayat tabakalarına uzanabilir.

Buna göre şöyle denilmesi hak olur: Nasıl ki ziya renklerin ve cisimlerin ortaya çıkmasına sebeptir, öyle de hayat dahi bütün varlıkların keşşafıdır ve zuhurlarına bir sebeptir. Hayat bir zerreyi âlem gibi yapar. Hayat, bütün âlemin hiçbir müzaheme ve inkısam (sıkışma ve bölünme) olmadan bir canlıya verilmesine vesiledir. Müzaheme ve inkısam ancak, ekall-i kalil, yani azın azı olan insan nev'inde söz konusudur.[4]

Hayatın Sani'e ve keza haşre en kuvvetli bir delil olması

Bil ki: Bazı camid zerrelerin yola çıkıp, makûl bir sebep olmadan birden ilk vaziyetlerinden farklı bir şekilde bir heyet ve vaziyete dönüşmeleri muhteşem bir delildir. Hatta hayat en eşref ve en nezih hakîkat olmasıyla, hem mülk cihetinde, hem de melekût cihetinde ne kendisinde bir hısset, ne de üzerinde bir leke vardır. Dolayısıyla iki vechi de latîftir. Öyle ki en cüzî, düşük hayvan hayatı da yücedir. Bu sırdan dolayı hayatla kudret eli arasına zâhiri bir sebep girmemiştir. Çünkü kudretin hayatla mübaşereti, kudretin izzetine aykırı değildir. Zahirî sebeplerin konulması ise -daha önce geçtiği gibi- kudretin izzetini zahir nazarda değersiz görülen şeylerle temastan korumak içindir.

Hayatın mebde ve meada en açık delil olması

Bunu az önce işitmiştin. Burada sana hülasa edeceğim. Şöyle ki:

Kim bu hayata baksa ve nazarıyla birbirine terettüp eden hayatın geçirdiği tavırlara, cisimlerin en basit suretlerine kadar gitse, zerreler âleminde dağınık cüzler görür, sonra, bunların unsurlar âleminde başka sûretler giydiğini müşahede eder. Sonra, mevalîd (canlılar) âleminde onlara başka vaziyette rastlar. Sonra onlarla nutfe, sonra alaka, sonra mudğa olarak karşılaşır. Sonra birden onların acip bir inkılâp geçirdiklerini ve bir sûret giydiklerini görür. Bütün bu inkılâplarda, muayyen kanunlar çerçevesinde muntazam hareketler olduğunu fark eder. Onların bu hâllerinden anlaşılır ki, daha işin başında her bir zerre, geldikleri yer için muayyen idi. Sanki canlının cesedinde münasip yere gitmek için muvazzaf idi. Zihin buradan anlar ki, onlar bir kast ile sevk ediliyorlar, bir hikmet ile gönderiliyorlar.

Bunu gördükten sonra ikinci hayat onun nazarında çok dereceler daha ehven, daha kolay ve daha mümkün görülür, kalbi tarîk-ı evlâ ile tam bir kanaat getirir.

İşte bu cümle, sonraki cümleye delil gibidir.[5]

Hepsi beraber, **"nasıl inkâr edersiniz?"** ifadesinden anlaşılan küfre karşı bir burhandır.

Üçüncü mesele

ثُمَّ يُمِيتُكُمْ **"Sonra sizi öldürecek."**

Bil ki: اَلَّذِى خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ **"Allah, ölümü ve hayatı yarattı"** (Mülk, 2) ayeti, ölümün idam ve adem-i sırf olmadığına delâlet eder. Ölüm, İlâhî bir tasarruftur, yer değişikliğidir, ruhun beden hapsinden salıverilmesidir.

Keza, nev-i beşerde şimdiye kadar vücut bulan gayr- madut emareler ve meydana gelen gayr-ı mahdut işaretler zihinlerde şu kanaati ve hadsi bırakmıştır ki, ölümden sonra insanın hayatı bir cihetle devam eder. Onda devam eden ise ruhtur. Bu zâtî hassanın bir ferdde bulunması, -zâtî olduğu cihetle- bütün nev'de bulunduğuna bir delil olur. Buradan da, mucibe-i şahsiye, mucibe-i külliyeyi gerektirir.[6] Bu durumda, ölüm dahi hayat gibi bir mu'cize-i kudret olur. Yoksa ölüm, hayat şartlarının olmaması sebebiyle meydana gelen bir yokluk değildir.

Eğer desen: Ölüm nasıl nimet olur, neden nimetler arasında sayılmıştır?

El-cevap:

1-Ölüm ebedi saadetin mukaddimesidir. Bir şeyin mukaddimesi, güzellik veya çirkinlik yönüyle o şeyin hükmünü alır. Çünkü vacibin kendisine mütevakkıf olduğu şey de vaciptir,[7] harama yol açan şey de haram olur.[8]

2-Mutasavvıflardan ehl-i tahkik nezdinde ölüm, insanın muzır hayvanlarla dolu bir hapishaneden, geniş sahraya çıkması gibi bir kurtuluştur.

3-Ölüm, nev-i beşer itibarıyla da büyük bir nimettir. Şayet ölüm olmasa, insanoğlu dehşetli sefaletlere düşerdi.[9]

4-Ölüm, bazı şahıslar itibarıyla talep edilen bir nimettir. Çünkü acz ve zaaf sebebi ile, ayrıca unsurların şefkat etmemesi yüzünden nice insan hayatın yüklerini kaldıramaz, belâların baskısına dayanamaz. Bu durumda ölüm, ona bir kurtuluş kapısı olur.

Dördüncü mesele

ثُمَّ يُحْيِيكُمْ **"Sonra sizi diriltecek."**

Bil ki: رَبَّنَا اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ **"Ya Rabbena, bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin"** (Mümin, 11) ayetinin işareti, keza Kur'anın veciz anlatması da nazara alınarak konumuz olan ayetin peşinden gelen **"sonra O'na**

döndürüleceksiniz” ayetinin remzi beraber düşünülürse, ayetin bu kısmı haşirdeki hayata delâlet ettiği gibi, kabir hayatına da ima eder.

Eğer desen: Bir insan yakılsa ve külü havaya savrulsa, onun için kabir hayatı ve azabı nasıl tasavvur edilebilir?

El-cevap: Ehl-i sünnet ve’l- cemaata göre, hayat için bünye şart değildir. Dolayısıyla, ruhun bazı zerrelere taalluku mümkündür.

Eğer desen: Cenazenin göğsüne bir yumurta bırakılsa ve günlerce bekletilse, hiçbir hareket görülmediği hâlde, nasıl olur da kabir azabı tasavvur edilebilir?

El-cevap: Âlem-i misale dair deliller serdedilmişti.[10] Hatta misal âleminin vücudu, muhakkik ilahiyyun nezdinde katîdir. Bu âlemin hassası, manaları cisim, arazları cevher ve değişkenleri sabit hâle çevirmesidir. Şehâdet âleminden ona bakan gözler,

-Sadık rüya,

-Sadık keşif,

-Şeffaf cisimlerdir. Bunlar, misal âlemine işaret eder.

Sonra berzah âlemi, kendisinin bir timsali olan misal âleminden daha sabittir. Bu âlemin zılli rüya âlemidir. Rüyanın da zılli hayal âlemidir. Bunun da naziri, ayna gibi şeffaf cisimlerdir.

Bunu anladığında rüya âlemine bak, senin yanında sakin, sessiz uyuyan bir şahsa dikkat et. Ama o rüya âleminde savaşıyor, vuruşuyor ve sonunda yaralanıyor veya yılan onu sokmuş, ızdırap duyuyor. Şayet onun rüyasına girme imkânın olsa “ey rüya gören kişi! Canını sıkma, öfkelenme. Bu hakîkat değil” desen, bin yemin de etsen sana inanmayacak ve sana şöyle diyecektir: “İşte bu elem, bana acı veriyor, bu da yaram! Elinde kılıç olan şu adamı görmüyor musun? Görmüyor musun, yılan bana hücum ediyor?”

İşte bu kimseye, omuzundaki bir ağrı veya başındaki nezle, bu şekilde yaralayıcı bir kılıç olarak tecessüm etmiştir, çünkü netice birdir. Veya kalbine elem veren hıyanet manasını yılan libasında tasavvur etmiştir, çünkü elem birdir.

İşte ey arkadaş! Bunu misal âleminin gölgesi olan rüyada gördüğün hâlde, ondan kat kat daha ziyade sabit ve bizden daha uzak bir hakîkat olan berzah âleminde olmasını niye tasdik etmiyorsun?

Tefsirinde bulunduğumuz ثُمَّ يُمِيتُكُمْ "**sonra sizi diriltecek"** ayeti, ahiret hayatına bakan yönüyle ise şöyledir:

Bil ki: Ahiret hayatı, bütün âlemin bir neticesidir. Şayet ahiret hayatı olmazsa hakîkat sabit olmaz, nimetin nikmete dönüşmesi gibi hakikatler ters yüz olur.

Ahiretin delillerini وَبِالْاٰخِرَةِهُمْ يُوقِنُونَۜ **"Ve ahirete de onlar yakînen inanırlar"** ayetinde hülasa etmiştik. (Bakara, 4)

Beşinci mesele

ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ **"Sonra O'na döndürüleceksiniz."**

Bil ki: Sonsuz kudret sahibi Yaratıcı, şu âlem-i kevn ü fesadda dakik hikmetler için zıdları cem etti ve izzetini izhar için zahiri sebepler ve vasıtalar koydu, böylece sebep- sonuç silsilesi ortaya çıktı.[11]

Sonra kâinat haşirde tasaffi edip hizip hizip ayrıldığında sebepler kalkar, vasıtaların görevi biter, perde kaldırılır, böylece her şey Saniini görür, Malik-i hakikisini tanır.

Cümlelerin nazmını hülasa için bir zeyl

Bil ki: Allah Teâla onların küfürlerini كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ **"nasıl Allahı inkâr edersiniz?"** ifadesindeki istihbari istifham yoluyla inkâr edip, insanları buna taaccübe çağırdı. Ardından vav- ı hâliyeden (hâl bildiren vav harfinden) sonra gelenlerle tamamı ve her biri imanı gerektiren dört büyük inkılâbı göstererek buna delil getirdi.

Bu inkılâplardan her biri çok tavır ve mertebeleri müştemildir, peşindeki inkılâba mukaddime ve hazırlayıcıdır. İlk inkılâptaki ilk tavırdan, son inkılaptaki son tavra kadar canlının cesedinin aslı daima yenilenir, bir kabuğu bırakır, daha mükemmelini giyer, sonra onu çıkarır, daha âlâ bir sûret giyer, sonra onu da bırakır, daha güzelini giyer ve hakeza…

Böylece o daima daha kâmil olanla sûretini değiştirir, en ileri duruma ulaşır, ebedi saadetin takarruruyla kemâlini bulur, tam bir istikrar kazanır.

Bütün bunlar belli bir nizamla ve muntazam bir kanunladır.

Kur'ân bu ayetiyle, bu inkılâplardan ilkine وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا **"sizler ölüler idiniz"** diyerek işaret etti. Bu, hayat merhalesine kadar çok tavırları içine alır.

فَأَحْيَاكُمْ “**O size hayat verdi”** ikinci inkılâba delâlet eder. Bu, âlemin en hayret verici bir hakîkatidir. Bu da ölüme kadar çok tavırları içine alır.

ثُمَّ يُمِيتُكُمْ “**Sonra sizi öldürecek”** Bu, ahirette dirilişe kadar süren berzah âlemindeki tavırları ifade eder.

ثُمَّ يُحْيِيكُمْ “**Sonra sizi diriltecek”** Bu, Allah’a dönmeye kadar devam edecek olan kabir ve haşrin tavırlarını içine alır.

ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ “**Sonra O’na döndürüleceksiniz.”**

Bu inkılâplara dikkatle bakan, inkâra nasıl cesaret eder?

Cümleleri meydana getiren kelimelerin nazmı

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ **“Nasıl Allah’ı inkâr edersiniz ki…”**

كَيْفَ **” “Nasıl”**

Buradaki istifham, zihinlerini kabahatlerine yöneltmek içindir. Ta ki kendilerine bakıp insafa gelsinler, ikrar etsinler.

“**Nasıl?”** ifadesi bunun lazımı olan halin inkârıyla küfrün ademine istidlale bir işarettir.[12]

تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ **“Allah’ı inkâr edersiniz?”**

“**Nasıl inkâr edersiniz?”** deki hitap, daha önce geçtiği gibi Allah’ın gadabının şiddetine bir imadır. “Nasıl iman etmezsiniz?” yerine böyle denilmesi onların şiddetli inatlarına bir işarettir. Çünkü o kadar delilleri olan imanı terk ediyorlar, batıl olduğuna nice deliller olan küfrü ise kabulleniyorlar! Bu ifadedeki hâl bildiren وَ (vav) mukadder bir cümleye işaret eder. Çünkü iki cümle mazi, diğer iki cümle ise gelecekle alâkalıdır. Her ikisi de, hâlin hâl sahibinin amiline mukareneti kuralına uygun değildir. Öyleyse şu mana mukadderdir: “Hâlbuki biliyorsunuz…”[13]

Eğer desen: Onlar ölümü ve ilk hayatı bilmekle beraber, bunların Allah’tan olduğunu bilmiyorlar. Bunun gibi ikinci hayatı ikrar etmiyorlar, Allah’a dönmeyi tasdik etmiyorlar?

El-cevap: Cehaleti izale edecek deliller açık olduğunda, bilmeyen kişinin bilen gibi kabul edilmesi belâğat kurallarından biridir. Dolayısıyla, ilk ölüm ve ilk hayat tavırlarını düşünmek, Sani’i ikrara zorlayıcı olması ve bu tavırları bilmek ikinci hayata zihni ikna etmesi sebebiyle, sanki onlar bu silsileleri bilmiş kimseler gibi oldular.

وَكُنتُمْ أَمْوَاتًا **“Sizler ölü idiniz”**

Bu ifadedeki hitap, onlar için zerreler âleminde de bir vücud ve taayyün olduğuna bir işarettir. Yoksa zerreler tesadüfen bir araya toplanıp onların vücudu hâline gelmemiştir.

“Sizler bir zamanlar cansızdınız” veya “zerreler hâlinde idiniz” yerine **“Sizler ölü idiniz”** denilmesi لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا **“o insan bir zamanlar kendisinden bahsedilen bir şey değildi”** manasına bir imadır. (İnsan, 1)

فَأَحْيَاكُمْ **“O size hayat verdi.”**

Eğer desen: Ayette فَ takib ve ittisal içindir. Hâlbuki bu kadar farklı tavırlar ve hayata gelinceye kadar uzun bir mesafe vardır?

El-cevap: Ayette فَ harfi Sani’in varlık delilinin menşeine işaret içindir. Şöyle ki: Hiçbir makûl sebebin tavassutu olmaksızın insanın cansız zerrelerden birden canlı hâle dönüştürülmesi, zihni Sani’i ikrara zorlar.

Keza, henüz hayat verilmezden önceki ölüm tavırları nakıstır, sabit bir şey değildir. Bunun da gereği, bu şekilde takib bildiren فَ ile anlatılmasıdır.

“Böylece siz hayat sahibi oldunuz” yerine فَأَحْيَاكُمْ **“O size hayat verdi”** denilmesi tasrih içindir. Yani, “hayat sahibi oldunuz. Bu ise Saniin kudreti dışında mümkün değildir. Öyleyse netice veriyor ki, hayatı veren Allah’tır.”

ثُمَّ يُمِيتُكُمْ **“Sonra sizi öldürecek”**

“Sonra ölürsünüz” yerine, **“Sonra sizi öldürecek”** denilmesi, -daha önce geçtiği gibi- ölümün, kaderin ölçüsüyle İlâhî kudretin büyük bir tasarrufu olduğuna bir işarettir. Görmez misin, ömr-ü tabiisini bitirip ölen ekall-i kalildir. Zihin buradan anlar ki, ölüm tabiî bir netice değildir. Ölüm cesedin dağılmasıdır, yoksa ruhun faniliği değildir, bilakis ruhun serbest kalmasıdır.

ثُمَّ يُحْيِيكُمْ **“Sonra sizi diriltecek.”**

Ayetteki **“sonra”** ifadesi, hayret verici durumlarla dolu berzah âleminin araya girmesine bir işarettir.

ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ **“Sonra O’na döndürüleceksiniz.”**

Burada “sonra” anlamındaki ثُمَّ büyük perdenin tavassutuna işarettir.[14]

إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ **“Ona Döndürüleceksiniz”** kısmı ise perdenin açılmasına, sebeplerin tardına, vasıtaların ortadan kaldırılmasına işarettir.

Eğer desen: Allah’a dönmek, öncesinde O’ndan gelmeyi iktiza eder. Buradan bazıları ittisal vehmine kapıldı[15] ve ehl-i tasavvufun bazısı şüpheye kapıldı.

El-cevap: Dünyada bir vücud ve bu vücudun devamı vardır. Ahirette de bir vücud ve bu vücudun devamı olacaktır. Dünyada insanın varlığı, vasıta olmaksızın kudret elinden sudur eder. Ama vücudun devamı ise, şu âlem-i kevn ü fesadda tahlîl, terkip, tasarruf ve tahavvülle kuşatılmıştır. Daha önce zikredilen hikmet sebebiyle, bir takım sebepler ve vasıtalar araya girer.

Ama ahirette ise, hem vücud, hem de levazım ve terkipleriyle vücudun devam ve bekası bizzât kudret elinden zuhura gelir. Her şey orada Mâlik-i hakikisini tanır.

İşte buna dikkat ettiğinde, “Allah’a dönmenin” ne demek olduğunu bilirsin.

1 Buradaki vacip, fıkıhtaki anlamıyla olmayıp, “zorunludur, kaçınılmazdır” gibi anlamlara gelir.

2 Yani **“Allah’ı nasıl inkâr edersiniz ki…”** derken, bundan maksat onların nasıl inkâr ettiklerini sormak olmayıp, Allah’ın aslında inkâr edilemeyeceğini, inkâr edilmemesi gerektiğini bildirmektir. Ayrıca, buna rağmen hâlâ inkâr ederlerse bunun vahim sonuçları olacağına bir işaret söz konusudur. **“Nasıl inkâr edersiniz…”** denilmesinde “hayır, inkâr edemezsiniz!” manası vardır. Tehdit yönüyle ise “inkâr ederseniz sonuçlarına katlanırsınız” mesajı verilmektedir.

3 **Nutfe, alaka ve mudğa**, insanın ana rahminde geçirdiği farklı merhalelerdir. İnsan bir tek hücre hâlinden, bütün azaları teşekkül etmiş bir hâle gelinceye kadar bu merhalelerden geçer.

4 Aslında dünya çok geniş ve hepimize yetecek kaynaklara sahipken, insanlar hırs göstererek birbirlerine zahmet verirler, hatta dövüşürler.

5 Yani, **“size hayat verdi”** cümlesi daha sonra gelen **“sizi diriltecek”** cümlesine bir delildir.

6 Yani, her hangi bir şahsın bekasını gerektiren bir durum, insan nev’inin bekasını gerektirir. Mantık diliyle bu şöyle ifade edilir:

-Ahmed’in ruhu bakidir.

-Ahmed bir insandır.

-Öyleyse insanların ruhu bakidir.

7 Mesela, Allah yolunda cihad farz olduğu gibi, bununla ilgili gerekli alt yapıyı kurmak da farzdır. Zira “bir şey sabit olduğunda levazımıyla sabit olur.”

8 Mesela zina haram kılındığı gibi gibi, zinaya yol açan durumlar da haram kılınmıştır.

9 Mesela, Hz. Âdemden günümüze kadarki bütün insanlar yaşıyor olsa, yeni dünyaya gelenler dışında herkes ihtiyar olurdu. Dünya insanı ürkütür, hayat bir işkenceye dönerdi.

10 Bediüzzaman Muhakemat isimli eserinde Kaf Dağının anlatırken âlem-i misalle ilgili geniş açıklamalar yapmıştır. **Misal âlemi:** Dünyadaki her şeyin ve yapılan bütün fiillerin yansıdığı âlem. Misal âlemi, “ruhlar âlemi ile cismanî âlem arasındaki geçit âlemi” diye tarif edilir. Yani, her ikisine de birer yönüyle benzer. Nasıl toprak sudan daha katı, taştan daha latîf ise, misal âlemi de şu görünen âlemden daha latîf, ama ruhlar âleminden daha kesiftir. Bu mahiyetiyle, iki âlem arasında bir berzah gibidir. Yine, hem ruhlar âlemiyle hem de şu görünen âlemle ilgisi bakımından misal âlemi, bir köprü âlemdir.

11 **Sebep – sonuç silsilesi:** Cenab-ı Hak sonuçları sebeplere bağlamıştır. Normal şartlar altında sebep olmadan sonuç alınmaz ve gerekli sebepler bulunduğunda sonuçlar gerçekleşir. Ama şunu unutmamak lâzım: Allah, kendi koyduğu sebeplerin mahkûmu değildir. Dilediğinde sebepleri devre dışı bırakabilir. Peygamberlerde görülen mu’cizeler ve velilerde görülen kerametler buna bir delildir.

12 Hata yapan birine “nasıl böyle yaparsın?” dediğimizde, “yapmamalıydın” manası vardır.

13 Yani, “sizler bir zamanlar ölü idiniz, Allah size hayat verdi. Bunu bildiğiniz hâlde, nasıl Allah’ı inkâr edersiniz?”

14 İnsan dünyada Allah’ı perdeli olarak bilir. Mesela, hastalıklar Hz. Azraile, Hz. Azrail ise ruhların kabzedilmesine perdedir. Gerçekte ise ölümü takdir eden Allah’tır. Yoksa Hz. Azrail, canının istediği zaman can alan bir yetkili olmayıp, kendine verilen talimata göre hareket eden bir görevlidir. Bir hadiste, Cenab-ı Hakk’ın nurdan yetmiş perde ile perdeli olduğu, şayet bu perdeleri kaldırsa, nurunun her göz sahibinin gözünü yakıp görmez hâle getireceği ifade edilir. (Gazali, **Kavaidu’l- Akaid**, s. 112; Râzî, XXIII, 230- 231.) Bir başka hadiste ise, Cenab-ı Hak için nurdan ve zulmetten yetmişbin perde olduğu bildirilir. (Râzî, XXIII, 230- 231) Arapçada yedi, yetmiş, yediyüz gibi ifadeler kesretten kinaye kullanıldığı gerçeğinden hareketle, bu farklı rakamların çokluk manasını taşıdığını söyleyebiliriz. Bediüzzaman, bu zulmanî ve nuranî perdeleri, “maddî ve ekvanî, esmaî ve sıfati perdeler” şeklinde değerlendirir. (**Sözler**, s. 182)

15 İttisal, “bitişmek ve beraber olmak” gibi anlamlara gelir. Bazı ehl-i tasavvuf, Allah’ta fani olmayı anlatırken, insanı âdeta O’nunla bütünleşir bir tarzda tasvir etmişlerdir. Bu ise batıldır.

Arz ve sema

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا

ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ

“O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra semaya yöneldi de, onları yedi sema olarak tanzim etti. O, her şeyi bilendir.” (Bakara, 29)

26. DERS: ARZ VE SEMA

Bil ki: Bu ayet için de üç nazm ciheti vardır:

Ayetin tamamının öncesiyle nazmı

Önceki ayette beşerin geçirdiği tavırları nazara vererek enfüsî deliller ile küfür ve küfranın inkârı vardır. Bu ayette ise afakî delillere işaret edilmiştir.

Keza, önceki ayette vücut ve hayat nimetine, bu ayette ise beka, yani vücut ve hayatın devamı nimetine işaret vardır.

Keza, öncekinde Saniin delili ve haşre bir mukaddime vardır, bunda ise yeniden dirilişin tahkiki ve şüphelerin izalesi söz konusudur. Onlar sanki şöyle söylüyorlar: “İnsan neden bu kadar kıymetli? Niçin ona bu kadar ehemmiyet veriliyor? Allah katında yeri nedir ki, onun için kıyamet koparıp başka bir âlem getiriyor?”

Buna mukabil Kur’ân, bu ayetin işaretiyle diyor: Göklerin ve yerin onun istifadesine sunulmasından anlaşılıyor ki, insanın çok yüksek bir kıymeti vardır.

Ayrıca, Allah insanı mahlûkat için yaratmadı, mahlûkatı insan için yarattı.

Yaratıcı nezdinde insanın mevkii olduğu şununla sabittir: Allah âlemi âlem için değil, beşer için icad etti, beşeri de ibadeti için yarattı.

Bunlardan anlaşılıyor ki, insan hayvan gibi değildir, mümtaz ve müstesnadır. **“Sonra O’na döndürüleceksiniz”** cevherine mazhar olmaya liyakatı vardır. (Bakara, 28)

Ayetin cümlelerinin nazmı

Bil ki: Birinci cümledeki جَمِيعًا lafzı,

İkinci cümlede ثُمَّ edatı

Ve üçüncüdeki سَبْعَ lafzı bir tahkîk gerektirir.

Üç mesele hâlinde onlardan bahsedeceğiz.

Birinci mesele: Her şeyin insan için yaratılması

Eğer desen: Bu ayet, arzda olan her şeyin beşerin istifadesi için olduğuna delâlet ediyor. Hâlbuki mesela Zeyd'in arzın bütün eczasından istifadesi nasıl tasavvur edilir?[1] Habib ve Ali, büyük okyanusun ortasındaki bir adada bulunan dağın dibindeki bir taştan nasıl istifade ederler?[2] Zeydin malı, nasıl Amr'ın istifadesi için olur? Hâlbuki ayet, benzeri ayetlerin de işaretiyle, bölünme olmadan her şeyin herkes için olduğuna işaret ediyor. Hem güneş, ay ve benzerleri bu büyüklükleriyle beraber nasıl Zeyd ve Amr içindir? Onların azıcık istifadeleri nasıl bunların ille-i gaiyesi (varlık sebebi) olabilir? Muzır şeyler nasıl beşerin istifadesi içindir? Hâlbuki Kur'ân'da mücazefe yoktur, O'nun hakiki belâğatına mübalağa yakışmaz?

El-cevap: Altı noktaya dikkat et, vehimlerin uçup gitsin!

1-Daha önce geçtiği gibi, hayatın hasiyeti, cüz'ü küll, cüz'îyi küllî, münferidi cemaat, mukayyedi mutlak, ferdi bir âlem yapmaktır. Böylece nev'iler zihayatın kavmi ve dünya da onun hanesi gibi olur, her şeyle bir münasebet peyda eder.

2-Bildiğin gibi, âlemde sabit bir nizam, muhkem bir ittisak, yüksek düsturlar, müstemir kanun-u esasiler vardır. Böylece âlem muntazam bir saat ve bir makine gibidir. Nasıl ki makinenin her çarkı, hatta çarktaki her diş, hatta dişteki her bir parçanın velev cüz'î de olsa makinenin nizamında bir payı vardır; nizamı vasıtasıyla makinenin faide ve neticesinde bir tesiri olur. Benzeri bir şekilde, her şeyin canlılara ve özellikle canlıların efendisi ve reisi olan beşere bir faide ciheti vardır.

3-Daha önce duyduğun gibi, istifade cihetlerinde müzaheme yoktur. Nasıl ki güneş tamamıyla Zeyd'indir ve güneşin ziyası O'nun nazarına uçsuz bucaksız bir bahçe ve meydan açar. Aynı şekilde güneş tamamıyla Amr'ındır, O'na bir bahçe olur. Mesela Zeyd âlemde tek başına olsa nasıl istifade ediyorsa, diğer insanlarla beraber olduğunda da öyle istifade eder. Gareyne ait olan şeyler dışında, hiçbir şeyden istifadesi noksan olmaz.[3]

4-Kâinatın sadece ince tek bir ciheti olmayıp, onda umumî, çeşitli, tabaka tabaka cihetler vardır. Varlıkların faideleri için umumî, iç içe çok cihetler bulunur ve istifade yolları müteaddit, mütenevvidir. Mesela, senin bir bahçen olduğunda bir cihetle bundan istifade edersin, başka cihetten de

diğer insanlar istifade ederler. Mesela o bahçeyi gördüklerinde, gözleri onu temaşadan lezzet alır. İnsanın istifadesi, zahirî ve batınî beş duyusuyla, cismiyle, ruhuyla, keza akıl ve kalbiyle, hem dünyasında ve hem ahiretinde, ayrıca ibret cihetiyle çok yönlerde gerçekleşir. Buna diğer istifade cihetlerini kıyas et. Dolayısıyla, arzda, hatta âlemde olanlardan, bu cihetlerden bir cihetle onun istifadesine bir engel yoktur.

5- **Eğer desen: Bu ayet ve benzeri bazı ayetler bu koca dünyanın beşer için yaratıldığına ve insanın istifadesinin ona bir ille-i gaiye kılındığına işaret ediyor. Hâlbuki arzdan çok daha büyük olan Satürn gezegeninin beşere faidesi ancak bir çeşit süs ve zayıf bir ışık olabilir. Bu durumda insan ona nasıl ille-i gaiye olur?**

El-cevap: Bir şeyden istifade eden kişi, kendi istifade ettiği cihette fâni olur. Zihni o yolda işler ve başka cihetleri unutur, her şeye nefsi namına bakar, her şeyin ille-i gaiyesinin, kendini ilgilendiren cihet olduğunu zanneder.

Öyleyse, Halık Satürn gezegenini binlerce hikmetler için yaratmış, her hikmette binlerce cihet ve her cihette binlerce istifade eden olduğu hâlde, nimetler nazara verilirken, bu şahsa yönelik olarak “bunun ille-i gaiyesi şu şahsın istifadesidir” denilse, bu kelâmda mücazefe yoktur.

6-Daha önce sana hatırlatıldığı gibi, insan her ne kadar küçükse de aslında büyüktür. Onun cüz’î istifadesi aslında küllîdir. Dolayısıyla abes bir şey yoktur.

İkinci mesele: Göklerin ve yerin yaratılış tertibi

Bil ki: (Tetkikinde bulunduğumuz) bu ayet, arzın semadan önce yaratıldığına delâlet eder.

وَالْاَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَٓا **“Bundan sonra arzı yaydı”** (Naziat, 30) ayeti semanın yaratılışının arzdan önce olduğuna delâlet eder.

أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا **“Sema ve arz birbirine bitişikti, biz onları bir birinden ayırdık.”** (Enbiya, 30) ayeti ise beraber yaratıldıklarına, bir maddeden inşikaklarına delâlet eder.

Ayrıca şunu da bil: Rivayetlerden anlaşıldığına göre, Allah Teâlâ önce bir cevheri, yani bir maddeyi yaratmış, sonra buna tecelli edip bir kısmını buhar, bir kısmını sıvı kılmıştır. Sonra sıvı olan, Allah’ın tecellisiyle yoğunlaşıp köpük olmuştur. Sonra arzı veya yedi arz küresini bu köpükten yaratmış, bunlardan her biri için heva-i nesimiden bir sema meydana getirmiştir.

Sonra buhar maddesini yayıp ondan semavatı tanzim etmiş, içine yıldızları ekmiştir. Böylece semavat, yıldızların çekirdeklerini içinde bulundurur şekilde tesis edilmiştir.

İlim ve fenlerin bu konudaki faraziye ve nazariyelerine göre ise, manzume-i şemsiye ve bunların içinde yüzdükleri sema, önce basit bir cevher idi. Sonra bir çeşit buhara inkılâp etti. Sonra buhardan ateşli bir sıvı hâsıl oldu. Sonra bir kısmı donarak katı hâle geldi. Sonra bu ateşli sıvı hareket ile kıvılcımlar ve ayrılmış büyük parçalar fırlatmış, bunlar, yoğunlaşmış ve gezegenler hâline gelmişlerdir. Arzımız da bunlardandır.

Bunu işittiğinde, iki meslek arasında bir mutabakat yapabilirsin. Çünkü فَفَتَقْنَاهُمَا **"biz onları bir birinden ayırdık"** ayeti şuna işaret olabilir: Manzume-i şemsiye ile beraber arz başlangıçta yed-i kudretin[4] basit bir maddeden, yani varlıklara nisbetle onlara nüfuz eden su misali olan esir maddesinden yoğurduğu bir hamur gibi idi.[5]

وَكانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ **"Allah'ın arşı su üzerinde idi"** (Hûd, 7) ayeti, su gibi olan bu maddeye işarettir. Esir maddesi ise, yaratılmasından sonra Saniin ilk icad tecellilerine merkez olmuştur. Yani Allah esiri yarattı, sonra onu cevahir-i fertler (atomlar) hâline getirdi. Ardından bunların bir kısmını kesif kıldı, bu kesif maddeden meskûn yedi küreyi yarattı. Arzımız da onlardan biridir.

Sonra; yoğunlaşması, hepsinden önce katılaşması, daha önce kabuk bağlaması, semavî cisimlerin çoğu şimdiye kadar sıvı bir ateş olarak kalmış iken uzun zamandan beri hayatın menşei olması itibariyle, arzın yaratılışı ve teşekkülü semavatın yaratılışından öncedir.

Ancak, arzdan istifadenin kemâli, genişletilip nev-i beşerin yaşayışına uygun hâle getirilmesi semavatın tesviye ve tanziminden sonradır. İlk yaratılışlarında beraber olmalarına rağmen, bu cihetten semavat arzdan daha öncedir.

Dolayısıyla (arz ve semanın yaratılışıyla ilgili olan) bu üç ayet, bahsi geçen üç farklı noktaya bakar.

İkinci bir cevap:

Kur'ân'ın maksadı, **"yaratılış tarihi dersi"** vermek değildir. O, marifet-i Sani dersi vermek için inmiştir.[6] Bunda da iki makam vardır:

Bir makamda nimet, lütuf ve merhametin beyanı, delilin açık oluşu vardır, arz bu makamda semadan önce gelir.

Diğer bir makamda ise azamet, izzet ve kudret delilleri vardır, bunda da semavat önce gelir.

Sonra ثُمَّ edatı, zâtî sonralığı ifade ettiği gibi, rütebi sonralığı da ifade edebilir.[7] Böyle olunca **"Sonra semaya yöneldi"** cümlesi şu anlama gelir: "Sonra şunu bilin ve tefekkür edin: O Allah semaya yöneldi."

Üçüncü mesele: Yedi sema tabakası

Bil ki: Hikmet-i atîka (eski felsefe) semavatı dokuz kabul eder. Bu görüşte olanlar onu çok acip bir şekilde tasavvur etti ve onların fikri asırlar boyu nev-i beşere hükmetti. Bu durum pek çok müfessiri, ilgili ayetlerin zahirlerini onların görüşüne göre açıklamaya sevketti.

Hikmet-i cedide (günümüz fenleri) ise, yıldızları fezada ve boşlukta asılmış olarak görüyorlar, onlar da sanki semanın varlığını inkâr ediyorlar. Böylece biri ifrat, diğeri de tefrit ediyor.

Şerîata gelince, Sani'in (celle celaluh) yedi sema yarattığına, yıldızları bu semada yüzen balıklar misali kıldığına hükmeder. Hadis ise, semanın bir mevc-i mekfuf yani dalgasız bir deniz gibi olduğuna delalet eder.[8]

Bu hak görüşün tahkiki altı mukaddime iledir:

1-Fennen ve hikmeten sabittir ki, vüs'atli feza esir ile doludur.

2-Ecram-ı ulviyenin (gök cisimlerinin) kanunlarını birbirine bağlayan, ziya ve hararet gibi kuvvetleri yayan ve nakleden, fezada bulunan ve onu dolduran bir madde vardır.

3-Esir maddesi esir olarak kalmakla beraber, -diğer maddeler gibi- buhar, su ve buz teşekkülünde olduğu tarzda çeşitli şekillerde ve birbirinden farklı hâllerde bulunabilir.

4-Gök cisimlerine dikkatle bakıldığında tabakalarının farklı farklı olduğu görülür. Görmez misin, Kehkeşan denilen nehr-i semada (Samanyolunda), bulut karaltısı görünümünde olan milyonlarca yıldız yeni teşekkül hâlindedir. Bu yıldızları meydana getiren esir maddesi, elbette sabit yıldızlar tabakasında olanlardan farklıdır. O da sadık bir hads yani sürat-i intikal ile manzume-i şemsiye tabakalarından farklıdır. Hakeza, yedi manzumeye kadar bu farklılıklar devam eder.

5-Hads, (sürat-i intikal) ve istikra ile sabittir ki, bir maddede teşkil, tanzim ve tesviye yapıldığında ondan çeşitli tabakalar meydana gelir. Madenden kül, kömür ve elmas meydana gelmesi, ateşten köz, alev ve duman ayrılması,

hidrojen ve oksijenin bir araya gelmesinden su, buz ve buharın teşekkülü gibi…

6-Bu emareler semavatın taaddüdüne delâlet eder. Şari-i sadık[9] olan şeriat sahibi “yedi” demişse yedidir.[10]

Bununla beraber yedi, yetmiş, yedi yüz gibi ifadeler Arap üslûbunda çokluktan kinaye olarak da kullanılır.[11]

Elhasıl: Sani’ (celle celalüh), esir maddesinden yedi semayı yarattı, onları düzenledi, acîb, dakik bir nizamla tanzim etti, o semalara yıldızları ekti ve bunların tabakaları arasında farklılıklar meydana getirdi.

Bil ki: Kur’ân-ı Kerîmin hitaplarının ve manalarının genişliğini, en aşağı avamdan en üst havassa kadar bütün insan tabakalarının fehimlerini nazara aldığını düşündüğünde, acip bir durum görürsün. Mesela, سَبْعَ سَمَاوَاتٍ **“yedi sema”** ifadesinden

Bir kısım insanlar heva-i nesiminin (atmosferin) tabakalarını fehmeder.

Bir kısmı, bu arzımızı ve hayat sahibi kardeşlerini kuşatan nesîmi küreleri anlar.

Bir kısmı cumhura görülen yedi gezegeni fehmeder.

Bir kısmı, manzume-i şemsiyedeki yedi esir tabakasını anlar.

Bir kısmı, birincisi bizim manzumemiz olan yedi manzume-i şemsiyeyi fehmeder.

Bir kısmı, daha önce geçtiği gibi, esir maddesinin teşekkülde yedi tabakaya ayrılmasını anlar.

Bir kısmı, güneş lambalarıyla ve sabit yıldızlarla süslenen görülen bütün âlemi bir sema olarak görür, o da السَّمَاءَ الدُّنْيَا yani yakın semadır. Bunun fevkinde, görülmeyen altı sema daha vardır.

Bir kısmı, yedi semayı âlem-i şehadete münhasır olarak görmez, o semaları yaratılıştaki dünyevî, uhrevî ve gaybî âlemlerde hilkat tabakaları olarak tasavvur eder.

Böylece her biri kabiliyeti nisbetinde Kur’ân’ın feyzinden tefeyyüz eder, onun sofrasından hissesini alır.

Dolayısıyla “yedi sema” manası, bütün bu mefhumları içine almaktadır.

Nimet ayetinin tahlili

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا **“O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı.”**

Bil ki: Bu birinci cümlenin nazmı beş cihetledir:

1-Önceki ayet hayat ve vücud nimetine işarettir. Bu ise, beka ve devamları için gereken sebeplere işaret eder.

2-Önceki ayet beşer için mertebelerin en yükseğini, yani Allah’a dönmeyi isbat edince, muhatabın zihnine şöyle bir sual geldi: “Allah’ın lütfu ve cezbi olmadan, bu zelil insan için bu büyük mertebeye istidat nerede?”

Bu cümle, böyle bir suale şu cevabı veriyor: “Bütün dünyayı insana itaatkâr kılan Allah nezdinde, o insanın çok büyük bir mevkii vardır.”

3-Önceki ayet insan için haşir ve kıyametin varlığına işaret edince, muhatabın hatırına şöyle bir sual geldi: “İnsanın ne ehemmiyeti var ki onun için kıyamet kopsun, saadeti için âlem harap edilsin?”

Bu cümle, sanki bu soruya şöyle cevap veriyor: “İstifadesi için Arzda ne varsa müheyya kılınan ve kâinatın envaı kendisine itaat ettirilen insanın, netice-i hilkat olduğuna işaret eden çok büyük bir ehemmiyeti vardır.”

4-Önceki ayet, “**Ona döndürüleceksiniz”** diyerek vasıtaların kaldırılmasına ve merciiyyetin Allah’a münhasır olduğuna işaret etti. Hâlbuki insan için dünyada çok merciler vardır. İşte bu cümle şöyle diyor: “Sebepler ve vasıtalar Allah’ın kudret eline şeffaf birer perde gibidir. Dünyada da merci-i hakiki ancak Allah’tır. Vasıtaların araya konulması ise, çok hikmetler içindir. Dolayısıyla, insanın ihtiyaç duyduğu her şeyi yaratan ancak O’dur.”

5-Önceki ayet ebedi saadete işaret edince, bu ayet de bu saadeti gerektiren dünyadaki İlâhî bir lütfa işaret etti. Yani, “arzda olan her şey kendisine ihsan edilen insan, kendisine ebedi saadet verilmesine de layıktır.”

ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ

“**Sonra semaya yöneldi.”**

Bu cümlenin nazmı dört cihetledir:

1-Sema, arzın arkadaşıdır. Arzı düşünen herkesin zihnine hemen sema gelir.

2-Semanın tanzimi, insanın arzda olanlardan istifade cihetini tamamlar.[12]

3-Birinci cümle ihsan ve fazl delillerine işaret etti. Bu ise, azamet ve kudret delillerine işaret ediyor.

4-Bu cümle işaret ediyor ki, insanın istifadesi arza münhasır değildir, sema dahi ona musahhardır.

فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ **“Onları yedi sema olarak tanzim etti.”**

Bu cümlenin nazmı üç cihetledir:

1-Öncekiyle irtibatı, “kün” yani “ol” emri karşısında istenenin olması gibidir.[13]

2-Kudretin taallukunun, iradenin taallukuyla rabtı gibidir.

3-Neticenin, mukaddime ile irtibatı gibidir.

وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ **“Ve O, her şeyi bilendir.”**

Bu cümlenin nazmı iki cihetledir:

1-Sabık tanzime “limmi delil” gibidir. Nitekim sabık tanzim de bu manaya “innî delil”dir.[14]

Çünkü ilim intizamı netice verdiği gibi, ittisak ve intizam dahi kâmil bir ilmin varlığına delâlet ederler.

2-Önceki cümle kâmil bir kudrete, bu da şamil bir ilme delâlet eder.

Her cümlenin cüzlerinin nazmı

هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا **“O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı.”**

-İlk cümlede istinaf,

-İki kısmın da marife gelmesi,

-Haberin tarifi,[15]

– لَكُمْ deki لَ,

– لَكُمْ ün takdimi,

– فِي lafzı,

– جَمِيعًا lafzı.

İlk cümledeki istinaf, mukadder bazı sual ve cevaplara bir işarettir. İlk cümlenin nazmında beş ciheti beyanda bu sual ve cevaplara dikkat çekmiştim.

Mübteda ve haberin marife gelmesi, tevhid ve hasra işarettir.[16] Bu aynı zamanda önceki ayetteki تُرْجَعُونَ اِلَيْهِ **“O’na döndürüleceksiniz”** derken yine hasrı ifade eden إِلَيْهِ nin bir delilidir.[17]

اَلَّذِي derken haberin marife olması, hükmün zahir oluşuna bir işarettir.[18]

لَكُمْ **“Sizin için ”** ifadesindeki لَ (lâm), eşyada aslın mubahlık olduğuna bir işarettir.[19]

Arızî olarak bazı şeylerin haram kılınması ise,

-Ya korumak içindir. Başkasının malı gibi.

-Veya hürmeti içindir. İnsan oğlunun eti gibi.

-Veya zararı içindir. Zehir gibi.

-Veya tiksindirici olmasındandır. Başkasının balgamı gibi.

-Veya necislik sebebiyledir. Ölü eti gibi.

Hem, her şeyde faydanın varlığına bir remizdir. İnsan için çok cihetlerden bir cihetle, velev nev’ilerden bir nev’ ile de olsa, hatta en kıymetsiz şeyde bile bir istifade ciheti vardır. En azından ibret nazarıyla ondan yararlanır.[20]

Ayrıca, arzın içinde gizli nice rahmet hazinelerinin ebna-i müstakbeli beklediğine bir imadır.

لَكُمْ **“Sizin için”** ifadesinin öne alınması, beşerin istifade cihetinin gayelerin her şeyden önce geleni, en evlâsı ve birincisi olduğuna bir işarettir.

مَا harfi umum ifade etmesiyle her şeydeki faydayı araştırmaya bir teşviktir.

فِي الْأَرْضِ “**Arzda,** (arzın içinde)”

Faraza “arzın üzerinde “denilmeyip “arzda, arzın içinde” denilmesi ekser faydalı şeylerin arzın batnında olmasına bir işarettir. Hem, onun içinde olanları araştırmaya bir teşviktir.

Beşerin arzın madenlerinden ve maddelerinden tedricen istifadesi, o arzda ebna-i müstakbelin omuzundaki hayat yükünün baskısını hafifletecek gıda ve benzeri nice maddeler ve unsurlar olduğuna delâlet eder.

جَمِيعًا **“Ne varsa”**

Bu ifade, bazı şeyleri abes gören vehimleri red içindir.

ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ **“Sonra semaya yöneldi de, onları yedi sema olarak tanzim etti. “**

Bu cümledeki ثُمَّ, **“sonra**” ifadesi Allahın arzı yaratmasından sonra semanın tanzimine kadar olan fiiller ve şuunlar silsilesine işarettir.[21]

Keza, beşerin faydası hususunda semanın tanzim mertebesinin arzın yaratılışından sonra olduğuna bir remizdir.

Keza, semanın tanziminin arzdan sonra olduğuna da bir imadır.

اسْتَوَى fiilinde vecizlik vardır. Yani “Allah düzenlemeyi murad etti.”

Keza, bir şeyi yapmaya tam yönelip, sağa sola bakmayan kimse misali, İlâhî tasarruftaki teveccühü anlatan bir mecazdır.

إِلَى السَّمَاءِ **“Semaya”**

Yani, “semanın maddesine ve cihetine müteveccih oldu.”

فَسَوَّاهُنَّ **“Onları tanzim etti. “**

Bu ifadedeki ف ye gelince, tefri’ (taksim) cihetiyle “kün” “ol” emri neticesinde, Allah’ın dilediğinin olmasının, iradenin taallukuna kudretin ve kaderin taallukuna kazanın taalluk etmesinin bir benzeridir.[22]

Bu harfin “takip” manasına göre ise, şu takdire ima eder: “Allah o semayı nev’ilere ayırdı, tanzim etti, aralarında tedbirini gördü, peşinden yedi sema olarak düzenledi…”

سَوَّا **“Tanzim etti”**

Bu fiil şunu ifade eder: “Muntazam, düzgün, tenasüblü olarak yarattı. Her birine istidadına münasip ve kabiliyetine uygun şeyleri verdi.”

هُنَّ **“Onları”**

Çoğul zamiri olmasıyla semalardaki maddelerin çeşit çeşit olmasına bir imadır.

سَبْعَ **“Yedi”**

“**Yedi”** kelimesi kesreti (çokluğu), Allah’ın yedi sıfatıyla münasebeti ve arzın teşekkülatındaki yedi devri tazammun eder.

سَمَاوَاتٍ **“Semavat”**

Semavat, inci misal parlayan yıldız çiçeklerine bir bahçe, balık misal seyyar yıldızlara bir deniz ve yıldız tohumlarına bir tarladır.

وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ “**O, her şeyi bilendir.”**

وَ Münasebeti iktiza eden atıf vav’ı şuna işaret eder:

وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ **“O, her şeye kadirdir.”** (Hud, 4) Öyleyse bu azim cirimleri yaratan da odur.

“**O her şeyi bilendir.”** Öyleyse her şeydeki san’atı tanzim eden, mükemmel yapan da Odur.”

بِ (ba) harfi ilsak, yani beraber olmayı ifade eder. Bu da, ilmin malûmdan ayrılmadığına bir işarettir.[23]

كُلِّ **“Her”** “Her” kelimesi geneldir, istisnası yoktur. Yani Allah’ın ilmi dışında kalan bir şey yoktur.

Bu, مَا مِنْ عَامٍّ إِلَّا وَقَدْ خُصَّ مِنْهُ الْبَعْضُ “her genelin istisnası vardır.” şeklindeki kuralı tahsis etmiştir.[24] Yoksa bu, doğruluğu kabul edildiğinde yanlış sonuç veren paradoks gibi olacaktır.[25]

شَيْءٍ **“Şey”** “Şey” lafzı, hem Allah’a, hem dilemesiyle meydana gelenlere, hem de mümteni gibi ne ondan ne de bundan olmayanlara umumidir.[26] عَلِيمٌ **“Bilendir”**

O, zâtının lâzımı olarak her şeyi bilen bir zâttır.

1 Kur'ân-ı Kerimde sahabelerden sadece Zeyd ismi sarih olarak geçer. Bundan dolayı İslâmî eserlerde bu isme sıkça rastlarız. (Bkz. Ahzab, 37)

2 Habib ve Ali, müellifin Van'daki Horhor Medresesindeki talebelerindendir.

3 Gareyn, insanın ağzı ve fercidir.

4 **Yed-i kudret:** Kudret eli. Ayet ve hadislerde "Allah'ın eli" ifadesi geçer. Şüphesiz bu mecazî bir ifadedir. "Devletin eli" dediğimizde nasıl ki cismani bir el anlaşılmaz. Onun gibi, "Allah'ın eli" ifadesi de O'nun kudretini anlatır.

5 **Esir maddesi,** bütün kâinatta bulunan ve her tarafı kaplamış olan latîf maddedir. Elektrik, ışık ve hararetin yayılmasına vasıtalık eder. Varlığı birçok ilim adamınca kabul edilen bu madde, latîf, rakîk, seyyaldir.

6 **Marifet-i Sani:** Allah'ı bilmek ve tanımak. Sıfat ve isimlerinin tecellilerini tefekkürle Onun marifetine nail olmak.

7 Mesela "Ahmet geldi. Sonra da Mehmet geldi" dediğimizde zâti bir sonralık vardır. Ama "Sana ilim öğrettim, sonra burs da verdim" dediğimizde ise, buradaki "sonra", "üstelik" veya "ayrıca" gibi bir anlamda kullanılmıştır.

8 Tirmizi, Tefsir, 57/1

9 **Şari-i sadık**, sözü doğru olan şeriat sahibi anlamında olup, Allah hakkında kullanılmıştır. Yaratan O olduğu gibi, kendi mülkü hakkında doğru olanı söyleyen de O'dur. Müellifin Mektûbat eserinde dediği gibi, "Madem yapan bilir, elbette bilen konuşur."

10 Aşağıya doğru yerin tabakaları yedidir. Yukarıya doğru atmosferin katmanları yedidir. Atomlarda elektronların yedi farklı dizilişi vardır. Ses, yedi farklı notadan meydana gelmiştir. Temel renkler yedidir. (Elvan-ı seb'a) Hacda yedi kere tavaf yapılır. Allah'ın sübûtî sıfatları yedidir. (Sıfat-ı seb'a) Nefsin "nüfus-u seb'a" denilen yedi mertebesi vardır…

11 **Çokluktan kinaye:** Bazı şeyler çokluk ifade etmek için kullanılır. Arapçada yedi, yetmiş, yediyüz gibi rakamlar genelde tahdit için olmayıp çokluk ifade etmek içindir. "Çokluktan kinaye" yerine, "kesretten kinaye" de denir.

12 Mesela, yeryüzündeki eşyayı güneşten gelen ışıkla görürüz, gökten yağan yağmurla tarlalardan mahsul alırız.

13 Allah bir şeyin olmasını dileyince, o şey meydana gelir. Bu ayetin evvelinde Allah'ın semaya müteveccih olup onu tanzim etmeyi dilemesi nazara verilmişti. Ayetin bu kısmında da dilenen bu şeyin tahakkuku anlatıldı.

14 "Allah bütün bunları niçin yaptı?" diye sorduğumuzda, ayetin "**O, her şeyi bilendir."** kısmı bize cevap verir. Her şeyi bilmeyen böyle hikmetli tasarrufta bulunamaz. Öte yandan, Allah'ın her şeyi bilmesi, böyle bir tanzimi gerekli kılar.

15 **Tarif:** Bir şeyi belli noktalar ve işaretlerle inceden inceye anlatıp bildirmek, tanıtmak. Gramerde "Bir ismi marife etmek" anlamında kullanılır. İngilizcede "the" ekiyle isimler belli hâle getirildiği gibi, Arapçada "el" takısı aynı işi yapar. Buna **"harf-i tarif"** denilir. Mesela "Kitap" dediğimizde bu herhangi bir kitap olabilir. Ama "el-kitap" dediğimizde belli bir kitap anlaşılır. Aslında Türkçede de bu fark vardır. "Bir kitap okudum" cümlesiyle "Kitabı okudum" cümlesi aynı anlama gelmez.

16 Yani, yalnızca O'dur bunları yapan, başkası olamaz.

17 Yani, dünyada bu tasarrufları yapan sadece O olduğu gibi, dönüşünüz de yalnızca O'nadır.

18 Yani, Allah'tan başka bir yaratıcı olmadığına göre, arzda her şeyi insan için yaratanın da O olduğu malûmdur.

19 İslâm hukukunda **"eşyada asıl olan mubahlıktır"** kuralı vardır. Haram olanlar ayrıca bildirilmiştir.

20 Mesela yarasa kuşunun ne etinden ne de sütünden istifade edilir. Ama insanlar, onun uçuş sistemini incelemek sûretiyle radarı keşfetmişlerdir.

21 **Şuun**, şe'n kelimesinin çoğuludur. Şe'n ise, buradaki anlamıyla "iş" anlamına gelir. Ayette Allahın her an bir şe'nde olduğu bildirilir. (Rahman, 26.) Şuun kelimesi de çoğul yapılarak şuunat-ı ilahiye kavramı kullanılır.

22 Yani, ayetin önceki kısmında Allah'ın semayı tanzim iradesi nazara verilmişti. Bu irade tecelli edince, istenenler istendiği tarzda vücuda geldi ve böylece tertib edildi, tanzim edildi. Önce kader proğramı vardır. Kader ile belirlenenler kaza ile tahakkuk ettirilir.

23 Hikmetli her bir eser ilme dayanarak yapılır. Öyleyse, nerede hikmetli bir eser varsa orada ilim de var demektir. Her elektrikli alete cereyanın nüfuz etmesi gibi, her hikmetli şeye ilâhî ilmin nüfuzu vardır.

24 İstisnaları olmayan genel ifadeler de vardır. Yani, genelde genel kuralların istisnaları da olur. Ama illa her genel kuralın istisnası olması gerekmez. "**O, her şeyi bilendir"** ifadesi geneldir ve bunun hiçbir istisnası yoktur.

25 **Paradoks:** İnsanı yanıltan, bir sonuca varmasını engelleyen ifadelerdir.
Mesela "bütün genellemeler yanlıştır" ifadesine bakalım. Bütün genellemelerin yanlış olması hâlinde, bu genelleme doğru olacaktır. Öte yandan, "bütün genellemeler yanlıştır" genellemesinin doğru olması, genellemenin yanlış olması anlamına gelecektir.

26 Yani Allah bütün bunları bilir. Hem kendini bilir, hem meşietinin taalluk edebileceği mümkinatı, hem de mümteni olanları bilir. **Mümteni:** Varlığı imkânsız, muhal olan demektir. Varlık sahasına çıkması mümkün olmayan ne kadar şey, hâdise, fiil, sıfat ve hâl var ise bunların hepsi "mümteni" sınıfındadır. Vacip ve mümkin olmayanlar hep mümtenidirler.

İnsanın hilafeti

وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنّ۪ي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَل۪يفَةًۜ قَالُٓوا اَتَجْعَلُ ف۪يهَا مَنْ يُفْسِدُ ف۪يهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَٓاءَۚ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ
بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَۜ قَالَ اِنّ۪ٓي اَعْلَمُ مَالَا تَعْلَمُونَ{٣٠}

وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ

فَقَالَ اَنْبِؤُ۫ن۪ي بِاَسْمَٓاءِ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ{٣١}

قَالُوا سُبْحَانَكَ لَاعِلْمَ لَنَٓا اِلَّا مَاعَلَّمْتَنَاۜ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَل۪يمُ الْحَك۪يمُ{٣٢}

قَالَ يَٓا اٰدَمُ اَنْبِئْهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْۚ فَلَمَّٓا اَنْبَاَهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْۙ قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ

اِنّ۪ٓي اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاَعْلَمُ مَاتُبْدُونَ وَمَاكُنْتُمْ تَكْتُمُونَ{٣٣}

“Hani Rabb’in meleklere: ‘Gerçekten Ben yeryüzünde bir halife kılacağım’ demişti.

Melekler, ‘Orada fesad çıkaracak ve kan dökecek birisini mi (halife) **kılacaksın? Hâlbuki biz hamd ile Sana tesbih ediyor ve seni takdis ediyoruz’ dediler.**

Rabb’in, ‘Şüphesiz Ben sizin bilmediklerinizi bilirim.’ dedi.

Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti, sonra onları meleklere arzedip: ‘(Davanızda) **sadık iseniz, haydi şunların isimlerini bana haber verin.’ dedi.**

Onlar dediler: ‘Seni tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka bizim bir ilmimiz yoktur. Şüphesiz sen Alîmsin, Hakîmsin.’

Allah ‘Ey Âdem, onlara bu eşyayı isimleriyle haber ver.’ dedi. Bunun üzerine (Âdem)**, onlara isimleriyle eşyayı haber verince, ‘Ben size, ‘ben göklerin ve yerin gaybını bilirim, sizin açıkladığınızı da, içinizde gizlediğinizi de bilirim, dememiş miydim?’ dedi.”** (Bakara, 30- 33)

27. DERS: MELEKLERİN VARLIĞI

Mukaddime

Bil ki: Meleklerin varlığını tasdik, imanın rükünlerinden biridir. Bu meselede, bizim için bazı makamlar olacaktır.

Birinci Makam

Arza bakıp, (uzaydaki ecram içinde) küçük olmakla beraber ruh sahibi varlıklarla dolu olduğunu gören ve âlemin intizamını ve mükemmelliğini düşünen kimse, semadaki yüksek burçların da sakinleri olduğuna hemen intikal eder.

Meleklerin varlığını kabul etmeyen, şöyle birine benzer:

Bu kişi büyük bir şehre girer, orada müzahrefatla mülevves, insanlarla dolu, eski, küçük bir eve rastlar. Evin etrafında farklı hayat şartlarında bitkiler ve balıklar gibi canlılar olduğunu görür.

Daha sonra uzakta binlerce yeni âli saraylar ve bunların aralarında tenezzüh yerleri görür, o evdeki hayat şartlarının olmaması sebebiyle, bu sarayların sakinlerden boş olduğuna itikat eder.

Meleklerin varlığına inanan ise, şu kimseye benzer: Bu küçük evin ruh sahibi varlıklarla dolu olduğunu ve şehrin intizamını görür, ilerdeki süslü sarayların da onlara münasip sakinleri olduğuna, onların kendilerine has hayat şartları bulunduğuna kat’i hükmeder. Mesafenin uzaklığı ve yüksekte olmaları sebebiyle görülmemeleri, onların olmamalarına delalet etmez.

Aynen öyle de, şu arzın canlılarla dolu olması, muttarid intizam üzere bina edilen kıyas-ı hafi üzere kurulan tarîk-ı evla ile ve kıyas-ı evlevi ile bu geniş fezanın burçlarıyla, yıldızlarıyla, semalarıyla ruh sahibi varlıklarla dolu olmasını intaç eder.[1] Şeriat bunlara melaike der. Bu meleklerin muhtelif cinsleri vardır. Buna dikkat et!

İkinci Makam

Daha önce geçtiği gibi, hayat mevcûdatın keşşafıdır, hatta onların neticesidir.[2] Öyleyse bu geniş fezanın sakinlerden hâli olması, bu semaların onlarla mamur kılınan varlıklardan boş kalması nasıl düşünülebilir?

Her ne kadar ifade yollarında ihtilafları olmuşsa da-, akıl sahipleri, manevi bir icma’ ile melaike manasının varlığı ve hakîkatleri hususunda ittifak

etmişlerdir. Mesela Meşşailer[3] meleklerden “her nev’in mücerret, ruhani mahiyetleri” şeklinde bahsetmişler. İşrakîler[4] ise “ukul-u aşere”[5] ve “erbabü’l-enva” namıyla ele almışlar.[6] Semavi din mensupları ise, mesela “dağlar meleği, denizler meleği, yağmur meleği” şeklinde ifade etmişlerdir. Hatta akılları gözlerinde olan maddeci felsefe mensupları, melek manasını inkara bir mecal bulamayıp, onlara fıtrat kanunlarındaki “kuvay-ı sariye” nazarıyla bakmışlardır.[7]

Eğer desen: Kâinatın irtibatı ve hayattarlığı için hilkatte cari olan bu nevamis ve şu kanunlar yetmez mi?

El-cevap: Cari olan bu nevamis ve sâri olan şu kanunlar, ancak itibari hatta vehmî emirlerdir, onların muayyen bir vücutları yoktur, gözle görülür bir hüviyetleri söz konusu değildir. Taayyün ve hüviyetleri ancak onları temsil eden, onları aksettiren ve iplerinin ucunu ellerinde tutanlarla gerçekleşir. Bunlar da ancak meleklerdir.

Ayrıca, hükema, akıl ve nakil, vücudun şehadet âlemine münhasır olmadığına ittifak etmişlerdir.[8] Çünkü şu maddî âlem cansızdır ve ruhların teşekkülüne muvafık değildir. Bundan anlaşılıyor ki, balığın yaşaması için suyun uygun olması misali, ruhlara münasip âlemleri içine alan gayb âlemi meleklerle doludur ve şehadet âlemi gibi hayata mazhardır.

Bu dört durum, melek manasının varlığına sana şahitlik yaptığında,[9] selim akılların razı olacağı şekilde onların vücutlarının en güzel sûreti, şeriatın açıkladığı şekildir ki, “onlar mükerrem kullardır, emredilenlere asla muhalefet etmezler. Keza onlar latîf, nurani cisimlerdir, muhtelif cinslere ayrılırlar.”

Üçüncü Makam

Melaike meselesi bir cüz’ün sübûtuyla küll tahakkuk eden ve birinin görülmesiyle nev’i bilinen meselelerdendir. Çünkü inkâr eden bütününü inkâr eder.

Ey muhatap! Allah seni uyandırsın! Bunlardan bir ferdi hatta fertleri görmeden, onlardan bir şahsın hatta şahısların zarureti söz konusu olmadan ve zaruri olarak onların varlıklarını hissetmeden, Hz. Âdem’den bu güne kadar bütün asırlardaki bütün din mensuplarının,

-meleklerin varlığında,

-onlarla konuşmanın sübûtunda,

-onları görmenin gerçekleşmesinde,

-bir taife başka bir taifeden nakilde bulunmaları gibi onlardan rivayet konusunda ittifak etmeleri senin nezdinde imkânsız olduğu gibi; sümbülleneceği bir hakîkate dayanmadan ve böyle umumi itikadı meydana getiren zaruri esaslar olmadan bir vehmin bu şekilde beşer akidesinde yer alması ve devam etmesi, ayrıca inkılâplar içinde varlığını devam ettirmesi imkânsızdır.

Öyleyse, böyle bir icma'nın senedi, çeşitli emarelerden meydana gelen bir sürat-i intikaldir. Bu emareler ise, zaruri esaslardan kaynaklanan müşahede vakıalarından hâsıl olur. Bu umumi itikadın sebebi ancak tevatür-ü manevi kuvvetini ifade edecek şekilde defalarca meleklerin görülmesi ve müşahede edilmesi olaylarından meydana gelen zaruri esaslardır. Bu kabul edilmediğinde, beşerin yakînî bilgilerine olan emniyet de ortadan kalkar. Ruhanilerden birinin herhangi bir zamanda vücudu tahakkuk ettiğinde, bu nev'in vücudu tahakkuk etmiş olur. Bu nev' tahakkuk edince de, elbette şeriatın zikrettiği ve Kur'ân-ı Kerimin beyan ettiği gibidir.

Bu ayetin öncesiyle nazmı dört cihetledir

1**–**Bu ayetler büyük nimetleri nazara vermektedir. Önceki ayet "insan hilkatin neticesidir ve arzda olan her şey ona itaatkârdır, onlarda dilediği gibi tasarrufta bulunabilir" şeklinde bunların en büyüğüne işaret etti. Bu ise, beşerin arza halife ve hâkim olduğuna işaret etti.

2**–**Bu ayet, önceki ayette bildirilen "arzda olan silsilelerin dizginleri insanın elinde olduğu" manasının beyanı, tafsili, izahı, tahkiki, delili ve tekididir.

3**–**Önceki ayet, arz ve sema meskenlerini beyan edince, bu ayet de o meskenlerin sakinleri olan insan ve meleğe işaret etmiştir.

Önceki ayet, hilkatin (arz ve sema şeklinde) iki silsilesine remzetti, bu ise ruh sahiplerinin silsilesine imada bulundu.

4-Önceki ayet, "hilkatten maksat insandır ve Hâlık'ı nezdinde insanın büyük bir mevkii vardır" manasını sarih olarak ifade edince, muhatabın zihni heyecana geldi, "bu kadar şer ve fesadı varken, insan için böyle bir kıymet nasıl olur? Hikmet; ibadet ve Allah'ı takdis için onun yaratılmasını gerekli kılar mı?" diye sordu. Bu ayet ise, insanda emanet bırakılan bir sır sebebiyle, bu şerlerin ve mefasidin göz ardı edildiğine, Allah'ın insanın ibadetine ihtiyacı olmadığına işaret etti. Çünkü Allah'ı tesbih ve takdis eden hasra gelmez melekler vardır. Doğrusu, insanın yaratılışı, Allâmu'l-guyubun ilmindeki bir hikmet sebebiyledir.

Cümlelerin Birbiriyle Nazmı

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَٓئِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً **"Hani Rabb'in meleklere: 'Gerçekten Ben yeryüzünde bir halife kılacağım' demişti."**

Ayet, "**O, her şeyi bilendir"** ayetine atfedilmiştir. Allah'ın her şeyi bilmesiyle insanın halife olarak yaratılması arasında açıktan alâka olmayınca, şunları takdir etmek iktiza eder: Allah yarattığı her şeyi böyle muntazam, mükemmel olarak yarattı. Sonra da meleklere böyle dedi.

إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً **"Gerçekten Ben yeryüzünde bir halife kılacağım"**

Allahu Teâlâ'nın meleklere böyle hitap etmesi, sırr-ı hikmetini araştırmaları ve meşveret yolunu onlara öğretmek içindir.

Üslûp karşılıklı konuşma tarzında olunca, muhatabın zihni "acaba melekler ne dedi?" diye sordu.

قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا Melekler, böyle diyerek hayretle hikmetini sordular.

İnsan, daha önce yaratılan ve ortalığı ifsat eden cinlerin yerine arza halife kılınacaktır. Hâlbuki bu insanda gadab ve şehvet kuvveleri vardır. Melekler bunu مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا diyerek insanın şehvet kuvvesinin tecavüzü ile ortalığı karıştıracağını, وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ diyerek de gadap kuvvesinin tecavüzü ile haksız yere kan akıtacaklarını ifade ettiler.

Meleklerin bu sual, açıklama talebi ve hayretinden sonra muhatabın zihni, Allah'ın cevabını bekliyor:

قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ **"Şüphesiz Ben sizin bilmediklerinizi bilirim.' dedi."**

Yani, "eşya sizin malûmatınıza münhasır değildir. Sizin bilmeyişiniz o şeyin olmamasına emare olamaz. Ben Hakîmim, hikmetle iş yaparım. Onları yaratmamdaki hikmet, fesatlarını ve haksız yere kan dökmelerini göz ardı ettirir."

Her Cümlenin Kelimeleri

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً **"Hani Rabb'in meleklere: 'Gerçekten Ben yeryüzünde bir halife kılacağım' demişti."**

وَ Bu ayetteki ve وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٓئِكَةِ اِنّى خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍمَسْنُونِ **"Ve Rabbin meleklere şöyle demişti: Ben, balçıktan şekillendirilmiş kuru bir çamurdan bir beşer yaratacağım."** (Hicr, 28) ayetindeki bu atıf harfi, atıftaki münasebet sırrıyla, -daha önce geçtiği gibi- "şu şu merhaleleri

tezekkür et” manasını ifade eder. Ayrıca vahyin, “bunu onlara hatırlat” manasını tazammun etmesi sırrıyla “Onlar için zikret. Hani şöyle şöyle olmuştu…” manasına bir işarettir.

إِذْ Geçmiş zamanı ifade eder, insan zihnini geçmiş zamanın silsilelerinde seyeran ettirir, orada olup bitenleri zihne sunar, celb ve ihzar eder. Ta ki zihin o zamanda olanlara bakıp, meyvesini koparsın.

رَبُّكَ **“Senin Rabbin”**

Bu ifade, meleklere karşı bir delile işarettir. Yani, “(Ey Peygamber) Rabbin Seni terbiye etti, Seni kemâle erdirdi ve onların fesadını izale için Seni mürşid olarak gönderdi…”

Yani, “Sen, bu mefsedetlere üstün gelen ve onları örttüren en büyük hasenesin.”

لِلْمَلٰٓئِكَةِ **“Meleklere”**

Allah’ın meleklere insanı yaratacağını müşavere üslûbuyla haber vermesi, göklerin sakinlerinin yani meleklerin yerin sakinleriyle yani beşerle çokça irtibat ve alâkası ve ziyade münasebeti olmasına bir işarettir.

Çünkü onlardan bir kısmı bu insanlara müvekkeldir; bazısı onları muhafaza eder, bazısı amellerini yazar. Dolayısıyla, insanla alâkalı durumlara ihtimam göstermek onların hakkıdır.

إِنِّي **“Gerçekten Ben”**

Meleklerinأَتَجْعَلُ diye sormalarından anlaşılan tereddütlerini red için, Cenab-ı Hakkın te’kid ifade eden إِنَّ ile cevap vermesi, meselenin azamet ve ehemmiyetine bir işarettir.

Bu ayette Allahın mütekellim vahde olarak “ben” derken, gelecek ayetlerde “biz” demesi, hitab ve kelâmında vasıta olmakla beraber icadında ve yaratmasında vasıta olmadığına bir işarettir. Bu nükteye delâlet edenlerden biri şu ayettir:

إِنَّا أَنزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللّٰهُ **“İnsanlar arasında Allah’ın sana gösterdiğiyle hükmetmen için Biz sana Kitabı hak üzere indirdik.”** (Nisa, 105)

Bu ayette, vahiyde vasıta olduğu için nun-u azamet ile **“biz indirdik”** dedi.[10] Manayı ilhamda vasıta olmadığı için ise, müfred olarak **“Allah’ın sana gösterdiği ile”** dedi.

جَاعِلٌ “…**kılacağım”**

“Halife yaratacağım” yerine **“halife kılacağım”** denilmesi, medar-ı şüphe ve istifsarın insanın yaratılışı ve icadı değil, halife kılınması ve arzın imareti için tahsisi olduğuna işarettir. Çünkü vücut bütünüyle hayırdır ve yaratmak Allah’ın zâtî fiilidir, ondan sual sorulmaz.

فِي الْأَرْضِ **“Yeryüzünde”**

Beşer arzın üzerinde yaşıyorken ayetteعَلٰى denilmeyip فِي harf-i ceriyle “arzda, arzın içinde” denilmesi şöyle bir imadan hâli değildir: “Beşer, arz cesedine üflenmiş bir ruh gibidir. Ne zaman beşer arzdan çıksa, arz harap olur, ölür.”

خَلِيفَةً **“Halife”**

“**Halife”** ifadesi, arzın insanın hayat şartlarına müheyya olmadan önceki hâlinde, bu ilk devir hayat şartları ona müsait olan idrak sahibi bir varlığın bulunduğuna bir işarettir. Bu, İlâhî hikmete en muvafık olandır. Meşhur olan görüşe göre, bu idrak sahibi varlık cinlerin bir nev’idir. Bunlar fesat çıkarınca, yerlerine halef olarak insan getirilmiştir.

قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ **“Melekler dedi: Orada fesad çıkaracak ve kan dökecek birisini mi** (halife) **kılacaksın?”**

Ayetin bu kısmının parçaları

قَالُوا “(Melekler) **dediler”**

Bil ki: bu ifadenin istinaf olarak (atıf olmadan) gelmesi, şuna işaret eder:

Allah’ın meleklere önceki hitabı, muhatabı şu suallere sevk ediyor: “Acaba melekler şu yakın komşularını nasıl telakki ediyorlar? Onlarla komşuluğa rıza gösteriyorlar mı? Onlar hakkında fikirleri nedir?”

“(Melekler) **dediler”** ifadesinin, (ayetin başındaki) إِذْ ifadesine ceza (karşılık) olması şunu anlatır:

-Allah Teâla’nın danışmanı ve de veziri olmamakla beraber-, meleklerin müvekkel kılındığı arza beşerin halife kılınmasıyla ilgili Allahın hükmü, onların insanları nasıl karşıladıklarını izharı gerektirir.[11]

Allah meşverete ihtiyaç duymaktan münezzeh olmakla beraber, müşavere suretinde karşılıklı konuşma üslûbuna işareten “Allah dedi”, “melekler dedi” şeklinde gelmesi, insanlara meşvereti öğretmek içindir.

أَتَجْعَلُ Allah’ın “ben kılacağım” diye haber vermesiyle halife kılma işi muhakkak olmasıyla, meleklerin “şöyle şöyle olan insanı mı halife kılacaksın?” diye sormaları hakikat olarak mümtenidir. Bu durumda meleklerin sormaları, sebebin kendilerince gizli olmasından dolayı, “insanın arza halife kılınmasının hikmeti nedir?” diye taaccüp etmelerindendir. Dolayısıyla sebebe bedel sonuçla ilgili bir istifhamdır, insanın hilafetini inkâr için değildir. Çünkü masum varlıklardır.

تَجْعَلُ “**kılacaksın”** demesi, şuna bir remizdir: İnsanın işleri, itibarî nisbetleri[12] ve vaziyetleri ne tabiatın gereğinden, ne de fıtratın zaruriyatındandır. Bütün bunlar bir failin tercihiyledir.[13]

فِيهَا “**Orada”**

Hemen yakınında “o arzda” manasında bu ifade bulunmakla beraber, burada tekraren gelmesi tansis içindir ve şu manaya ima eder: “Hayat sahipleri yönünden fesada ve ölüme sebep olmakla beraber, bu insanın arz cesedinin hayatı için üflenmiş bir ruh kılınmasının hikmeti nedir?”

مَنْ tabiri şuna işarettir: İnsanın şahsiyeti melekleri ilgilendirmez. Onlara ağır gelen, bir mahlûkun Allah’a isyanıdır.

يُفْسِدُ “**Fesad çıkaracak”**

İsyana bedel insanın fesadının söylenmesi, onun isyanının nizam-ı âlemi bozmaya kadar ileri gittiğine bir işarettir. Bunun geniş zaman ile ifadesi ise, hoşlanılmayan durumun bu isyanın yenilenmesi ve devam etmesi olduğuna bir işarettir.

Meleklerin insanın fesadını bilmeleri:

-Ya Allah’ın bildirmesiyle,

-Ya levh-i mahfuzu mütalaa ile,

-Veya insana tevdi edilen kuvvelerin tahdit edilmemesini bilmeleri sebebiyledir.

İnsandaki şehvet kuvvesinin haddi aşmasıyla fesat meydana gelir, gadap kuvvesinin haddi tecavüzü ile de haksız yere kan akıtmak ve zulüm ortaya çıkar.

فِيهَا “**Orada”**

“Arz, takva üzere kurulmuş bir mescid iken nasıl orda fesad çıkarırlar?”

وَ iki rezil haslet olan fesad ve kan dökmenin bu harf ile birbirine atfedilmesi, fesadın insan öldürmeye kadar varması münasebetiyledir.

يَسْفِكُ الدِّمَاءَ **“Kan dökecek”**

“Katl” kelimesi yerine “sefk” kelimesinin tercih edilmesi, bunun zulmen öldürmeyi anlatmasındandır.[14] Çünkü Allah yolundaki cihadda da adam öldürme vardır. Keza koyunların selâmeti için kurdun katli gibi, cemaatin selâmeti için ferdin öldürülmesi caiz olmaktadır.[15]

اَلدِّمَاءَ Bu kelime, haksız yere insan öldürmenin çirkinliğini daha şiddetli göstermek için, “sefk” kelimesinde olan manayı te’kittir.

وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ **“Hâlbuki biz hamd ile Sana tesbih ediyor ve Seni takdis ediyoruz’ dediler.”**

Ayetin bu kısmının parçaları

وَ Ayetteki hâl bildiren وَ harfi, “beşerin ibadeti ve Allah’ı takdis edecek olmaları hikmet olarak size yetmez mi?” şeklinde yapılacak itiraza cevaplarını hissettirmek istemelerine bir işarettir.[16]

نَحْنُ **“Biz”**

“**Biz”** yani masıyetlerden (her türlü isyandan) masum olan melekler topluluğu…

İbadetlerini isim cümlesi ile ifade etmeleri, tesbihin onlar için bir seciye gibi olduğuna, fıtratlarının bir lâzımı bulunduğuna ve kendilerinin tesbih için yaratıldıklarına bir işarettir.

نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ **“Hamd ile Sana tesbih ediyoruz”**

Bu, cami’ bir kelimedir. Yani,

-Çeşit çeşit ibadetlerle Seni kâinata ilan ediyoruz.

– Celâl vasıflarıyla tavsif Seni edip şanına yakışmayan şeylerden münezzeh olduğunu itikad ediyoruz. Bu itikadımız da ancak Senin bir ihsanındır ki, “Sübhanallahi ve bihamdihi” diyoruz.

-Sana hamdediyor ve celâl – cemal vasıflarıyla Seni tavsif ediyoruz.

وَنُقَدِّسُ لَكَ **“Seni takdis ediyoruz.”**

Yani Senin noksanlıklardan münezzeh olduğunu ilan ediyoruz. Veya "nefislerimizi ve fiillerimizi günahlardan tertemiz kılıyor ve kalplerimizi Senden başkasına yöneltmiyoruz."

Ayetteki وَ iki fazileti cem içindir: Emirleri yerine getirmek ve yasaklardan kaçınmak. Bu durumda, ayetin bu kısmındaki وَ vav, önceki kısımdaki وَ vav harfine mukabil olur.[17]

قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ **"**(Allah), **'Şüphesiz Ben sizin bilmediğinizi bilirim.' dedi."**

Ayetin bu kısmının parçaları

قَالَ **"Dedi"**

Bunun istinaf olması, şöyle bir suale işarettir: "Allah, onların sorularına cevap olarak ne dedi? Taaccüplerini izale için sebebi nasıl açıkladı? Beşerin onlara tercih edilmesinde hikmet nedir?"

Ayetin bu kısmında mücmel bir cevap verdi, devamında gelen ayette ise kısmen tafsil etti.

إِنِّي "**Şüphesiz Ben"**

Bu edat, tahkik ifade eder, tereddüt ve şüpheyi red içindir. Bu ise herkes tarafından kabul edilende değil, nazari hükümde kullanılır. Hâlbuki mahlûkatın bilmediklerini Allah'ın bilmesi gayet açık ve ortadadır. Meleklerin bu konuda bir tereddütü olması düşünülemez. Bu durumda إِنَّ edatı, cümleler silsilesine ışık tutar. Kur'ân bunları bu edatla özetlemiş, mücmel olarak anlatmış ve bilinen beyanî bir metodla veciz olarak ifade etmiştir. Bu cümleler ise şunlardır:

-Beşerde pek çok maslahatlar ve hayr-ı kesir vardır. Bunlardan dolayı az bir şer olan isyanına bakılmaz. Bu az şerden dolayı onu yaratmayı terk etmek hikmete aykırı olur.

-Beşerde onu hilafete ehil kılan bir sır vardır. Hâlık'ı bunu bilmektedir, ama melekler bu sırdan gafildir.

-İnsanda onu meleklere üstün kılan bir hikmet vardır. Melekler bunu bilmez, onu yaratan ise bilir.

Ayrıca, إِنَّ nin manası, bazan dâhil olduğu ifadelerin kayıtlarından birinden çıkan zımnî hükme yönelik olur. Yani, "(ey melekler) siz, tahkik ile bilmiyorsunuz."

أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ **“Ben sizin bilmediğinizi bilirim.”**

Bu ifade,“ lâzımın zikredilip melzûmun murad edilmesi” kabilindendir.[18] Yani, “sizin bilmediğiniz şeyler de vardır.”

Çünkü Allah’ın ilmi her şey için lâzımdır. Böyle olunca, ilmin nefyi, malûmun olmayışına bir delildir.

Nitekim Allah şöyle bildirir:

قُلْ اَتُنَبِّؤُنَ اللّٰهَ بِمَا لاَ يَعْلَمُ فِى السَّمٰوَاتِ وَلاَ فِى الاَرْضِ **“Yoksa siz Allah’a göklerde ve yerde O’nun bilmediği bir şeyi mi haber veriyorsunuz?”**[19] Yani, böyle bir şey mümkün değildir ve vücudu yoktur. İlmin vücudu ise, malûmun vücuduna bir delildir.

Sonra, bu mücmel cevabın tahkikinde Allah’ın bihakkın Alîm ve Hakîm olduğu zikredilmiştir. Allah’ın fiilleri hikmet ve maslahatlardan halî değildir. Öyleyse mevcûdat mahlûkatın bilmesiyle sınırlı değildir. Dolayısıyla bilmemek olmamaya delâlet etmez.

Allah bütünüyle hayır olarak melekleri, şer olarak şeytanları, hayır ve şer işlemeye kabiliyeti olmayan hayvanları yaratınca, Feyyaz-ı Mutlak’ın hikmeti hayır ve şerri cem eden dördüncü kısmın varlığını iktiza etti.[20] Eğer insandaki şehvet ve gadap kuvveleri akla boyun eğerse, mücahede yaptığı için insan meleklerin de üstüne çıkar. Ama tersi olursa hayvanlardan daha aşağı düşer, çünkü özrü yoktur.

1 **Kıyas-ı hafi: “**Sebebi gizli olan, zihne birden gelmeyen kıyas” demektir. Şu dünyada hayat varsa, elbette ulvî âlemlerde hayat olduğu evleviyetle sabit olur. Kulübede yaşayan varsa, sarayların boş olması düşünülemez.

2 Işık olmadan eşyayı göremeyiz. Hayat olmadan da eşyanın farkına varamayız. Hiçbir canlının yaşamadığı ıssız bir mekânın, varlığı ile yokluğu arasında pek fark yoktur.

3 **Meşşailer:** Aristo, derslerini gezerek verirdi. Bundan dolayı İslâm dünyasında Onun temsil ettiği felsefi akıma “yürüyenler” anlamında “Meşşailer” denilmiştir. Aristo, Allah’ı kabul ederdi. Ama mücerred akılla her meselede tam isabet ettiğini söylemek mümkün değildir.

4 **İşrakiler** (İşrakiyyun)**:** 1153-1191 yılları arasında yaşayan Şehabeddin Sühreverdi’nin temsil ettiği felsefi ekole denilir. İşrak, “aydınlanma, güneşin doğuşu, tan ağarması” anlamındadır. Bu felsefi ekolün mensupları, gerçeğe ulaşmayı akıl işi değil; keşif, ilham, hads (sezgi) şeklindeki ruhî ve kalbî kuvvetlerde görürler.

Sühreverdi, gerçeği önce keşfen gördüğünü, sonra bunların delillerini aradığını söyler.

Bunların ehl-i tasavvuftan ayrıldığı nokta, sadece keşifte kalmayıp, aklı da katarak felsefeyle meşgul olmalarıdır.

5 **Ukul-u aşere:** On akıl. Bazı felsefeciler Allah'ı kabulle beraber, Onun vasıtalarla yarattığına inanırlar. Bunlara göre, Allah akl-ı evveli yaratmış, bundan ikinci akıl, ikincisinden üçüncü akıl… ve derken dokuzuncudan onuncu akıl meydana gelmiştir. Böylece "Ukul-ü Aşere" dedikleri birbirinden türeyen on akıl olduğunu tevehhüm etmişlerdir.

6 **Erbabü'l – enva:** Bazı felsefi ekollerin meleklerle alâkalı kullandıkları bir tabirdir. "Türleri terbiye edenler" anlamına gelir.

7 **Kuvay-ı sâriye:** Her şeye sirayet eden kuvvetler.

8 **Şehadet âlemi:** Gördüğümüz âlem şehadet âlemi, görmediğimiz âlem ise gayb âlemidir. Bu iki ifade Kur'ân'da birbirinin mukabili olarak kullanılır. Allah'ın, gaybı ve şehadeti bilen olduğunu ifade eden "âlimu'l-gaybi ve'ş-şehade" tabiri, "gayb âlemi, şehadet âlemi" ifadelerine menşe olmuştur. Ecdadımızın lisanında bu âlemler, "tabiat ve ma bade't-tabia" olarak kullanılmıştır. Şimdi ise aynı âlemlerden, "fizikî âlem ve fizik ötesi (metafizik) âlem" şeklinde bahsedilmektedir.

9 Bunlar, sırasıyla şöyledir:

1-Hayatın önemi, bütün âlemin hayatla şenlenmesini gerektirir. Çünkü hayat, varlıkların keşşafıdır.

2-Bütün düşünen akıl sahipleri, -tabirde ihtilafları olmakla beraber- meleklerin varlığı konusunda ittifak hâlindedir.

3-Âlemde yürürlükte olan kanunlar, itibarî emirler olduğundan, onları temsil eden meleklerin varlığı zorunludur.

4-Bilge kimseler, akıl ve nakil "varlık şu görülen âlemle sınırlı değildir, balığın suda yaşaması gibi diğer âlemlerde yaşayan ruhanî varlıklar vardır" manasında ittifak etmişlerdir.

10 **Nun-u azamet:** Allah, zâtının birliğiyle beraber zaman zaman zâtıyla ilgili yerlerde "biz" ifadesi kullanır. Mesela şu ayetlere bakalım: **"Hiç şüphe yok ki, Zikri** (Kur'ân'ı) **biz indirdik, elbette onu yine biz koruyacağız."** (Hicr, 9) **"Andolsun ki, Biz insanı en güzel biçimde yarattık."** (Tin 4) Müfessirler bu gibi ayetlerde kullanılan çoğul kipinin "azamet" ifade ettiğini bildirirler. Türkçede bunun bir örneğini "siz" ifadesinde görürüz. Bizden büyük olanlara "sen" demek yerine hürmeten "siz" demeyi tercih ederiz. Buradaki "siz" ifadesi çoğul anlamda kullanılmadığı gibi, tek olan Allah hakkında bazı ayetlerde geçen "biz" ifadesi çokluk anlamına gelmez. Dikkat edilirse Cenab-ı Hakkın "biz" dediği yerlerde sebeplerin kullanımı da söz konusudur. Mesela, üstte verilen ayetlere baktığımızda Kur'ânın indirilişi ve insanın yaratılışı anlatılmaktadır. Kur'ânın indirilmesinde Hz. Cebrail, insanın yaratılmasında ise anne ve baba sebep olarak görev yapmaktadır.

11 Meleklerin arza müvekkel kılınmaları, onların dünya ile ilgili kendilerine verilen görevleri ifa etmeleri demektir.

12 **İtibarî nisbetler:** İnsanın zaman içinde kazanacağı "ressamlık, hattatlık, adil olmak, ilim sahibi olmak…" gibi bütün unvanları içine alır.

13 Çünkü insanla alâkalı durum, **'Orada fesad çıkaracak ve kan dökecek birisini mi** (halife) **kılacaksın?"** denilmek sûretiyle doğrudan Allah'a nisbet edilmiştir. İnsanın fesadı ve kan dökmesi de ilahi kader proğramına dâhildir. Yoksa insanlar Allaha rağmen bunları yapabiliyor değillerdir.

14 Yani, kınanan öldürmek değil, haksız yere öldürmektir.

15 Kısas cezaları bu türdendir. Haksız yere öldüren kimse, ceza olarak devlet eliyle öldürülür.

16 Yani, "insan eğer Allah'ı tesbih ve takdis gibi görevlerle yaratılacaksa biz zâten bunları yapıyoruz" şeklinde bir mana, onların bu ifadelerinden kendini hissettirmektedir.

17 Melekler insanın hilafet hikmetini sorarlarken "fesat çıkarmak ve haksız yere kan akıtmak" şeklinde iki özellik nazara vermişlerdi. Kendi durumlarını anlatılırken de "tesbih ve takdis" şeklinde iki özellik nazara verdiler.

18 Mesela, Kur'ân hafızı olan birinin uygunsuz bir tavrını gören kimse, "sen hafızsın" dese, bununla "hafız olan biri böyle yapmaz, yapmaması gerekir" manasını bildirir. Allah, **"Şüphesiz Ben sizin bilmediğinizi bilirim"** derken, "sizin bilmediğiniz nice şeyler var" manasını ders vermektedir. Yoksa meleklerin Allah'ın her şeyi bildiği konusunda bir tereddütleri yoktur.

19 Ayetin tamamı şöyledir: **"Allah'ı bırakıyorlar da, kendilerine fayda ve zarar vermeyecek şeylere tapıyorlar ve 'Bunlar Allah katında bizim şefaatçilerimizdir.' diyorlar. De ki: 'Yoksa siz Allah'a göklerde ve yerde O'nun bilmediği bir şeyi mi haber veriyorsunuz?' Allah onların ortak koştukları şeylerin hepsinden münezzehtir."** (Yunus, 18) Yani, Allah'ın ilmi dışında bir şey olmadığına göre, o şeriklerin de bir vücudu yok demektir. O şerikler sadece müşriklerin vehim ve hayallerinde vardır, gerçekte ise yokturlar.

20 **Feyyaz-ı Mutlak:** Mutlak ve sonsuz feyiz ve bereket sahibi. Allah. Kendilerinden feyiz alınan zâtlara da feyiz O'ndan gelir. Bütün feyizlerin kaynağı O'dur.

28. DERS: TALİM-İ ESMA

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَٰؤُلَاءِ إِنْ كُنتُمْ صَادِقِينَ قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ

“Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti, sonra onları meleklere arzedip: Davanızda sadıksanız haydi şunların isimlerini bana haber verin.’ dedi.

Dediler: Seni tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka bir ilmimiz yoktur. Şüphesiz sen Alîmsin, Hakîmsin.” (Bakara, 31-32)

Mukaddime

Bil ki: Ayetin muhtevası (Hz. Âdem’e isimlerin öğretilmesi) O’nun meleklere karşı üstün gelme mu’cizesidir. Hatta bu, hilafet davasında nev-i beşerin mu’cizesidir.

Kıssalarda ibretler vardır.

1-Ben, وَلاَ رَطْبٍ وَلاَ يَابِسٍ اِلاَّ فِى كِتَابٍ مُبِينٍ **“Yaş ve kuru her şey Kitab-ı Mübin’de vardır”** (En’am, 59) ayetinden yola çıkarak,[1]

2-Ve Kur’ân’ın sana delâlet ve nass’larıyla manaları ifade etmesi gibi, işaret ve remizleriyle de sana talimde bulunduğuna dayanarak, Tenzilin (Kur’ânın) i’câzının üstadlık yapmasının işaretlerinden, peygamber kıssalarında ve mu’cizelerinde beşer için benzerlerine ulaşmaya tevessül hususunda bir teşvik ve teşci’ fehmediyorum.

Geçmiş, geleceğin aynasıdır. Sanki Kur’ân, geçmişte tesis edilen bilgiler üzerine bina edilen gelecekteki terakki için esas çizgilere ve insan çalışmasının ulaşacağı nihai neticelerin benzerlerine, bu kıssalarla parmak basıyor.

Sanki Kur’ân teşvik ve teşci’ eliyle beşerin sırtını sıvazlayıp şöyle diyor: “Haydi çalış! Seni bu harikalara ulaştıracak vesileleri elde etmek için gayret göster.”

Görmez misin, saat ve gemiyi en evvel beşere hediye eden mu’cize elidir. Eğer istersen şu ayetlere bak:

– وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ كُلَّهَا **“Allah Âdem’e bütün isimleri öğretti.”** (Bakara, 31)

– وَلَقَدْ اٰتَيْنَا دَاوُدَ مِنَّا فَضْلاً يَا جِبَالُ اَوِّبِى مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَاَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ **“Andolsun ki, biz Davud’a tarafımızdan bir üstünlük verdik. ‘Ey dağlar ve kuşlar!**

Onunla (Davud'la) **beraber tesbih edin.' dedik ve Ona demiri yumuşattık."** (Sebe', 10)

وَاَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِۜ وَلِسُلَيْمٰنَ الرِّيحَ غُدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌۚ– **"Süleyman'a da rüzgârı** (musahhar kıldık)**. Sabah gidişi bir aylık, akşam dönüşü bir aylık yola gider gelirdi. Erimiş bakır menbaını da ona sel gibi akıttık."** (Sebe', 12)

فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَۜ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًاۜ – **"Biz de** (Musa'ya) **'asanla taşa vur!' dedik. Bunun üzerine o taştan on iki pınar fışkırdı."** (Bakara, 60)

وَتُبْرِئُ اْلاَكْمَهَ وَاْلاَبْرَصَ بِاِذْنِىۚ – "(Ey İsa) **Doğuştan körü ve cüzzamlıyı benim iznimle iyileştiriyordun."** (Maide, 110)

Sonra, fikirlerin birbirine eklenmesi ve ilâve edilmesinin olgunlaştırdığı ve istinbat ettiği binlerce fenne dikkat et. Bunların her biri, kâinat envaından bir nev'in özelliklerini, sıfatlarını ve isimlerini ifade etmektedir. İnsan bu fenlerle **"Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti."** ayetinin mazharı olmuştur. (Bakara, 31)

Sonra da demiri yumuşatmak ve bakırı eritmek vasıtasıyla insan fikrinin ortaya çıkardığı demiryolu, telgraf gibi hayret verici san'atlara bak. İnsan bunlarla **"Biz Davud'a demiri yumuşattık."** (Sebe, 10) ayetinin mazharı olmuştur. Demiri yumuşatmak ise, sanayinin esasıdır.

Sonra, beşer fikrinden çıkan aynı günde bir aylık mesafeye seyahat eden uçaklara bak. İnsan bunlarla neredeyse (Hz. Süleyman'ın havada bir aylık mesafeye aynı gün içinde gidip geldiğini anlatan) **"… Sabah gidişi bir aylık, akşam dönüşü bir aylık yola gider gelirdi."** ayetine mazhar olmuştur. (Sebe, 12)

İnsanlar çalışıp, boru gibi aletlerle kurak toprağı delerek o kurak araziyi bir bahçeye çevirmişler ve bununla (Hz. Musa'nın asasıyla taştan su çıkarmasını anlatan) **"Biz de 'asanla taşa vur!' dedik"** ayetinin bir benzerine mazhar olmuşlardır. (Bakara, 60)

Beşer tecrübelerinin sonucu olarak tıptaki hârikalara dikkat et, Hz. İsa'nın Allah'ın izniyle körlerin gözünü açması, cüzzamlıları ve müzmin hastaları iyileştirmesinin bir misali gösterilmiştir.

Bunlara baktığında, sana "bu mu'cizeler, sonradan insanların ilimle ulaştıklarının numuneleridir, bunların Kur'ân'da zikri, bunlara işaret eder ve teşvikte bulunur" dedirtecek şekilde tam bir münasebet görürsün.

Keza Allahın şu ayetlerine de bak:

قُلْنَا يَا نَارُ كُونِى بَرْدًا وَسَلاَمًا عَلَٓى اِبْرٰهِيمَ **“Biz: ‘Ey ateş! İbrahim’e soğuk ve selâmetli ol’ dedik.”** (Enbiya, 69)

وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلاَ اَنْ رَاٰ بُرْهَانَ رَبِّهِ **“O kadın O’na** (Yusuf’a) **gerçekten niyetlenmişti. Şayet Rabbinin burhanını görmese, O da ona niyetlenirdi.”** (Yusuf, 24)

Bir rivayete göre, ayette geçen “burhan” Hz. Yusufun, parmak ısırır şekilde babası Yakubun sûretini görmesidir.

اِنِّى لاَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْلاَ اَنْ تُفَنِّدُونِ **“Eğer bana bunak demezseniz, doğrusu ben Yusuf’un kokusunu alıyorum.”** (Yusuf, 94)

يَا جِبَالُ اَوِّبِى مَعَهُ وَالطَّيْرَ **“Ey dağlar ve kuşlar! Onunla** (Davud’la) **beraber tesbih edin.”** (Sebe’, 10)

وَقَالَ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ **“Süleyman dedi ki: ‘Ey insanlar! Bize kuşdili öğretildi.”** (Neml, 16)

قَالَ عِفْرِيتٌ مِنَ الْجِنِّ اَنَا اٰتِيكَ بِهِ قَبْلَ اَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ وَاِنِّى عَلَيْهِ لَقَوِىٌّ اَمِينٌ **“Cinlerden bir ifrit, ‘Sen makamından kalkmadan ben onu sana getiririm. Gerçekten bu iş için güçlü-güvenilir biriyim.’ dedi.”**

قَالَ الَّذِى عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ اَنَا اٰتِيكَ بِهِ قَبْلَ اَنْ يَرْتَدَّ اِلَيْكَ طَرْفُكَ **“Kitaptan ilmi olan kimse ise, ‘Gözünü açıp kapamadan, ben onu sana getiririm’ dedi.”** (Neml, 39-40)

Sonra, beşerin keşfettiği,

– Ateşin yakmayan mertebesi ve yanmaya mani olan vasıtalar,[2]

-Sesleri ve sûretleri uzak mesafeden celbetmek, sen daha göz açıp kapayıncaya kadar bir zaman içinde hazır etmek,

-fikr-i beşerin ortaya koyduğu senin konuşman gibi konuşan aletler,

-Kuş ve güvercinleri istihdam etmek gibi durumlara bak, ta ki bu iki kısım arasındaki benzerliği göresin. Hatta bu sebeple şöyle demek hak olur: “Şunlarda bunlara remizler vardır.”

Hem, mu’cize-i kübra, yani en büyük mu’cize olan Kur’ân’ın natıkıyet hasiyetine dikkat et. İnsan olmanın hasiyeti olan natıkıyete ve bunun da kemâli olan edebiyat ve belâğata bak.[3] Sonra şunu düşün:

-İnsan ruhunu en yüksek şekilde terbiye eden,

-vicdanını en latîf bir şekilde safileştiren,

-fikrini en güzel şekilde süsleyen,

-kalbine en ziyade genişlik kazandıran ancak ve ancak edebiyatın bir çeşididir.

Bu edebiyat nev'i,

-cevelan ettiği alan itibariyle fenlerin en yaygını ve en genişi,

-en ziyade nüfuz edeni,

-en ziyade tesirli olanı

-ve insan kalbinin en ziyade alâka duyduğudur.

Bu hâliyle o, sanki fenlerin sultanıdır. [4] Bunu iyi bir düşün!

Bu ayet için de üç nazım ciheti vardır

Ayetin öncesiyle nazmı dört cihetledir

1. Tenzil (Kur'ân) önceki ayette insanın yaratılış hikmeti hakkında herkes için en birinci, en evlâ ve en umumi, ikna yönüyle en kolay ve en sühuletli, icmal yönüyle en mücmel ve kısa cevabı zikretti. Bu ayetle de avam ve havassın mutmain olacağı tafsilî bir cevabı beyan etti.

2. Önceki ayette beşer için hilafet meselesini sarahaten ortaya koydu. Bununla da, meleklere karşı insan nev'inin mu'cizesiyle bu davaya delil getirdi.

3. Öncekinde beşerin meleğe üstün gelmesine işaret etti, bununla da bu üstünlüğün sebebine remzetti.

4. Önceki ayetle insan nev'inin arzda hilafet-i kübraya mazhariyetine telvihte bulundu.[5] Bu ayetle de buna delil olarak insanın bütün İlâhî tecellilere bir nüsha-ı camia ve mazhar-ı etemm olduğuna telmih etti. Çünkü insanın çeşit çeşit kabiliyetleri vardır, çok cihetlerden istifadesi olur ve ziyade bir ilme sahiptir. Öyle ki bu insan, zahirî ve batınî beş duygusuyla[6] ve özellikle derin ve engin bir vicdanla kâinatı kuşatır. Görmez misin, mesela insan melekin hilafına balın tatlılığını iki cihetle hatta çok cihetlerle bilir.[7] Bunu iyi bir düşün!

Cümlelerin birbiriyle nazmı

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا **“Allah Âdem’e bütün isimleri öğretti.”**

Cümlelerin, son derece selaset içinde fıtrî bir nazmı vardır.

Bu ayet, (önceki ayette geçen) “**Şüphesiz Ben sizin bilmediğinizi bilirim”** manasını tahkik, oradaki mücmel manayı tafsil ve müphem geçilen hususu tefsirdir.

Keza bildirir ki: Allah’ın arzında hükümlerini icra ve kanunlarını tatbik için halife olmak, tam bir ilme dayanır.

Birinci ayette kelâmın akışı şu manaya bakar: “Ardından Onu yarattı, düzgün bir sûret ve sîret verdi, ruhundan O’na üfledi, terbiye etti, sonra isimleri öğretti ve hilafete hazırladı.”

Sonra, O’nu meleklerine tercih edip, üstünlük meselesinde ve hilafete liyakatte esmayı (isimleri) öğretmekle O’nu seçkin kılınca, tahaddi (meydan okuma) makamı, eşyayı onlara arzetmeyi ve onlardan muarazada bulunmaları talebini iktiza etti.

Sonra melekler kendilerindeki aczi hissedince Allah’ın hikmetini ikrar ettiler ve gönülleri mutmain oldu. Bundan dolayı Allah şöyle bildirdi:

ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَٰؤُلَاءِ إِنْ كُنتُمْ صَادِقِينَ **“Sonra onları meleklere gösterip ‘davanızda sadıksanız haydi şunların isimlerini bana haber verin.’ dedi.”**

قَالُوا **“Dediler”**

Melekler, hikmetlerini sual etmede İblis’in enaniyetinden kendilerine bulaşan şeyden teberri ile şöyle söylediler:

سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ **“Seni tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka bir ilmimiz yoktur. Şüphesiz Sen Alîm’sin, Hakîm’sin.”**

Sonra, kabiliyetlerinin cami’ olmayışı sebebiyle aczleri ortaya çıkınca, meydan okumanın tamam olması için, makam Hz. Âdemin muktedir oluşunu beyan etmeyi iktiza etti:

قَالَ يَاآدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ **“Ey Âdem, onlara bu eşyayı isimleriyle haber ver, dedi.”**

Hz. Âdem emre imtisal edip O’ndaki sırr-ı hikmet ortaya çıkınca, makam önceki kısa cevabı hatıra getirmeyi ve bu tafsile onu netice gibi kılmayı gerektirdi. Bundan dolayı Allah şöyle dedi:

اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ اِنّ۪ى اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاَعْلَمُ مَاتُبْدُونَ وَمَاكُنْتُمْ تَكْتُمُونَ **“Ben size, ben göklerin ve yerin gaybını bilirim, sizin açıkladığınızı da, içinizde gizlediğinizi de bilirim, dememiş miydim?”** (Bakara, 33)

Bil ki: Üstteki ayetlerdeki konuşma şekli, melekler arasında İblisin enaniyetinin tevellüdünü gösteriyor ve hissettiriyor, hikmetinden sormaları arasında bir taifenin itirazının karışmasını iş’ar ediyor.[8]

Cümlelerin kelimelerinin nazmı

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا **“Ve Âdem’e bütün isimleri öğretti.”**

Yani,

-O’nu her türlü kemâlatın esaslarını tazammun eden bir fıtratla şekillendirdi.

-Her türlü âli şeyleri ektiği bir istidatla yarattı.

-On duyguyla ve mevcûdatın kendinde temessül ettiği bir vicdanla techiz etti.

Bu üçüyle, hakaik-ı eşyayı (eşyanın hakîkatlerini) bütün enva’ıyla öğrenmeye hazır hâle getirdi, sonra ona bütün isimleri öğretti.

Ayetteki وَ harfinde -daha önce geçtiği gibi- vecizliğinin altında tayyedilmiş (hazfedilmiş) mahzuf cümlelere bir işaret vardır.

عَلَّمَ “**Öğretti”** derken, ilmin şerefine ve derecesinin yüksekliğine, hilafette esas mihverin o olduğuna bir işarettir.

Keza, esmanın tevkifî olduğuna bir remizdir.[9] Esma ve müsemmalar arasında çoğu kere tercih ettirici münasebetlerin var olması bunu teyid eder.[10]

Ayrıca, “hârika olaylar, hârika ruhların fiilleridir” diyen bir kısım felsefecilerin hilafına mu’cizenin vasıtasız bir şekilde Allah’ın fiili olduğuna bir ima vardır.

آدَمَ “**Âdem”** Allah Tealanın hilafetini murat ettiği ve Âdem ismini verdiği arzî şahıstır.

O’na ilim verildiğinin açıktan ifadesi, şanını yüceltmek, teşhir etmek ve sûretiyle O’nu ihzar etmek içindir.

اَلْأَسْمَاءَ “**İsimler”** eşyanın sıfatları, özellikleri, adları gibi onları birbirinden ayırt edici şeyler veya Âdemoğullarının bölüştükleri dillerdir.

Bunda **“Onları meleklere arzetti.”** ifadesinin deliliyle, ehl-i sünnetin dediği gibi, ismin aynı müsemma olmasına bir ima vardır.[11]

كُلَّهَا “**Bütün isimleri”**

Bu, onun meleklerden temeyyüzünün menşeini ve bu i’câzın medarını ifade eder.[12]

ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هٰؤُلاَءِ إِنْ كُنتُمْ صَادِقِينَ **“Sonra onları meleklere gösterip: ‘davanızda sadıksanız haydi şunların isimlerini bana haber verin.’ dedi.”**

ثُمَّ “**Sonra”**

(Âdeme isimlerin öğretildiğini beyandan sonra, bunları meleklere arzedilmesini bildirirken) “sonra” kelimesiyle “sonraya bırakma ve makamın iktizası sırrıyla” şuna işaret vardır: “O sizden daha üstündür ve hilafete daha layıktır.”

عَرَضَهُمْ **“Onları meleklere arzetti.”**

Yani, malın müşteriye, ordu saflarının hükümdara arzı gibi, eşyanın envaını onların nazarları önünde serilmiş olarak izhar etti.

Bunda şöyle bir işaret vardır: Mevcûdat idrak sahibi olanın malıdır. İlimle onları alır, isimlerle tutar, onların sûretinin kendisinde temessülü ile onlara sahip olur.[13]

هُمْ **“onlar”** anlamındaki zamirin müzekker ve akıl sahipleri için kullanılan şekliyle gelmesi, “arzetmek” fiilinin remzettiği iki tağlip ve bir mecazın sırrıdır.[14]

Allahın mevcûdat taifelerinin sûretlerini resm-i geçit tarzında saf saf enzara arzetmesinden hayale gelir ki, bu taifeler onlara doğru gelen akıl sahibi kabileler gibidir.

عَلَى ifadesine gelince: Bu arzın ifadesinde عَلَى harfinin kullanılması onlara arzedilen şeylerin levh-i âlâda irtisam etmiş sûretler olduğuna bir imadır.[15]

1 **Kitab-ı Mübin'**den murat**,** kâinat kitabı veya levh-i mahfuz olabileceği gibi, Kur'ân-ı Kerim de olabilir. Müellif, burada kısaca temas ettiği bu konuyu, daha sonra telif ettiği **Sözler** isimli eserinin 20. Söz'ünde daha ayrıntılı olarak ele almıştır.

2 Ateş, nar-ı beyza yani akkor hâline gelince yakmaz. Ayrıca, itfaiyeciler ateşte yanmayan maddeden yapılan gömlek kullanırlar, yanmazlar.

3 İnsanı diğer canlılardan ayıran en büyük hasiyet, onun konuşan bir canlı olmasıdır. Edebiyat ve belâğat, onun bu hasiyetinin kemalidir. Yani insan sözüyle insandır, Kur'ana bu zaviyeden baktığımızda tam bir "söz mu'cizesidir." Çünkü edebiyat ve belâğatın zirvesi Ondadır.

4 İşte Kur'ân, belâğatın zirvesinde olmakla bu tür etkili ifade tarzlarına teşvikte bulunmaktadır. Müellif 20. Sözde bu konuda şöyle der: "Ulûm ve fününun en parlağı olan belâğat ve cezalet, bütün enva'ıyla âhirzamanda en merğub bir sûret alacaktır. Hattâ insanlar, kendi fikirlerini birbirlerine kabul ettirmek ve hükümlerini birbirine icra ettirmek için, en keskin silâhını cezalet-i beyandan ve en mukavemet-sûz kuvvetini belâğat-ı edadan alacaktır."

5 **Hilafet-i kübra:** "En büyük halifelik" anlamında olup yeryüzüne halife olarak gönderilmeyi ifade eder. Bu da Hz. Âdemin ve dolayısıyla insanların Allah'a muhatap seçilmeleridir.

6 İnsanda, beş duyu diye adlandırdığımız zahirî hisler yanında, beş tane de batınî his vardır. Bunlar: Kuvve-i akliyye, kuvve-i hayaliye, kuvve-i vehmiye, kuvve-i hafıza ve hiss-i müşterektir. Demek oluyor ki, görme, işitme, koklama gibi; akıl, vehim, hayal de ruh için birer ilim vesilesidir. Bunlardan **hiss-i müşterek,** görme ve işitme gibi organlardan beyindeki duyu merkezlerine gelen dış tesirlerin hepsinin toplanıp değerlendirildiği yerdir.

7 Balın hem kendine göre hem de diğer tatlılara mukayese ile bilinen bir tadı vardır. Her bir bal çeşidinin de kendine has bir tadı bulunur. Melekler ise cismanî gıdaya ihtiyaç duymadıklarından balı ancak bir san'at eseri olarak tefekkür ederler.

8 Bu ibareden anlaşıldığı kadarıyla, bazı meleklerin bu tarz konuşması İblisin kendilerine verdiği desiselerden kaynaklanmıştır. Gerçi melekler masumdurlar, Kur'ânın bildirdiği gibi **"Allah'ın emirlerine asla isyan etmezler, ne emrolunsa onu yaparlar."** (Tahrim 6) Ama üstteki kısımdan öyle anlaşılıyor ki, desiseden etkilenebilirler. Gayet zeki ve gayet iyi ahlâklı biri, kendi iradesiyle bir kötülük yapmaz, ama başkasının yalan beyanını doğru telakki edebilir. Bu hâl onun masumiyetine halel vermez. "Bir taife" denilmesinden anlaşıldığı üzere bazı melekler İblisin desisesiyle "biz varken bu isyancı beşere ne lüzum var?" şeklinde geçici bir aldanma hâli yaşamışlar ve bunu ifade etmiş olabilirler.

9 Yani, insanların eşyaya verdikleri isimler başlangıç itibariyle Allah'ın talimine dayanır. İlk insan, bazılarının zannettikleri gibi bir "mağara insanı" değildi. Deneme-yanılma yoluyla da insan çok şeyler öğrenir. Ama bu, işin başında Hz. Âdeme isimlerin öğretilmesi hakîkatine engel değildir.

10 Dikkat edilirse, eşyaya verilen isimlerin o şeyin mahiyetine uygun olduğu görülür. Mesela, aslanın sûreti aslan mahiyetine uygun olduğu gibi, bu kelimenin telaffuzu da aynı mahiyete uygunluk arzeder. “Gül, bülbül, ceylan, melek” gibi kelimeleri telaffuz ettiğimizde aynı münasebeti kolaylıkla görebiliriz. Bütün bu isimlerde bir sevimlilik ve tatlılık vardır. “Diken, karga, ayı, şeytan” gibi isimlerin ise, telaffuz yönüyle onların mahiyetlerini gösterdiğini az-çok hissedebiliriz. Benzeri durum bütün isimler için genelde geçerlidir. Bu durum bize, isimlerin başlangıçta tevkifi olduğunu gösterir. Yani Allah eşyaya sûret verdiği gibi, onlara isim de vermiştir.

11 **İsim-müsemma ilişkisi**, hayli ayrıntıları olan bir konudur. Ehl-i sünnet âlimleri içinde isim ve müsemmanın aynı şeyler olduğunu söyleyenler olduğu gibi, bunların ayrı ayrı şeyler olduğunu söyleyenler de vardır. Ayrı ayrı cihetlerden bakıldığında farklı sonuçlara varılır. Mesela, “güneş” dediğimizde âlemimizi aydınlatan semavî lambayı anlarız. Ancak “güneş” ifadesinin güneşin bizzât kendisi olmadığı da ortadadır. Bununla beraber, “güneş” ismi, gökteki müsemması olan cisimden ayrı da düşünülemez.

12 Yoksa melekler de bir kısım isimleri bilirler. Hz. Âdemi seçkin kılan husus, O’na bütün isimlerin öğretilmesidir.

13 Bizler Allah’ın bize verdiği idrak vasıtaları ile eşyayı idrak ediyor ve bu şekilde onlara bir nev’i sahip oluyoruz. Bize göz verilmese renkler âlemine, kulak verilmese sesler âlemine, burun verilmese kokular âlemine, akıl verilmese hakîkatler âlemine.. yabancı kalırdık. Mesela, evimizde yaşayan kedi bizim okuduğumuz kitaba baksa da kendisinde gerekli idrak vasıtaları olmadığından, hiçbir zaman kitaba muhatap ve müşteri olamaz.

14 Canlı ve akıllı varlıklar için kullanılan zamir, Türkçe ve Arapçada aynı şekilde değildir. İngilizcede erkek ve dişi zamirler farklı kullanıldığı gibi, Arapçada da akıllı varlıklarla cansız ve akılsız varlıklar için farklı zamirler kullanılır. Bu ayette, cansız eşya, akıl sahibi insanlar için kullanılan zamirle ifade edilmiştir. Bu kullanım aslında mecazdır. Ama öte yandan bu kullanım bize o cansız varlıkların insan gibi söz dinleyip emirlere itaat etmelerini göstermektedir.

15 Müellif, bu eserin ilk tercümesinin sonunda şu dipnotu koymuştur:

İntihabım olmayarak, ihtiyarsız bir tarzda, âdeta umum Sözlerin ve Mektubların âhirlerinde şu âyet bana söylettirilmiş: **“**(Melekler) **dediler: Ya Rab, seni tenzih ederiz. Senin bize öğrettiğinden başka bir ilmimiz yoktur. Şüphesiz sen Alîm’sin, Hakîm’sin.”** (Bakara, 32) Şimdi anladım ki; tefsirim de şu âyet ile hitam buluyor. Demek inşâallah bütün Sözler, hakikî bir tefsir ve şu âyetin bahrinden birer cedveldir. En nihayet yine o denize dökülüyorlar. Şu tefsirin hitamında, güya her Söz manen şu âyetten başlıyor. Demek o zamandan beri yirmi senedir daha şu âyeti tefsir ediyorum; bitiremedim ki tefsirin ikinci cildini yazayım.

Said Nursî

KAVRAMLAR – KELİMELER

-A-

Âdetullah: Allah’ın, mahlûkatın tasarrufunda prensip kabul ettiği kanunlarına “âdetullah” denir. “Sünnetullah” da aynı anlamda kullanılır. **“Sen Allah’ın sünnetinde asla bir değişiklik bulamazsın”** ayetinin ifade ettiği gibi, bu kanunlarda bir devamlılık söz konusudur. (Ahzab, 62; Fatır, 43; Fetih, 23) Bazıları kâinattaki âdetullah kanunlarına yanlış olarak “tabiat kanunları” derler. Hâlbuki bu kanunlar, Allah’ın tabiata koyduğu nizamdan ibarettir.

Âfak: Nefsin haricindeki âlem

Âfak ve enfüs, birbirine mukabil olarak kullanılan iki kelimedir. Âfak, insanın dışındaki âlemi, enfüs ise insanın kendisini ifade eder. Bu iki kelime, **“Ayetlerimizi onlara âfakta ve enfüste** (kendi nefislerinde) **göstereceğiz…”** ayetinden alınmıştır. (Fussılet, 53)

Âfaki: Âfaka ait. Dış dünya ile ilgili şeyler.

Ahlâk: “Hulk” kelimesinin çoğulu olup “huy, tabiat, mizaç, seciye” gibi mânâlara gelir. İnsanın fıtratıyla, yaratılışıyla yakından ilgilidir. “Falanın ahlâkı şöyledir” dediğimizde bu hâlin onda bir karakter hâlini aldığını kastederiz. Yoksa sadece birkaç defa o şeyi yapmak ahlâk sayılmaz.

Akaid: İtikad olunan hakîkatler. İslâm inanç sistemi.

Akıl: Anlama âleti. Düşünme kabiliyeti. Kelime olarak akıl, “devenin yularla tutulması gibi, tutmak” anlamındadır. Ayrıca, “bağlamak, birbirine uygun iki nesne veya iki kavram arasında bağlantı kurmak” anlamını ifade eder. Mesela, bir yerden duman çıktığını görünce hemen ateşe intikal etmek, buz tutan nehrin inceliğini görünce “bu beni kaldırmaz” diye hüküm vermek aklın birer fonksiyonudur.

Aklî delil: Akıldan istifade ile getirilen delil. Bizler, Peygamber Efendimiz (asm) tarafından bize bildirilen ve inanmamız istenen şeylere iman ederiz. İmanın mahalli kalptir. İnsan kalbiyle inanır. Ama kalben inandığı esasların aklen de delillerini arar, imanını kuvvetlendirmeye çalışır.

Âlem: Allah’ın varlığına delil olan, alâmet teşkil eden her şey. Âlemde birbiri içerisinde faaliyet gösteren, her biri ayrı bir dil ile Rabbini tesbih eden ve O’nun varlığını aklı başında olanlara ders veren nice âlemler mevcuttur.

Âlet ilimleri: Saat vakti gösterir, merdiven yukarıya çıkmamıza yarar. Biz böyle aletleri asıl maksatlarımıza yardımcı olarak kullanırız. Onun gibi, Arapça, mantık gibi ilimler de asıl öğrenilmesi gereken tefsir, kelâm gibi ilimlere ulaşmaya birer vasıtadırlar. Bunları alet olarak görmek ve o kadar değer vermek gerekir.

Allah'ın isimleri: Bir zât, zâtının birliğiyle beraber pek çok farklı unvanlara sahip olabilir. Cenab-ı Hak bir olmakla beraber, pek çok isim ve unvanlara sahiptir.

Sözgelimi,

-Herbir varlık yaratılmasıyla O`nun Hâlık ismini,

-Rızıklandırılması cihetiyle Rezzak ismini,

-Hayatıyla Muhyi ve ölümüyle Mümit ismini göstermektedir.

Allah'ın sıfatları: Allah'ın zâtî, sübûtî ve fiilî sıfatları vardır. **Zâti sıfatlara** aynı zamanda "aynî ve tenzihi sıfatlar" da denilir. Bunlar Allah'ın zâtından ayrılması mümkün olmayan ve zâtına lâzım ve vâcib olan sıfatlardır. "Vücud, kıdem, beka, vahdaniyet, kıyam binefsihi, muhalefetün-lilhavâdis" sıfatları Allah'ın zâtî sıfatlarıdır.

Bu sıfatların mânalarında nefiy olduğu için **"Selbî sıfatlar"** da denir. Meselâ, vahdaniyet, birden fazla ilâh olmasını nefyeder. Beka, fâniliği nefyeder.

1. Vücud, var olma, varlık manasına gelir. Bu varlık âlemindeki mahlûklar Allah'ın varlığına birer delil, birer alâmet ve O'nun vücud sıfatına birer şâhittirler.

2. Kıdem, Allah'ın varlığının bir başlangıcı olmamasıdır.

3. Beka, Allah'ın varlığının bir sonu olmamasıdır.

4. Vahdaniyet, Allah'ın birliğini ve benzeri olmadığını ifade eder. Bu sıfatın şahitleri sonsuz denecek kadar çoktur. Her varlık bir yönüyle yaratıcısının varlığını gösterirken, diğer yönüyle de birliğine şahadet eder. Meselâ, bir çiçeği yaratan ancak baharı getiren, güneşi, havayı, suyu, toprağı yaratan zât olabilir.

5. Kıyam- binefsihi, Allah'ın varlığının yine kendi varlığıyla devam etmesi, başka bir varlığa dayanmaması demektir. Yani bütün bu varlıkları ayakta tutan bir kayyumiyet hakîkati vardır. "Allah zâtında kaimdir; varlığı, devamı

ve bekası için başkasına asla muhtaç değildir. Hiçbir mahlûkun kendi varlığını kendi iradesiyle ayakta tutmadığını, hepsinin bir İlâhî lütufla varlıklarını sürdürdüğünü düşünen insan, Allah'ın bu sıfatını kolaylıkla anlayabilir.

6. Muhalefetün-lil-havadis, Allah'ın zâtının hiçbir varlığa benzememesi sıfatıdır. Bir eseri yazan zâtın eserdeki hiçbir kelimeye, hiçbir cümleye benzemeyeceğini, zira kâtibin yazı cinsinden olmayacağını düşünen insan, "Allah elbette hiçbir mahlûka benzemez." diyecektir.

Hayat, İlim, İrade, Kudret, Sem', Basar, Kelâm sıfatlarına **sübûtî sıfatlar** denir. Bunlara "sıfat-ı seb'a" adı verilir. İmam Matüridi bu yedi sıfata **"Tekvin"** sıfatını da ilave eder. İmam Eş'ari ise, tekvin sıfatını Allah'ın kudretinin taalluku olarak görür. Allah'ın **fiili sıfatları** ise, yaratmak, rızık vermek, san'atlı yapmak gibi sıfatlarıdır. Biz Allah'ı bu sıfatları vasıtasıyla daha iyi tanırız.

Allah'ın fiilî isimleri: Allah'ın fiillerinden meydana gelen isimler. Bağışlamasıyla Ğaffar, şifa vermesiyle Şafi olması gibi.

Allah'ın zâtı: Bizler Cenâb-ı Hakk'ı zâtıyla değil, isim ve sıfatlarının tecellisiyle, yarattığı eşya ile tanırız. Temsilde hata olmasın, nasıl ki gündüz vakti gördüğümüz o aydınlığın güneşten geldiğini kesin olarak biliriz, ama güneşin zâtına gözümüzü çevirsek bir şey görmez hâle geliriz. Onın gibi yaratılan her şeyin Allah'tan olduğunu anlamakta fazla zorlanmayız, ama "Acaba Allah'ın zâtı nasıldır?" dersek o vadide yol alamayız.

Allah'ın zâti isimleri: Allah'ın zâtı ile ilgili isimler. Mesela, Kuddüs ve Samed isimleri Allah'a hastır, bu isimler başkasına verilemez. Çünkü Kuddüs, "noksan sıfatlardan mukaddes olan", Samed ise, "kendisi hiçbir şeye ihtiyaç duymamakla beraber her şey Ona muhtaç olan" demektir. Bunlar ise, sadece Allah için olur, başkası için düşünülemez.

Araz: Sonradan olan, takılan. Geçici şey. Cevher olmayan. Özde olmayıp sonradan kazanılan. Araz, herhangi bir cevherin varlığı için zaruri olmayan vasıftır. Meselâ: Şekerin beyaz rengi şekerin varlığı için zaruri değildir. Arazın müstakil varlığı yoktur. Madde olmaksızın onun "renk, şekil, yumuşak veya sert olma" gibi arazlarından söz edemeyiz.

Arızî kelimesi ise, "özde bulunmayıp sonradan katılan yahut kazanılan" anlamına gelir. Mesela, insandaki gülme özelliği bir araz olup, onun hakîkatinden değildir. Hiç gülmeyen insan da yine insandır.

Arş: Yüksek yer. Tavan. Dam. Çardak. Hükümdarın tahtı. Hükümdarlık. Saltanat. Arş, İlâhî tasarrufların emir ve irade merkezi olup, saltanat-ı İlâhiyeden kinayedir.

Arz: Dünya

Atıf: Bağlama. Bağ. Ekleme.

Atıf harfi: İki kelime veya cümleyi birbirine bağlayan harf. Türkçedeki "ve" ve "sonra" harfleri gibi…

Ayet: Delil. İbret. Alâmet. Mu'cize. Allah'ı tanıttırmaktadır. Kur'ân-ı Kerim, kâinat kitabının harflerinden, kelimelerinden ayet olarak söz eder. Allah'ın kelâm sıfatından gelen Kur'ân ayetleri olduğu gibi, O'nun kudret sıfatından gelen kâinat kitabının da ayetleri vardır. Her iki kitap da Allah'tandır ve her iki kitap da Allah'ı tanıttırmaktadır.

Azamet: Büyüklük, ululuk.

-B-

Basîret: Basîret, kısaca "kalp gözünün açık olması" demektir. İnsanın gözünde eşyayı görme kabiliyeti, kalbinde de o eşyanın yaratıcısını bilme özelliği vardır. Şu var ki, göz görebilmek için ışığa muhtaç olduğu gibi, kalp de basiret sahibi olmak ve İlâhî hakîkatleri görmek için iman nuruyla nurlanmaya muhtaçtır.

Bedi': Eşi ve benzeri olmayan.

Bu kelime aynı zamanda Allah'ın isimlerindendir. Allah'a nisbet edildiğinde "örneksiz olarak yaratan" anlamı taşır.

Edebiyatta kullanıldığında "edebi san'atlar" anlamına gelir. Kelâmı tezyinde kullanılır.

Terzinin, müşterisinin endamına göre diktiği elbiseyi, daha güzel göstermek için yer yer süslemesi gibidir.

Bedihi: Delil ve isbata lüzûm olmayan açık şey. Mesela "Üç ikiden büyüktür." "Parça, bütünden büyük olamaz." gibi hüküm ifadeleri açık hükümlerdir, ayrıca delil istemez.

Böyle şeyler fazla düşünme ve araştırmaya gerek olmadan kolayca anlaşılır. Bunlara **bedihiyat** adı verilir. Mesela "Bir harf kâtipsiz olmaz. Bir iğne ustasız olmaz" cümleleri bedihi bir hakîkati ifade ederler.

Bedihinin mukabili “nazari” kelimesidir. Nazari, yani teorik olan meseleler çok açık olmaz, farklı yorum ve değerlendirmelere tabi tutulabilirler.

Belâğat: Sözün fasih ve açık seçik olması. Sözü güzel söyleme, etkili konuşma ve yazma san’atı. Belâğat, fasih bir sözün “muktezay-ı hâle mutabık” (halin gereğine uygun) olarak söylenmesidir. Mesela, bir düğün merasiminde yapılacak konuşma ile, bir cenaze merasiminde yapılacak konuşma elbette aynı değildir. Birincisinde evliliğin faziletlerinden, ikincisinde ölümün güzelliklerinden söz etmek muktezay-ı hâle uygun hareket etmektir.

Belâğat ilminin üç bölümü vardır: Meânî, Beyan ve Bedi’

Berzah: Ara âlem. Perde. İki şey arasındaki engel. Kabir hayatı. Ölümden sonra ruhların kıyamete kadar kalacakları âleme, âlem-i berzah denilir.

Beşer: İnsan.

Beyan fenni: Mânânın farklı üsluplarla, çeşitli yollarla ifade edilmesi.

Beyan, belâğatin üç kısmından biridir.

Belâğat ilminin hakîkat, mecaz, kinâye, teşbih, istiâre gibi bahislerini öğreten kısmı.

Bir terzi, elbiseyi farklı modellerde dikebildiği gibi, bir konuşmacı da aynı mânâyı çeşitli şekillerde anlatabilir. Mesela, “Zeki’nin uykusu var” denilebileceği gibi, aynı mâna “Zeki’nin gözünden uyku akıyor” şeklinde bir mecazla veya “Zeki, dün gece beşik sallamış” şeklinde bir kinayeyle de anlatılabilir.

Bilfiil: Kabiliyetin fiil âlemine çıkması. Bunun mukabili “bilkuvve” kelimesidir. Kuvve; kuvvet, güç, kabiliyet manalarına gelir. Fiil ise iş, olay, hareket demektir. Çekirdek ile ağaç bilkuvve ve bilfiile birer örnektir. Ağaç, çekirdekteki bilkuvvenin bilfiile dönüşmüş şeklidir. Ağacın bütün özellikleri genetik şifreler hâlinde o çekirdekte bulunmaktadır. Ama o çekirdek toprak altına atılıp, parçalanıp, açılıp büyüyüp sonunda ağaç hâline geldiğinde bilkuvve olan bütün özellikleri fiil âlemine geçer ve kendini gösterir.

Bizzarure: Zarûri olarak, ister istemez.

Burhan: Kat’i delil, hüccet. İspat vasıtası.

Burhan, bir hakîkati, inkâr edilemeyecek şekilde ispat eden kuvvetli delile denir. Mantıkta, “Öncülleri, yakîniyattan (kesin bilgilerden) oluşan kıyas”

şeklinde tarif edilmektedir. Mesela, **“Çürümüş kemikleri kim diriltecek?”** diyene karşı **“Onları yoktan yaratan tekrar diriltecek”** şeklindeki Kur’ânî cevap çok kuvvetli bir burhandır. (Yasin, 77-79) Zira, ilk yaratılış gözler önündedir. Yoktan var eden bir kudretin, ölenleri tekrar diriltmesi, elbette daha kolay anlaşılır bir durumdur.

Burhan-ı aklî: Akla hitap eden delil.

Burhan-ı innî: Eserden müessire, neticelerden sebeplere yapılan istidlâl. Dumanın varlığından ateşin varlığına delil getirmek gibi…

Bir grup fakirin her gün beslendiklerini, barınma, giyecek ve yakacak gibi her türlü ihtiyaçlarının aksatılmadan yerine getirildiğini gördükten sonra, “Bunları icra eden, mutlaka çok merhametli ve şefkatli bir zâttır” diye hükmedildiğinde eserden müessire intikal söz konusudur.

Burhan-ı limmî: Müessirden esere, sebeplerden neticelere yapılan istidlâl. “Ateş varsa dumanı da vardır” demek gibi…

Bir zâtın şefkatinden, merhametinden, cömertliğinden söz edildikten sonra, “böyle bir zât elbette fakirlere ve düşkünlere yardım elini uzatacaktır.” hükmü vermemiz müessirden esere bir intikaldir.

-C-

Cebriye: İnsan iradesini reddeden ve insanı rüzgârın önündeki yaprak gibi kadere mahkûm sayan görüş.

Mu’tezile mezhebi, “insan kendi fiilinin yaratıcısıdır” diyerek ifrat bir görüşü savunurken, Cebriye mezhebi de “İnsan tamamen kaderin mahkûmudur” diyerek tefrite düşer.

Cehl-i mürekkeb: Bilmediğini bilmemek. Yanlış bilgisini ilim sanmak.

Cehalet, ilmin zıddı olup, bilmeme hâlini ifade eder. İki şekilde görülür: 1. Cehl-i basit, 2. Cehl-i mürekkep.

Cehl-i basit, bilmemektir. Cehl-i mürekkep ise, bilmediğini de bilmemektir, Birincisinin tedavisi kolay, ikincisinin tedavisi hayli zordur. Çünkü böyleleri hem bilmiyorlar, hem de bilmediklerini bilmiyorlar. Cehaleti bir hastalığa benzetirsek, cehl-i mürekkep, kendini sağlıklı zannetme hâlidir.

Celâli tecelli: Allah’ın celâl ile tecellisi. Mesela çiçeklerdeki güzellik cemâli bir tecelli iken, dağlardaki haşmet ve fırtınalardaki heybet celâli tecellilerdir.

Cemâli tecelli: Allah'ın cemâl ile tecellisi. Hayatı vermesi, onu rızık ile devam ettirmesi gibi…

Cevher: Asıl, öz, kabiliyet, istidat.

Varlığı kendi kendine devam edebilen, müstakil varlığı olan.

Cevher kelimesi arazın zıddıdır. Elimizdeki hamurun sabit maddesi cevher, değişebilen şekilleri ise arazdır. Taş cevher, onun rengi, sükun ve hareketi birer arazdır. Cevher için İslâmî kaynaklarda "ayan" tabiri de kullanılmıştır.

Cezalet: Kelâmı meydana getiren kelimelerin özenle ve hassasiyetle seçilmesi ve bunun sonucu olarak kelâmın hem parça parça, hem de bir bütün olarak ihtişamlı olması. Risalelerde Kur'ân'ın mu'cizelik yönleri anlatılırken "nazmındaki cezalet" şeklinde önemli bir i'câz vechi nazara verilir. Kur'ân'ın lafzında fesahat, manasında belâğat ve nazmında ise cezalet vardır. Yani, cezalet nazmla alâkalı bir durumdur.

Cumhur: Halk topluluğu. Aynı kararı veya hükmü kabul edenler.

Cumhur-u nas: İnsanların ekserisi.

Cüz: Kısım. Parça.

İnsan bedeni bir küll, bir bütündür. Her bir organ ise o bedenin bir cüzü, bir parçasıdır. Yer küresinin bütününü bir küll olarak değerlendirdiğimizde, dağlar, ovalar, denizler o küllün cüzleri olurlar. Güneş sistemimiz bir küll, her bir gezegen ise o küllden bir cüzdür. Ve nihayet, insan-ı ekber denilen kâinat da bir küll; onu teşkil eden her sistem, her yıldız, her gezegen o büyük insanın organları, hücreleri gibidir.

Cüz'î: Cüz'e ait olan. Küllînin kısımları. Mesela "insan" küllî bir kavramdır. Her bir insan bunun cüz'î fertleri olur.

Cüz-i ihtiyari: İnsanın hür iradesi.

Bir anda ancak bir şeyi seçebilen insan iradesi.

İhtiyar etme, seçme manasına gelir. İnsan iki şeyden birisine meylederek onu yapmayı ihtiyar eder ve diğerinden vazgeçer. Yani, cüz-i ihtiyarinin esası, meyillerdir. İnsanın fiilleri, meyillerinden doğar.

İhtiyarın cüz'i olması, bir anda ancak bir şeyi ihtiyar edebilmesi, birden fazla işi birlikte ihtiyar edememesi anlamına gelir.

Cüz'î irade: Bir anda ancak bir şeye yönelebilen, iki şeye birlikte taallûk edemeyen irade. İnsan iradesi

İnsan bir anda ancak bir şey irade edebilir. İki kelimeyi birlikte söyleyemez, iki yöne aynı anda bakamaz, iki manayı birlikte düşünemez.

-D-

Dâhi: Eşine ender rastlanır, sıra dışı zekâ sahibi.

Dakik: Pek ince. Mesela "dakik bir mana" dediğimizde "herkesin ilk anda kolay bir şekilde anlamayacağı ince bir anlam" kastedilir.

Dalâlet: Yoldan sapmak.

Kasten veya hata ile doğru yoldan çıkmak,

Dalâlet, yoldan sapmak anlamında olup, hidayet kelimesinin karşıtı, zıddı olarak kullanılır.

Bu yolda gidenlere ehl- i dalâlet denilir.

Darb-ı mesel: Misal olarak söylenen meşhur söz. Bir hâdiseye binaen söylenen hikmetli söz. Ata sözü. Mesela, "Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır." sözü, bir darb-ı meseldir. Bu ifade, yapılan iyiliğin asla unutulmayacağını anlatır. Kelâm esnasında bunlara yer vermeye ise **"irsal-i mesel"** denilir.

Delâlet: Delil olma. Yol gösterme. Alâmet olma. İz. İşaret.

Dumanı gördüğümüzde hemen ateşe intikal ederiz. Çünkü "ateş olmayan yerden duman çıkmaz." Bu durumda duman, ateşe delâlet eder. Bir harfin kâtibine, bir iğnenin de ustasına delâleti vardır. Benzeri bir şekilde şu kâinat kitabı ve âlem sarayı da Allah'a delâlet etmektedir.

Delil: Kendisinin bilinmesiyle başka bir şey bilinen.

Her eser, kendi ustasının varlığına ve sıfatlarına bir delildir.

Delilin bir manası da "kılavuz"dur. Bilmedikleri bir ülkeye seyahata çıkanlar, bir rehber eşliğinde gezerler. Göçmen kuşlar, bir önder eşliğinde kıt'aları aşarlar.

Devir: "Dönme ve aktarma" gibi mânâlara gelir. Mesela A'yı anlamak için B'ye muhtacız. B'yi anlamak için de A'ya muhtaç olursak buna "devir" denir.

Allah'ın varlığı ispat edilirken “Çünkü peygamberler O'nu haber vermişlerdir” desek, “Peygamberlerin Allah tarafından gönderildiğini nereden bileceğiz?” sorusuna da “Çünkü Allah peygamberler gönderdiğini haber veriyor” desek devir lâzım gelir.

-E-

Ehl-i itizal: Mu'tezile mezhebinden olanlar.

Ehl-i kitab: Kendilerine kitap gönderilen semavî din mensupları. Günümüzde Yahudi ve Hristiyanlar ehl-i kitaptırlar. Ehl-i kitab, İslâmiyeti kabul etmemeleri cihetiyle küfür üzere bulunsalar da, Allah'a, ahirete, bazı peygamberlere ve kitaplara iman etmelerinden dolayı kendilerine bazı ayrıcalıklar tanınmıştır. Onların kestiği yenir ve onlardan kız almak caizdir.

Ehl-i sünnet: Hz. Peygamberin (asm.) yolundan gidenler.

Resulullah Efendimiz (asm.), bir hadisinde ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağını, bunlardan birinin kurtulacağını haber verir. Bu fırkanın kimler olduğu sorulduğunda “Benim ve ashabımın yolundan gidenler.” diye cevap verir. (Ebu Davud, Sünne, 1)

Emr-i itibari: Müstakil bir varlığı olmayıp ona itibar eden kimsenin aklında teşekkül eden emir, iş, hadise.

Sağ- sol, ön- arka, büyük- küçük gibi şeylerin müstakil varlıkları yoktur. Yani, bunlar mahlûk değillerdir. Sağ kol da, sol kol da mahlûktur, ama sağ ve sol mahlûk değillerdir. İnsanoğlu bedeninin bir tarafını sağ, diğerini sol olarak itibar etmiş, onlara bu isimleri vermiştir; aksi de olabilirdi.

Kaya çakıldan büyüktür ve her ikisi de mahlûktur, ama büyük diye bir mahlûk yoktur. Nitekim o büyük dediğimiz kaya, dağa nisbet edildiğinde küçük olur.

Enfüsi: Kişinin kendisiyle alâkalı olan. Nefse, kendi hayatına ait. Subjektif.

Eş'ariler: İtikadda İmam Eş'ariye tabi' olanlar. Önceleri Mu'tezili olan İmam Eş'arî, bu fikirlerinden sıyrılmış, ehl-i sünnet inancının yaygınlaşmasında büyük hizmetler ifa etmiştirr. Şafii mezhebinden olanlar itikadda Onun mezhebindendirler. Ehl-i Sünnetin itikadda başlıca iki mezhebi vardır: Matüridiler ve Eş'ariler. Bu iki mezep arasında bazı meselelerde öze taalluk etmeyen bakış farklılığı vardır.

-F-

Farz-ı kifaye: Bir kısım müslümanların yapması ile diğerlerinin sorumluluktan kurtuldukları farz. Cenâze namazı kılmak gibi. Mesela, normal şartlarda düşmana karşı asker savaşır. Ama şartlar gerektirdiğinde seferberlik ilan edilir, yediden yetmişe herkes savaşa katılır. Birincisi farz-ı kifaye iken ikincisi herkese farz olur. (Farz-ı ayn)

Fasık: Fısk içinde olan. Günahlarla iç içe bir hayat yaşayan.

Fehva: Mefhum, kavram, anlam, mânâ.

Fer'i hükümler: Dinin, esasa ait olmayan muamelatla alâkalı hükümleri.

Fesahat: Sözün kolay anlaşılır ve kusurlardan uzak olması.

Lafızların telâffuzunun akıcı olup kulağa hoş gelmesi yanında mananın da dil ve ifade kusurlarından arınmış olarak net ve açık olması.

Fıkıh: İnce anlayış, köklü kavrayış, derin idrak.

İslâm dininin ibadet ve muamelattan bahseden bölümü.

Fıtrat: Yaratılış.

Yumurtadan çıkan bir ördek yavrusu hemen yüzebileceği bir su aramaya başlar. Suyu tertemiz ve berrak bir göl bulamazsa, en azından çamurlu bir su birikintisiyle oyalanır. Onun gibi, aklı başında her insan, fıtraten Yüce Yaratıcıyı bulmaya çalışır. Eğer gerçek Yaratıcıyı bulamazsa, bazı yaratılmışları İlâh kabûl eder. Bir kısım insanların putlara, kiminin ateşe, kiminin de ineğe tapması bu tür bir olaydır.

Fıtrat kanunları: Yaratılış kanunları. Tabiattaki ve insan mahiyetindeki kanunlar. Mesela, bütün insanları eşit yapmaya çalışmak, insandaki tekâmül kanununa zıddır.

Fıtrî: Doğuştan, yaradılıştan gelen. Fıtrat kanunlarına uygun olan. Mesela, "inanç fıtrîdir." Yani her insan şöyle veya böyle bir şeye inanır.

Fihriste: Bir dükkânda veya bir kitabın içerisinde ne bulunduğunu sıra ile gösteren liste. Katalog.

Fitne: Kargaşa – kaos hâli, anarşi.

İnsanların zor imtihanlara tabi tutulması.

Fitne; altın, elmas gibi kıymetli madenlerin kendilerine karışmış bulunan diğer madenlerden ayrışması için ateşe atılmasını ifade eder. Böyle bir ameliye ile bir tarafta posa, diğer tarafta kıymetli madenler toplanır.

-G-

Gadab-ı İlâhî: Allah'ın gazabı.

Gadap: Hiddet, öfke, kızgınlık.

Gani: Zengin, kimseye muhtaç olmayan, varlıklı. Gerçek anlamda gani sadece Allah'tır. Kime ne verilmişse, gerçekte Allah'ın mülküdür.

Garabet: Farklılık, sıra dışılık. Mesela, yüzlerce zenci arasında beyaz bir insan hemen farkedilir.

Gayb: Gizli olan, görünmeyen

Gözlerden gizli olana gayb denir. Kaybolmak ifadesi buradan gelmiştir. Aslı "gaip olmak"tır. Geçmiş ve gelecek bizim için gaybdır. İmanın altı esası yine birer gaybdır.

Gayb âlemi: Görünmeyen âlem.

Âlem için yapılan değişik sınıflandırmalardan birisine göre âlem, **şehadet ve gayb âlemi** olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ayırım, Allah Tealanın Âlimü'l-ğayb ve'ş- şehade olmasıyla alâkalıdır. Yani Allah hem gaybı bilir, hem de şu görülen âlemi…

Şehadet âlemi, duyu organlarımızla şahid olduğumuz, hissettiğimiz âlem; gayb âlemi ise aklımızla bildiğimiz, kalbimizle tasdik ettiğimiz, fakat mahiyetini kavrayamadığımız âlemdir.

-H-

Habis: Alçak tabiatlı. Kötü. Pis..

Hads: Keskin kavrayış. Sürat-i intikal. Sezgi.

Aklın başlıca iki seyri vardır: Fikir ve hads.

Fikir, tedricidir; hedefe adım adım gidilir. Hads ise, şimşek gibi bir sür'at-i intikaldir. Hads olayında hedefe birden ulaşma söz konusudur.

Hakaik-ı eşya: Eşyanın hakîkatleri.

Eşyanın aslı, özü, iç yüzü.

Birbirinden farklı özellikler taşıyan şu gördüğümüz eşyanın hakîkatleri, Cenab-ı Hakk'ın isimlerine dayanır. Mesela, onların vücud bulması Mucid isminin, hayata kavuşmaları Muhyi isminin, rengârenk görünümleri Mülevvin isminin, güzel nakışları Müzeyyin isminin, birbirinden ayırıcı sûretleri Musavvir isminin, hikmetli miktarları Hakîm isminin tecellisiyle olmuştur.

Hakaik-ı nisbiye: Başkalarına nisbet yoluyla ortaya çıkan gerçekler.

Nisbî, "hakîkatte varlığı olmayıp bir başkasına nisbet edilen" demektir. Büyük-küçük, sağ-sol, ön-arka, üst-alt birer nisbî emirdir. Bunların hiçbiri mahlûk değildir. Koyun karıncadan büyüktür ve her ikisi de mahlûktur, ama büyük diye bir mahlûk yoktur. Nitekim, o büyük dediğimiz koyun, deveye nisbet edildiğinde küçük olur.

Hakîkat: Gerçek. Kesin olarak sabit olan şey. Mecaz olmayan. Öz, içyüz, asıl.

Seyyid Şerif Cürcani, Tarifat adlı kitabında şöyle der:

"O nedir?" sorusunun cevabı olan özellik, makûl olması bakımından **mahiyet**, hariçte sübûtu bakımından **hakîkat**, başkalarından farklılığı bakımından ise **hüviyet** diye adlandırılır.

Hakir: Küçük. Ehemmiyetsiz. Kıymetsiz. İtibarsız.

Halife: Vekil. Halef. Birinin yerine geçen.

İnsanın yeryüzünde halife kılınması şu gibi cihetlerdendir:

-İnsandan önce cinlerden bir taife yeryüzünde imtihana tabi kılınmışlardı, onlardan sonra yerlerine insan getirildi.

-İnsan, Allah namına yeryüzünde tasarrufa yetkili kılındı.

Hamd: Methetmek, övmek.

Kalbin medih ve şükür duygularıyla dolması.

Hamd, Cenab-ı Hakk'ı kemâl sıfatlarıyla anmaktır.

Harf-i cer: "Kitaba, kitabı, kitaptan…" örneklerinde olduğu gibi, Türkçede isme bitişik olarak gelen eklerin Arapçada karşılığı olan kelimeler.

Haricî: Dışarıya âit olan. Dâhilinin zıddı. Dış ile alâkalı.

Hariciyat: Dış dünyayla alâkalı şeyler.

Harikulâde: Sıra dışı, olağanüstü, alışılmıştan farklı.

Cenab-ı Hakkın kâinattaki tasarrufu iki şekildedir:

1. Sünnetullah – âdetullah denilen umumî kanunlarla tasarrufu..

2. Harikulâde olarak hususi tasarrufu.

Gece-gündüzün birbirini kovalaması, güneşin her gün doğup batması, anne-baba sebebiyle yeni canlıların dünyaya gönderilmesi, ağaçlar vasıtasıyla meyvelerin ikram edilmesi gibi İlâhî tasarruflarda bir devamlılık ve umumilik vardır.

Her türün ilk fertlerinin yaratılışı, Hz. İsa'nın babasız dünyaya gönderilişi, mu'cizeler, kerametler ise sıradışıdır ve hususidir.

Hasaret: Zarar, hüsran.

Hasene: İyilik. Güzellik. Hayırlı amel. Allah rızasına uygun iş.

Hâsıl-ı bilmasdar: Gitmek, yürümek, vurmak gibi, masdardan ortaya çıkan sonuç. Yürümek masdar, yürüyüş hâsıl-ı bi'l masdardır. Vurmak masdar, acı yahut ölüm hâsıl-ı bi'l masdardır.

Hasr: Tahsis. Yalnız bir şeye mahsus kılma. Vakfetmek. Zaman ayırmak.

Mesela, "Ameller ancak niyetlere göredir." cümlesinde hasr vardır. Yani, "niyet olmadan amel olmaz." "Ancak, sadece…" gibi ifadeler hasr için kullanılır.

Hassa: Her türü diğerlerinden ayıran özelliğe hassa adı verilir. Mesela canlılar içinde düşünme kabiliyeti, insana ait bir hassadır.

Haşir: Toplama. Bir yere biriktirme.

İnsanların öldükten sonra tekrar diriltilip Allah'ın huzurunda toplanması.

Havas: Büyük zâtlar. Bu kelime "avam" kelimesinin karşılığı olarak kullanılır.

Hevâ: İstek. Düşkünlük. Nefsin istek ve arzularına göre hareket etme.

Nefsin zararlı arzuları, meşru olmayan istekleri.

Nefsin bazı istekleri meşru iken bir kısmı da gayr-i meşrudur. Bu ikincilere istek duymaya hevâ adı verilir.

Hicran: Uzaklaşma. Ayrılık.

Hilkat: Yaratılış. Doğuştan gelen vasıf.

Hiss-i Müşterek: Görme, işitme gibi organlardan beyindeki duygu merkezlerine gelen dış tesirlerin hepsinin toplanıp değerlendirildiği yer.

Hud'a: Aldatma.

Hudus: Sonradan meydana gelme. İlâhî irade, bir mümkini varlık sahasına çıkarmayı dilediğinde, onu yokluktan kurtarır, var eder. Bu varlık, yaratılmış olması yönüyle "mahlûk", sonradan meydana gelmesi cihetiyle de hâdis tir.

Hüccet: Delil. Bir iddiânın doğruluğunu isbat için gösterilen vesika. Şâhid.

Hüsran: Ümit edilenin elde edilememesinden duyulan elem. Mahrumiyet acısı. Zarar, ziyan, kayıp.

Itlak: Bağlı olmamak. Kayıt altına alınmamak. Serbest bırakmak.

Itlak, lügat mânâsıyla salıverme, serbest bırakma demektir. Istılahta ise ıtlak, mukayyed (kayıtlı, bağlı, sınırlı) olmanın zıddıdır.

Bir okul müdürü, "sınıftan bir kişi gelsin" dediğinde ıtlak söz konusudur, yani sözü mutlak olarak söylemiş, herhangi bir kayıt koymamıştır. Fakat "Sınıfın en çalışkan öğrencisi gelsin" dediğinde, bu söz mutlak değildir, kayıtlıdır.

-İ-

İbtila: İmtihan. Belâya uğramak. Musibete düşmek.

Îcaz: Sözü kısa söyleme, az sözle çok mânâ ifade etme.

Vecîze kelimesi bu kökten türemiştir ve "özlü söz" anlamındadır.

İ'caz: Âciz bırakma, âciz hâle getirme; karşı çıkmaya veya yarışa kalkışmaya cesaret edemeyecek bir hâle getirme. Kur'ân'ın mu'cize olmasının bir yönü, ifadesindeki i'câzdır.

İcma': Bir konuda âlimlerin ittifakı. Amelî bir meselenin şer'î hükmü üzerinde müçtehitlerin birleşmesi. İslâm hukukunda dört aslî delil vardır: Kitap, Sünnet, İcma, Kıyas.

İctihad: Bütün güç ve kuvvetini kullanmak.

Hakkında kesin hüküm olmayan bir meselede kitap ve sünnete dayanarak hüküm vermek.

Fıkıhta ise, "istinbat-ı ahkâm, yani âyet ve hadislerdeki derin mânâları ve gizli hükümleri çıkarmak için çalışmak" şeklinde tarif edilir. Bu ilmî kudrete ve bu ilâhî ihsana nail olan zâtlara **müçtehit** denilir.

İfade-i meram: Maksadını anlatmak.

İffet: Namus. Nefsi, hayvanî temayüllerden men etmek. Helâlle yetinip haramdan kaçınmak. İnsandaki şehvet kuvvesinin denge mertebesi.

İfrat: Haddi aşıp aşırı gitmek. Tefrit'in zıddıdır.

İhtiva: İçinde bulundurmak, içine almak, hâvi olmak, şâmil olmak.

İktiza: Lâzım gelme, gerekme.

İlle-i gaiye: Bir şeyin meydana geliş gayesi.

İllet: Sebep. Vesile. Bir şeyin meydana gelmesi kendisine bağlı bulunan şey.

İlm-i İlâhî: Allah'ın ilmi.

İltifat: Hitabın yönünü değiştirme, sözü gaybtan muhataba, muhatabtan gayba döndürme san'atıdır. Bir zâtın kemâlini "O şöyle âlimdir, böyle cömerttir.." şeklinde ifade edersek onu gaibane methetmiş oluruz. Ama onun huzuruna çıkıp "Siz şöyle âlim, böyle cömertsiniz…" dediğimizde muhatab olarak kendisini methetmiş oluruz.

İlzam: Muarazada delil göstererek muhalifini susturmak. Söz ve fikirde galibiyet. İltizam ettirmek.

İmkân: Var olmakla olmamanın eşit olması.

Bir şeyin varlık veya yokluğunun kendi zâtından olmaması.

Mümkin, varlığı imkân dairesinde bulunan, olup olmama hâllerinden her ikisini de kabul edebilen, yani var olabildiği gibi yoklukta da kalabilen mânâsına gelir.

İmtisal: Uymak. İtaat etmek.

İmtiyaz: Ayrıcalık. Diğerlerinden farklı olmak, benzerlerinden ayrılmak.

İmtizaç: Mezcolmak. Karışmak.

İnbisat: Genişleme. Yayılma.

İnayet: İkram, yardım, ihsan, lütuf, iyilik, bağış.

İnayette özel bir itina manası vardır. Mesela, et yemeyen birisine et verdiğimizde ikramda bulunuruz, ama bunda bir inayet söz konusu değildir.

İnfak: Nafaka verme. Geçindirme.

İnkılâp: Dönüşmek. Değişmek. Bir insanda veya toplumda meydana gelen köklü değişiklikler.

İnkıta: Kesilme. Arkası gelmeme.

İnkiyad: Boyun eğme. Teslim olma.

İnnî burhan: bak. Burhan-ı innî

İns: İnsan.

İnşa cümlesi: Arapçada cümleler bir cihetle şu iki kısma ayrılır: Haber cümlesi ve inşa cümlesi. Haber cümlesinde hüküm vardır. Bu hüküm doğru veya yanlış olabilir. Mesela, “taş serttir” ifadesi bir haber cümlesidir. Ama, “taşı havaya at” dediğimizde inşa cümlesi olur, hüküm taşımaz, sıdka ve kizbe ihtimali olmaz. Soru cümleleri, temenni cümleleri, emir ve yasak ifade eden cümleler, inşa cümlesi gurubunda yer alır.

İntikal: Bir yerden bir yere nakletmek. Bir mes’eleden diğer bir hususu veya neticeyi anlamak.

İradî: İrade ile alâkalı, iradeye dâir.

İrtisam: Resmedilmek, resmi çıkmak.

İsim cümlesi: Arapçada cümle ikiye ayrılır: İsim ve fiil cümlesi. İsim cümlesi isimle başlayan cümledir. Fiil cümlesi ise, fiille başlar.

İsm-i fail: Kendisinden fiil, iş çıkan kimse. Yazana "kâtib" denilmesi gibi.

İsm-i meful: Fâilin fiilinden etkilenen. Kâtibin yazdığına "mektub" denilmesi gibi.

İstiane: Yardım istemek.

İstiare: Ariyet istemek. Ödünç almak. Birinden iğreti bir şey almak. Bir kelimenin mânasını geçici olarak başka mânada kullanmak veya herhangi bir varlığa, ya da mefhuma asıl adını değil de, benzediği başka bir varlığın adını verme san'atı. Mesela "Ahmet sevinçten uçtu" dediğimizde "uçtu" ifadesinde istiare vardır, kuşa ait bir özellik mecazen insan için kullanılmıştır.

İstidlal: İspat için delil getirmek.

Delillerden hüküm çıkarmak. İstidlalde doğru kabul edilen hükümler (kazıyye-önerme) esas alınarak bir sonuca ulaşılır. "Bütün insanlar ölümlüdür. Hasan da bir insandır. O hâlde, o da ölümlüdür" ifadeleri bir istidlal örneğidir.

İstiğna: Elindekini kâfi bulup başkasına ihtiyaç duymamak.

İstihsan: Beğenmek, güzel bulmak. Bir şeyin iyi olduğu kanaatinde bulunmak.

İstihza: Alay etmek, birisi ile eğlenmek.

İstikamet: Her türlü aşırılıktan uzak olan orta yol.

Akıl, şehvet ve gadap kuvvelerinin vasat mertebesi.

İstikamet, ifrat ve tefrite sapmadan doğru yolda gitmektir. Mü'minler namazın bütün rekâtlarında Allah'tan "sırat-ı müstakime hidayet" isterler. Böylece, bu dünyada ömürlerini istikamet çizgisinde geçirmeyi, yâni kıldan ince ve kılıçtan keskin olan sıratı bu dünyada geçmeyi dilemiş olurlar.

İstikra: Ayrı ayrı olaylardaki ortak özelliklere dikkat ederek genel bir sonuca varmak. Tümevarım metodu. Mesela, değişik insan fertlerinin ölümünü gördüğümüzde, "bütün insanlar ölümlüdür" şeklinde genel bir sonuca ulaşırız.

İstinaf: Baştan başlamak. Yeniden başlamak. Sözün başlangıcı. Eğer cümle, atıf yoluyla evveline bağlı değilse, yeni cümle “istinaf cümlesi” olur.

İstinbat: Yeraltında gizli olan su, petrol veya maden gibi şeyleri çıkarmak. Ayet ve hadislerdeki gizli hükümleri ve derin manaları ortaya çıkarmak.

İtibarî: Farazî ve izafî olan. Varlığı, başka şeylere nisbet ile bilinen. Mesela, meridyenler itibaridir, yani gerçekte o çizgiler olmamakla beraber varmış gibi itibar edilir, ona göre açıklanır.

İtidal: Denge. Bir şeyde veya hâlde ifrat veya tefrite düşmeyip vasat derecede kalmak.

İtnab: Kelâmda ayrıntılara girmek, sözü uzatmak. Îcazın, yani vecizliğin zıddıdır. Yerinde yapılan bir itnab, manayı takviye eder, zihne yerleşmesine vesile olur.

İttihad: Birleşmek. Birlik olmak. Aynı fikri paylaşmak.

İttisal: Ulaşmak. Bitişmek. Bağlılık. Kavuşmak.

İzan: Basiret. Anlayış. Teslim olup itaat etmek.

İzhar: Açığa vurma. Meydana çıkarma. Gösterme.

-K-

Kabiliyet: Dıştan gelen te’sirleri alabilme gücü. İstidat, anlayış, kabul edebilirlilik.

Kahr: Zorlama. Mahvetme. Cenâb-ı Hakkın şiddetli ve azab verici vasıflarının tecellisi.

Kahr, lütfun zıddıdır.

Kâinat: İçinde yaşadığımız varlık âlemi.

“Kün” (ol) emriyle var olan her şey.

Karine: Bilinmeyen bir şeyin anlaşılmasına yarayan ipucu. İşaret.

Yerin üstüne sızan azıcık su, altta su kaynağı olduğuna bir işarettir. Dağların rengi, içlerinde bulunan madenlere bir karinedir. Bunlar gibi, söylenen bir sözden veya yazılan bir cümleden de maksadın ne olduğunu gösteren alâmet ve işaretler olur. Bu karineleri anlayanlar, maksada daha

kolay ulaşırlar. “Bir arslan gördüm.” dediğimizde bu cümle hem hakîkat ve hem de mecaz olarak anlaşılabilir. Ama “Camide bir arslan gördüm.” dediğimizde “cami” kelimesi bu sözün mecaz olduğunu gösteren bir karinedir.

Kasd: Bir işi bilerek isteyerek, niyet ederek yapmak.

Kemâlât: Olgunluklar. Güzel vasıflar. Faziletler.

Kesb: Kazanç. Çalışmak. Bir insanın kendi kudret ve iktidarını bir işe sarfetmesi.

İnsan iradesinin hayır veya şerre yönlendirilmesi.

Şerrin yaratılması şer değildir; şer olan, onu kesb etmek, yani şerri işlemek, ona yönelmek ve onu irade etmektir.

Kesbî: Çalışmakla kazanılan. Sonradan elde edilen. Doğuştan olmayan. Vehbî olmayan.

Kesif: Yoğun. Şeffaf olmayan. Latîfin zıddı.

Keşşaf: Keşf eden. Gizli bir şeyi ortaya çıkaran.

Kevnî: Varlıkla alâkalı.

Keyfiyet: Kalite. Nitelik. Üstün sıfat. Meziyet.

Bir nesnenin yapısını belirleyen, “o nasıl ve ne gibi bir şeydir?” sorularına cevap olan özellikler.

Kıssa: İbret verici hikâye.

Kıyas: Ölçmek.

Bir şeyi benzerine bakarak ona göre ayarlamak, aynı şekle sokmak.

İslâm hukukunda Kitap, Sünnet ve İcmâ’dan sonra dördüncü aslî delil kıyas’tır. Ayet ve hadisler mahdut, olaylar ise sayılamayacak kadar çoktur. Bu durumda, kıyamete kadar yaşanabilecek olaylara hüküm verecek bir esasa ihtiyaç vardır. İşte kıyas bunu gerçekleştirir. İçtihat seviyesine gelmiş olan din âlimleri, ayet ve hadislerde belirtilen hükümler ve külli kaidelerden yola çıkarak yeni karşılaşılan meseleler hakkında dinin hükmünü ortaya koyarlar. Mesela, içki Kur’ân’da yasaklanmıştır. Zamanla peygamberimiz döneminde bilinmeyen nice farklı içki türleri çıkmakla beraber, din âlimleri

bunların da haram olduğunu net bir şekilde ifade etmişlerdir. Çünkü, içkiyi yasak kılan durum diğerlerinde de aynen bulunmaktadır.

Kıyas-ı istisnai: "Güneş doğmuş ise, gündüzdür." gibi kıyaslara verilen isim. Şayet gece ise, güneş doğmamış demektir.

Benzeri bir şekilde "Allah'ı seviyorsanız Onun peygamberine itaat edin" cümlesine bakalım. Peygambere itaat varsa, o kişi Allah'ı seviyor demektir. İtaat yoksa sevmiyor anlamına gelir.

Kıyas-ı maal- farık: Birbirine benzemeyen şeyler arasında yapılan kıyas. Yani, doğru olmayan ve hakîkate uymayan mukayese. Mesela, âlemin yaratıcısını mahlûkata kıyas etmek böyle bir kıyastır.

Kinaye: Bir sözün hem gerçek hem de mecazî anlama gelecek şekilde kullanılması.

Kinaye, bir fikri, bir düşünceyi kapalı söylemektir. Mesela, cömert insan için "eli açık", cimri için "eli sıkı", israf eden bir insan için "eli delik", kibirli insan için "burnu büyük", kıt anlayışlı için "kalın kafalı" şeklindeki ifadeler hep birer kinayedir. Kinayede, kelâmın ilk anlamı değil, ikinci anlamı kastedilir. Mesela, kibirli insan için kullanılan "burnu büyük" ifadesi, o kimsenin burnu gerçekte küçük olsa bile, doğru bir söz olur.

Kizb: Yalan.

Kudret eli: Allah'ın kudreti. "Devletin eli" dediğimizde maddi bir el anlaşılmadığı gibi, Kur'ân ve hadislerde geçen "Allah'ın eli" ifadesinden de maddi bir el anlaşılmamak gerekir.

Küfran: Nankörlük etmek. Nimetleri görmezden gelmek. Buna "küfran-ı nimet" de denilir.

Küfür: Örtmek. Allah'ın varlığını inkâr etmek.

Aynı kökten gelen küfran-ı nimet ise, nimetlere nankörlük etmek anlamına gelir. Türkçe'de kullanılan küfretmek kelimesi, ise, aslında sebb (sövmek) kelimesinin karşılığıdır.

Küfür, imanın zıddıdır.

Küfrün kısımları vardır. Bunlar başlıca iki grupta mütalaa edilir:

-Küfr-ü mutlak.

-Küfr-ü meşkûk.

Küfr-ü mutlak, tam bir inkârdır. Mesela, ateizm küfr-ü mutlaka girer.

Küfr-ü meşkûk ise, şüphe ve tereddütler içindeki küfrün adıdır. Küfrün bu mertebesindeki insan, küfr-ü mutlakta olmamakla beraber, imana girmiş de değildir.

Küll: Bütün.

İnsan bedeni bir küll, bir bütündür; her bir organ ise o bedenin bir cüzü, bir parçasıdır. Yerküresinin bütününü bir küll olarak değerlendirdiğimizde, dağlar, ovalar, denizler o küllün cüzleri olurlar. Güneş sistemimiz bir küll, her bir gezegen ise o küll'den bir cüzdür.

Küllî: Külle mensup. Umumî.

Cüz'iler ve fertlerden meydana gelmiş olan. Mesela, "insan" küllî bir kavramdır. Her bir insan, buna dâhildir.

Kün emri: (Emr-i kün feyekûn) "Ol" emri. Allah'ın yaratmayı dilediği şeye, 'ol!' diye emretmesi ve onun da böylece varlık sahasına çıkması.

-L-

Lafız: Ağızdan çıkan söz, kelime. İnsanın cesed ve ruhtan meydana gelmesi gibi, kelâm dahi lafız cesedi ve ruh manasından meydana gelir.

Lafza-i celâl: Allah lâfzı.

Lem'a: Parıltı.

Letafet: Latîflik. Cisimden alâkayı kesip bir nev'i nurâniyet kesbetmek. Güzellik, nezaket.

Letaif: Latîfeler.

Levazım: Lüzûmlu, gerekli şeyler.

Levh-i Mahfuz: Olmuş ve olacak her şeyin yazılı olduğu kader levhası.

İlâhî ilmin bir tecelligahı.

Küçük bir âlem olan insanın hafızası, büyük âlemdeki levh-i mahfuza işaret eder. Keza ağaçların meyveleri, meyvelerin çekirdekleri, tohumları, hayvanların nutfe ve yumurtaları levh-i mahfuza birer işarettir.

Lisan: Dil.

Liyakat: Ehliyet. Lâyık olmak.

-M-

Mabud: Kendisine ibadet edilen.

Mahdud: Sınırlı.

Mahiyet: Bir şeyin iç yüzü, aslı, esası. Bir şeyin neden ibâret olduğu, künhü. "O nedir?" sorusunun cevabı, o şeyin mahiyetini ifade eder. Mesela "Kur'ân nedir?" sorusuna "Allah'ın kelâmıdır" deriz. "Allah kelâmı" olmak, Kur'ân'ın mahiyetidir. Bak: Hakîkat

Mahşer: Toplanma yeri. Kıyametten sonra insanların tekrar dirilip toplanacakları yer. Haşir meydanı.

Ma'kes: Akis yeri. Akseden yer. Mesela ayna güneşin ma'kesidir.

Maksud-u bizzât: Özellikle kasdedilen, istenilen şey.

Malik: Sahip. Bir şeyin mülkiyetini elinde tutan.

Malik-i hakiki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah.

Marifet: Bir şeyi olduğu gibi idrak etmek. Tanımak.

Marifetin ilimden farkı: Marifet kelimesi, bilmediği ve tanımadığı bir şeyi daha sonradan bilmekte ve tanımakta kullanılır. Bu nedenle Cenab-ı Allah'a arif denmez, Âlim denir.

Maruf: Aklın ve dinin güzel gördüğü. Bu kelime, "münker" kelimesinin mukabili olarak kullanılır.

Masdar: Bir şeyin çıktığı (sudur ettiği) yer. Menba.

Maslahat: "Fayda, yarar" anlamında olup, zıddı; mefsedettir. Hakkında şer'î bir hüküm olmayan bir mes'elenin müçtehidler tarafından Müslümanların yararına kabulüne de aynı isim verilir.

Maturidiler: İtikadda İmam Matüridinin mezhebinde olanlar. İmam Matüridi, ehl-i sünnetin en önde gelen imamlarından biridir. Hanefiler itikadda Onun mezhebine bağlıdırlar. Bak: Eş'ariler.

Mazi: Geçmiş zaman.

Mazruf: Zarfa konan. Zarflanan. Bir şeyin içinde yer alan.

Meânî fenni: (Fenn-i Meânî) Meânî, sözün yerinde kullanılmasını, muhatabın hâline uygun olarak söylenmesini sağlar. Mesela, zeki insana veciz konuşmak, avamdan olanlara ayrıntılı anlatmak, çocukla konuşurken çocuklaşmak, âlimle ilmî bir sohbet yapmak, sözü kabule müsait olanlara nasihat etmek, inatçı kimselere delil getirerek söylemek gibi durumlar meânî ile ilgilidir. Belâğat, bir nev'i terzilik san'atıdır. Meânî, terzinin muhatabına göre elbise dikmesidir. Küçük bir çocuğa bir büyük elbisesi dikilmesi uygun olmadığı gibi, bir büyük bir insana da çocuk elbisesi giydirmek münasip değildir. İyi bir terzi, elbiseyi bütün vücuda göre keser, biçer. O elbise, ne bol gelir, ne de dar. İyi bir konuşmacı da, tam muhatabına göre konuşur, onun seviyesinden hitap eder.

Mebde ve meâd: İlk yaratılış ve yeniden diriliş.

Mebhas: Kısım. Bahis. Fasıl.

Mecaz: Mecaz, bir sözün gerçek anlamından farklı kullanılmasıdır. Meselâ, "Sobayı yak" cümlesi, sobanın içindeki odun veya kömürün yakılmasını ifade eder. "Bereket yağıyor" cümlesi, gökten yağmur yağdığını anlatır. Hemen her dilin mecazi anlatımları vardır. Kur'ân'da da pek çok mecaz örnekleri görmek mümkündür. Mesela, **"Allah'ın iki eli de açıktır"** ayeti, Allah'ın sonsuz cömertliğini bildirir. (Maide, 64) Yoksa, Cenab-ı Hak, bizim bildiğimiz tarzda elden münezzehtir. **"O'nun benzeri hiçbir şey yoktur"** ayeti bu noktada bize rehberlik eder. (Şûra, 11) "Devletin eli muhtaçlara ulaştı" cümlesinde "devletin eli" cismani bir el olmadığı gibi; "Allah'ın iki eli" ifadesinde kasdedilen de, maddi el değildir.

Medlûl: Delâlet olunan. Gösterilen. Delil getirilen şey. Bir kelime veya bir işâretten anlaşılan.

Mef'ul: Fâilin eseri. Fâilin fiilinden etkilenen şey. "Kitabı okudum" cümlesinde, kitab mef'uldür.

Melekût: Eşya ve hadiselerin iç yüzü, görünmeyen ciheti, hikmet tarafı.

Ruhlara ve meleklere mahsus gayb âlemi. Mülk âlemini idare eden İlâhî kanunlar.

Bizler normalde eşyanın ve hadiselerin bize bakan mülk cihetini görürüz; melekût cihetini ise iman nuru ile görebiliriz.

Me’luf: Ülfet edilmiş, alışılmış.

Menşe: Esas. Kök. Bir şeyin çıktığı, neş’et ettiği yer.

Mesel: Örnek, benzer, numune. Kendisinde garabet bulunan bedi’ söz.

Meselde temel umde olan garabet onun diğer sözlerden farklı olması demektir. Bu özelliği sebebiyle, mesel dillere destan olur, ağızdan ağıza, nesilden nesile yayılır gider. Sözgelimi Hz. Musa (as) ile Firavunun mücadelesi dillere destan olduğundan hemen her devirde ona atıfta bulunulmuştur.

Meşiet: Dilemek. İrade. Murad. İstek.

Meşveret: Görüş alışverişinde bulunmak.

Meşveret, bir konuda ehil olanlarla görüş alışverişinde bulunmaktır. İstişare ve şûra kelimeleri de aynı kökten gelir.

Kur’ân-ı Kerim, seçkin insanların bir özelliğini **“Onlar, işlerini aralarında şûra ile yaparlar”** şeklinde anlatır. (Şûra, 38) Taraf-ı İlâhîden Hz. Peygambere, **“Yapacağın iş hususunda onlarla meşveret et”** emri verilmiştir. (Al-i İmran, 159)

Mevcûdat: Varlıklar. Allah’ın icadıyla yokluk karanlıklarından varlık nuruna kavuşturulanlar.

Meyelan: Meyletmek, bir tarafa yönelmek.

Mezkûr: Zikri geçen. Zikredilmiş. Evvelce bahsi geçmiş olan.

Minnet: İyiliğe karşı duyulan şükran hissi. Yapılan iyilikleri sayarak başa kakmak.

Muaraza: Karşı tarafın ileri sürdüğü delile hücum etmeyip, onun zıddını ispat eden diğer bir delil getirmek.

Karşılıklı konuşmanın, tarafların niyetlerine, üslûplarına ve samimiyet derecelerine göre aldığı farklı isimler vardır; münakaşa, münazara, müzakere, muaraza, münazaa ve müdavele-i efkâr gibi.

Muarazada karşı tarafın sözlerini cümle cümle ele alıp tahlil ve tenkit etmek değil, kendi görüşünü savunmak ve onu ispat etmekle karşıyı çürütmek söz konusudur.

Muayyen: Belli, ölçülü, tayin ve tesbit olunmuş, kararlaştırılmış.

Muhal: Varlığı imkânsız olan. Mesela, Allah'ın şeriki olması muhaldir.

Muharrik: Tahrik eden, harekete geçiren.

Muhassıs: Tahsis eden.

Muhkem: Sağlam. Metin. Müteşabih olmayıp manası açık olan. Bak: Müteşabih.

Muhyi: Hayat veren Allah.

Mukadder: Miktarı tayin edilmiş, takdir edilmiş. Kıymeti biçilmiş.

Mukadder cümle: Yazılı olmayıp sözün gelişinden anlaşılan, lafzan zikredilmeyip, mânen murad edildiği anlaşılan.

Kur'ân-ı Kerim'de pek çok ayette, "Ey Peygamber, Sen kullarıma de ki!" mânâsı, mukadder olarak vardır.

Türkçede, birini uğurlarken "güle güle" deriz. Burada "gidin" kelimesi mukadder olarak bulunmaktadır.

Mukavemet-sûz: Mukavemeti kıran. Karşısında dayanılmayan.

Mukteza: Gerek. Lüzûm.

Muslih: Islah eden, düzelten.

Mutabakat: Uzlaşma. Uygunluk. Uygun ve muvafık olmak.

Mu'tezile: Ehl-i sünnetten bazı noktalarda ayrılan bir akım.

İslâm dünyasında ortaya çıkan düşünce akımlarından biri de Mu'teziledir. Mu'tezile mezhebi, Abbasiler döneminde 200 yıl boyunca devletin resmi mezhebi olur. Özellikle "Kur'ân mahlûktur" görüşü, ulemaya zorla kabul ettirilmek istenir. Kabul etmeyenlere şiddet uygulanır. İmam-ı Azam, Ahmed b. Hanbel gibi nice âlime sıkıntı verilir, işkence yapılır.

Mutlak: Mutlak, bir kayıt altına alınmayan, kendisine bir hudut tayin edilemeyen.

Varlık âlemindeki her şeye sınırlama getiren İlâhî sıfatlar, elbette mutlaktır. Onların icraatlarını engelleyecek bir başka sıfat yahut sıfatlar düşünülemez.

Mutlak sıfatlar ancak Allah'a mahsustur.

Mutlak bir manasıyla da, "delâlet ettiği şey muayyen olmayan." demektir. "Bugün kitap okudum" dediğimizde hangi kitabı okuduğumuz belli değildir. Ama "Bugün Mektubât'tan okudum" dediğimizde, mutlak değil mukayyed bir ifade kullanmış oluruz.

Muttali: Haberdar. Bilgisi olan. Vâkıf.

Muttasıf: İyi veya kötü bir sıfatla vasıflanmış olan.

Muvahhid: Tevhid ehlinden olan, tek Allah'a inanan.

Muzafun ileyh: Kendisine nisbet edilen. Mesela, "kapının kolu" dediğimizde, kol kapıya nisbet edilmiştir.

Mübadele: Karşılıklı değiştirme. Bir şeyin başka bir şeyle değiştirilmesi.

Mübalağa: Abartılı anlatım. Bir şeyi olduğundan büyük veya olduğundan küçük göstermek. Eskilerin deyimiyle, "habbeyi kubbe, kubbeyi habbe yapma san'atı."

Mübaşeret: Dokunmak, temas etmek.

Bir ismi Nur ve bütün isimleri ve sıfatları nuranî olan Allah'ın, mahlûkat âlemindeki her türlü icraatı mübaşeretsizdir; yani dokunmaksızın gerçekleşir.

Müberra: Uzak kılınmış. Mesela "Allah bütün noksanlardan müberradır" dediğimizde Onun bu noksanlardan uzak olduğunu anlarız.

Mübhem: Belirsiz, net olmayan**.**

Mübteda: Cümleye kendisiyla başlanan. "Ali cesurdur." dediğimizde "Ali" mübtedadır. "Cesurdur" ifadesi ise, bu mübtedanın haberidir.

Mücahede: Cihad etme. Din düşmanına karşı koyma. Çalışma. Gayret gösterme.

Mücazefe: Söz ile karşısındakinin hakkını örtmek, aldatmak. Demogoji.

Mücerred: Soyut. Tecrid edilmiş. Müşahhasın zıddıdır.

Mücmel: Kısa. Öz. Muhtasar. Hülâsa edilmiş. Müfesser olmayan söz.

Müdahene: Dalkavukluk. Menfaat beklediği bir kimseyi yüzüne karşı medhetmek. Bir kimsenin yüzüne karşı iyi görünmek.

Müddei: İddia eden.

Müellif: Te'lif eden. İmtizac ettiren. Manaları nakşederek kitap yazan. Ancak şuna dikkat etmek gerek: Her kitap yazana "yazar" denilebilirse de "müellif" denilemez. Zira müellif, manaları birbiriyle uyumlu bir şekilde tertip eder. Onun kitabında her şey birbiriyle uyum ve tenasüp hâlindedir.

Müessir: Te'sir eden. İz bırakan. Te'sirli. Dokunaklı. Hükmünü yürüten. Eserin sahibi.

Müfesser: Açıklanmış olan. Kur'ân'ın bir yerinde kapalı olan bir mesele, genelde başka yerde açıklanmış olarak bulunur. Mesela, Fatihada "din günü" ifadesi geçer. Bu ifade, İnfitar sûresi 18 ve 19. ayetlerde tefsir edilmiştir.

Müfred: Tekil. Tek, yalnız. Yalnız bir şey veya şahsa işaret eden veya bire mahsus olan kelime.

Müfsid: İfsad eden. Bozan.

Müheyya: Hazırlanmış olan.

Mükellef: Sorumlu. Vazifeli. Muvazzaf.

Mükerrem: Hürmet ve tâzim edilen. İkram olunmuş. Muhterem.

Mülahaza: Düşünce ve kanaat.

Mülahhas: Özet, hülasa, öz.

Mülk: Saltanat. Bir şeyin veya hadisenin dış yüzü, görünen ciheti.

Mümit: Öldüren.

Mümkin: Var olması da, yok olması da eşit olan, ikisi de imkân dairesinde bulunan.

Mümkin, “imkân” dairesinde bulunan, olup olmama hâllerinden her ikisini de kabul edebilen, yani var olabildiği gibi yoklukta da kalabilen anlamına gelir. Bir mümkin varlık sahasına çıkmışsa, onun var olması yoklukta kalmasına tercih edilmiş demektir. Bu tercih ise ancak varlığı vâcip olan Allah’ın iradesiyle gerçekleşir.

Bütün mahlûklar, mümkin olmaları yönüyle birbirine eşittirler; öyleyse bunlar birbirinin yaratıcısı olamazlar.

İlâhî irade, bir mümkini varlık sahasına çıkarmayı dilediğinde, onu yokluktan kurtarır, var eder. Bu varlığa, yaratılmış olması yönüyle **mahlûk**, sonradan meydana gelmesi cihetiyle de **hâdis** denir.

Mümkinat: İmkan dairesinde olan her şey.

Münafık: İki yüzlü. Gerçekte iman etmediği hâlde, kendini mü’min gösteren kimse.

Münafık, bukalemun gibidir; bulunduğu araziye göre renk değiştirir. Zarar verme konusunda ise pirincin içindeki beyaz taşa benzer.

Bu zararlı zümreye karşı Cenab-ı Hak şu talimatı verir: **“Kâfirlerle ve münafıklarla cihad et!”** (Tevbe, 73; Tahrîm, 9). Hz. Peygamber (asm), münafıklara kılıç çekmemiştir. Onlara karşı; delil getirmek, ikna ve ilzama çalışmak, had cezalarını uygulamak… tarzında cihad yapmıştır.

Mündemiç: Dürülüp sarılan, içine alınmış olan.

Münderic: Yer almış. Derc olunan. Bir şeyin içine konulmuş bulunan.

Münhasır: İnhisar eden. Yalnız bir kimseye veya bir şeye mahsus olan.

Müstahsen: Beğenilen. Herkesin hoşuna giden.

Müstesna: İstisna edilen. Ayrı tutulan, ayrı muameleye tabi olan. Kaide dışı bırakılmış olan.

Müstetbeatü’t-terakib: Çağrışımlar, ikinci derecedeki anlam ve kasıtlar. Bir sözden çıkarılan yan anlamlar. Mesela, “Artık orak ve çekiçle bir yere varamayız” diyen biri, bununla teknolojiye ayak uydurmanın lüzûmunu ifade ettiği gibi, sembolü orak ve çekiç olan kominizmin devrini tamamladığına da işaret edebilir. Tariz ve tevriyeli ifadeleri de örnek olarak düşünebiliriz.

Müşahhas: Şahıslanmış. Şahıs hâline girmiş, şahsiyeti belli olmuş. “Mücerred” kelimesinin zıddıdır.

Müşakele: Şekilde bir olma ve uygunluk, benzeyiş. Aynı ifadenin birbirinden farklı anlamda kullanılması. Mesela ayette **"kötülüğün karşılığı benzeri bir kötülüktür"** denilir. (Şûra, 40) Buradaki ikinci "kötülük" kelimesinin birincisi gibi olmadığı aşikârdır.

Risalelerde "vazifeni yap, vazife-i İlâhîyeye karışma" diye ifadeler geçer. "Allah'ın vazifesi" tabirinden murat, "Allah'a ait olan kısım, sonuç" şeklinde anlaşılabilir.

Müşareket: Birbirine ortak olmak, ortaklık. Gramerde müşareket, fiilde müşterekliği ifade eder: Mesela "muhavere" kelimesi karşılıklı konuşmayı, "münazara" kelimesi karşılıklı görüş beyan etmeyi bildirir.

Müşavere: Bir iş hususunda iki veya daha fazla kimseler arasındaki konuşma ve danışma. İstişare etme.

Müşevveş: Karmakarışık, anlaşılmaz, düzensiz.

Müşkil: Zorluk, güçlük. Çetinlik.

Mânasının derinliği veya edebi bir san'atla ifade edilmiş olmasından dolayı teemmül ve tefekkürsüz anlaşılmayacak derecede manası gizli olan.

Mütekellim: Konuşan. Kelâm eden.

Müteselsil: Zincirleme. Birbirini takib eden.

Müteşabih: Mânâsı kesin olmayıp, teşbih yoluyla anlatılan ayet ve hadisler. Al-i İmran Sûresinde şöyle buyrulur:

"Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onun bir kısmı muhkem ayetlerdir, bunlar Kitab'ın anası (esası)**dır. Diğerleri ise müteşabihtir. Kalblerinde şüphe** (kaypaklık) **bulunanlar fitne niyetiyle ve te'viline gitmek için müteşabih olana uyarlar. Hâlbuki onun te'vilini ancak Allah bilir. Ve ilimde rasih** (kökleşmiş) **olanlar 'ona inandık, hepsi Rabbimizin katındandır' derler. Bunları ancak akıl sahipleri düşünürler."** (Al-i İmran, 7)

Mesela, **"Allah'ın bir çocuk edinmesi olur şey değildir"** (Meryem, 35) ayeti muhkem; Hz. İsa ile ilgili **"Meryem oğlu İsa, ancak Allah'ın elçisi ve kelimesidir. O'nu Meryem'e ilka etmiştir ve O'ndan bir ruhtur"** ayeti ise müteşabihtir. (Nisa, 171)

Müteşabihat: "Müteşabih" kelimesinin çoğulu. Bak: Müteşabih.

Müttaki: Allah'tan korkan, günahlardan sakınan.

Müttaki, takva sahibi demektir; "insana manen zarar verecek her şeyden kaçınan ve sakınan" anlamına gelir.

-N-

Nafiz: Nüfuz eden.

Nahoş: Hoş olmayan, hoşa gitmeyen.

Nazar: Bakış. Düşünme.

Nazar, Türkçe'ye bakma olarak çevrilir. Şu var ki, bakış göz sahibi her canlı için kullanılır; ama nazar ancak akıl sahipleri için geçerlidir. "Koyun ota baktı" denir; "Nazar etti," denmez. Nazarda fikri çalıştırmak, zihni yormak da söz konusudur.

Nazariye: Teori. Doğruluğu henüz ispatlanmamış görüş.

Nazire: Bir şeye benzemek üzere yapılan şey. Denk, eş, örnek. Benzeyen.

Bir şairin manzumesine, başka bir şair tarafından aynı vezin ve kafiyede olmak üzere yapılan misilleme.

Nazm: Sıra, tertib. Dizili olan şey.

Nazzam: Nazmeden, tertib ve sıraya koyan, tanzimini yapan.

Nefy: Sürgün etmek. Bir şeyin olmadığını ifade eden olumsuzluk edatı. Müsbetin zıddı, menfi olan. Bir şeyin yokluğunu veya olmadığını iddia.

Nehiy: Yasaklamak.

Nesh: Şer'i bir hükmün, sonradan gelen bir şer'i hükümle iptaline nesh adı verilir. Yeni hükmü bildiren ayete "**nâsih**", hükmü kaldırılan ayete ise "**mensuh**" denir. Mesela, Kur'ân-ı Kerim, önceki semavi kitabları neshetmiş yani onların hükümlerini iptal etmiştir.

Nifak: Müslüman gibi görünüp kâfir olmak. İki yüzlülük. Bak: Münafık

Nevamis: Tabiattaki İlâhî kanunlara "namus" denilir. Bunun çoğulu "nevamis"tir. Bahar, yer çekimi, güneş cazibesi… bu âlemde hükmeden fıtrî şeriatın birer kanunu, birer meselesidirler.

Nisbet: Münasebet, yakınlık, bağlılık, ölçü. Oran.

Nisbî: “Hakîkatte varlığı olmayıp bir başkasına nisbet edilen” mânâsına gelir. Büyük-küçük, sağ-sol, ön-arka, üst-alt birer nisbî emirdir.

Nizam-ı âlem: Kâinatta Allah’ın koyduğu umumi nizam.

Nüfuz: İçine geçmek. Sözü dinlenmek.

Nükte: İnce mânalı söz. İdraki ve anlaşılması nezâket ve zarifliğe dayanan nazik husus. İbarenin asıl mânasından başka olan nazik ve latîf mânâ. Dikkatle anlaşılabilen ince mânâ.

Numune: Örnek, misal. Düstur ve misal olacak şey.

-R-

Rab: Terbiye eden, besleyen, büyüten, yetiştiren.

Bir şeyi safhalar hâlinde kemâle erdiren.

Rabbani: Rabbe ait. Cenab-ı Hakk’la ilgili. Ârif-i billâh olan, ilmi ile amel eden âlim.

Rabıta: Rabteden, bağlayan, bitiştiren. Münasebet, alâka, bağlılık, yakınlık. İki şeyi birbirine bağlayan tertip.

Reca: Emel. Ümit.

Refakat: Arkadaşlık, beraberlik.

Refik: Ortak, arkadaş, eş, yoldaş.

Remiz: Gizli işaret.

Risale: Mektup. Belli bir konuda yazılmış küçük kitap.

Risalet: Peygamberlik. Elçilik

Rivayet: Hikâye edilen olay veya söz. Bir olayın başkalarına anlatılması.

Riya: Gösteriş için yapılan hareket.

Rububiyet: Terbiye edicilik.

Allah’ın her varlığı en güzel şekilde terbiye etmesi, zararlı şeylerden koruyup ihtiyacını yerine getirmesi.

Rükün: Temel şart. Bir şeyin temel direği, dayanağı.

Rüyet: Görmek, bakmak.

-S-

Sadef: İncinin kabuğu.

Saff-ı evvel: İlk saf, birinci saf. Bir hareket ve cereyanın ilk sahipleri.

Safsata: Hezeyan, yalan, uydurma. Görünüşte doğru, gerçekte yanlış ve yalan olan kıyas.

Salâbet: Metanet. Sağlamlık. Mukaddesatı korumak hususunda cesaret, metanet ve sebat gibi sıfatlarla muttasıf olmak. Bunun zıddı, lâübaliliktir.

Salih amel: İyi, güzel ve faydalı iş.

Allah’ın rızasına uygun amel.

İbadet, kısaca, Allah’ın emirlerini yapmak ve yasaklarından kaçınmak olarak tarif edilebilir. Allah’ın emirlerini yapmak salih amel, yasaklarından kaçınmak ise takvadır.

Sani’: Yapan, işleyen.

Her şeyi san’atlı bir şekilde yapan (Allah).

Sani-i Hakîm: Her şeyi hikmetle yapan yüce san’atkar. (Allah)

Sarahat: Sarih olmak, zâhir olmak. Açıklık.

Sathi: Görünüşe göre, derinliğine dalmadan, üstünkörü olarak.

Sathi nazar: Üstünkörü bakış. Atomların hareketiyle eşyanın vücut bulmasını izaha çalışmak, bu türden bir aldanıştır. Evet, ortada atomların hareketi vardır. Fakat bu hareket, tesadüfi ve rastgele değil, bir komutanın emriyle askerlerin harekete geçmesi tarzında, nizam ve intizamladır.

Seciye: Huy, karakter.

Sefahet: Zevk ve eğlenceye, yasak şeylere düşkünlük. Kıt akıllılık.

Sefih: Sefahete düşmüş. Malını düşünmeden harcayan. Kıt akıllı.

Selaset: Kelâmdaki akıcılık. Bu akıcılık, nehirlerin tatlı bir ahenkle akışına benzer.

Selis: Düzgün, akıcı. Selâsetli.

Sıdk: Doğruluk. Gerçeklik.

Sığa: Fiilin çekiminden meydana gelen çeşitli şekillerden her biri. Kip.

Sıla: Kavuşmak, ulaşmak. İçinde bulunduğu cümleyi sonradan gelen cümleye bağlamaya yarayan (edip, ederek, ederken) gibi fiil şekli, rabt sığası.

Sırat: Etrafı hudutlu ve işlek cadde. Geniş yol. Bu kelime, "Cennete gidenlerin üzerinden geçtikleri köprü" anlamında da kullanılır.

Sırat-ı müstakim: İstikametli yol. Hak olan yol. Peygamberlerin, sıddıkların, şehitlerin ve salihlerin yolu.

Sikke: Para üstüne vurulan ve basıldığı yeri gösteren damga.

Bir sikkehanede çok değişik paralar basılabilir, ama hepsinin üstünde aynı sikke vardır. Hangisine bakılsa, paranın basıldığı yer açıkça okunur.

Sirayet: Yayılmak, bulaşmak, geçmek.

Sudur: Sâdır olma. Olma, meydana gelme.

Sultan-ı Ezel: Ezel sultanı olan Allah.

Sun'î: Yapmacık.

Sûreten: Şekil itibariyle.

Süfli: Aşağıda bulunan. Alçak, pek aşağı olan. "Ulvî" kelimesinin zıddıdır.

Süfli âlem: Aşağıda olan âlem. Şu dünya.

Sülûk: Bir yolu takib etme. Mânevi terakki mertebelerinde devam etme.

Sünnet: Yol, prensip, kanun.

Peygamber Efendimizin (asm.) fiil, söz ve hâllerinin bütünü.

-Ş-

Şamil: Şümullü, her şeyi içine alan.

Şe'n: "İş, yeni olan hâl. Tavır. Gerektirmek." gibi anlamlara gelir. Mesela "insanın şe'ni" dediğimizde "insan olmanın gereği" manası anlaşılır.

Şecaat: Yiğitlik, cesurluk. İnsandaki gadab kuvvesinin denge mertebesidir.

Şek: Şüphe. Bir şeyin varlığı ile yokluğu arasında tereddüt etmek.

Şekavet: Her çeşit kötülük içinde olmak. Belâ ve zillete düşmek. Sıkıntıda kalmak.

Şer: Zararlı iş. Kötülük.

Şerh: Açma, genişletme. Açıklama. Bir yazı veya konuşmayı kolay anlaşılması için izah etme, tafsil etme.

Şeriat: Su menbaından su almak için gidilen yol. Allah'ın emri. İlâhî emir ve yasaklar. Hakîkata giden yol. Şeriat, yol anlamındadır. "İslâm Şeriatı" denildiğinde Peygamber Efendimizle (asm) gönderilen İlâhî kanunların tamamı anlaşılır. Bu kanunlara, "İslâm hukuku, şer'-i şerif, şeriat-ı garrâ, şeriat-ı İslâmiye ve İslâmiyet" de denir.

Şirk: Allah'a ortak koşmak.

Şirk, Allah'a ortak koşmak demektir. Bunun bir zâhiri, yâni açığı; bir de hafîsi, yâni gizlisi vardır. Zâhir olanı, bildiğimiz şirktir. Üç ilâha inanmak yahut putlara tapmak bu gruba girer.

Hafî şirke gelince, bu ana hatlarıyla ikiye ayrılır.

• Allah'ın rızasını unutup insanlara riya ve gösterişte bulunmak.

• Eşyanın yaratılmasında birer sebep olarak vazife gören mahlûkata olduğundan fazla önem vermek; onları tesir gücüne sahip zannetmek.

Şua: Bir ışık kaynağından uzanan ışık telleri.

Şuunat: Bu kelime "şe'n" kelimesinin çoğuludur. Şe'n'in ise Türkçe'de tam karşılığı yoktur. En yakın mânâ olarak hâl, kabiliyet deniliyor. "Hâlık" (yaratıcı) kelimesi Allah'ın bir ismidir. Hâlıkıyet ise şe'nidir. Yâni, yaratıcı olmak Allah'ın şânındandır. Bu hâlıkıyetini icra etmek dilediğinde halk

(yaratma) fiiliyle mahlûku yaratır ve o mahlûkta Hâlık ismi tecelli eder. Merhamet sahibi olmak, gadap sahibi olmak da İlâhî şuunattandır.

Şuur: Hissetme, beş duyuyla algılama.

-T-

Taaccüp: Şaşma, hayret etme.

Taalluk: Alâkalı oluş. Münasebet. Ait olma.

Taayyün: Meydana çıkmak, âşikâr olmak, belirli hâle gelmek.

Tabiat: Yaratılış, huy, karakter. Âlem ve içindekiler.

Hadiselerin ve varlıkların bağlı olduğu kanunlar.

Tabiatta hiçbir şey kendi başına buyruk bağımsız, hür değildir. Her şey Allah'ın emirlerine bağlıdır.

Tafsil: Ayrıntı. Fasıllara bölmek.

Tafsilat: Ayrıntılar.

Tafsilen: Ayrıntılı olarak.

Tagayyür: Değişmek. Başkalaşmak.

Tağyir: Değiştirmek. Başkalaştırmak.

Tahakkuk: Meydana gelmek, gerçekleşmek.

Tahakküm: Tekebbür, zorbalık etmek. Zorla hükmetmek.

Tahallüf: Geride bırakılma. Arkada kalma.

Taharri: Araştırmak.

Tahassür: Ele geçirilemeyen şeye üzülmek.

Tahassus: Hususi ve mahsus olmak. Bir kimseye mahsus kılınmak.

Tahayyül: Hayal etmek.

Tahayyür: Şaşkınlık, ne yapacağını bilememek.

Tahdit: Sınırlamak, sınırlandırmak.

Tahkik: Doğru olup olmadığını araştırmak. İncelemek. İçyüzünü araştırmak. Bir şeyin hakîkatine ermek, künhüne vâkıf olmak, nihayetine erişmek.

Tahkir: Hakaret etmek. Hor görmek. Küçük görmek.

Tahmid: Hamdetmek. Medhetmek, övmek. "Elhamdülillâh" kelâmının mânasını ifade etmek.

Tahrik: Hareket ettirme. Kımıldatma. Yerinden oynatma.

Tahsis: Belli bir gaye için kullanmak. Bir şey veya bir kimse için ayırmak.

Tamim, yani "genelleme" kelimesinin mukabili olarak kullanılır. Mesela "herkes gelsin" dediğimizde hüküm geneldir. Ama "işi olmayanlar gelsin" dediğimizde hükmü tahsis etmiş, yani bazılarına has kılmış oluruz.

Takbih: Çirkin görmek. Beğenmemek. Kabahatli bulmak. Kötü gördüğünü bildiren söz söylemek.

Taksimat: Kısımlara ayırmalar. Taksimler. Bölmeler.

Talim: Öğretmek. Yetiştirmek.

Taltif: İltifat etmek. Bir iyilik yaparak gönül almak.

Tamim: Genelleme. Umumileştirme. Herkese bildirme. Tahsisin zıddı. Bak: Tahsis.

Taravet: Tazelik.

Tard: Kovmak, uzaklaştırmak.

Tarafgir: Fanatik taraftar.

Tariz: Sözü doğrudan değil de dolaylı olarak dokundurmaktır.

Aldığı kitapları okumayan birine, "kitabınızı o kadar muhafazaya çalışıyorsunuz ki sayfaları dağılır diye kenarlarını bile açmıyorsunuz" demek, bir ta'rizdir.

Tasadduk: Sadaka vermek. Allah rızası için, ihtiyacı olanlara para veyahut ihtiyaca göre herhangi bir şey vermek.

Tasannu: Yapmacık hareket. Zorla bir şeyi daha iyi göstermeğe çalışmak. Sun’i hareket.

Tasavvur: Göz önüne getirme. Sûretini zihninde canlandırma.

Tasfiye: Saflaştırmak. Olduğundan daha temiz bir hâle getirmek. Temizlemek. Süzmek.

Tashih: Düzeltmek.

Tasrih: Sarahaten söylemek. Belirtmek. Açık açık anlatmak.

Tatbik: Uygulamak.

Tathir: Tertemiz kılmak.

Tavîl: Uzun

Tavsif: Vasıflarını söylemek. Bir şeyin iç yüzünü, ne ve nasıl bir şey olduğunu anlatmak. Vasıflandırmak.

Tazammun: İhtiva etmek. İçine almak.

Tazim: Hürmet. Bir zât hakkında büyük sayıldığına delâlet edecek sûrette güzel muâmelede ve hürmet ifade eden tavırda bulunmak.

Teanuk: Birbirinin boynuna sarılma.

Te’bid: Daimi olmak. Devamlı kılmak.

Te’kid: Kuvvetlendirme, sağlamlaştırma. Mesela birisine müjdeli bir haber verildiğinde inanmakta zorlanabilir. Bu durumda “inan ki böyle, gerçekten böyle, yemin ederim böyle…” şeklinde ifadelerle bunu te’kid ederiz.

Te’vil: Aslına döndürmek. Yorumlamak.

Istılah anlamıyla ise, “Bir delile müstenid olarak, lafzın muhtemel manalarından birini tercih etmektir.” Muhkem ayetler tefsir, müteşabih ayetler te’vil edilir. Te’vilde bir kat’iyet olmayıp, “mümkün bir ihtimal” söz konusudur. Bu cihetten, müteşabih ayetlerle ilgili te’viller, kanaat verebilirse de kesinlik ifade etmezler. Bunlarla ilgili nihai hüküm ve söz, Cenab-ı Hakk’ındır.

Teavün: Yardımlaşmak.

Tebdil: Değiştirmek. Bir şeyi başka bir hâle veya şeye değiştirmek.

Tebei: Aslî olmayan. Mesela bir Fizik kitabında zaman zaman Matematiği de ilgilendiren konular olur, ama bunların kitapta yer alması, asli olmayıp tebeidir.

Teberri: Alâkasız olmak, uzak olmak.

Teberrük: Bir şeyi bereket veya saadet vesilesi sayarak almak veya vermek. Uğur ve bereket saymak.

Teberrüken: Bereket veya saadet vesilesi sayarak.

Tebliğ: Ulaştırmak. Götürmek. Bildirmek.

Tebşir: Müjdelemek.

Tecahül: Bilmezlikten gelme. Bilmiyor görünme.

Tecavüz: Saldırmak, haddi aşmak. Söz veya hareketle ileri gitmek. Zorlama. Sataşma, saldırma.

Tecelli: Görünme. Bilinme.

Gaybî hakîkatlerin hissedilir hâle gelmesi.

Tezahür ve tecelli kelimeleri, çoğu zaman aynı mânâda kullanılırlar.

Tezahür, “zahir olmak, açığa çıkmak, görünmek” gibi mânâlara gelir. Tezahürde, gizli olan bir hakîkatin açığa çıkması söz konusudur. Tecelli ise “gaybî hakîkatlerin hissedilir hâle gelmesi,” şeklinde tarif edilir ve bu tecelliye “cilve” adı verilir.

Tecessüd: Ceset giymek, ceset şeklini almak.

Tecessüm: Cisim şekline girmek. Maddeleşmek. Göz önüne gelmek. Mücessem olup görünmek. Cisimleşmek.

Tecezzi: Bölünmek, parçalara ayrılmak.

Tedelli: Aşağıya inme. Eğilme.

Tedric: Azar azar, derece derece ilerlemek. Birisini bir şeye yavaş yavaş vardırmak.

Tedricen: Derece derece, adım adım.

Teemmül: İyice, etraflıca düşünmek.

Teessüf: Eseflenmek. Kederlenmek. Beğenmemek ve râzı olmadığını ifade etmek.

Tefahur: Karşılıklı fahirlenmek, iftihar etmek.

Tefekkür: Düşünmek. Fikri harekete getirmek.

Tefekkür, aklın çalışması ve fikir üretmesidir. Akıl bir makineye benzetilirse, tefekkür bu makinenin çalışması ve üretimde bulunmasıdır.

Tefekkür, aleme Allah namına bakmaktır.

Tefessüh: Bozulmak. Çürümek. Kokuşup dağılmak.

Tefriğ: Boşaltma. Azade etme.

Tefriş: Döşeme. Yayma. Ev eşyasını düzenleme.

Tefrit: Vasatın altında kalmak, geride kalmak. Normalden aşağı olmak. İfratın zıddı. Mesela rastgele ileri geri konuşmak ifrat, konuşması gereken yerde bile sesini çıkarmamak tefrittir. Yerinde yeterince konuşmak ise vasattır.

Tegafül: Duyarsızlık. Kasten kendini gafil gösterme.

Tehekküm: Görünüşte ciddi, gerçekte alaydan ibaret olan eğlenmektir. Ta'rizin acı ve ağır kısmıdır. Cimri insana, "Maşallah, Hâtem-i Tâi gibi…"; korkak insana, "Ne kadar da arslana benziyor!" demek gibi ifadeler, birer tehekkümdür.

Kur'ân-ı Kerim'de kâfir ve münafıklarla ilgili olarak gelen, "**Onları elim bir azapla müjdele!"** tarzındaki ifadeler de birer tehekkümdür. (Nisa, 138; Tevbe, 3) Çünkü "müjdelemek" güzel şeylerde kullanılır. Azap için kullanıldığında ise, ince bir istihza manası taşır.

Tehyiç: Heyecanlandırma. Coşturma. Ayağa kaldırma.

Tekellüf: Külfete katlanmak. Zoraki hareket. Gösterişe kapılmak. Özenmek. Yapmacık hâl ve hareket.

Tekerrür: Tekrarlanmak.

Tekmile: Eksikleri tamamlamak için sonradan yapılan şey, ek. İlâve.

Tekvin: Var etmek. Yaratmak. Meydana getirmek. İcad etmek.

Tekvinî: Yaratmağa, tekvine ait. Tekvinle alâkalı.

Telafi: Eksik olan bir şeyin yerini doldurmak. Tamamlamak. Ziyanı karşılamak. Zararı ödemek.

Telmih: Asıllarını zikretmeksizin herhangi bir kıssaya, bir olaya işaret etme san'atı.

Meselâ, "Hani nerde 'Ben de hayatı verir, alırım' diyen Nemrut..? Hani nerde 'Ben en yüce Rabbinizim' diyen Firavun..? Hani nerde 'Ben kendi ilmimle kazandım' diye çalım satan Karun..? Hani nerde Ebu Cehil'ler, Ebu Leheb'ler..? Hani nerde Kisra'lar, Kayser'ler..?" şeklindeki bir hitabede pek çok tarihî olaya işaret vardır.

Telmih edilecek şey, herkese değilse bile erbabına malûm olmalıdır. Yoksa karanlıkta göz kırpmak misali fayda vermeyecektir.

Telvih: Üstü kapalı işaret etmek.

Temeddüh: Kendi kendini övmek. Kendini beğendirmeğe çalışmak. Böbürlenmek.

Temerrüd: İnat, direnme.

Temessük: Tutunma. Sarılma. Sıkıca tutma.

Temessül: Bir şekil ve sûrete girme. Cisimlenme. Herhangi bir keyfiyette görünme.

Melekler de, cinler de temessül edebilir. Rüyâlarda hakîkatler, kabirde amellerimiz temessül ederler.

Temyiz: Bir şeyi diğerinden seçip ayırmak. Seçmek. İyiyi kötüden ayırmak.

Tenakuz: Çelişki. Sözün birbirini tutmaması. Konuşmada beyan edilen söz ve fikirlerin birbirine zıt olması.

Tenasüb: Uygunluk. Edebiyatta "Aralarında mana bakımından münasebet bulunan iki veya daha fazla kelimeyi bir arada kullanmaktır." Meselâ şu ifadelere bakalım:

“Madem bir harf kâtibini göstermeksizin olmaz. San’atlı bir nakış nakkaşını bildirmemek olmaz. Nasıl olur ki bir harfte koca bir kitabı yazan, bir nakışta bin nakşı nakşeden nakkaş, kendi kitabıyla ve nakşıyla bilinmesin?”

Tevhidi anlatan bu ifadelerde “nakış, nakkaş”, “harf, kâtip, kitap” kelimeleri tenasüplü bir şekilde zikredilmiştir.

Tenasüp, sözün güzelliğinde temel bir esastır. İlâhî san’atta bütünüyle tenasüp hâkimdir. Her azası yerli yerince yerleştirilmiş insan, büyüleyici güzelliğiyle rengarenk bir çiçek, bu tenasübe birer misaldir. İlâhî san’attaki bu tenasüp insanın kelâmına yansıdığında, o kelâmda bir güzellik ve kalite olur, başka sözlerden hemen ayrılır.

Tenasül: Üremek. Birbirinden doğup türemek.

Tenbih: Uyarı. Gafletten ikaz etmek.

Tenezzüh: Gezinti. Bağ ve bahçe gibi yerlere ferahlamak için çıkmak. Kusur ve ayıptan uzak olmak.

Tenezzül: İnme. Karşısındakinin seviyesine göre tevâzu ile konuşmak. Yavaş yavaş inmek.

Tenezzülat-ı İlâhîye: Cenab-ı Hakkın kelâmiyle, kullarının anlayış seviyelerine göre konuşması ve derin hakîkatleri, anlayabilecekleri ifadelerle beyan etmesi.

Tenvin: Arapçada kelimenin sonunu “en, in, ün” diye okumak. Veya öyle okutan işaretin adı.

Tenvir: Nurlandırma. Aydınlatma. Bir şey hakkında bilgi verme.

Tenzih: Pâk, temiz ve beri olduğunu belirtmek.

Kusur, çirkinlik, eksiklik gibi noksanlıklardan uzak tutmak.

Tenzil: İndirmek, indirilmek, indirilen.

Kur’ân-ı Kerim’in vahiy vasıtası ile Peygamberimize (asm.) tedricen indirilmesi. Birden indirmeye “inzal”, parça parça indirmeye ise “tenzil” denir.

Terbiye: Bir şeyin safha safha kemâle erdirilmesi.

Terekküp: Birleşmek. Karışmak. İmtizac etmek. Bir şeyin birkaç parçadan meydana gelmesi.

Terğib: Rağbet uyandırmak, teşvik etmek.

Terhib: Korkutmak.

Tervic: Revaç vermek. Değerini arttırmak.

Terzil: Rezil etme. İtibarını kırma.

Tesanüd: Karşılıklı yardımlaşma. Birbirine istinad etme.

Tesbih: Allah'ın bütün noksan sıfatlardan münezzeh olduğunu ifade etmek. "Sübhanallah" demek. Tesbihin üç şubesi vardır:

Birincisi, Rabbimizi görmemek, işitmemek, güç yetirememek gibi bütün noksan sıfatlardan tenzih etmek.

İkincisi, Rabbimizi Onunla ilgili üç ilâh safsatasından, meleklerin Allah'ın kızları olduğu hurafesinden ve benzeri yanlış inançlardan tenzih etmek.

Üçüncüsü de, varlık âleminin sahip olduğu hiçbir noksanlığın Allah için söz konusu olamayacağını ilân etmek.

Teselsül: Silsile teşkil etme. Zincirleme. Birbirine bağlı olarak bir silsile meydana getirme.

Teselsül, kelâm ilminde Allah'ın varlığını ispat konusunda başvurulan yollardan biridir.

Teşbih: Teşbih, benzetme demektir. Bir teşbihte şu dört unsur vardır.

a) Benzeyen (Müşebbeh)

b) Benzetilen (Müşebbehün bih)

c) Benzetme edatı (Edat-ı teşbih)

d) Benzetme yönü (Vech-i şebeh)

Bunlardan ilk ikisi teşbihin taraflarını oluşturur. Taraflar; birbiriyle mukayese edilen varlıklar yahut kavramlardır. Ortak niteliği zayıf olarak taşıyan unsur benzeyen (müşebbeh), kuvvetli sûrette taşıyan unsur da kendisine benzetilen (müşebbehün bih) adını alır.

Karşılaştırma vesilesi olan ortak niteliğe de, "vech-i şebeh" denir.

“Ali, aslan gibi kuvvetlidir.” örneğinde, “Ali” benzeyen, “aslan” benzetilen, “gibi” benzetme edatı, “kuvvetli” kelimesi de benzetme yönüdür.

Dört unsuru da taşıyan teşbihler fazla kullanılmaz. Belâğat cihetiyle de makbul değildir. “falanın ilmi deniz gibi” demektense, “falan deryadır” demek daha etkilidir.

Teşci’: Şecâatlendirme, cesaret verme.

Teşekkülat: Teşekküller. Şekillenmeler. Kuruluşlar.

Teşhir: Göz önüne serme, gösterme. Sergi serip âleme ilân etme. Meşhur ve nâmdâr kılmak.

Teşkik: Şüphede bırakmak. Şüpheye atmak.

Teşkikat: Şek ve şüpheler. Şüphede bırakmalar.

Teşniat: Ayıplamalar, çirkin bulmalar.

Teşri’: Yasama. Kanun koymak. İnsanlara gitmeleri için yol açmak.

Teşrik-i mesai: Birlikte çalışmak. İşbirliği etmek. Bir işi beraber yapmak.

Teşvik: Şevklendirme. Şevke getirme. Cesaret verme.

Tetimme: Tamamlama. Ek. Noksanını tamamlamak için ilâve edilen.

Tevabi: Maiyyet. Bir merkeze bağlı olan yerler. Bir kimseye tâbi olanlar.

Tevakkuf: Durmak. İhtilaflı bir meselede “ben tevakkuf ediyorum” dediğimizde hüküm vermekten kaçındığımızı ifade ederiz.

Tevcih: Döndürmek, yöneltmek.

Tevehhüm: Evhamlanmak. Yok olanı var zannetmekle korkuya düşmek.

Mesela, kabristanın yanından geçerken oradakilerin mezarlarından kalkacaklarını zannetmek ve korkmak sadece bir tevehhümdür.

Tevellüd: Doğmak. Doğum.

Tevhid: Allah’ın birliğini ilan.

Tevhid, Allah'ın tek olmasını ifade eder. Tevhid-i ulûhiyet ve tevhid-i rububiyet gibi kısımları vardır. **Tevhid-i rububiyet**, her şeyi ancak Allah'ın terbiye ettiğine inanmak, O'nu Rabbü'l-âlemîn olarak tanımaktır.

Tevhid-i ulûhiyet ise "Cenâb-ı Hakk'ı bir bilmek, O'nu her türlü şerikten tenzih etmek; ibadetin ancak O'na yapılacağına inanmak" demektir. Zâten, tevhid denilince akla hemen gelen de budur. "Lâ ilâhe illâllah" kelâmı, bu tevhidi ifade eder.

Allah ismi zikredildiğinde bütün kemâl sıfatlar ve bütün güzel isimler de birlikte yâd edilmiş olur; Allah "Kadir'dir, Rahman'dır, Rahîm'dir, Rezzak'tır, Hakim'dir" gibi.

İşte Allah isminin ifade ettiği bütün mânâları düşünmek, insanı tevhid-i rububiyete götürür.

Tevriye: İki manalı bir sözün uzak manasını kastetmek.

Tevriyeli ifadeler birer belâğat nüktesi olduğu gibi, zor anlarda Hızır misali insanın imdadına yetişebilir. Meselâ, zâlim birisi hakkında "Onu nasıl bilirsin?" diye sorulduğunda, zâlimliğini doğrudan söylemek o an için münasip değilse, "iyi bilirim" diye geçiştirilebilir. Muhatap sözü ilk anlamında anlarken, aslında "Nasıl zâlim olduğunu iyi bilirim" manası kastedilmiştir.

Tevzi: Dağıtmak. Herkesin hisselerini ayırıp vermek. Pay ederek dağıtmak.

Tevziat: Tevziler, dağıtmalar. Herkese payını vermeler.

Teyid: Kuvvetlendirme. Sağlamlaştırma. Metânet verme. Destekleme.

Tezad: İki şeyin birbirine zıt olması.

Tezellül: Zillete maruz kalmak. Aşağılanmak. Hor ve hakir olmak. Kendini alçak tutmak.

Tilavet: Okumak.

Timsal: Resim, sûret, sembol, numune. Tasvir. Bir şeyi başka bir şeye benzetmek. Heykel.

Tiryak: Panzehir. Zehirlenme veya hastalıklardan hemen şifâ bulmağa vesile olan ilâç.

Töhmet: Birisine isnad edilen, fakat işleyip işlemediği kat'i bilinmeyen suç, kabahat. İtham altında olma.

Tuğyan: Azgınlık, taşkınlık hâli. Mesela Nuh tufanında suların her tarafı istilası, suyun bir tuğyanıdır. Zulüm ve küfürde çok ileri gitmek. İnsan tuğyana sapınca tağutlardan olur, zabtı güç bir hâl alır.

-U-

Ubudiyet: Kulluk. Aczini, fakrını, naksını bilmek ve Allah'ın kulu olduğunun şuuruyla ömür geçirmek. Onüçüncü Nota'da ubudiyetin esasının "acz ve fakr, kusur ve naksını bilmek ve niyaz ile dergâh-ı ulûhiyete karşı secde etmek" olduğu ders verilir.

Ubudiyetle ibadet arasındaki fark: Bu iki terim çoğu kez birbiri yerinde kullanılır. Ancak, aralarında şöyle bir fark vardır: Ubudiyet, kulluk demektir. Kulun sonsuz aczini, fakrını ve naksını bilmesi ve bu şuurla ömür sürmesi ubudiyettir. İbadet ise "Allah'a karşı kulluk vazifelerini yerine getirmek," manasına gelir. Bu iki kavram arasında şöyle bir fark da nazara verilir: Ubudiyet, Allah'tan gelene rıza göstermek, ibadet ise O'nun razı olacağı şeyleri yapmaktır. Ubudiyet bir sahra ise, ibadet o sahrada yer yer yükselen dağlar gibidir. Ubudiyet devamlıdır, kesintisizdir. Çünkü insanın, kulluktan ayrı olduğu bir ânı yoktur. Her an hayatı tadan, her an bedeninden istifade eden ve her ânı Allah'ın yarattığı bu âlem içinde geçen insan daima kuldur.

Ulûhiyet: İlâhlık. Allah'ın kâinattaki tasarruf ve hâkimiyeti ile, her şeyi kendisine ibadet ve itaat ettirmesi.

Ulûm-u mütearife: Herkesin bildiği ve tanınmış olan ilimler.

Ulvî: Yüksek, yüce.

Unsur: Element. Tam olan şeyin her bir parçası. Terkib hâlindeki cisimlerde bulunan basit maddelerin her birisi. Mesela su, oksijen ve hidrojen unsurlarından meydana gelmiştir.

Usûl: Bir hedefe ulaşmak için tutulan düzenli yol. Tarz, metod. Asıllar, kökler, temeller. Bir ilmin asıl mevzuundan önce öğrenilmesi lâzım gelen esaslar. Mesela Tefsir İlmine başlamadan önce Tefsir Usûlü okumak gerekir.

Usûlî: Usûle ait.

-Ü-

Ülfet: Alışma, alışkanlık. Ünsiyet.

Ümera: Emirler, amirler, idareciler.

Ümmet: Cemaat, kavim, taife. Bir peygambere inanıp onun yolundan giden insanların hepsi. Bir imamın (önderin) rehberliğinde bir araya gelmiş insanlar topluluğu.

Ümmî: Dünyevî bir tahsil görmemiş olan.

Okuma ve yazması olmayan.

Peygamberimiz için “Nebiyy-i Ümmî” denilir. O Nebiyy-i Ümmînin (asm) masum ruhu dünyanın bütün kötülüklerinden, ihtiraslarından, hilelerinden çok uzaktı. Allah, onu lekesiz, tozsuz, parlak bir ayna olarak hazırlamış, terbiye etmişti. İşte “ümmiyet” denilen bu sâfiyet aynasında vahiy tezahür etti.

Ünsiyet: Alışkanlık, dostluk. Ahbaplık.

Üslûb: İfade tarzı.

Her yiğidin bir yoğurt yiyişi olduğu gibi, her hatibin de bir konuşma tarzı vardır. Üslûbu teşekkül etmiş bir insan, nerede olursa olsun, ifadelerinden hemen tanınır. **“Üslûb-u beyan, aynıyla insan”** şeklinde özetlenen bu durumu, bazıları şöyle ifade eder : “Ağzınızı her açışta, başkaları oradan içinizi seyreder.”

Tahiru’l – Mevlevi şöyle der: “Üslûbu teşekkül etmiş, belli bir kimlik kazanmış olanların imzaları, yazılarının altında değil, satırlarının arasında bulunur.”

Mevlana, bu konuda şöyle der: “Dil, gönüle perdedir. Perde deprendi mi, sırlara erilir. Çayırlıktan, çimenlikten gelen yel, külhandan (sıcak yerden) esip gelen yelden farklıdır. Korkakların narasıyla, babayiğit erlerin narası, tilkiyle arslanın sesi gibi farkedilir.

Yahut dil, tencerenin kapağına benzer. Oynadı, açıldı mı, içinde ne yemek var anlarsın.”

“İnsan, dilinin altında gizlidir. Bu dil, ruh kapısının perdesidir. Bir rüzgâr perdeyi kaldırınca, evin içerisi bize görünür.”

Üslûbun Teşekkülü: Her insanın şu umumi dünyadan hususi bir dünyası vardır. Ellerinde büyükçe birer ayna olan on kişi, aynaları bir saraya karşı tutsalar, herbirinin aynasında o saray bir görüntü olarak görülür. Fakat bu görüntü, aynanın şekline ve rengine göre değişir. Kırık aynalarda saray parça parça görülür… Eğri aynalarda eğri büğrü… Keza kırmızı aynada görüntü kırmızı, yeşil aynada görüntü yeşildir. Sarayın net görüntüsü, ancak düz ve renksiz aynalarda gerçekleşir.

Onun gibi, her insanın mahiyet aynasında şu âlemin bir görüntüsü vardır. Neşeli bir insan, herşeyi güler ve neşeli görür. Ağlayan biri, âlemdeki herşeyi ağlıyor zanneder. İnsanın mahiyet aynası ise, o kimsenin meşguliyetine, dikkat ettiği şeylere, ilgi duyduğu san’atlara göre şekillenir.

Üssü’l-esas: Temel esas.

Üstad: İlim veya san’atta üstün olan kimse. Usta, san’atkâr. Muallim, profesör. Bilgide, san’atta veya amelde meharetli zât.

-V-

Vacibu'l – Vücud: Varlığı zâtından olup, yokluğu muhal olan.Vacibin sıfatlarından birisi, zâtî olmak, yani bir başkasının var etmesiyle var olmayıp, varlığı kendi zâtından olmaktır. Mümkinin ise, varlığı kendi zâtından değildir; Allah'ın var etmesiyle var olmuştur.

Vacip olan, ezelî ve ebedîdir. Mümkin, ise sonradan yaratılmıştır ve varlığının bir sonu vardır.

Vacibin yokluğu, yani olmaması muhaldir. Mümkinin ise varlığı gibi yokluğu da mümkündür.

Vâ esefa: Vah, esefler olsun! Eyvah, çok yazık!

Vahiy: Gizlice bildirmek, işaret etmek.

Cenab-ı Hakkın dilediği bilgileri ve emirleri elçilerine kelâm ve mana olarak bildirmesi.

Allah'ın insanlara bildirmek istediği emir, yasak ve haberleri peygamberlerine iletmesi.

Vasat: İki şeyin arası. Orta.

Vasıf: Nitelik, özellik.

Vazıh: Açık.

Vehim: Belirsiz ve mânasız korku. Müphem fikir ve düşünce.

Vesvese: Fısıltı şeklindeki gizli ses.

İnsanın kalbine, şeytanın (kelimesiz olarak) birtakım telkinlerde bulunması.

Şeytanın kalbe attığı şüpheler.

Vicdan: İyiyi kötüden ayırt edebilen, iyilikten lezzet alan ve kötülükten elem duyan manevî his. Vicdan, insanın bozulmamış fıtratını (yaratılışını) ifade eder. Kur'ân neyi emretmiş veya yasaklamışsa vicdanda bunun tasdikçisi vardır. Mesela, insan vicdanen yüce yaratıcıya inanma ve Ona sığınma ihtiyacı hisseder. Kur'ân da bunu emreder. Vicdan haksız kazançtan rahatsızlık duyar. Kur'ân da her türlü haksız kazancı yasaklar.

Vicdanî delil: Vicdanın fıtrî olarak Allah'ı bilmesi.

Vikaye: Koruma. Koruyuculuk.

Vuku': Meydana gelme. Olma, oluş. Bir hadisenin çıkış şekli, cereyânı.

Vücub: Vâcib ve lâzım olmak. Gereklilik, zorunluluk.

Vücub-u vücud: Varlığının zorunlu olması.

Vüs'at: Genişlik. Bolluk. Fırsat. Kuvvet, güç, tâkat. Varlık, zenginlik.

-Y-

Yakîn: Şüphesiz, sağlam ve kat'i olarak bilmek.

Bir şeyi gerçeğe uygun olarak şüphesiz bilmek.

Yakîn, tereddütsüz, şüphesiz ilim. demektir. Daha geniş bir tarifi, "bir şeyi vakıa mutabık olarak itikad-ı sahih üzere şüphesiz bilmek," şeklinde yapılmıştır

Bu tarife göre, yakînin iki önemli esası vardır.

• Bir şeyi gerçekte nasılsa öyle bilmek (vakıa mutabakat),

• Bu inançta zerrece şüphe etmemek.

Meselâ, haşrin cismanî değil de sadece ruhanî olduğuna inanan bir insan, yakîne erememiştir. Zira, bu iman yakînin birinci şartını taşımaz; yanlış inanca ise yakîn denilmez.

-Z-

Zahiri: Görünüşte. Zâhire âit. Asıl ve hakiki olmayan. Zâhiri mezhebinden olan.

Zamir: "Ben, sen, o" gibi, ismin yerini tutan kelime.

Zan: Şüphe. Sanmak. Sezmek. Hüsn-ü zan ve su-i zan olarak ikiye ayrılır.

Zannî: Zanna ait, zanna dâir. Kat'i olmayan.

Zarafet: Zariflik, incelik, kibarlık. Nâzik davranış. Muamelede, harekette ve giyimde hoşluk ve temizlik.

Zarf: Kap, kılıf. Mahfaza. İçine mektup konulan kılıf kâğıt.

Zât: Bir şeyin kendisi. Öz, asıl. Hürmete lâyık kimse.

Zâtî: Zâta ait olan. “Arızî” kelimesinin zıddıdır.

Zâtında bulunan; hariçten verilmemiş olan.

Bir şeyin ana unsuru.

Bir şeyi diğerlerinden ayıran ve ona kendine mahsus kıvam sağlayan unsur.

Zecr: Menetme, engel olma. Nehyetme. Zorlama, zorla yaptırma. Önleme.

Zem: Birisinin ayıplarını söylemek, çekiştirmek. Kötülemek, yermek. Ayıplamak.

Zerre: Pek ufak parça. Atom. Güneş ışığında görünen ufacık tozlar.

Bu kelime küçüklüğü bildirir. Böyle olunca zerrecikler çok küçük şeyler anlamındadır. Zerreyi “atom” anlamında kullansak, onun da proton, nötron, elektron gibi parçaları olduğu malûmdur.

Zıll: Gölge. Perde. Mecazen, “Sahip çıkma, koruma, himaye etme” anlamında da kullanılır.

Zımnen: Açıktan olmayarak, dolayısıyla, ima yolu ile.

Zımni: İçinde saklı, gizli olarak.

Zillet-i nefs: Nefsin alçaklığı.

Zînet: Süs.

Zuhur: Meydana çıkmak. Ansızın meydana gelmek. Baş göstermek. Görünmek.

Zulüm: Başkasının mülkünde onun izni olmaksızın tasarruf etmek. Hak ve hukuk dinlememek.

Başlıca şu üç şekilde kendini gösterir:

1-Allah’ın hukukuna tecavüz.

2-İnsanların hukukuna tecavüz.

3-Nefsin hukukuna tecavüz.

Zulmet: Karanlık.